

“રોયલ ટોનીક પીલ્સ” — આ ગોળીઓ કેસર કસ્તૂરી
અંબર વીગેરે દેશી વનસ્પતીઓની બનાવેલી હોવાથી સ્વભામાં કે પીશાબમાં
તેની ધાતુ બધ કરી વીર્ય વીકારના ગુપ્ત દરદો મટાડી પુરુષાતન આપે
તથા હરેક પ્રકારની નબળાઈ દુર કરી-ભુખ વધારી અવયવોને તાકાત
લે છે. સ્ત્રીઓના અનિદ્રિત આવને અટકાવી ગર્ભસ્થાનને સુધારી ગર્ભ
પરણ થવા યોગ્ય બનાવે છે. અને જઠરીએ પુગેલા બુજરગોની લથ-
તી દેહને સુધારી તંદુરસ્તી આપે છે. એટલુંજ નહી પણ આ ગોળીઓ
કત ત્રણ દિવસ વપરાસમાં આવવાથી પોતાની અદ્ભૂત શક્તિ આગેદુબ
નાવે છે. ૨૭૨૨ નાં ૧૮૦૦ તપાસીને લેજો. કીમત ગોળી ૩૦) ની
પટલીનો રૂ. ૧-૪-૦.

“રોયલ ડ્રોપ્સ” (આંખનાં દરદો માટે) — આંખનું આવવું
ને તેનાથી ઉત્પન્ન થનારા ખીલ, દર વખતે ચીપડા આવવા, પાણીનું
ગવુ, આંખ તથા તરતની બધાયલી છારી વીગેરે આંખનાં દરદો મટાડી
૪ વધારે છે. તે ઉપરાંત નીરોગી આંખોમાં સુકવાથી તેજ કાયમને માટે
ગવાઈ રહે છે. કીમત બાટલીનો રૂ. ૧.)

“ટ્રીફ્સોલા” (લોહી સુધારનારી દવા) — ગરમીથી અથવા પારાની
વણીવાળી દવા કે રસાયણ ખાવાથી લોહીનો બગાડો થઈ, શરીરે
ત્રાં, ચાંદા કે વીસપ્રુટક નીકળી આખરે ચામડી કાળી પડી શરીરે
વા પડી જાય છે તેને માટે આ “ટ્રીફ્સોલા” કંઈ પણ નુકશાન
વગર ચમત્કારીક ગુણ કરે છે. તેમજ ચામડીનાં સર્વે દરદો ફેલા અને
પડથી બધાયલા ગાંઠા, બદ, ખીલ, બુજળી, રસોળી, ચાંદા વીગેરે
મટાડી બગડેલું લોહી સુધારી વધારો કરવાને બહુ અસર કારક નીવડેલી
અને સંધીવા, સાંધા તથા કમરનો દુખાવો, જઠરાગ્નિનું મંદ પડવું,
માળ, ગંગાના દરદો વીગેરે દુર કરી નબળી પડેલી જીંદગીને સુધારી
દુરસ્તી બક્ષે છે. કીમત બાટલીના રૂ. ૨-૮-૦

“સેન્ટોલીયમ મીકસ્ચર” — ગરમી અથવા ખરાબ સંગત-
થી થયેલા પરમાનાં બીકટ દરદો ઉપર આ દવાનો પહેલોજ ભાગ અસર-
કારક કાયદો કરી પીશાબમાં થતી બલતરા મટાડી, વેહેતી રસી અટકાવી,
શાખ સાફ ખુલાસાથી લાવે છે. એટલુંજ નહીં પણ સ્ત્રી પુરુષોનાં
જનાં થયેલાં અથવા ગમે તેવાં જુનાં કાતીલ દરદોને ફક્ત ચોવીસ
જડબુજથી મટાડે છે. કીમત બાટલીનો રૂ. ૧-૮-૦.

“યુનીવર્સલ પેનથામ” (સંધીવાનાં દરદો માટે અકસીર)

ગમે તેવો લાંબા વખતનો સંધીવા અને તેને લગતાં બીજા દરદો જેવું કે સાંધાનો દુખાવો, હાથ પગમાં થતી તોડ, શરીરનું અકડાવું, લકવો, મંબળ તંતુનાં દરદો, કમરનું ઝલાઈ જવું, ખરડાનું પ્રાટકાટ થવું, શરદી અથવા પીતથી માથાનું દુખવું, શ્લેષ્મ, લંચક, સોજા વીગે દરદોપર તરતજ અસર કરે છે એટલુંજ નહીં પણ છાતી તથા પાંચ જાંના દુખાવાપર આ “યુનીવર્સલ પેનથામ”નો ઉપયોગ કર્યાથી ખાંસ, હાંફાળુ વગેરે ટુંક વખતમાં મટી જાય છે. કીમત ખાટલીના રૂ. ૦-૧૨-

“રોયલ રીંગવરમ પેસ્ટ”—ખાસ ઉચ્ચ દવાનો બનેલો

પેસ્ટ, નવી કે જુની ગમે તેવી દરાજને ટુંક વખતમાં જડમુળથી મટી છે. આ પેસ્ટથી હજારોને ગુણ થયેલો હોવાથી અમે ખાત્રીથી કહી છીએ કે એનાથી કદાચ દરાજ નહીં જાય તો પૈસા પાછા આપીશું. કીમત ૩મી અથવા ખાટલીના આના ૪.

“સ્લેટરનું ક્ષીવરોડાઈઝ”—(તાવને માટે)—શરદી

ખાખાર, દરરોજ આવતો, આંતરીઓ તથા ચોથીઓ તાવ, પીત્તજ્વર, મલેરીયા, ધનફલુએન્ઝા, ગાંડીઓ તાવ, વીગેરે સર્વે જાતના તાવ મટાડનારી ઘણીજ અસરકારક દવા. કીમત ખાટલીના આના ૧૪.)

“ઇન્ફેક્ટીવ પરગેટીવ થીલસ”—જુલાબની ગોળીઓ-

ગોળીઓ એટલી તો અસરકારક છે કે પેટમાંનો મેલ મળદ્વારા કહાડે નાખી પેટ નિર્મળ રાખી ત દુસ્તી બક્ષે છે. તે ઉપરાંત એમાં સમાયેલા તત્વો બીલકુલ નુકશાનકારક નહીં હોવાથી, અછર્ણુ, પેટનો વાયુ વીગે મટાડી કબજામાં તોડી, દસ્ત નિયમીત લાવે છે. અને ગુરદા, હોજરી તથા આંતરડાંપર જલદીથી અસર કરી દસ્ત સબધી બ્યાધીઓ મટી છે કીમત ખાટલીના રૂ. ૦-૮-૦.

“એસીશ ટુથ પાવડર”—આ ખુશખોદાર દંતમજન દવા

માંથી નીકળતું લોહી બંધ કરી, પીઠીઆ મજબુત કરી, દાંતને શક્તિ અટકાવે છે અને મોઢામાંથી નીકળતી ખરાબ વાસ બંધ કરી, દાંત હાલતા અટકાવી સાફ ચકચકત બનાવે છે. કીમત ખાટલીના રૂ. ૦-૮-

ગાર્વિફલ દામોદરની દુ. { જથ્થાબંધ તથા છુટક દવા વેચના

★BOOK. ~~M~~ ★

F-20

રૂપનગરની રાજકુંવરી.

અનુવાદક

સ્વર્ગવાસી નારાયણ હિમચન્દ્ર.

પ્રકટકર્તા.

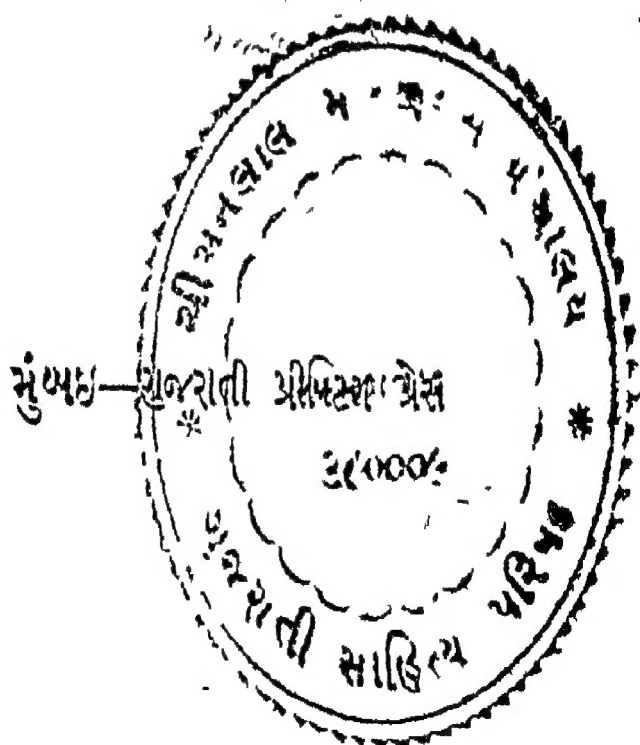
મુંબઈ: ગૂજરાતી પ્રીન્ટિંગ પ્રેસ: ૧૯૦૪.

દ. સ. ૧૮૨૫ ના આક્ટ પ્રમાણે રજીસ્ટર કરાવ્યું છે.

19733

૧૮૭૩૩

પ્રસ્તાવના.

આ નવલકથા સ્વર્ગવાસી નારાયણ હેમચંદ્ર મરાઠીમાંથી અવતરણ તરીકે લખતા હતા અને અર્ધું પુસ્તક લખાયું એટલામાં ઈશ્વરેચ્છથી અધિક સન્નિપાતના ભોગ થઈ પડ્યા. પોતાનું અવસાન સમીપમાં આવ્યું છે એમ જાણીને તેમણે પોતાના એક સ્નેહી રાં અમૃતરાય આત્યાજી બક્ષીને સજલનેત્રે કહ્યું કે, મેં “ગુજરાતી”ના તંત્રીને ભેટનું પુસ્તક લખી આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે; પરંતુ તે પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરતાં પહેલાં મારી આ દશા થએલી છે. તે ઉપરથી તેમના મિત્રે કૃતજ્ઞહૃદયથી અપૂર્ણ અથને પૂર્ણ કરીને મિત્રની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરી, તેમને માટે તેમને ધન્યવાદ આપવામાં આવે છે. સ્વર્ગવાસી મીં નારાયણ સારા લેખક, સત્યવાદી અને સાદી જીવગી ગુજરનારા હતા. તેમના જીવનનો સંક્ષેપ, “ગુજરાતી”ના તાં ૧૦ મી એપ્રેલના અક્રમાં આ પ્રમાણે અપાયો છે.

ગુજરાતી સાહિત્યના મોટા યોષક અને લગભગ ભરતખંડમાં સામાન્ય રીતે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ મીં નારાયણ હેમચંદ્ર ગઈ તાં ૫ મીએ અધિક સન્નિપાતના દુષ્ટ અને પ્રાણહારક રોગમાં સપડાઈ મરણ પામ્યાના દુઃખ સમાચાર લેતાં અમને જે દિલગીરી થાય છે તે અવર્ણનીય જ છે. તાં ૨૮ મી માર્ચને દિવસે તેમને તાવ આવ્યો હતો અને નિવસના વહેવા સાથે તેઓ સન્નિપાતની અસરમાં જતા ગયા હતા. સ્વર્ગસ્થતા બધું મીં વિકૃત હેમચંદ્રે ધર આગળ ડા પુરદરને જોડાવી તેમની સારવાર શરૂ કરાવી હતી, પરંતુ રોગ વધતો જવાથી મરાઠા હોસ્પિટાલમાં મોકલી મરઝીના રોગના પૂર્ણ અનુભવી ડા ચૅક્રસીની સારવારમાં તેમને મુકવામાં આવ્યા હતા, છતાં ‘ટૂટીની બટ્ટી જ નથી’ એ કહેવતની માફક, આખરે તેમનો પવિત્રાત્મા આ ક્ષણભંગુર જગતને છોડીને ગયા મંગળવારે રાત્રીના આઠવો ગયા છે. એને ગુજરાતમાંના તેમના મોટા મિત્રમણમાં એ બતાવથી બહુ દિલગીરી ફેલાઈ છે.

મીં નારાયણ હેમચંદ્રનું નામ જેમ સઘળે સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે તેમ તેમનું જીવન પણ બહુ પ્રસંગે દ્રશ્યીય અને શીક્ષણીય છે, માટે તેનો કંઈક સાર આપવો અત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. મીં નારાયણના દાદા મૂળ દિવ પંદરના વતની હતા, તે વ્યાપાર રોજગારને અર્થે વિક્રમ સંવતના ઓગણીસમા શતકમાં મુબઈ આવ્યા હતાં મુબઈમાં તેમની બ્રહ્મ ક્ષત્રિયની વસતનાં તે વેળાએ જો કે ધણાં ધર ન હતાં, પરંતુ જે હતાં તેમાં તેઓ કૃષ્ણાં અને કીર્તિવાળા ગણાતા હતા બ્રહ્મ ક્ષત્રિયની

જાત જે કેટલાક શતક થયાં હુન્નર ઉદ્યોગના અવસાયમા પડેલી છે, તેને જ અનુસરી મીં નારાયણના પિતાએ એક કારખાનુ કાઢેલું હતુ અને તેમના મરણ સૂધી તે સારી રીતે ચાલવાથી મીં નારાયણ બાલ્યાવસ્થામાં ઠીક સુખ ચેનમા ઉછર્યા હતા મુંબઈ બહાર કોટમાં કીકા સ્ટ્રીટમાં જ્યાં હાલ ડા. શિવદાસ પરમાનંદ રહે છે ત્યાં સવત્ ૧૯૧૧ ની સાલમા જેઠ શુદ્ધ ૧૫ ને દિવસે મીં નારાયણને જન્મ થયો હતો અગીયાર વર્ષની વયે પિતા અને તેર વર્ષની વયે માતૃશ્રીના મરણથી મીં નારાયણ અને તેમના ભાઈ નિરાધાર થઈ પડ્યા હતા, અને તેઓની બાલ્યાવસ્થાને લીધે પિતાએ શરૂ કરેલું કારખાનુ પડી-ભાગવાથી તેમની સ્થિતિ પણ દૈન્યમા હુણતી જતી હતી. મીં નારાયણને શરૂઆતમા નિશાળે મૂકવામાં આવ્યા હતા, પરંતુ તેમનુ લક્ષ ઉપલાં દુ.ખો અને અનિશ્ચિત સ્થિતિને લીધે સ્થિર નહી રહેવાથી, તેમણે પ્રકૃતિજન્ય દર્શન શિક્ષણ લેવા તરફ ધ્યાન દોડાવ્યુ, અને અહીં તહીંથી જૂઠી જૂઠી જાતનુ કેટલુક હુન્નરી શિક્ષણ મેળવ્યું એમ છતા સાહિત્ય તરફ તેમને સ્વાભાવિક ભાવ હોવાથી પોતાના હુન્નરી શિક્ષણ દરમ્યાન પણ તેઓ કેટલાક પુસ્તકો વાચતા રહેતા હતા, અને તેના બહુ ઉડા સરકાર તેમના મન ઉપર થતા જતા હતા, ને તે તેમની પ્રૌઢાવસ્થામા તેમના ભિન્ન ભિન્ન વિષય ઉપર લખાયેલાં પુસ્તકોમા અત્યારે પણ અવલોકનકારને દૃષ્ટિગમ્ય થયા વગર રહેતા નથી

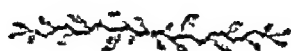
મુબઈમા આ પ્રમાણે હુન્નરી અને સાહિત્ય સખધીનું શિક્ષણ તેઓ પોતાની મરજી પ્રમાણે લેતા હતા, એટલામાં તેમની અઢાર વરસની વયે મુબઈમા જ બાળુ નવિનચંદ્ર રાયની તેમને મુલાકાત થઈ, અને તેમના નમ્ર શાંત સ્વભાવથી પ્રસન્ન થઈ બાળુ નવિનચંદ્ર તેમને પોતાની સાથે લઈ ગયા મીં નારાયણ તે પછી બગાળ અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમા ફરતા રહેતા, અને પ્રીતિથી સાહિત્યનું શીક્ષણ મેળવતા, લગભગ એક વીશી જેટલો લાખો સમય ઉત્તર હિંદુસ્તાનમા જ રહ્યા હતા. 'હું પોતે' નામના સ્વરચિત જીવનમા તેમણે પોતાના આ કાળનું એવું સરસ વર્ણન કર્યુ છે કે જેમાંથી વાંચનારને ઘણુ જાણવાનુ અને શીખવાનુ મળે છે બાળુ નવિનચંદ્ર રાયની સાથે રહેતાં મીં નારાયણને દેશાટન અને પરિત ભિન્નતાનો અત્યુત્તમ લાભ મળ્યો હતો, અને તેઓ પોતે પ્રવાસપ્રિયજન હોવાથી તેમણે ભરતખંડમા લગભગ સઘળે ઠેકાણે પ્રવાસ કરી, દરેક-શહેર અને જોવા લેગ સ્થળ વગેરે જોયા હતા હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન સાહિત્યકારોને મુગ્ધ કરનાર હિમાલયની પણ મીં નારાયણે દશ બાર વાર મુસાફરી કરી હતી, અને જો તેમને સત્તાવાળાઓ તરફથી અટકાવવામા ન આવ્યા હોત, તો તેઓ કદાપિ દીર્ઘ અને ધીન તરફના પ્રવેશોમાં પણ પ્રયાણ કરી આવ્યા હોત. નિઃસ્પૃહતાથી અને નિઃસ્વાર્થથી રહેનાર સાધુ પુરુષની માફક રહેતા મીં નારાયણે બાળુ નવિનચંદ્ર રાય સાથેના કાળમાં સાહિત્યના વાંચનથી મોટું ભંડોળ એકઠું કર્યુ હતું, અને પછી તેમને તે પોતાની માતૃ ભાષામા ઉતારવાનો ઉત્સાહ થઈ આવ્યો હતો ૧૮૮૦ ની લગભગ તેમણે પોતાની કલમને-શુબદાની સાહિત્યમાં ગ્રંથસમૃદ્ધિ વધારવા તરફ

ચલાવી (જે કે તે પૂર્વે પણ કેટલાક નાના ગ્રંથો લખ્યા છે ખરા) અને બિન-
 બિન વિષયોનાં બિન બિન ભાષામાં લખાયેલાં પુસ્તકોના અનુસરણ, ભાષાંતર
 અને સાર પુસ્તકરૂપે, નિર્બંધરૂપે અને વિષયરૂપે ગુજરાતીમાં પ્રકટ કરવા
 આગ્યા એક પછી એક સંપાદનબંધ તેમનાં પુસ્તકો પ્રકટ થતાં ગયાં હતા. ગુ-
 જરાતની ચારે દિશાઓ તેમના સાહિત્યપ્રતિ ઘોષથી ગાળી રહી, અને ગુજરાત,
 કાલીઆવાડ તથા મુંબઈના રાજ રાણા, અને શેઠે શાહુકારો તરફથી તેમના પુસ્ત-
 કોને અનામત્રિત મદદ મળવી ચાહુ થઈ. મીં નારાયણ આ પ્રમાણે એક તરફથી
 તે સઘળાં છપાવતા ગયા, અને બીજી તરફથી નવાં નવાં પુસ્તકો લખતા ગયા.
 તેથી થોડા જ વખતમાં એટલે કે દશ વર્ષમાં તેમણે ઘણાં પુસ્તકો પ્રકટ કર્યાં.
 સને ૧૮૮૬ માં તેઓ વિલાયત તરફ પ્રવાસ ગયા તે પહેલાં તેમણે ગુજરાતીમાં
 લગભગ ૫૩ પુસ્તકો પ્રકટ કર્યાં હતાં.

મીં નારાયણને સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, ધર્મ અને જીવનચરિત્ર લખ-
 વાની તથા વાચવાની એવી રહ લાગી હતી કે તેમણે સસાર સુખ તરફ દૃષ્ટિ પણ
 નહીં કરતા હુંવારા રહેવાનું જ પરંદા કર્યું હતું. બંગાળી, હિન્દુસ્તાની અને મરાઠી
 વગેરે ભાષાઓમાંથી ઉપર પ્રમાણે ઘણાંક પુસ્તકોનાં ભાષાંતરો બહાર પાડ્યા પછી,
 યુરોપ તરફના સાહિત્ય ઉપર તેમનું લક્ષ ગયું, અને જો કે તેઓ અગ્રેજ ભણેલા
 ન, હતા તેમ છતાં યુરોપને પ્રવાસે જઈ ત્યાંની વિદ્યાકળાને માતૃ ભાષામાં ઉતા-
 રવાની તેમને ઉત્કંઠા થઈ આવી. મિત્રોએ અને રાજ રાજવાડાઓએ તેમની નિસ્વાર્થ
 પ્રવૃત્તિ જોઈ બનતી મદદ આપી હતોજ્યા, અને એન. મીં ઝવેરીલાલ યાજ્ઞિક. બાણુ
 સચ્ચદ્રનાથ ઠાંગોર, બાણુ રમેશચંદ્રદત્ત, મીં હરિદાસ વિહારીદાસ, મીં બહે-
 ચરદાસ વિહારીદાસ, મીં મનસુખરામ સૂર્યરામ, બાણુ નવિનચંદ્રરાય પરિત
 મીં માધવદાસ રૂઢનાથદાસ, અને મીં બહેરામજી એમ મલબારી વગેરે ગૃહ-
 સ્થોએ ભલામણ પત્રો આપ્યા, તથા મીં દુષ્ણલાલ મોહનલાલ, મીં મલિલાલ
 મીં માર્કેડ નદશંકર અને બીજા મિત્રોએ યુરોપના પ્રવાસ માટેની માહિતીઓ
 અને બીજી ઘણીક મદદ કરી, તેથી મીં નારાયણ હેમચંદ્ર પારીસના પ્રદર્શનને
 પ્રસંગ સાધી તા. ૧ લી અક્ટોબર ૧૮૮૬ ને દિને મુંબઈથી વિલાયત તરફ
 ઉપડી ગયા હતા. છ વર્ષ સુધી ઇંગ્લંડ અને યુરોપના બીજા દેશોમાં ફરી તેમણે
 વિવિધ વિદ્યાકળાનું નિરીક્ષણ કરતાં ઘણું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હતું, અને ઓટ્ટો
 મ્યુઝીયમમાં ખેસી કેટલાંક વિદ્યાકળા સંબંધીનાં ઉત્તમોત્તમ પુસ્તકોના અનુવાદ કરી
 લીધા હતા. ફ્રાંસ, ઇંગ્લંડ, ઇટલી, જર્મની, ઑસ્ટ્રીયા અને જેલ્સ ગ્રામેસ્કીની
 સુસાફરી કરી મોટા મોટા પ્રસિદ્ધ પુરુષો અને ગ્રંથકારોને મળી તેઓ ત્યાંથી
 સ્વપ્નેશ પાછા ફર્યા હતા, અને નિસ્વાર્થ બુદ્ધિ હોય તો વગર નાણાએ કેવી રીતે
 પૃથ્વી પ્રદક્ષિણા થઈ શકે છે તે હિંદવાસીઓને તેઓએ બરાબર બતાવી આપ્યું
 હતું. ચીકગોમાં એક લક્ષાધિપતિને મળતાં અને મીં નારાયણથી વગર પૈસે
 કેવી રીતે પ્રવાસ થાય છે અને કેમ રહેવાય છે તેવો પ્રશ્ન તેની તરફથી થતા,

મીં નારાયણે પોતાની ઇશ્વર ઉપરની અનન્ય આસ્થાનો જ દૃષ્ટાત આપ્યો હતો, અને તેની પાસેથી એક કોડી પણ નહીં લેતા. ચીકગો જેવા ખરચાળ શહેરમાં રહી અમેરિકામાં સયળે ધુમી તેવી આસ્થાએ કેમ રહેવાય છે તે દેખાડી આપ્યું હતું. મીં નારાયણ યુરોપ તરફ એકવાર નહીં પણ ચાર વાર આ પ્રમાણે મુસાફરી કરી આવી બહુ શિક્ષણ, જ્ઞાન અને વ્યાવહારિક વિદ્યા સમગ્રી જ્ઞાન મેળવ્યું હતું, ને તેનો લાભ ગુજર્નર સાહિત્યને સપૂર્ણ રીતે આપ્યો છે.

આ પ્રમાણે બાલ્યાવસ્થામાં સુખમાં ઉછરી પહેલી વિશીમા નમાળાપા થઇ પરાધીન રહી પાછળથી આપુ જીવન સાહિત્યન અર્પણ કરી. મીં નારાયણ હેમચંદ્રે જે ચરિત્ર આપણને આપ્યું છે તે અનન્ય પૂર્વ છે એમ કહેવું જ જોઇએ ઉચ્ચ પ્રકારનું શિક્ષણ નહીં મેળવેલું હોવા છતાં મીં નારાયણે ગુજર્નર સાહિત્યને બહુ આભારી બતાવેલું છે, ને એમ કહીએ તો વાલે કે ગુજરાતમાં એકે ધર એવું નહીં હોય અને એકે ભણેલો પુરુષ કે સ્ત્રી એવા નહીં હોય કે જેમણે નારાયણની ગ્રંથાવલિનો એકાદ ગ્રંથ પણ વાંચ્યો ન હોય. મનનું વલણ, મહેનત, ખત અને ઉદ્યોગ શું કરી શકે છે તે નારાયણે આપણને સારી રીતે બતાવી આપેલું છે, એમ કહેવામાં અમો કશી પણ અતિશયોક્તિ કરતા કહેવાઇશું નહીં. મીં નારાયણ હેમચંદ્ર, એક સાદા, નીતિવાન અને સદ્ગતિનો આદર્શ તથા નિઃસ્વાર્થ કાર્ય કરનાર નિરુપહી સાધુ પુરુષ હતા અને તેથી જ તેમને રંક અને રાજ સહ એક સરખી રીતે ગણાતા હતા. શાંત, નમ્ર, વિનયશીલ અને સાદા સ્વભાવથી તેમણે પોતાના પરિચયમાં આવનાર સર્વ કોઇ માણસોનાં દિલ જીતી લીધા હતાં. ગુજરાત ને ગુજર્નર સાહિત્યને મીં નારાયણ હેમચંદ્રના સ્વર્ગવાસથી જે ખોટું ગઇ છે તે હાલ તો અપૂર્વ જ કહેવાશે, અસ્તુ ઇશ્વર તેના આત્માને અમર શાંતિ આપે. 'તથાસ્તુ.'

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧	હું. ભવિષ્ય...	૧
૨	હું. તે રાત.	૧૦
૩	હું. ખીજો દિવસ.	૧૭
૪	યું. અચલેશ્વરનું મંદિર	૨૬
૫	મું. વૈકુંઠ યોગી	૩૬
૬	હું. રાગ જસવંતસિંહ	૪૭
૭	મું. રાણી ચંદ્રાવતી.	૫૩
૮	મું. અજિતસિંહ	૫૬
૯	મું. ઇંદિરા.	૬૫
૧૦	મું. નયનપાળ	૭૦
૧૧	મું. પદ્માની હિમ્મત	૭૬
૧૨	મું. નયનપાળની નિરાશા..	૮૮
૧૩	મું. દિલ્લીમાં	૧૦૦
૧૪	મું. નયનપાળની કપટબાળ	૧૦૮
૧૫	મું. ઔરંગઝેબ બાદશાહ...	૧૧૫
૧૬	મું. ઇંદિરાની કાર્યસિદ્ધિ	૧૨૩
૧૭	મું. દિલ્લી શહેરમાં એક પ્રવાસી	૧૩૧
૧૮	મું. છોટુસિંહની કારીગીરી.	૧૩૮
૧૯	મું. અધિક કૌશલ્ય	૧૪૫
૨૦	મું. માણસ ધારે છે કાંઈ અને ઇશ્વર કરે છે કાંઈ...	૧૫૨
૨૧	મું. રૂપનગર..	૧૬૧
૨૨	મું. રૂપમતિનું ગુહ.	૧૬૮
૨૩	મું. શામળ પડિત..	૧૭૬
૨૪	મું. શામળ પડિતનું પ્રયાણ	૧૯૧
૨૫	મું. રોશનઆરા બેગમ	૨૦૦
૨૬	મું. છોટુસિંહના હાલહવાલ	૨૦૯
૨૭	મું. મસાહિની એક નિષ્ઠા.	૨૧૬
૨૮	મું. રસ્તામાં.	૨૨૨

પ્રકરણ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૨૯ મુ.	કંઠક ઇતિહાસ, કંઠક કથા...	૨૨૮
૩૦ મુ.	સંસય તથા નિવૃત્તિ...	૨૩૪
૩૧ મુ.	ઔરંગઝેબનો દગો ...	૨૪૨
૩૨ મુ.	શામળ પંડિત પત્ર આપે છે ...	૨૪૭
૩૩ મુ.	નયનપાળ ...	૨૫૮
૩૪ મુ.	કરકશાહની કામગીરી. ...	૨૬૬
૩૫ મુ.	વેકુંઠ યોગી અને રાજસિંહ...	૨૭૧
૩૬ મુ.	યોગીરાજનો ઉપદેશ. .	૨૭૮
૩૭ મુ.	ઔરંગઝેબની તૈયારી..	૨૮૫
૩૮ મુ.	ઉદેપૂરીએ શું કહ્યું...	૨૯૩
૩૯ મુ.	દુર્ગાચરણ જ્નેશી ...	૩૦૦
૪૦ મુ.	શામળ પંડિતની ઉશ્કેરણી...	૩૦૭
૪૧ મુ.	સાંઘજી... ..	૩૧૩
૪૨ મુ.	ભાઈજીને બંને ...	૩૨૧
૪૩ મુ.	નદીમાંથી ...	૩૨૫
૪૪ મુ.	રૂપમતીનો આનંદ ...	૩૩૨
૪૫ મુ.	પુનઃ અચળેશ્વરના મંદિરમાં..	૩૩૮
૪૬ મુ.	નયનપાળની બીજી કપટગળ ...	૩૪૫
૪૭ મુ.	સર્પને થયેલો ડંશ ...	૩૫૧
૪૮ મુ.	યોગીરાજનો નયનપાળને આશિર્વાદ ...	૩૬૫
	સમાપ્તિ ...	૩૬૯

રૂપનગરની રાજકુંવરી.

પ્રકરણ ૧ લું.

ભવિષ્ય.

રૂપવતી, એ પોતાના આપતો છવ અથવા પ્રાણ હતી. રત્નપૂતોના રીનરીવાજ પ્રમાણે તે હવે જનાનખાનામાં રહેવા જેવડી ઉમ્મરની થઇ હતી. છોકરાંમાં તે એકલી જ હતી. તેથી તેના કુલ પિતાએ હજી સૂધી તેને લાડમાં રાખી હતી. દિકરીને પોતાના દિકરા જેવી માનીને, તે સર્વદા તેને પોતાની જોડે જ રાખતો હતો.

આપણી વાર્તા શરૂ થયા પહેલાં, છ મહિના કે વર્ષ પૂર્વે, રાણાને ક્યાંઈ બહારદેશ જવાનો પ્રસંગ આવે, તો તે પોતાની દિકરીને સાથે લઇ જતો નહતો, પણ દરબારમાં તો તે તેને પોતાની પાસે લઇને બેસતો હતો. રૂપનગરમાં કાંઈ જગ્યાએ જવું હોય ત્યારે પણ તે તેને પોતાની જોડે લઇ જતો હતો. પણ એકાં તેના આ કામને માટે હસગાલાખ્યા રૂપવતીને સોળમું વર્ષ એકું છે, તે જુવાનીમાં આવી છે, તેને પુંડ્રોની સસામા એસવું નહિ, હોજલ પિતા ક્યાંઈ પણ કાંઈને પોતાનો મહેરો બતાવ્યો નહિ, ક્યાંક યૌવનના નિયમો પાળવા જોઈતા હતા. પણ તેના પિતાના ધ્યાનમાં હજી કાંઈ વાત ઉતરી નહિ, તેથી દરબારના મોટા માણસો પણ તેની આ વર્તણૂક નરક ખંદ જણાવવા લાગ્યા. રાજા વિજયશિલ્પને કાને પણ આ વાત ઉડતી હતી આવી હતી; પરંતુ તેણે તે પાપ ઉપર લક્ષ ન આપવા નિશ્ચય કર્યો. તેણે એકનો એક પુત્ર. જસ-વલ્લભની સાથે કાશ્મીર નરક મોકલ દેતો. એ તેની મરણથી વિદ્ય પડું હતું. તેને રૂપનગર છોડીને જવાનું કહ્યું પ્રયોજન નહતું, તેમ જ તે કુળે મુલકમાનના ઘરમાં પોતાની પુત્રી આવી, કુળને કલેક લગાડ્યું હતું, તે કુળના એક મુખ્યની જોડે પોતાનો પુત્ર મરણ અને તેના તપ નોંધે કાલ કો, એ વિજયશિલ્પને આ કુલ ગમતું ન હતું. અરજગી

ઐરગજે સૂધી, દરેક યત્નો કરવા છતાં પણ, જે કુટુંબે પોતાની પુત્રી આદશાહને અથવા શાહનગરને આપી નહતી અને પોતાના ક્ષત્રિયવટનું માન આજ દિવસ સૂધી ટકાવી રાખ્યું હતું, તે કુટુંબનો રાણા વિજયસિંહ હતો. જોધપુરના રાણાએ અકબરના વૈલવથી તથા તેના પરાક્રમથી લલચાઈને, પોતાની પુત્રી તેને આપી હતી, ત્યારથી મેવાડના રાણા અને તેના ખડીઆ રાજાઓને તેના પ્રતિ અત્યંત તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો હતો. તે કુટુંબની સાથે મળવાનો આજ સૂધી તેને કદી પણ પ્રસંગ આવ્યો નહોતો. આવી ક્ષત્રિયવટ કેટલાએક ખડીઆ રાજાઓમાં સ્થિર થઈ રહી હતી, અને તેથી જ આજ સૂધી પોતાનું વ્રત તેઓએ પાળ્યું હતું. વિજયસિંહ કુળાલિમાની હતો. પોતાનો પુત્ર પોતાની સાથે ગુસ્સે થઈને, જસવતસિંહની પાસે આકરીને માટે ગયો, તે તેને ગમ્યું નહિ. જે દિવસે પુત્ર ગયો, એમ ખબર સાંભળી, તે જ દિવસથી તેના મનમાં અત્યંત ખેદ થયો. તેણે નિશ્ચય કર્યો કે, “પુત્રનું મુખ હું ફરીને જોઈશ નહિ.” પોતાની કન્યા રૂપવતી એ જ પોતાનો પુત્ર અને એ જ મારા રાજ્યની માલિક થાય, આમ તેણે દરબારના માણસોને કહી રાખ્યું હતું. રૂપનગરના રાજ્યના કાંઈ પણ માણસે રાજકુંવર, જેનું નામ શિવસિંહ હતું, તેથી શિવનું નામ પણ ઉચ્ચારવું નહિ, એવી સખ્ત તાકીદ પ્રજામાં આપવામાં આવી હતી. રાણા રૂપવતીને પોતાથી કદીપણ દૂર થવા દેતો નહી. શિકાર કરવા જાય તો તેને પોતાની જોડે લઈ જતો, તેને હાથે શિકાર કરાવતો; રાજમહેલમાં પણ તેના વિના તેને જરાએ આનંદ થતો નહી.

પરંતુ આજે રૂપવતી એકલી જ હતી. તે પોતાની બહેનપણીઓની જોડે રાજમહેલની ઘણીજ ઉચી અગાસીપર ચઢીને, ઉદેપુરના રસ્તા તરફ તાકી તાકીને જોતી બેસી હતી. પાંચ દિવસ થયાં ઉદેપુરથી રાજસિંહની તરફથી તેડું આવવાથી વિજયસિંહ ત્યાં ગયો હતો. ‘હું છઠ્ઠે દિવસે સૂર્યાસ્ત પહેલાં પાછો આવીશ,’ એમ રૂપવતીને તે કહી ગયો હતો. રૂપવતીને પાંચ દિવસ સહજ વીતી જાય, ત્યાં સૂધી તેને પોતાનું સ્મરણ ન આવે અને હસતી રમતી કાળ ગાળે એટલા માટે, પોતાનો ભાટ રૂપાણ, ખુશ મસ્કરો શામળો અને રૂપવતીની બે બહેન પણી-કુન્દ અને પદ્માને તેનું મન રીઝવવાને માટે ઘણું સમજાવીને તે વિદાય થયો હતો.

રૂપાણના જેવો ભાટ કવિ અને શામળના જેવો ખુશ મસ્કરો, આખા રાજપૂતસ્થાનમાં મળી શકે કે નહિ એ શક ભરેલું હતું. શામળો મળે તો ગુજરાતના અણહિલવાડનો રહેવાશી હતો, ત્યાંથી ફરતો ફરતો ઉદેપુર આવ્યો. ત્યાં વિજયસિંહ હતો, તેણે તેની ગમત જોઈ, પોતાની

પાસે રાખ્યો. રૂપાંજી ભાટ-પેઢી દરપેઢીનો રૂપનગરનો નોકર-હતો. તેણે દરરોજ નવી નવી કવિતાઓ કરીને, 'પોતાના માલિકના' વંશના મૂળ પુરૂષોનાં તથા રજપૂતોના પ્રસિદ્ધ પરાક્રમી પુરૂષોનાં, નાનાં પ્રકારનાં પરાક્રમોનાં વર્ણન લખ્યાં હતાં.

છેલ્લા ચાર દિવસમાં તેણે કુનૈયા રાધાનાં ચરિત્રો અને રામાયણની કથાનાં સુદર કવિતામૃતો કહીને, રૂપવતીનું મન રીઝવવા માટે અત્યંત પ્રયત્નો જારી રાખ્યા હતા. શામળોપડિત (જેને ખુદ વિજયસિંહ તથા તેના દરબારી માણસો વિનોદથી શામળોપડિત કહેતા હતા) તેણે રૂપવતીને રીઝવવા માટે કૃતલીક જાતની રમતગમન કરી, નાના પ્રકારની વાતો કરી, દાસીઓની તથા ખીજા ચાકરોની ઘણાક પ્રકારની ઠૂંકા મશ્કરી કરી, ડુંવરીને રીઝવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તેની મહેનતના પ્રમાણમાં તે બિચારાને યશ મળ્યો નહિ. રૂપવતીનું બધું ધ્યાન પોતાના પિતા તરફ હતું. જે કલાક જતો હતો તે તેને એક દિવસ જેટલો મોટો લાગતો હતો. તોપણ પોતાના પિતાને પાછાં આવવાનો સમય નજીક આવતો જાય છે, એમ માનીને તે મનનુ સમાધાન કરતી હતી. રૂપાંજીના કાબ્ય ઉપર, શામળોપડિતની ઠૂંકા મશ્કરી ઉપર તથા પોતાની સખીઓનાં મધુર ભાષણો ઉપર તેનું લક્ષ બિલકુલ લાગતું ન હતું.

જે વખતે આપણી કથાની શરૂઆત થાય છે, તે વખત ત્રીજા પ્રહરનો હતો. તડકો કાંઈક નરમ પડ્યો હતો. અત્યાર સૂર્યમાં ઓછામાં ઓછી પચાસ વખત રૂપવતી તે અગાસી ઉપર ચઢી, ઉદેપુર તરફથી આવતા રસ્તા ઉપર નજર નાંખી આવી હશે. સૂર્યાસ્ત થશે ક્યારે? અને મારો પિતા મળશે ક્યારે? આવા પ્રશ્નો વારંવાર તે મનમાં ફરતી હતી. વિજયસિંહ પાસે હોય ત્યારે પોતાના બધાં આભૂષણો તે ધારણ કરતી, પરંતુ આજે તેણે પોતાના શરીર ઉપર એક આભૂષણ ધારણ કર્યું નહતું, પ્રકટ ઝરીની કિનારીનો સફેદ લેંઘો પહેર્યો હતો અને તેવી જ ઓઢણી ઓઢી હતી. નિત્ય નિયમ પ્રમાણે કેશમાં ફૂલો નાંખ્યા શિવાય ત્રણ પડનો ચોટલો ગુંથીને તે પીક ઉપર નાંખ્યો હતો. કાંચળી પણ ઘંણી જ સાદી પહેરી હતી, કાનમાં કણું ફૂલો વગેરે કાંઈ નહોતું-માત્ર પદ્માએ વિનોદથી નાંખેલી એક ચંપાની કળી એક કાનમાં ઝુલતી હતી. કપાળમાં માત્ર એક ચાદલો હતો, પગમાં તોડા વગેરે સાદાં આભૂષણો જ હતાં.

વિજયસિંહ ગયા ત્યારથી તેણે ઉચી અગાસીના એક ઓરડામાં બેસવાનું તથા સૂવાનું રાખ્યું હતું, તેનું કારણ એ જ હતું કે, જ્યારે ઇચ્છા થાય ત્યારે અગાસીમાંથી દૂરને રસ્તે પોતાના પિતાને આવતા જોવાય.

રૂપવતી અગાસીપર જઈને ઘણો વખત સૂંધી ઉદ્દેપુરના રસ્તા તરફ ફરીથી જોવા લાગી અને કંઈ ન દેખાવાથી નિરાશ થઈને ચંદર આવી. તે જોઈને કુન્દે હળવે જ પડ્યાને કહ્યું, “પડ્યા! તારા લક્ષમાં આવ્યું? રૂપવતી આટલી બધી આતુર થઈ છે તેનું કારણ જાણે છે કે? બાપા કાંઈ એકલા આવનાર નથી, પણ ખીજા કોઈને સાથે લાવનાર છે તેથી જ.”

“સાચું કહે, કોની પધારામણી થનાર છે?” કુન્દે હસીને તેનો જવાબ આપ્યો; “તને માલમ નથી કે કોનું નાળિયેર આવવાનું છે? એકલા બાપુને માટે શું રૂપવતી આટલી ઉત્ક્રાંતી રાહ જુએ છે? તુ ઘેલી થઈ છે ઘેલી! તને બધું માલમ છે. એ શું મારાથી અજાણ્યું છે? તારા ઉપર તો બહેનનો ઘણો વિશ્વાસ છે, માટે તને તો બધું કહી રાખ્યું હશે અહં? મને તે જણાવવું નથી, એવો તમારો બહેનો નિશ્ચય છે, પણ હું ક્યાં ઓછી છું કે તમને પકડી નહિ પાડું.” એમ કહેતી રૂપવતી પાસે તે, દોડી ગઈ અને બોલી; “બહેન સાહેબ! પડ્યા જ તમારી સખી છે અને હું નહિ કે! મને તો બધું કહેવું જોઈતું હતું. હું ખીજા કોઈને કહેત કે? જરાએ નહીં નહીં બોલો તો શું મેં મારી કલ્પનાથી તે જાણી લીધું નથી કે!! શામળપડિત! આ શામળપડિત! હા હા શામળપડિતને બધી ખબર. હોવી જ જોઈએ. તેને બધી ખબર છે. જોઈ છું કે તે”

પરંતુ તેટલામાં દૂરથી કોઈ માણસ આવે છે, એવી રૂપવતીની ખાત્રી થઈ: અને તે માણસોમાં પોતાના પિતા અને તેમની સાથે ગયેલાં માણસો છે એવું તેને જણાયું, તેથી તેણે એકદમ આનંદથી ઉભરાઈ જઈ, તાળીઓ પાડવા, હોળીદાર કાઢવા તથા હસવા માડ્યું. તેનો અહેરો પ્રકૃષ્ટિત થયો, તેના હોઠો ઉપર સ્મિત હાસ્ય ચળકવા લાગ્યું તથા અત્યાર સૂંધી જોઈ પોતાની સખી સાથે બિલકુલ વાત કરી નહતી તેમને ઉદ્દેશીને બોલી; કુન્દે! પડ્યા! બાપુ આવ્યા! . . . “જો પેલા રસ્તાપર કેટલી ધૂળ ઉડે છે! બાપુ અહીં કેવી રીતે ઝટ પહોંચે, એવી ઉત્ક્રાંત થાય છે. હવે”

“હવે શું?” કુન્દે કહ્યું. “હવે અમારી ફરીયાદ કરીશ કે? અમે તારી કદા મશકરી કરતાં હતાં તે કહી દઈશ કે? બેલાશક કહેજે! જા કહેજે.”

“તમે? તમે મારી મશકરી કરતાં હતાં? મને કાંઈ પણ ખબર નથી, કે તમે મારી મશકરી કરતાં હતાં. મારૂં લક્ષ તમારા બેલાવા તરફ મુદ્દલે નહતું.”

પડ્યા વચમાં જ બોલી ઉઠી; “શા માટે હોય વાઈ? બાપુની સાથે જ આવનાર છે તેના તરફ ધ્યાન હશે તેથી અમારા તરફ શા માટે હોય?”

“બાપુની સાથે આવનાર? કોણ આવનાર છે? મને તો કાંઈએ ખબર નથી.”

“તને ખબર નથી, પણ અમને ખબર છે કે તું એવાત સારી રીતે જાણે છે શું તું પિતાના આવવા માટે જ આટલી આતુરતા જણાવે છે એમ અમને મનાવા ધારે છે કે?” પદ્માનો આ પ્રશ્ન પવન ઉપર ધસડાઈ ગયો, કારણ રૂપવતી એટલામાં પાછી અગાસીપર જઈને, ઉદેપુરના રસ્તા તરફ જોવા લાગી. રજા ઉડવાથી પૂરેપૂરાં નહીં દેખાતાં માણસો હવે રૂપવતીને સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યાં. પોતાનો પિતા આવે છે એવી તેની ખાત્રી થઈ. જેમ જેમ તે માણસો ગામની નજીક આવતાં ગયાં, તેમ તેમ તેના હૃદયમાં હર્ષ ઉભરાવા લાગ્યો. તે પોતાના મહેલપરથી નીચે આવી અને પિતાને કિલ્લાના દરવાજાપર જઈને મળવું, એવા વિચારથી દોડતી દોડતી તે તરફ ચાલી. કુન્દ અને પદ્માએ તેને ‘શું છે, શું છે?’ એમ પ્રશ્નો કર્યા; પરંતુ તે કાંઈ જવાબ આપવા અટકી નહીં. ‘તમે પણ ચાલો’ એમ કહી તે આગળ દોડી ગઈ સખીઓ ત્યાં જ ઉભી રહી; કારણ રૂપવતીની પેટું સ્વેચ્છાચારી તેઓ નહતી. રજાપૂત સ્ત્રીઓ જનતાનખાનાની બહાર પગલાં ભરતી નથી. રૂપવતીની સાથે શામળ તથા રૂપાણ તરત ગયા. પિતાપુત્રી દરવાજાપર જ મળ્યાં. રૂપવતી અત્યંત હર્ષથી પિતાને ભેટી પડી અને પિતાની આંખમાં પણ પ્રેમાશ્રુ આવ્યાં—જાણે એકનો મેળાપ કેટલાંએક વર્ષો પછી થયો હોયની એવું એક અનુભવા જોનારને લાગે. વિજયસિંહ ઘોડા ઉપરથી ઉતર્યો કે, રૂપવતી તેની કાંટે બાંધી પડી, અને પ્રેમાશ્રુથી ગળગળી થઈ ગઈ. પિતાપુત્રીનો પ્રેમ હમેશાં અવલોકન કરનારા માણસોને પણ આજનો પ્રસંગ જોઈને ધણું જ આશ્ચર્ય લાગ્યું.

પ્રેમનો પહેલો ઉભરો શમાયા પછી, સર્વ માણસો વિજયસિંહના દિવાનખાનામાં બેઠા. પુત્રીને આપેલા વચન પ્રમાણે જલદી આવી પહોંચવા માટે વિશ્રામ લીધા શિવાય અત્યંત આવવાથી તે થાકી ગયો હતો. હજુરીયાએ તેનો પ્રવાસનો પોશાક ઉતારીને તેને એક ખુલ્લું પહેરાણું તથા પાવનમો પહેરાવ્યો; અને સોનાની ઝારીમાં રૂપવતીએ પોતે આણેલા જળથી કાગળો કર્યો; પછી તકીયાને અટ્ટેલી બેસતા તે બોલ્યો; “પુત્રી! તારો હાથ જોવાવવા માટે એક ઘણો કુશળ જોશી મારી સાથે લાવ્યો છે. તે મૂળ તો કાશ્મીરનો રહીશ છે; અને તેને રાજા રાજસિંહે આશ્રય આપી રાખ્યો છે. તારો હાથ દેખાડવો તથા જન્મ પત્રિકા દેખાડવી, એવી ઇચ્છા થવાથી તેને આપણે ત્યાં ચાર દિવસને માટે લાવ્યો છું હંમેશાં જ તારો હાથ દેખાડી, લવિષ્યમાં તારું કેવું ભાગ્ય

છે તે 'જોવાની' મને ઉત્ક્રાં છે. કેમ જોશી મહારાજ! જે તમારા મનની સ્વસ્થતા હોય તો હમણાં જ કુવરીનો હાથ જુઓ. ગમે તે ચમત્કાર હો, પણ ચાર દિવસ પહેલાં મેં આપને જોયા કે, તરત મારી પુત્રીનો હાથ અવશ્ય આપને દેખાડવા અહીં તેડી લાવવા મને ઈચ્છા થઈ, અને આપે મારી વિનતિ સ્વીકારી, અહીં સૂધી આવવા તસ્દી લીધી, તે પણ કીક કીધું.”

“પણ આપુ! હમણાં તમે થાકેલા પાકેલા છો, માટે જરા વિશ્રામ લ્યો. જોશીજી ચાર દહાડા રહેવાના છે ના?”

“પુત્રિ! તારું લવિષ્ય જેટલું જલદીથી જણાય તેટલું જલદીથી જાણવાં મારી ઈચ્છા છે; માટે જેમ જલદી જણાય તેમ સાંઢું. હું હવે વૃદ્ધ થયો છું તેથી મને તારે માટે ખડું શીકર રહે છે, તે તને શી રીતે સમજાય વાર?”

“પણ આપુ! જોશીજી કહેશે તે આપની શીકરનું નિવારણ થવા જેવું હશે કે કાંઈ બીજું તે જાને ખબર છે?”

“નહીં! નહીં! એવું બોલીશ મા! તું ઘેલી દિકરી છે! આવું અશુભ શા માટે બોલવું? શીકર રાખવા જેવું તે શું કહેશે?”

આ પ્રમાણે પિતાપુત્રીની વાતચિત સાંભળીને, દુર્ગાચરણ જોશી, રૂપવતીના ચહેરા તરફ ઘણી જ બારીકાથી જોતો હતો—જાણે તેના પેલા મુખકમળ ઉપરથી તેનું લવિષ્ય વાંચતો હોય તેમ, ગંભીરતાથી અને ધ્યાનથી તેણે નજર ચાંટાડી હતી. કાંઈ પત્ર વાંચનાર માણસને વાંચતાં વાંચતાં કંઈક શબ્દ આવે તો તેના કપાળ ઉપર કરચલી પડે છે તથા તે શબ્દ ઉકલવા માટે આંખો સકોચવી પડે છે, તેવી જ સ્થિતિમાં દુર્ગાચરણ, રૂપવતીનું મુખારવિંદ વાંચતો હતો. તે વાંચવામાં તેને આનંદપ્રદ કંઈ પ્રકાર ન હોય અથવા દૈવે જ અટકાવ્યો હોય તેમ એકદમ જોતો બંધ થઈ, વિનયસિંહને કહેવા લાગ્યો, “મહારાજ! મને અહીં લાગ્યા છો; પણ આજે જ કાંઈ ઉતાવળ છે? આવતી કાલે સ્વસ્થ થયા પછી રાજ કન્યાની હસ્ત રેખા જોઈશું.”

પરંતુ એકાદ બાબત કરવાનું મનપર લીધા પછી, તે થવાનો, વૃદ્ધ માણસને ઘણો આગ્રહ હોય છે. તે જ પ્રમાણે આપણા વિનયસિંહે પણ આગ્રહ કર્યો. દુર્ગાચરણને પોતાનો મનોભાવ કહેતાં મનમાં સકોચ થયો, પણ વિનયસિંહ રાજ છે, અને હું તેમના મિત્ર મહારાણાનો આશ્રિત છું, માટે મારાથી તેમની આશાનો ભગ થઈ શકે. નહીં એમ માની, ના ઇલાજે, શાહી તથા કલમ મગાવવા, વિનયસિંહને વિનતિ કરી કહ્યું. “મહારાજ! આપની આજ્ઞા પ્રમાણે હું રાજપુત્રીનો હાથ તો જોઉં છું અને મને જે જણાશે તે લખી રાખીશ; પરંતુ મારે વિનતિ કરવાની કે,

હું હાથ નેતો હોઉ તે વેળાએ મને વચમાં સવાલો પૂછવા નહિ. મને જે કાંઈ જાણશે અથવા સમજશે તે બધું હું લખી રાખીશ. વિજય-સિંહે તેમાં અનુમતિ આપી દુર્ગાચરણે, રૂપવતીનો હાથ લઈને તેના તરફ વારે વારે નેહને આશરે પચીસેક લીટી લખી. અને એક મોટી હાથ મારી, તે કાગળ વિજયસિંહની પાસે નાંખ્યો.

વિજયસિંહે તે કાગળ લઈને પહેલી એ લીટી તો પૂરી વાંચી નહી, એટલામાં તે કાગળ તેના હાથમાંથી નીચે પડી ગયો. તે પત્રમાં નીચે પ્રમાણે શરૂઆત હતી.

“મહારાજ ! આ કન્યાને લીધે આખા રજપૂતાનાના ઉપર, થોડા જ સમયમાં મોટું સંકટ પડનાર છે.” રાજ-વિજયસિંહના હાથમાંથી પત્ર પડી જવાનું કારણ એ હતું કે, રાજકન્યાને માટે, રજપૂતાનાંપર જે દુઃખ આજ સૂધી આવી પડતું હતું તેવું જ દુઃખ પોતાને આવી પડશે આવું તેને શરૂઆતમાં જ સૂચવ્યું હતું. રાજ્યકન્યાને માટે પ્રસંગ આવવાનું કહીએ તો તે મોગલોની કામવાસનાને લીધે હોય અકબરની પહેલાં જ ફેટલાક મોગલો તથા પઠાણ બાદશાહો થયા હતા, તેઓએ કેવળ કામવાસનાથી રજપૂત કન્યાનું હરણ કરવાનું અથવા જબરદસ્તીથી માગવાનું અને તેમાં પાર ન પડે તો રાજ્યનો ધ્વંસ કરવાનું વ્રત લીધું હતું. માત્ર અકબરે જ લક્ષ કરીને એક મોટા રજપૂત વંશને તાબે કર્યો અને ત્યારથી શાહજહાંઓએ એક એક રજપૂત પત્ની કરી લેવાનો રીવાજ પડ્યો. દિલ્લીના મોગલ બાદશાહોને ખીજ સ્ત્રીઓ ગમે તેટલી હોય, તો પણ એક રજપૂત સ્ત્રી હોવી નેહએ, એવો ચાલ પડ્યો હતો. રજપૂત રાજમાંની અમુક વંશની કન્યા ઘણીજ રૂપવતી અને પરણવા યોગ્ય છે, એવું બાદશાહના કાનપર પડ્યું, કે તેણે પોતાને માટે અથવા પોતાના છોકરાને માટે-તેનું માગું મોકલ્યું જ છે. માગા સાથે ધમકી પણ આવી જ આપવામાં આવતી હતી કે, જો આ માગણી નાકબૂલ કરવામાં આવે તો બાદશાહનું મોટું અપમાન થયું જાણશે. મોગલના આવા નીચપણથી અને કંટોરતાથી આજ સૂધીમાં ફેટલીએક રજપૂત કન્યાના છવ ગયા હતા, ફેટલાએક માખાપે પોતાને હાથે તેને મારી નાંખી હતી, અને ફેટલાએકે તેને માટે લગ્નકર રણ જગાડીને રાજસ્થાનના યુવાન વીરોની આહૂતિ આપી હતી.

રૂપવતી ઘણી સુંદર હતી. તેના રૂપની ખ્યાતિ સર્વ દેશમાં પ્રસરી રહી હતી ઘણાક રાજવંશમાંથી તેને માટે માગાં આવતાં હતાં. પરંતુ તેનો વિયોગ કરવાની ઇચ્છા વિજયસિંહના મનમાં જલદી થઈ નહિ. કાંઈનું પણ માગું તેણે કબુલ નહિ, તેમ કાંઈને ચોખી ના પણ કહી ન હતી. તે વદ્ધ, શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો અને સીલવાન હોવાથી, “આ”

આમ કેમ કરે છો ?” એવું કોઈ પણ તેને પૂછવાને સમર્થ, ન હતો. લોકોના મનમાં તેને માટે પૂજ્યભાવ હતો. રાજસિંહ મુખ્ય રાજા અને વિજયસિંહ ખડીઓ રાજા હતો, પરંતુ વિજયસિંહ વૃદ્ધ અને અનુભવી હોવાથી રાજસિંહ તેને ઘણું માન આપતો. કોઈ પણ મોટા વિષયની મસલત કરવી હોય તો તેની પૂર્ણ સલાહ વિના તે કંઈ કરતો નહિ. તેને વારંવાર પોતાના દરબારમાં બોલાવતો અને પુત્રની પેઠે તેની આજ્ઞા પાળતો. કોઈ કોઈ વખતે રાજસિંહ પોતે રૂપનગરમાં આવીને ચાર ચાર દહાડા પ્રાહુણ તરફ રહેતો હતો, તેથી આખા રજપૂતાનામાં વિજયસિંહને સૌ માન આપતું હતું, અને તેનો જમાઈ થવાને રજપૂતાનાનો દરેક વીર માનવતું ગણતો હતો. પણ તે માન કોને મળે છે ? રૂપવતીનો કરસ્તપર્શ થાય એવો કાણુ ભાગ્યશાળી થાય છે ? તે સમ્યક્ સર્વ આતકની પેઠે રાહ જોતા હતા વિજયસિંહના મનમાં શિવસિંહના ઉપર તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો હતો. તેને પોતાની પછવાડે રૂપનગરની ગાદી મળે નહીં, એવો વિજયસિંહને મનમાં ઇરાદા કર્યો હતો. ગાદી પોતાના જમાઈને, ધર જમાઈ ગખી, આપવામાં આવે, એવો તેનો વિચાર હતો, તેથી રજપૂતામાં જે કોઈ ગાદીનો માલિક ન હોય તેવા એકાદ જુવાનને, પોતાનું અમૂલ્ય ધન અર્પણ કરવું અને તેને જ ગાદીનો વારસ બનાવી, રૂપવતીને પોતાની પાસે રાખવી અને પોતાના છેલ્લા દહાડા સુખમાં કાઢવા, એવો તેનો વિચાર હતો. આ ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા માટે તે રજપૂત વીરોમાં એવા પુરુષની શોધ કરતો હતો, અને તેણે એક વીરને મનમાં ચિત્તર્યો પણ હતો. પરંતુ આટલામાં જ લક્ષ્મીની ગાંઠથી જોડી, એક પ્રેમને બે હૃદયમાં વહેતી નાંખવો એવી ઇચ્છા આટલી જલ્દી શા માટે કરવી ? આવો આત્મપરાયણ વિચાર તેના મનમાં ઘોળાતો હશે કે શું ? તે કારણથી તેણે રૂપવતીના લક્ષ્મીનો વિચાર મુક્તથી રાખ્યો હશે ગમે તેમ હોય, તે અમે જાણતા નથી ને તેનું હૃદય જોવાનું અમારાથી બન્યું નથી; પણ રૂપવતીને વિષે આવી તેના મનની સ્થિતિ હોવાને લીધે જ, આજે તેનું ભવિષ્ય જાણીને તે ઘણો જ દિલગીર થયો હોવો જોઈએ આગળના ઇતિહાસિક પ્રસંગ પ્રમાણે પોતાની કન્યાને લીધે પોતાના ઉપર તથા આખા રજપૂતાના ઉપર આક્રમક પ્રસંગ આવશે કે શું ? તેનો તેના મનમાં ખેદ થતો હતો. હા ! તે અસંભવિત નથી. ઔરંગઝેબ બાદશાહના અથવા તેના કોઈ શાહજાદાના કાનપર, પોતાની પુત્રીના રૂપની કીર્તિ જો ન ગઈ હોય તો બહુ સારું; કારણ ઔરંગઝેબના ત્રીય મગજમાં એક વખત આ ઇરાદો જો પેડો તો તે પૂરો પાડવાને શું ઉપાય ન કરશે ? તે કોઈના ધારવામાં પણ આવી શકે તેવું નથી. તે રાજ્યનો નાશ કરવા

ચૂકશે નહીં—હું જો ના પાડીશ તો ગમે તેમ ફરી પોતાનો ધરાદો તે પાર પાડ્યા વિના રહેશે નહીં. અગરજો રાજસિંહ તથા બીજા બંડીયા રાજાઓ આ બાબતમાં મને મદદ કરશે, તોપણ મોટા રણયજ્ઞ થઈ, તેમાં હજારો રજપૂત વીરોનું બલિ અપાશે, અથવા કોણ જાણે આટલું બધું વીસા પહેલાં, મારી પુત્રીને સ્વર્ગમાં વળાવવાનો જ મને વખત કેમ ન આવે? ઇત્યાદિ હજારો વિચારોનો ભોગ વિજયસિંહ અહીંયાં થઈ પડ્યો હતો. રૂપવતીની મા ઉપર વિજયસિંહનો ધણો જ પ્રેમ હતો. પુત્ર જન્મ્યા પછી થોડા જ વખતમાં તેનું મૃત્યુ થયું હતું. તેણે મરતી વખતે, “આ મારી પુત્રીને જીવ પ્રમાણે જાળવજો,” એવી સલામણુ કરી હતી, તેથી તેના ઉપર તે આટલો બધો પ્રેમ રાખતો હતો. તે દીકરીને લીધે પોતાના ઉપર તથા આખા રજપૂતાના ઉપર ભયંકર પ્રસંગ આવી પડશે, એ સાંભળતાં જ તેનું મન ધણું ખિન્ન થઈ ગયું, તેમાં આશ્ચર્ય લાગવા જેવું કંઈ નથી.

ઉપરના વિચારોનો ઉલ્લેખ શાંતિ પામ્યા પછી, થોડી જ વારે દુર્ગાચરણ જોશીએ આગળ શું લખ્યું છે? તે વાંચવાની ઇચ્છા થઈ અને તેથી તેણે તે કાગળ ઉપાડ્યો તથા વાંચવા માંડ્યો. વાંચતાં વાંચતાં આખરે કાગળ પૂરો કર્યો સારે તેને ધણો જ આનંદ થયો. તે દુર્ગાચરણ જોશીની તરફ જોઈને બોલ્યો; “જો એ પ્રમાણે થનાર છે તો મને બિલકુલ ચિન્તા નથી. તેને માટે મને જરા પણ ખરાબ લાગતું નથી. બાદશાહને કોઈએ અક્કલ સુધાડવી નેઈએ; કારણ તે સિવાય તે મુઠ્ઠેલ મુશ્કેલ છે. તેની આંખોમાં ધૂળ નાંખ્યા સિવાય તે કાંઈ ટુંકાણે આવશે નહીં એવું મને લાગે છે દુર્ગાચરણ! તમને કાંઈ આ વાતની ખબર નથી એમ તો નથી. બાદશાહ બંધી રીતે અંધાધુંધી કરી મૂકી છે. હિંદુ ધર્મનો, હિંદુ લોકોનો, હિંદુ સ્ત્રીઓનો કપટથી કેવી રીતે નાશ આરંભેલો છે, તેનો સારી પેટું વિચાર કર્યાથી, તેની પડતી અમારે હાથે થવાની જરૂર છે; તે સિવાય બીજો ઉપાય નથી. તેના જેવો કોઈ પણ ધાતકી નથી, ને તમો જેમ કહો છો તેમ જો ખરેખર થાય તો હું તમો માંગશો તે ઇનામ આપીશ, પણ તમે જો કહો છો તે સત્ય છે એમ મારી ખાત્રી કરી આપો. ચાલો, અહીંયાં જ મારો હાથ જુઓ એક કલાક પછી શું થશે? જોઉં વાર, તેમાંનું શું શું ખરું પડે છે? અને શું શું નહિ?” દુર્ગાચરણે જોયું કે હવે આ, આપણી પરીક્ષાની અહીંનો વખત આવ્યો છે. પણ તેથી તે જરાએ ગભરાયો નહીં. તેણે તરત વિજયસિંહનો હાથ ઝાકીને જોયો અને એકદમ ચહેરા સામે જોઈને બોલ્યો; “રાણાજી! આપે હમણાં એમ કહ્યું કે, ‘બાદશાહ ધણું ધાતકી છે, તો એક કલાકમાં આપને કોઈ પણ તેના ભયંકર ધાતકી-

પણાંની હકીકત આવીને કહેશે. તે સાંભળી આપને ઘણું જ ખરાબ લાગશે. પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે ઔરંગઝેબ બાદશાહ ઉપર આપનો દ્વેષ સંકટો ધણો વધશે. હું જે કહું છું તે સાંભળો. માંડે કહેવું ને સાચું નહીં પડે તો મારી વિદ્યા ફેફટ છે એમ ધારજો.” “ફીક છે,” વિજયસિંહે તેને કહ્યું અને ખેઉ જણા એકમેક સાથે વાતો કરતા બેઠા. આશરે પા કલાક ગયો ને વિજયસિંહ શંકાશીલ થઈને દુર્ગાચરણ તરફ જતો હોય, અને દુર્ગાચરણ પણ કંઈક તેવી જ સ્થિતિમાં બેઠો જોવા મળે છે. એટલામાં એક ચાકરે આવીને, “દીલ્લીથી એક હલકારો આવ્યો છે.” એવી વરદી આપી. વિજયસિંહ આશ્ચર્ય પામ્યો અને ચારે તરફ દૃષ્ટિ ફેરવી. દુર્ગાચરણને આનંદ થયો. હલકારાને રાજ્યે અંદર બોલાવવા હુકમ આપ્યો. તેણે એકાન્તભુવનમાં દાખલ થઈ, એક પત્ર વિજયસિંહના હાથમાં મૂક્યો. વિજયસિંહ તે ઉઘાડીને વાંચ્યો. તે પોતાના દિલ્લીના વકીલ તરફથી આવ્યો હતો. તેમાં શરૂઆત આ પ્રમાણે હતી

“બાદશાહે તો હદ કરી. રાણા જ સવતસિંહના કુંવર પૃથ્વીસિંહને તગાવી, ઝેરી પોશાક પહેસવીને મારી નાંખ્યો છે. આપના ઉપર પણ સંકટ આવશે, માટે સાવધ રહેજો. વધારે વિગતવાર હકીકત બીજા માણસની જોડે મોકલું છું.”

પ્રકરણ ૨ જી.

તે રાત.

સમાચાર ખરાબ તો ખરા, પરંતુ તે પોતે કહેલા ભવિષ્યને અત્યંત સરતા છે એમ જોઈને દુર્ગાચરણ જોશીને જરા શાંતિ થઈ. જે તો ૧૨ ધંધો હોય છે, તે ધંધામાં જો કંઈક મળે છે તો તેથી તેને આનંદ થાય એ કુદરતી છે. દુર્ગાચરણના ભવિષ્યને માટે વિજયસિંહે થોડો સંશય પ્રદર્શિત કર્યો તો તેને ગુસ્સે થવા નેવું હતું, તેથી તેણે પોતે, હમણાં ધ્યાન લગાડીને, આ ભવિષ્ય કહ્યું હતું અને તે ખરું પડ્યું એમ જાણીને તેને બહુ આનંદ થયો. કારણ, પોતાની અને પોતાનાં શાસ્ત્રોની કિમત તેથી વધી હતી. ભવિષ્ય કહ્યા પ્રમાણે થોડા વખતમાં જ્યારે બાતમીદાર આવ્યો ત્યારે તેની પહેલી ચિંતા નાશ પામી તે નવાઈ લાગવા નેવું ન હતું; પણ જ્યારે વિજયસિંહે તે બાતમીદારે લાવેલો કાગળ વાંચી જોયો, અને “જોશી! તમારી વિદ્યા સર્વ પ્રકારે ખરી છે,” ને હું તમારી પરીક્ષા જોવાના હેતુથી થોડું વધારે પડતું બોલ્યો, તેને માટે ક્ષમા કરવી

નેષ્ટો,” એવું કહીને તેણે તે કાગળ દુર્ગાયરણ તરફ ફેંક્યો. નેશી મહારાજે આનંદિતપણે તે લઈને વાંચ્યો ત્યારે વધારે આનંદ પામ્યો. પછી તે વિનયસિંહની તરફ નેષ્ટને બોલ્યો; “મહારાણાશુ ! આ કાગળમાંના છેલ્લા વાક્યમાં જે જણાવ્યું છે, તે સંકટ આપના ઉપર આવવાને હજી થોડો વખત છે. આ પત્રમાં અથવા કાલે પત્ર આવશે તેમાં આવનારા સમાચારથી આપે જરા પણ ધીરજ છોડવી નહી.” એ સમયે વિનયસિંહનું ધ્યાન દુર્ગાયરણના બોલવા તરફ ન હોતું. તેનું બધું ચિત્ત તેની કુવરી તરફ હતું. તેના મનમાં કંઈ કંઈ વિચાર ચાલતા હતા અને તે વિચારમાં તે એકદમ ઉડીને બોલ્યો; “દીકરા રૂપા ! હવે તું પણ.....” આગળનો અક્ષર બોલી શક્યો નહી. તેણે તરતજ પોતાના મુઠાના ઓરડાનો રસ્તો લીધો. તે ઉઠ્યો, સાથે બધાં માણસો પણ ઉઠ્યાં. રાણાશુએ પોતાના કારભારી માનસિંહને દુર્ગાયરણ નેશીની બરદાસ્ત રાખવા તાકીદ આપી, રૂપાનાં ખભા ઉપર પોતાનો હાથ મૂકી ઓરડામાં ગયો.

આ બધો બનાવ નેષ્ટ રૂપવતી ઘણી જ દિલગીર થઈ ગઈ. પોતાના પિતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં પોતાની તરફથી સુખ મળવાનું નથી, એ વિચાર તેના મનમાં ખુંચવા લાગ્યો. આજ દિવસ સુધી તેના મનમાં માત્ર એક જ વિચાર હતો, ને તે એ જ હતો કે પોતાના પિતાને જેટલું સુખ આપી શકાય તેટલું સુખ આપવું. પોતાના ભાઈ શિવસિંહે, જસવતસિંહની નોકરી લીધી હતી તેથી તેને ઘણું ખરાબ લાગતું હતું, પણ તે ચાંત વિસારે પડાવવા રૂપવતી નિરંતર રાણાને યત્નો કરતી હતી. પણ તેની અસર વિનયસિંહના ઉપર જરા જેટલી થઈ નહિ. હમણાં, પોતાના પિતાને પોતાથી જ સંકટ ઉત્પન્ન થશે, એ સાંભળતાં તેનું મન ઘણું જ દિલગીર થઈ ગયું. દુર્ગાયરણ ને કે મોટો નેશી છે, અને તેના કહેવા પ્રમાણે બધું બન્યું છે, તોપણ આ લવિષ્ય ખોટું પડે એવું તે અંતઃકરણથી ધમ્મચ્છવા લાગી, અને તે ખોટું પાડવાને માટે વારંવાર ઈશ્વર પાસે પ્રાર્થના કરવા લાગી. તે પિતાની સાથે ચાલવા લાગી. વિનયસિંહ એક પણ શબ્દ ઉચ્ચાર્યા સિવાય તેના ખભા ઉપર હાથ મૂકી ચાલતો હતો. વખતો વખત નિઃશ્વાસ નાખવાથી તેના મનમાં કંઈ પણ ખેદ તથા ક્રોધ ઉત્પન્ન થવાના વિચારો ચાલેલા છે, એવું રૂપવતીના મનમાં જણાવા લાગ્યું. વિનયસિંહ મુઠાના ઓરડા નજીક પહોંચતાં રૂપવતીના ખભા ઉપરનો હાથ ઉઠાવી બોલ્યો કે, “બેહેન ! હવે નિરાંતે સૂ. હું પણ સુઈ છું.”

“આપને ખાણી પીવું નથી ? આજે ચાટલા વહેલા શા માટે મુલો છો ?”

“ગાંડી. તું આ શું પૂછે છે ? સૂર્યાસ્ત થયાંને ઘણો સમય થઈ

હતો. વિજયસિંહ, જસવંતસિંહ ઉપર ઘણો જ ગુસ્સો હતો. જ્યારે તેનું નામ નીકળતું અથવા રજપૂતાનામાં ખીજા રાણા એકઠા થાય ત્યારે જસવંતસિંહ તહી આવી શકતો નહિ, તેથી વિજયસિંહને અત્યંત ક્રોધ ઉત્પન્ન થતો હતો. જ્ઞેધપુરનો રાજા કમજોર, કપટી, હીજડો, લાંચાર વગેરે કહી ગાળો આપતો. આવું ચાર પાંચ વખત થયું હતું. આખા રાજસ્થાનના શરવીરો એકઠા થતાં પણ બાદશાહનો ગર્વ ઓછો કરવો અશક્ય છે એવું પણ તેને જણાવા લાગ્યું હતું. પરંતુ બાદશાહને માટેનો તેનો તિરસ્કાર ઘણો વધી જવાથી તેના મનમાં ગર્વ તોડવાની વાત વારંવાર જાગ્રત થતી હતી. તેવી રીતની આજની રાત હતી. પૃથ્વીસિંહને વિશ્વાસ આપી ઝેર દધ મારી નાખ્યો, જેની નોકરી પોતે વિશ્વાસથી કરે છે તેવા પુરુષનો દગલખાણથી જીવ લીધો તે ઔર-ગજેબનું પતન કરવા માટે, આખું રજપૂતાના એકઠું થાય તે વખતે, જસવંતસિંહ પણ તેમને આવી મળે એવી આશા આજે વિજયસિંહના મનમાં ફરી જાગ્રત થઈ. જસવંતસિંહને વિજયસિંહે ઘણો ધિક્કાર્યો હતો, પરંતુ તેના છોકરાને બાદશાહે આવા કપટથી માર્યો તે તેને કદી પણ સાંઝે લાગ્યું નહિ. જસવંતસિંહને હવે તો બાદશાહ ઉપર ઘણો ગુસ્સો ઉત્પન્ન થશે, અને તેનું વેર લેવાને તે આગળ પડ્યા વિના રહેશે નહીં આવું તેનું માનવું હતું.

આમ પૃથ્વીસિંહના મરણ સમાચારથી તે રાજ થયો. પોતાના વડીલને તો કાગળ ઘણો જ ટૂંકો લખ્યો હતો અને તેમાં આખરે ફક્ત તમારા ઉપર પણ સંકટ આવશે તે ઘણું જ ટૂંકામાં લખ્યું હતું; એમ જણાવવાનું તે નહીં જણાવ્યું, અને ટૂંકા પત્ર લખી શીકર ઉત્પન્ન કરી ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ વિચારમાં, સવારનો પહોર ક્યારે થશે? તેની તે રાહ જોતો હતો. પોતાના ઉપર શું સંકટ આવશે? તે કાંઈ તેના ધારવામાં આવ્યું નહીં અને તેથી કાંઈ પણ સંકટ પોતાના પર આવી પડે તે પહેલાં શું બદાબસ્ત કરવો? તે તેને સુઝતું ન હતું. તેવો વખત આવ્યો તો રાજ્યના સિપાઈઓ સાથે, હાથમા હથિયાર લેઈશ ને છોકરાનો પણ નાશ થાય ત્યાંસુધી લડીશ; ને મારા ગામની સ્ત્રીઓ તથા રાજમહેલની સ્ત્રીઓને રાજમહેલમાં રક્ષણ આપી તેમનો ખરેખરો અંત આવેલો જ્ઞેધ મારે એકલાએ શત્રુ પર ટૂટી પડી મારે ગ્રાણુ આપવો, આવો પણ તે મનમાં નિશ્ચય કરતો હતો. મારા ઉપરનું સંકટ એ આખા રજપૂતાના ઉપરનું સંકટ છે, બધા ખડીયા રાજાઓ ઉપરનું સંકટ છે એવું સમજીને રાજાસિંહ વગેરે મને આવીને મળશે. કદી સ્વાર્થી વિચારથી રજપૂતાનાના ખીજાઓ, મારી સામે લડશે તો તેમની સાથે પણ લડવું, પણ બાદશાહને

શરણુ જવું નહીં, તેની દયા માગવી નહી, તેના હાથનો સ્પર્શ મારી છોકરીને તો શું પણ રૂપનગરની એક પણ છોકરીને થવા દેવો નહી, એવો પોતાના બિઝાનામાં પડ્યાં પડ્યાં નિશ્ચય કરીને તે નિશ્ચયના આવેશમાં તે પલંગપરથી નીચે કુદ્યો અને પોતાના લવ્ય ઓરડાની પ્રદક્ષિણા કરવા લાગ્યો. ઓરડામાં ઘણું જ અંધારું હતું. દીવો રાખીને તેને ઉંઘ આવતી નહતી. તે અંધારામાં તથા પોતાની વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે, મંદ થયેલી પરન્તુ આ વખતે આવેશથી વિદ્યુત સત્તાના જેવી ગતિ આવવાથી તે ચારે તરફ ઝડપથી ફરતો હતો. એટલામાં એક ખૂણામાં કાંઈક પ્રકાશ તેની નજરે પડ્યો. તેના તરફ તે નિહાળીને જોવા લાગ્યો તો તેને તે તેજની વચમાં એક સુંદર મુખ કમળ જણાવા લાગ્યું. તે શું છે? તે તેને સમજાયું નહી. હું સ્વપ્નામાં તો નથી? એવું મનમાં આવ્યાથી પોતાની આંખોપર એ હાથ ફેરવ્યા. ફરીથી સારી રીતે આંખ ઉઘાડી જુએ છે તો સ્વપ્નું નહી, પણ એક ખૂણાના ઉપલા ભાગમાં ખરેખર પ્રકાશ જ છે એવી તેની ખાત્રી થઈ અને પોતાની મૃત પત્ની, રૂપવતીની માનો સુંદર ચહેરો તેની નજરે પડ્યો. તે પોતાની તરફ વિશાળ નેત્રથી અને ઉત્કંઠાથી જુએ છે એવું તેને જણાયાથી તે એકદમ સ્તબ્ધ થઈને ઉભો રહ્યો.

પાસેની ઓરડીમાં રૂપવતી જાગતી હતી. તેના મનમાં પણ તેવા જ વિચારો ઘોળોતા હતા, એમ આપણે કહી ગયા છીએ. તેના કાનપર માણસના જવા આવવાના શબ્દો પડ્યા તેથી શું ગડબડ છે? તે કાન દબને તે સાંભળવા લાગી. તેના સમજવામાં આવ્યું કે મારી પેટું પિતાના મનની સ્થિતિ થયાથી તેમને પણ ઉઘ આવતી નથી. તે પણ મારી પેટું કાંઈ વિચાર કરે છે, તે શિવાય બીજું કાંઈ નથી. તેના મનની ખાત્રી થતી ન હતી અને તેથી તે પોતાના પલંગ ઉપરથી ઉઠીને બાપના ઓરડા તરફ, દરવાજા પાસે જઈ કાન દબ સાંભળવા લાગી તેના કાનપર નીચલા શબ્દો પડ્યા:—“અરે! કદી નહીં ને વળી આજે આ શું? આટલા દિવસે સ્વપ્નામાં પણ કદી જણાઈ નહીં ને આજે ક્યાંથી દેખાઈ? ગમે તે આશ્ચર્ય હો. મારી આટલી ઉંમરમાં મેં જે વાતપર કદી પણ વિશ્વાસ રાખ્યો નથી તેના ઉપર મને આજે ભરૂંસો લાવવાની છુદ્ધિ કેમ થાય છે? દેવ નથી, ભૂત નથી, પિશાચ નથી, ત્યારે આ શું છે? શ્રીશંકરની ઇચ્છાથી સધળું થાય છે. તેની ઇચ્છા કદી કોઈને સમજતી નથી. એવું કહેનાર હું, આજે જ્યોતિષ ખરું પડવાથી તેને સાચું માનવા લાગ્યો અને વળી આજે સોળ વર્ષે પાછું પહેલા જેવું જ જણાય છે. ‘બાઈ! શા માટે આવ્યાં છો?’”

પ્રકરણ ૩ જી.

બીજો દિવસ.

પિતા અને પુત્રીની નજર તે તેજથી વિદાયથી મૂર્તિપર ચોંટી રહી. રૂપવતીએ પોતાની માને આગળ કદીપણ જોઈ ન હતી, તોપણ તેજમાં જણાતી પ્રતિમા સાથે સરખાવતાં પોતાની જ આબેહુલ આકૃતિ છે એમ લાગતાં તે મારી મા હોવી જોઈએ, આવું તેણે અનુમાન કર્યું. નાનપણથી જ તેનો પિતા તથા બીજા માણસો, “તુ આબેહુલ તારી માના જેવી છે,” એમ હસ્તેશાં કહેતાં હતાં, તેથી ચિત્રમાં પડેલાં પોતાના પ્રતિબિંબ પ્રમાણે આબેહુલ દેખાતી તે સુંદર મૂર્તિ પોતાની માની હોવી જોઈએ, એવું તેના મનમાં આવ્યું. તે રૂપ તથા તેજ જોઈને તે ઘણીજ ચકિત થઈ ગઈ. બીજી તરફ જોવાની તેની ઇચ્છા જ થઈ નહિ અને કદી તેની ઇચ્છા થઈ તોપણ તેની આંખો બીજી તરફ જતી ન હતી, તેવી જ હાલત વિજયસિંહની પણ થઈ પડી હતી. તેની આંખો પણ તે સુંદર આકૃતિ ઉપર ફરી રહી હતી, એકના મોંમાંથી એક શબ્દ પણ નિકળી શક્યો નહિ. આખરે વિજયસિંહે હાથ મારીને રૂપવતીને કહ્યું, “રૂપા! આપણા ઘરની તથા રાજ્યની કાંઈ પણ સારી અવસ્થા નથી, સ્વર્ગમાં ગયેલાં માણસો આવીને આપણને દેખાવ આપે છે, ત્યારે દુર્ગાચરણના લખેલા લવિખ્યના બનાવો જલદીથી આવશે એને માટે હવે મને શંકા રહેતી નથી.” આ બધું તે જોઈતો હતો ખરો, પરંતુ તેની આંખો એક પળ પણ પેલાં દિવ્ય રમણીય, પરંતુ ખિન્ન થયેલાં સુખ કમળ ઉપરથી ખસી નહોતી, એટલામાં તેને એવું જણાયું કે, તે મૂર્તિ પોતાને કાંઈ કહેવા માટે પોતાના સુંદર હોઠ હલાવે છે; તેથી તે ઘણીજ ઉત્કંઠાથી ત્યાં જોવા લાગ્યો તથા કાન માંડવા લાગ્યો, પણ કાંઈ સંભળાયું નહિ. બીજી તરફ રૂપવતી પણ દિવ્ય મૂર્તિ તરફ જોતી હતી તેને પણ એવો ભાસ થયો કે, પોતાને પોતાની મા કંઈ કહેવા ઇચ્છે છે; પરંતુ તે દિવ્યાકૃતિના મોંમાંથી એક પણ શબ્દ નિકળ્યો નહીં. થોડો વખત એ પ્રમાણે થયા પછી ખરેખર તે દિવ્ય મૂર્તિ રૂપવતીની નજીક આવતી હોય, એવો ભાસ થયો. તેજનો પ્રકાશ રૂપવતીના શરીર ઉપર પડ્યો, તેથી તેનો ચહેરો વિશેષ સતેજ, દિવ્ય તથા પ્રકાશિત થવા લાગ્યો. વિજયસિંહ તો તટસ્થ રીતે જોતો હતો. વળી પાછી બેએક પળ ગઈ એટલામાં તો તે દિવ્યાકૃતિએ પાસે આવીને, રૂપવતીના માથા ઉપર હાથ સગાડ્યો અને કાંઈ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા, પણ તે વિજયસિંહને જરાએ સમજવા નહિ; પરંતુ જોતાં જોતાં એવું જણાયું કે, તે દિવ્ય આકૃતિ રૂપ-

પતીના શરીરમાં પ્રવેશી અંતર્ધ્યાન થઈ ગઈ. રૂપવતી તે બનાવ
 જોઈને ગભરાવાથી, કે ખીજા કંઈ કારણથી કે એશુદ્ધ થઈને જમીન-
 પર પડી. તેના મોંમાંથી લાગટ “હા હા ! તેમજ ખચીત કરીશ,”
 એવા જ શબ્દ માત્ર નિકળના હતા. તે દિવ્યમૂર્તિ અતર્ધ્યાન થયા પછી
 થોડીક પળે વિજયસિંહ પણ શુદ્ધિમાં આવ્યો ને જુએ છે, તો રૂપવતી
 પોતાની પાસે જ પડેલી છે ને મોંમાંથી “હા હા ! ખચીત તેમજ કરીશ !”
 આ શબ્દોની ધારા વહેતી હતી. વિજયસિંહને કાંઈ સમગ્રયું નહિ,
 ત્યારે તેણે હાંકે મારી, પરંતુ તેના જવાબમાં ઉપલા શબ્દોના ઉચ્ચારણ
 વિના ખીજા કંઈ પણ જવાબ નહોતો, તેથી ગભરાઈને તે પોતાનાં માણુ-
 સોને હાંકે મારવા લાગ્યો. રૂપવતીને તેમાંનું કાંઈ પણ જાણવામાં
 ન હતું. તે નિશ્ચળ થઈને પડી હતી, અને ફક્ત ઉપર કહેલા શબ્દો જ
 ઉચ્ચારતી હતી. દાસ દાસીઓ વગેરે દોડી આવ્યાં. તેઓ આ દેખાવ
 જોઈને ઘણુંજ આશ્ચર્ય પામ્યાં, પરંતુ બધાંએ સ્તબ્ધ થઈને એસવાનો
 વખત આ ન હતો. વિજયસિંહે તરત રાજવૈદ્યને લાવવાનું કહ્યું અને
 દાસીઓએ રૂપવતીને તેના પલગ ઉપર સૂવાડી, તેને શુદ્ધિ આપી
 નહી. તેને મુખે તો અગ્યાર અક્ષરનો મંત્ર લાગટ ચાલેલો હતો તે જોઈને
 વિજયસિંહનું ગળુ મુકાયું. વૈદ્યરાજ દ્વેષરાજ પડિત આવે ત્યાં સૂધી પાણી
 વગેરે છાંટી શુદ્ધિમાં લાવવા અનેક પ્રયત્નો કર્યા, પરંતુ બધા નકામા !!
 તરત જ દુર્ગાચરણના ભવિષ્યની યાદ આવ્યાથી તે પોતાને કહેવા લાગ્યો,
 “દુર્ગાચરણનું ભવિષ્ય જો ખરું થવાનું હોય તો છોકરીને શુદ્ધિ આવવાનું
 કાંઈ કામ નથી—ભવિષ્ય ખરું માનવું એમ મને લાગે છે. પણ આ
 શું થયું ? એને આ પિશાચનો સચાર તો નહિ હોય ? ગમે તેમ હો !
 કાંઈ પણ છે !! મારી દૃષ્ટિ આગળ એની માએ એના શરી-
 રમાં પ્રવેશ કર્યો છે; માટે હવે તે બાબતમાં શંકા શી ચલાવવાની ?
 આ કેવો ભયંકર બનાવ !! છોકરી ઉપર આ કંઈ નવું જ સંકટ આવ્યું
 છે. આવા તે મનમાં અનેક વિચારો કરતો ને બળડતો હતો.
 આમ કર, તેમ કર, આને બોલાવો, તેને બોલાવો, એમ ઘેલાપણું
 લાગ્યાની પેટું તે બકતો હતો. એટલામાં દ્વેષરાજ પડિતે આવી રૂપવ-
 તીને જોઈ, તેની નાડી જોઈ, કંઈપણ તેને થયું નથી એમ જણાવ્યું. પરંતુ
 તેને કંઈ થયું નથી ત્યારે એકદમ મૂર્ચ્છા શી રીતે આવી એવી શકામાં
 રાણો વિચાર કરવા લાગ્યો. વિજયસિંહને વૈદે સવાલ પૂછ્યો, પરંતુ તે તો
 પહેલેથી જ ગભરાયા જેવો થઈને, “વૈદ્યરાજ ! પહેલાં તેને સારી રીતે
 ઉકાડો, પછી હું બધું તમને કહીશ.” આતું કહીને તેને તેણે વધારે સાવધ
 આવી સ્થિતિમાં વૈદ્યરાજ વિચારો શરૂ નેણે એક મા- - - -

તેની છલ ઉપર ચોળી અને આંખમાં એક આંગળી ભરીને અંબળ ફેરવ્યું. અડધી પળમાં ડુંવરી શુદ્ધિમાં આવી, એકદમ વિનયસિદ્ધની તરફ જોઈને બોલી; “બાપુ ! મા શા માટે ચાલી ગઈ? અહીંયાં તે હતી ને ?” વિનયસિદ્ધે કાંઈ પણ જવાબ આપ્યો નહીં. તે ગાંડા જેવો તેની સામે જોવા લાગ્યો. ડુંવરી ઉઠવાનો યત્ન કરવા લાગી, પરંતુ દ્વેષરાજે તેને ઉઠવા દીધી નહીં. તે તદ્દન થેલીના જેવી પિતાની તરફ જોવા લાગી અને એકદમ બોલી; “હું ક્યાં છું? બાપુ, તમે ક્યાં છો? મા ક્યાં ગઈ? મને તે લેવા માટે આવી હતી, પછી મને કેમ છોડી ગઈ? હા, હા ! પણ તેણે મને સાફ જ કહ્યું હતું.” દ્વેષરાજને તેનું બોલવું ક્ષણભાત્ર પવનની લહેરના જેવું જણાયું, તેથી તેણે વિનયસિદ્ધને કહ્યું, “રાણાજી ! રૂપવતીને સારી ઉધ આવી નહીં હશે, ને તેને અસ્વસ્થ ઉધમાં કાંઈ જાતનું આશ્ચર્યકારક સ્વપ્ન આવ્યું હશે, તે સ્વપ્નમાં કરીને તેની આવી સ્થિતિ થઈ છે; ખીજે કાંઈ પણ સદેહ મને આવતો નથી. હવે બધાં માણસો અલિપ્તી બહાર જાયો. હું તેને ઉધ આવે એવો કંઈક ઉપાય કંઈ છું, તેથી તેને સાફ લાગશે.” દ્વેષરાજના મોંમાંથી આવા શબ્દો સાંભળતાં જ, વિનયસિદ્ધના કહેવા પહેલાં બધાં માણસો ઉઠી ગયાં. પ્રકટ દુન્દ અને પદ્મા એ જ રહી; તેમાંની એક તેને ઓશકિ બેઠી અને ખીજ તેના પગ આગળ બેઠી. તેઓને ઉઠી જવાનો કોઈએ આગ્રહ પણ કર્યો નહિ; કારણ કે તેમની ત્યાં જરૂર હતીજ.

દ્વેષરાજે આસપાસનો વિચાર કરીને ઔષધ કાઢ્યું, તથા રૂપવતીને ઘણીજ મમતાથી પાસે બોલાવી, તે લેવાનું કહ્યું. ઔષધ ખાધાને આશરે અરધા કલાક તો નહિ થયો હોય, એટલામાં રૂપવતી પથારીપર એકદમ પડી અને તેને ગાઢ નિદ્રા આવી. વિનયસિદ્ધને પણ આખી રાત ઉધ નહીં આવેલી હોવાથી, તે પણ થાકી ગયો હતો. દ્વેષરાજે તેને પણ આગ્રહ કરીને સૂવાનું કહ્યું. રૂપવતીને કાંઈ હરકત નથી, તમે નિશ્ચિન્ત રહેજો, એવું વારંવાર વિનંતિ કરીને કહ્યું ત્યારે તે પણ પોતાના બિચાના પર જઈને પડ્યો અને તેને પણ ઉધ આવી ગઈ. રાતનો બધો વખત બેઠેને સ્વપ્નવત્ થયો હતો, પરંતુ મન ઉપર કાંઈ પણ અસર કરે નહીં, એવા સ્વપ્નમાંનું આ સ્વપ્ન ન હતું.

ખીજે દહાડે પ્રહર દિવસ ચલ્યો ત્યારે વિનયસિદ્ધ જાયો અને જગતાં જ તેનો પહેલો સવાલ રૂપવતીની તબિયત સંબંધીનો હતો. તેના બાણવામાં આવ્યું કે, રૂપવતી હજી સૂધી નિરાંતે ઉઘે છે. તે સાંભળતાં જ તેને એક રીતે ઘણી ખુશાલી થઈ અને તે પોતાના પ્રાતઃકર્મ, વંદનાદિ વિધિ તથા પૂજન અર્ચનમાં લાગ્યો. પા પા કલાકે તે તેની ખબર કાઢવા માણસને મોકલતો હતો. આખરે રૂપવતી ઉઠી.

સમ્પૂર્ણ શુદ્ધિમાં જાગી છે, એવું માલમ પડયું; ત્યારે રાણાના ખોળીઆમાં પ્રાણ આવ્યા. તથાપિ આગલા દિવસની રાતે બનેલો બનાવ કાંઈ રીતે તેના મનમાંથી જતો ન હતો. વારંવાર તે બનાવ સર્વ પ્રકારે તેના મનમાં રમતો હતો. તે દિવ્ય મૂર્તિ તેની આખની સામે એકસરખી જણાતી હતી એવું ન હોતું, પણ તે દિવ્ય આકૃતિમાં પાછી પોતાની સામે આવે અને હું તેને ચિત્ત લગાડીને નિહાળું એવું તેના મનમાં વારંવાર થતું હતું. તે કાંઈ કામ કરતો હોય તોપણ વચમાં ઉપર પ્રમાણે વિચારમાં નિમગ્ન રહેતો હતો. પોતે પોતાની મેજે હસતો હતો, ખિન્ન થતો હતો, આવી રીતનો તેનો ક્રમ ચાલતો હતો. રૂપવતી હુશિયાર થઈ. તેની આગલા દિવસની ચપળતા, આનન્દમયતા, ઉદ્ધાસવૃત્તિ વગેરે ક્રમ થયું. ચહેરાપર એક જાતની ખિન્નતા આવેલી, એમ કાંઈને પણ લાગે એમ હતું. કુન્દે અને પદ્માએ તેને ઘણું પ્રશ્નો પૂછ્યા અને જો કે ઘણું કરીને પોતાની સખીઓના દરેક પ્રશ્નનો જવાબ તે તુરંત આપતી, તોપણ આજે તેણે તેમના એક પણ પ્રશ્નનો જવાબ આપ્યો નહીં. વધારે પ્રશ્ન પૂછવાથી પણ તેના હૃદયનો મર્મ કાઢી શકાયો નહીં. ઘણાં કડવાં વચન કહીને, આગ્રહ કરીને તે ન કહેવડાવવાની તેમના મનની વૃત્તિ થઈ નહિ; - તેમ તેને પૂછવા કરતાં કંઈ તરફ તેની વૃત્તિ દોડે છે તે સંભાળવાનું કામ જ તેઓએ ચલાવવા માડ્યું.

*

* * *

*

*

આગલે દહાડે દ્વિતીયી આવેલા કાગળમાં લખ્યું હતું કે, વધારે વિસ્તારપૂર્વક કાલે લખીશ. તેથી આજે પત્ર આવવાનો હતો તેની વિજય-સિંહ આંતુરતાથી રાહ જોતો હતો. તેમાં આવનારા ખપરમાં એક તો પૃથ્વીસિંહના મરણના વિસ્તારપૂર્વક સમાચાર શિવાય, પોતાના સંબંધ વિષે પણ લખવામાં આવશે એવું તે માનતો હતો. એટલામાં હલકારો આવ્યો તથા તેણે વિજયસિંહને કાગળ આપ્યો. તેમાં લખ્યું હતું કે;

મહારાણા વિજયસિંહની ચરણ સેવામાં.

મુ. રૂપનગર.

ઘણા જ વિનયયુક્ત અનેક પ્રણામપૂર્વક વિનંતિ એ છે કે, બાદશાહ ઔરંગઝેબે પરમ દહાડે કેટલું લયકર કર્મ કર્યું તે મેં દંડામાં કાલે જણાવ્યું છે: આજે વિસ્તારીને લખી મોકલું છું. મોકલવામાં કાંઈ ડર નથી. તેવું કંઈ જણાગે તો વધારે પાછો લખી મોકલીશ જ. આપણી આજા પ્રમાણે ચલાવેલી રીતિ મુજબ હજી સૂધી કદી પણ અડચણ આવી નથી. રાણા જસવંતસિંહના કાગળ જેવા પકડાયા છે તેવા હજી સૂધી આપના

પકડાયા નથી તે આપના જાણવામાં જ છે. આપણે કાંઈ પણ ખટપટ કરીએ છીએ એવી હજી સૂધી કાઢતે પણ શંકા આવી નથી અને તેથી આ બધું બની શકે છે.

મહારાજ ! આલમગીર બાદશાહ એટલો બધો ખુની છે, એટલો આપમતલબીઓ છે, એટલો દાંલિડ છે, અને એટલો અસ્થિર મનનો છે એવી કલ્પના પણ કેટલાએક દિવસ પહેલાં કાઢતે ન હતી. પરંતુ હમણાં દર કલાકે જે અનુભવમાં આવે છે તેથી દરેકની ખાત્રી થઈ છે કે, તે અત્યંત નીચ માણસ છે. મહારાજ ! જસવંતસિંહ મહારાજ બાદશાહનો સત્યનિષ્ઠ નોકર છે ને તેનાપર તેનો પૂર્ણ વિશ્વાસ છે. તે મોગલ બાદશાહનો આધાર સ્તંભ છે એવું હમણાં સૂધી બાદશાહે ભરદ્વારમાં કહ્યું હતું અને પરમ દહાડે ઘણી જ અધમ રીતે વિશ્વાસઘાતનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યાં સૂધી તેણે આવો ઉદ્ગાર કાઢ્યો હતો. પરમ દહાડે સવારે 'પૃથ્વીસિંહની મુલાકાત લીધી ત્યારે તેણે તેના પિતાના સમાચાર પૂછ્યા અને બાદશાહે, તે રાજ્યનો આધાર સ્તંભ છે, એવું કહી દેખાડ્યું અને, તું તારા પિતાની પેટું વર્તજે, બીજા રજપૂતોની મસલહત પ્રમાણે વર્તિશ નહી, એવો ઉપદેશ તેને ક્યો હતો. બપોરે ભરાવાની દરબારમાં તને માન આપવાનું છે એવું પણ તેને કહ્યું, પરંતુ બપોરે, કેવો ભયંકર બનાવ ! 'પૃથ્વીસિંહને જોધપુરથી તેડું મોકલી તેડાવ્યો હતો. તેડાવવાનું કારણ એમ બતાવ્યું કે, જસવંતસિંહ મહારાજ અમારી બાદશાહીના આધાર સ્તંભ છે : ત્યારે તેના છોકરાને એક વખત જોઈને સારો ઉપદેશ આપવો જોઈએ. બધાં માણસને આ કારણ પ્રશસનીય જણાયું અને બધાંએ જસવંતસિંહ તથા 'પૃથ્વીસિંહનું નસીબ ઉધડ્યું એમ કહેવા માંડ્યું; અને બધા, દરબારમાં આવે તેને કેવું માન મળે છે તે જોવાની મંતલબથી દરબારમાં જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. તે દહાડાનો દરબાર તદ્દન અજાણ્ય જેવો ભરાયો હતો. દરબારમાં જેને આવવાનું માન હતું એવા બધાં તે દહાડે દરબારમાં આવ્યા વિના રહ્યા ન હતા. 'પૃથ્વીસિંહને બાદશાહે પોતાની જમણી બાજુપર બેસાડ્યો અને તેની સાથે ઘણા જ પ્રેમથી વાતચિત કરી. ત્યારપછી દરબારનાં માણસોને ઉદ્દેશીને તેણે કહ્યું, “દરબારીઓ ! આ 'પૃથ્વીસિંહ, મહારાજા જસવંતસિંહનો પુત્ર છે, અને એ આજથી અમારો પુત્ર જેવો થયો. એનો બાપ જેવો આપણી બાદશાહીનો આધાર છે તેવો જ આ પણ છે એવું હું સમજું છું.” આટલું બોલીને પાસે બેઠેલા અમીરની તરફ જરા આંખની ધસારત કરીને બાદશાહે 'પૃથ્વીસિંહનો હાથ ઘણા જ જોરથી પકડ્યો અને તેને કહ્યું, “ક્યો પુતળ ! તું પણ તારા બાપ

જેવો જ અહાદુર છે એવી ખ્યાતિ મેં સાંભળી છે, તે શું ખરી છે? તું કહે છે તે કહે જોઈએ.”

ખરો રજપૂત પૃથ્વીસિંહ ઠંડે અવાજે બોલ્યો;—“ગરીબોકે વાલિ! આખી દુનિયાપર જેનો અમલ છે એવા બાદશાહની ફક્ત કૃપાદષ્ટિ એકાદાપર પડવાથી તેને કેવું સ્પુરણ આવે છે? જ્યારે મારા જેવાના આપે બે હાથ પકડ્યા ત્યારે મારા શરીરમાં કેટલી સ્પુરતી આવી છે તે હું કહી શકતો નથી. સ્પુરતીનો ઉદ્ગાર કાઢતાં તેના બાહુનું ખરેખર જ સ્પુરણ થયું, તે ઔરંગઝેબને પણ સમજાયું હશે; કારણ કે તેનો તે વીર્યોદ્ગાર સાંભળતાં જ ઔરંગઝેબની મુખચર્યા પણ એકદમ બદલાયલી જણાઈ. તેણે એકદમ તેને કપટયુક્ત પ્રેમથી ભરેલા શબ્દોમાં કહ્યું, “વાહવા! વાહવા! તારા બોલવામાં મને જાણે જસ-વંતસિંહ જ પાછા મારી દરબારમાં આવ્યા હોય એવું જણાય છે.” એટલું બોલ્યા બાદ પાછળ ઉભેલા સિદ્ધિ ખુદાદાદને ધસારત કરીને પોશાક લાવવાને કહ્યું. તે પોશાક લાવ્યો અને બાદશાહે પોતે તે પોશાક પૃથ્વીસિંહના શરીર ઉપર ચઢાવ્યો અને દરબાર તરત જ ગરબડમાં બરખાસ્ત કરીને ત્યાંથી તેને જવા દીધો. પણ પછી શું બન્યું? પૃથ્વીસિંહ પોતાના મકાનપર જતાં જતાંમાં તેને પોતાના શરીરપર એટલો દાહ થયો કે કાઢીને પોતાના શરીરને સળગાવેલી મશાલ લગાડી હોય ને ટુકાણે ટુકાણે દઝાડ્યો હોય તેવું જણાયું. તે ભોંય ઉપર આબોટવા લાગ્યો. વેઘને બોલાવી મંગાવવાની પણ પુરસદ મળી નહિ—એટલામાં જ એ બિચારોનો જીવ ગયો. હાય હાય થતાં જ્યાં ત્યાં આ દુષ્ટ ખખર પ્રસર્યા. બાદશાહના કાનપર તે ખખર પહોંચ્યા, ત્યારે તે એટલો તો શોક કરવા લાગ્યો કે, જાણે પોતાનો વહાલો છોકરો મરણ પામ્યો હોય! દરબારમાં તેની માનપ્રતિષ્ઠા થઈ અને તેણે રજપૂતનું પાણી દેખાડ્યું જ્યાં તેને કાઢીને દુષ્ટ નજર લાગી તેથી જ આમ બન્યું એમ તેણે પોતાની આસપાસના લોકોને કહેવા માંડ્યું અને ઘણો જ આશ્ચર્ય પમાડે તેવો શોક પાળવા લાગ્યો. પરંતુ એ દલગીરીમાં કંઈપણ ખરાપણું નથી એવું દરેકને જણાવા લાગ્યું. દરેક પોતાના મનમાં પકી રીતે સમજ્યા કે, બાદશાહે જસવંતસિંહના ઉપરનો પોતાનો ગુસ્સો હજી સૂધી છોડ્યો નહોતો, તેથી આમ કર્યું છે. પણ સઘળામાં મોટો ચમત્કાર એ હતો કે, બાદશાહે પોતે પોતાને હથે એક પત્ર લખીને આ દુષ્ટ વાર્તા જસ-વંતસિંહને જણાવવા માટે હલકારો મોકલ્યો છે. કાગળમાં, “તમારો નહિ પણ મારો પુત્ર મરી ગયો છે એમ હું સમજું છું ને મારા મનની સ્થિતિ આ બનાવથી ઘણી જ શોકજનક થઈ પડી છે,” ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ રીતે લખી, શોકમાં લાગ પડાવ્યો છે.

વિજયસિંહે અહિ સૂધી પત્ર વાંચીને નીચે મૂક્યો તથા એક લાંબો નિઃશ્વાસ મૂકીને ખૂબ દાંત પીસ્યા.

વિજયસિંહે મોગલોને ઘણા ધિક્કાર્યા. તેમાં પણ ઔરંગઝેબ આદેશાહે રાજ્ય મેળવવા માટે જે નાના પ્રકારનાં દુષ્ટ કાર્યો કર્યા હતાં, તે સાંભળીને તેને એટલો દ્વેષ આવ્યો કે, જો તેની સાથે ધર્મયુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ આવે તો બધા રજપૂત વીરોએ એકત્ર થઈને પોતાના દેશમાંથી તેને હાંકી કાઢવો, એવું તે રાજસિંહને હમેશાં કહેતો હતો. સ્વાર્થ સાંધવાને તે કોનો કેવી રીતે ઘાત કરશે તથા ક્યારે વિરોધી થઈ પડશે, તે કોઈને સમજાતું નહતું અને કોઈએ કદી તેનો વિશ્વાસ કરવો નહિ, એવું તે રાજસિંહની પાસે જ નહિ, પણ જે કોઈ રજપૂત વીર તેને મળતો તેને કહેતો હતો. ઔરંગઝેબના કાનપર આ વાત પડશે તો તેના ઉપર તે મોટો અનર્થ ગુજારશે, એવું અનુમાન કરનારા રજપૂતોએ તેને ચેતવ્યો પણ ખરો! પણ તેના ઉપર તેણે મુદ્દલે વલ્લ આપ્યું નહતું. ઉલટું એવું બોલનારાઓને તે ધિક્કારતો હતો.

ઔરંગઝેબના લયંકર કામની તપસીલ વાંચ્યાથી તેને નખશીખ આગ લાગી. ઔરંગઝેબ ઉપર તેને દ્વેષ આવ્યો, એમાં કાંઈ નવાઈ નહોતી. જસ-વંતસિંહને માટે તેના મનમાં જરાપણ માન નહતું, પરંતુ તેના પુત્રને આવા વિશ્વાસવાતથી મારીને આદેશાહે તેના ઉપર માન ખાટવા માટે સાંત્વનાનો પત્ર મોકલ્યો એવી તેની નીચતા જોઈને, તેને જસવંતસિંહ ઉપર દયા આવી. મોગલોની ઇચ્છા પૂર્ણ કરી અથવા પોતાની જાત વટલાવી મહત્તા મેળવનાર જસવંતસિંહ ઉપર વિજયસિંહ જેવા ખરા રજપૂતને ક્યાંથી પ્રેમ હોય! પરંતુ પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાને કૃતદ્વતાનો ઉપયોગ કરે એવા ઔરંગઝેબ તરફ નિરસ્કાર આવે અને તેની કૃતદ્વતાનો ભોગ થઈ પડેલા જસવંતસિંહ તરફ દયા ઉત્પન્ન થાય એ સ્વાભાવિક હતું. જસવંતસિંહના ઉપર દયા અને આદેશાહના ઉપર તેને ક્રોધ આવ્યો અને દાંત પીમી. સંતમ થયેલો, શન્ય દૃષ્ટિથી, ઉપરની છત તરફ તે જોવા લાગ્યો.

રૂપવંતી ક્યારનીએ તેની પછવાડે આવી ઉભી હતી અને હવે વળી શું બનશે તે જોવાના વિચારથી તટસ્થ તેની તરફ તથા કાગળ તરફ જોવા લાગી, પણ તેને કાંઈ સમજાયું નહિ. વિજયસિંહ પોતાના સત્તાપ અને વિચારમાં નિમગ્ન હતો, તેના મનમાં નાના પ્રકારના વિચારો ધૂમતા હતા. મુખ્ય વિચાર એ હતો કે. મોગલની તરફથી-તેમાં પણ આ દુષ્ટ ઔરંગઝેબથી, વિશેષે કરી રજપૂતોની આટલી બધી ખરાબી થયા છતાં બધાએ એકલા મળી તેનો નાશ કરવો એવી શુદ્ધિ કેમ તેમને થતી નથી? આવી રીતના,

મનને ખિન્ન કરનારા ઘણા વિચારો તેને દુઃખ દેવા લાગ્યા. આવી સ્થિતિમાં જો મારી આંખ મિચાઈ તો ઘણું સાફ, એવો પણ તેના મનમાં તરંગ ઉઠતો હતો. એકાદિ ખરાબ બાબત ન બનવા દેવાનું આપણા હૃદયમાં નથી, પણ તે બને તે પહેલાં આપણી હયાતિ ન હોય તો કીક, એમ તેને લાગતું હતું. આ વિચાર તેના મનમાં આવવાથી આખરે તેણે હાથ મારી અને ફરીથી પેલા કાગળ તરફ આંખ ફેરવી ફેરવી જોયો, તેટલામાં તે રમણીય મુખક્રમણ તેની દૃષ્ટિ આગળ આવી ખડું થયું.

રૂપવતી ઉપરનો વિજયસિંહનો કેટલો પ્રેમ છે, તે વાંચનારે અત્યાર સુધીમાં ઘણી રીતે જાણ્યો છે. તે મુખક્રમણ જોતાં જ વિજયસિંહના હૃદયે જરા શાંત થઈને, મુખ ઉપરની ખિન્નતાને ફેરવીને, તે જગાપર જરા હાસ્યને માર્ગ આપ્યો, તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. રૂપવતી તેની આખની કીકી હતી. આંખની કીકીને વિપત્તિમાંથી બચાવવાને ફરકનો પ્રયત્ન હોય છે, તેમ રૂપવતીની વિપત્તિ તથા સંકટ દૂર કરવા માટે, વિજયસિંહનો નિરંતરનો પ્રયત્ન હતો. તેથી કાંઈ પણ વિપાદ ઉત્પન્ન કરનારી બાબત જો બની હોય ને તેથી તે ગમે તેટલી વિપત્તિમાં આવ્યો હોય તોપણ, તે એવો સાવચેત રહેતો હતો કે, રૂપવતીને પોતાની દિલ્લગીરી જણાઈ આવે નહીં. જે બાબત ચિન્તા રાખે તેને જોતાં જ તેની અરધી ખિન્નતા જતી રહેતી હતી, ને બાકી રહેલી અરધીને ધૂપાવવાને માટે તે બહુ યત્ન કરતો હતો.

રૂપવતીને જોતાં તેના અહેરા ઉપર સ્મિત દેખાયું. તે એકદમ બોલ્યો;—“દીકરી રૂપા! તુ આજે અહીં આવશે એવું મને લાગતું નહોતું. કાલે આટલો ઉગ્ગરો થયો છતાં પણ તું અહિં શામાટે આવી? આજે આખો દહાડો પથારીમાં પડી રહી હોત તો તને સાફ થાત. વળી મને પણ સાફ લાગત.....તારો.....”

પણ રૂપવતીએ તેને આગળ બોલવા દીધો નહિ. તે વચમાં જ બોલી ઉઠી કે, “બાપુજી! કાલના દિલ્લીના કાગળમાં લખ્યા પ્રમાણે આજે કાગળ આવ્યો હશે એવું જણાય છે. તે પત્રમાં શું લખ્યું છે? મને તે હકીકત જાણવાની ઇચ્છા થાય છે.”

વિજયસિંહે તે કાગળ એક કારે મૂકીને એકદમ તેને કહ્યું કે, “તારે તે હકીકત જાણીને શું કરવું છે? તને એક જ હક છે. તે કાગળમાં કહેવા જેવું કાંઈ પણ નથી. તેમાં શું હોય તે.....”

“હા, શું હોય? આટલો મોટો પત્ર શું અમસ્થો જ લખ્યો છે કે? કાણ આટલી ફાગટ મહેનત લે? વળી કાલે જે હકીકત લખી છે

તેનો ખુલાસો તેમાં હશે તે મારે સાંભળવો છે. બધી હકીકત હમેશાં મને જણાવો છો તે આજે આટલું બધું લખ્યું છે, છતાં મારાથી શામાટે ધૂપાવો છો? આ પત્રમાં શું છે?”

“ધૂપાવીશ નહિ!” તેણે જરા મમતાથી કહ્યું. “પણ આવી સંબંધકાળની, વિશ્વાસઘાત તથા દગલબાજીની વાતો સ્ત્રીઓને કાન નાખવામાં કેંઈ પ્રાયદો નહિ.” તે સાંભળતાં જ રૂપવતીના કપાળમાં રેખા પડી. એ જોઈને તે બાળાને પોતાની પામે મમતાથી બેસાડી રાણે કહ્યું કે, “અરેરે! તું નિરાશ થઈ ગઈ શામાટે? જો આ કાંગળ. માફ શું બધ છે? બધું વાંચ, એથી તને મોગલ કેવા છે, કેટલા કૃતમ છે, આપણું કહીને જેને બોલાવે છે તેના સંબંધમાં પણ સ્વાર્થ સાંધવાનો લાગ આવતાં કેવો વિશ્વાસઘાત કરે છે તે સમજશે. છી, છી! એવી જાતનો નીચ સ્વાર્થી પુરુષ આખી દુનિયામાં કાંઈ જ નહિ હોય. પણ આપણે શું કરીએ? રજપૂતવીરોએ જ જો બધું છોડીને મુસલમાનોની-આ નીચ મોગલની સેવા કરવી સ્વીકારી, તેમાં જ તેઓને સારતા જણાઈ, તો આપણે એકલા શું કરીએ? હીક છે. આ એકલો એકનિશાથી સેવા કરે છે, તો પણ તેઓ તેના તરફ કાંઈ પણ સારી રીતે વર્ત્યા નથી.”

“જા દીકરી! તુ તારાં સંતાનને તેની સેવા કરવા દઈશ નહિ!” એમ કહીને કાંગળ તેની સામે મૂક્યો. રૂપવતીએ પહેલેથી છેલ્લે સૂધી તે વાંચ્યો, વાંચતાં વાંચતાં તેનું શરીર ગરમ થયું, તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં અને વારંવાર દાંત પીસવા લાગી. વિજયસિંહ તેની તરફ ઘણી બારીકીથી જોતો હતો અને તેના મનમાં થતા વિકારો જેમ જેમ તેના સુકુમાર ચહેરા ઉપર સ્પષ્ટ થતા હતા, તેમ તેમ તે, તેને જોતો હતો તેથી તેને સમાધાન થતું હતું. આ પ્રમાણે તેણે તે કાંગળ વાંચીને આપની પાસે મૂક્યો અને એટલીથી પોતાની આંખ લુછી. પછી બોલી; “બાપુજી! આ વાત હવે કાશુલમાં ગયાથી ચન્દ્રાવતી માસીને કેવું લાગશે? ઐરંગજેબની સાથે લડતો જ સર્વંતસિંહ બ્યારે એકવાર સમરાંગણ છોડીને જોધપુર પાછો આવ્યો. સારે તેણે નગરના બધા દરવાજા બંધ કરાવીને રજપૂતને અયોગ્ય એવું કામ કરવા માટે નિર્ભત્સના કરી હતી. ઐરંગજેબની ક્ષમા માગીને બ્યારે દરબારની સરદારી લીધી. સારે તેણે તેને ચેતાવ્યો હતો, પણ બધો પ્રયત્ન નકામો ગયો. તેણે ઉગતા સૂર્યની પૂજના ત્રતની પેટુ ઐરંગજેબની નોકરી સ્વીકારી અને આટલું કરતાં પણ છેવટે આવો પ્રસંગ પોતાપર બેસી લાવ્યો છે. બ્યારે આ બાબત તેના જાણવામાં આવશે ત્યારે તેને કેટલું દુઃખ થશે? પણ વિચાર શું કરે? હવે જો જ સર્વંતસિંહ ચેતે તો-હીક છે; નહીં તો ચન્દ્રાવતી માસીના શા હાલ

થશે ? તે આ સાંભળ્યા પછી જીવશે નહીં, પોતાનો પ્રાણ આપશે. આપુણ ! ઔરંગજેબના મનની ખરી મતલબ તમને ખબર નથી. તે મને ચાર જ દિવસ થયાં પડ્યાં છે કહ્યું છે. તેને ક્યાંથી માલમ પડ્યું હશે તે કોણ જાણે ? પણ આપુ ! તેનું કહેવું ખરૂં જણાય છે. નહિ તો ઔરંગજેબ આવી રીતે તેની સાથે દગલખાણ કરે નહીં.”

“તને પડ્યાં છે શું કહ્યું છે ? પડ્યાં પણ ઘણી જ ચોક્કસ જણાય છે.”

“આપુણ ! તેમાં ચોક્કસ શું ? તે થોડા દિવસ ઉપર ઉદેપુર ગઈ હતી, ત્યાંથી તેને સમાચાર મળ્યા તે તેણે મને કહ્યા.”

“પણ તે શી હકીકત છે ? ઔરંગજેબની મતલબ તેને શું ખબર ?”

“આપુણ ! શહાજહાંન બાદશાહના મનમાં ઔરંગજેબને ઉદેપુરની એક કન્યા પરણાવવાની હતી; પણ તે બની શક્ય નહિ. ચંદ્રાવતી માશીનું તેણે માગું કર્યું હતું; પણ તેના દાદાએ ના પાડી. પોતાને માટે તે કન્યાનું માગું કર્યું ત્યારે તેના બાપે ના પાડી ત્યારથી ઔરંગજેબના મનમાં એ વાત રમી રહેલી છે ને જસવંતસિંહ સાથે તેનાં લગ્ન થયાં ત્યારથી તેના ગુસ્સો બહુ જ વધ્યો છે; કારણ કે જસવંતસિંહ ઉપર હુમલો કરીને તેને પોતાના જનાનખાનામાં લાવી શકતી નથી; તે બાદશાહનો દોસ્ત છે અને ઘણો પ્રબળ છે; માટે કોઈ રીતે તેને દુઃખ દેવું અને દિલ્લિમાં લાવવો આવો ઘાટ છે. ઉદેપુરના રાણાના વંશની સ્ત્રીઓ પોતાના જનાનખાનામાં હોવી જોઈએ, એમ બાદશાહની મોટી ઇચ્છા છે; પણ તે પૂરી પડતી નથી તેથી એક ફિરંગી સ્ત્રી લાવીને તેને ઉદેપુરનું નામ આપ્યું છે. એવી વાત દરબારમાં પણ થઈ હતી. આપુ ! માશી ઘણી જ સારી છે. જસવંતસિંહનું એક પણ કામ તેને પસંદ નથી, પણ તે ખરી પતિવ્રતા છે, તેથી તેને છોડીને એક પણ પળ દૂર રહેતી નથી અને તેની સેવામાં જરા પણ ઓછપ રહેવા દેતી નથી. તેના ઉપર આવાં સંકટો આવેલાં જોઈને બહુ ખરાબ લાગે છે. આપુ ! આવા મોટા કર્તા કારવતા છોકરાને બાદશાહે માર્યો, તેણે તેનો શો અપરાધ કર્યો હતો ? એ દુષ્ટને કોઈ પણ સજા કરશે નહિ ? કોઈ તેનું અભિમાન તોડશે નહિ ? બધા રજપૂતો શું નિર્માલ્ય થઈ ગયા ? શું આ ભૂમિ નક્ષત્રિય થઈ ?”

રૂપવતી ઘણી જ ગુસ્સે થઈ. રાણી ચંદ્રાવતી-જસવંતસિંહની સ્ત્રી રૂપવતીની માના કાકાની પુત્રી થતી હતી. માશીએ ભાણેજને કદી જોઈ ન હતી, તો પણ ચંદ્રાવતીને માટે રૂપવતીના મનમાં એટલું માન હતું કે, તેને તે પાંચ સતીમાંથી એક સમજીને તેની ભક્તિ કરતી હતી, તેનું સ્મરણ કરતી હતી. પરંતુ એવું તેને જણાતું હતું; તથા જસવંત

પત્નીને ઉચિત એવું નૈપૂર્ય દેખાડવાનું સાંભળ્યું ત્યારથી તો પૂજનીય તથા અનુકરણનીય દેવી તે થઈ રહી હતી. તેનું જ્યારે જ્યારે નામ નિકળતું ત્યારે ત્યારે રૂપવતીનું અંતઃકરણ પ્રેમરસથી ઉછળતું હતું. પોતે એવી રીતે ચાલીને રજપૂત તખ્તનું તથા જાતનું નામ રાખીશ, મારા પતિને શ્રવણીર બનાવીશ અને કદી મારે પેટે પુત્ર ઉત્પન્ન થશે તો તેને રજપૂત વીરને ઉચિત એવી બહાદૂરી રાખતાં શીખવીશ, એવું તે હમેશાં પોતાના મનમાં કહેતી હતી તથા નિશ્ચય કરતી હતી. પોતાના પૂજ્ય દેવતાપર આજે આવો ખરાબ પ્રસંગ આવેલો જોઈને, તેને ઘણું જ ખરાબ લાગ્યું,

વિજયસિંહને તેનો આવો સંતાપોદ્વેગ જોઈ, એક રીતે ખરેખરે સમાધાન થયું તથા તે સમાધાની જોતાં તે પોતે તટસ્થપણે, પરંતુ હસતે ચહેરે તેની તરફ જોઈ રહ્યો. ચંદ્રાવતીની બધી હકીકત તેના જાણવામાં હતી અને તેના પતિવ્રત માટે તેને પણ માન હતું; જસવંતસિંહની સાથે તેનું લગ્ન થયું તે તેને બિલકુલ પસંદ ન હતું; ઉદિપુરના રાણાનો અપ્રત્યક્ષ રીતે પણ મુસલમાનોની સાથે સંબંધ થાય તેની તે વિરુદ્ધ હતો; કેમકે તેની પોતાની જ પત્ની-રૂપવતીની મા-તેજ વંશની હોવાથી, તેને પોતાના સસરાના પક્ષની કાંઈ પણ કન્યા મુસલમાનમાં ન જાય એવી ઇચ્છા હતી. વિજયસિંહ ઉમરે ગમે તેટલો મોટો હતો તથા તેને માટે બીજાં કુટુંબોના મુખ્ય પુરુષોના અંતઃકરણમાં કેટલી પૂજ્ય બુદ્ધિ તથા માન હોય તો પણ, તે ઉદિપુરના રાણાનો ખંડિયો રાગ હતો, તેથી બધી વાત તેના ધારવા પ્રમાણે શી રીતે થાય?

ચંદ્રાવતીના બાપે જસવંતસિંહની મહત્તા પોતાને ઉપયોગી થઈ પડશે, એવી આશાથી પોતાની કુવરી તેને આપી હતી. વિજયસિંહને ખરાબ લાગ્યું, પરંતુ તે નિરૂપાય હતો; તોપણ ચંદ્રાવતીને માટે તેને ઘણી દયા આવી. જસવંતસિંહને, પોતાનું કર્તવ્ય શીખવવા માટે તેણે વખતો વખત, રજપૂત વીરપત્નીને ચોગ્ય એવી વાતો કહી. તે જ્યારે તેના સાંભળવામાં આવી, ત્યારે તેના ઉપર તેને ઘણો આદર તથા પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો. જસવંતસિંહે નહીં પણ ચંદ્રાવતીએ રજપૂતનું નામ રાખ્યું, તે પણ તેને સમાધાન કરતાં હતું.

રૂપવતીએ કાગળ વાંચીને ઉપર લખ્યા પ્રમાણે વાતચિત કરી, છેવટ કહ્યું કે, “બાપુ! ચંદ્રાવતી મારીને એક પત્ર લખી તેને દિવાસો આપવો, એવું મારા મનમાં થાય છે. કાગળ કાણ લઈ જાય વારું?”

વિજયસિંહ તે સાંભળીને હસ્યો તથા કહેવા લાગ્યો કે, “પત્ર મોકલવામાં કંઈ હરકત નથી? ગમે તે રીતે પત્ર મોકલી શકાય; પણ તું તેમાં શું લખીશ?”

“બીજું શું લખું? તેનો ઉછરેલ પાછરેલ પુત્ર ગયો, તેનો શોક કરીશ, બીજું શું? બાપુજી! પૃથ્વીસિંહ તેના પિતાના જેવો નહતો, ને તેને મોંની વાત ગમતી નહતી એમ આજ સૂધી મેં ધણાંને મોઢે સાંભળ્યું છે. તેનો આવી રીતે ધાત થયો તે સાંભળીને તેની કેવી સ્થિતિ થઈ હશે? મને જો પાંખ હોત તો હું ઉડીને તેની પાસે જઈ તેને દિલાસો આપી આવું, પણ તે શક્ય નથી એ શબ્દો લખતાં આવડે છે તે લખીને તેને આપું, એટલે થયું. ક્યો ભરસાદાર માણસ મોકલશો? ઔરંગઝેબના જસુસો બધે ફરતા રહે છે એવું મેં સાંભળ્યું છે, તેથી હું પૂછું છું. ખેપીઆના હાથનો કાગળ કોઈ જસુસના હાથમાં જાય તો તેને વળી આપણી ખાતર વધારે દુઃખ ખમવું પડે.”

“પુત્રી! એવું તું શું લખનારી છે કે જે ઔરંગઝેબના હાથમાં જાય તો બેઠિને દુઃખ થાય? થવા દે, થવા દે, એક વખત મને દુઃખ! એક વખત મારે અને પેલા નીચ બાદશાહને સંગ્રામ થાય એવી મારી ઇચ્છા છે. કોઈ બીજો પરાક્રમી પુરુષ આવ્યો તો ઠીક જ છે. નહિ તો હું એકલો કાં તો તેને સ્વર્ગમાં પહોંચાડીશ અથવા રણમાં પડીને વીર ગતિને પામીશ, પણ જસવંતસિંહની માફક પીક દેખાડીને નાશી આવીશ નહિ. રજપૂતતા તદ્દન નાશ પામી નથી. જુવાનીઆઓમાં કદાચ નહી હોય પણ મારી હિમરનાઓમાં તો મારા જેવા ધણાક છે એટલું તો હું દેખાડી શકીશ. તું કાગળ લખ, તારૂં લખાણ પૂરું થાય એટલામાં હું કોઈ વિશ્વાસુ જસુસ શોધી કાઢી, તારો કાગળ મોકલવાનો બંદોબસ્ત કરે છું. તું શીકર કરીશ નહિ. જોઉં છું કે બાદશાહનો જસુસ શું કરે છે?” એવું કહીને તેણે રૂપવતીને પત્ર લખવાને મોકલી.

માણસ વૃદ્ધ થાય છે ત્યારે તેને શાંતિ મળે છે, તેમ વખતોવખત ઉચ્છ્રંખલતા પણ આવે છે. વિજયસિંહની હાલ આવી સ્થિતિ હતી. ઔરંગઝેબને માટે તેનો દ્વેષ ધણો જ વધી ગયો હતો. જો લડાઈ થાય તો તેને બરાબર હાથ દેખાડવો એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો અને એવો કોઈ પણ રજપૂત વીર નીકળશે નહિ તો બાદશાહને કરવું હશે તેમ કરશે, તેના તેને ભય ન હતો.

રૂપવતી ખેપીયાને માટે બોલત નહિ તો પત્ર લખવાની વાત તોડી નાંખત, કારણ કદી જસુસદ્વારા પત્રની ખબર બાદશાહને પડી તો તે સંતાપીને પોતાનું પારિપત્ય કરવાને ઉચ્ચક્રત થશે, આવો વિચાર આવતાં વળી તેને એક જાતનું શર ચઢ્યું અને પોતાના એક પત્ર ઉપરથી જ લઢાઈનો પ્રસંગ આવે તેના જેવું એકે નહિ, એમ માની પત્ર નક્કી મોકલવા એવો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. રૂપવતીના પત્રમાં ઔરંગઝેબને માફક લાગે

અને કોઈ ચક્રે એવું તે લખશે એવો તેને સંભવ ન હતો, તેવી તેણે પોતે જ સવન્તસિંહને એક પત્ર લખવો એવો ફરાવ કર્યો અને તેમા શી આખત હોવી નોંધ્યે? શી રીતે લખવો? વિગેરે વિચાર કરી તે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો. રૂપવતીએ પણ એક પત્ર લખ્યો. આ બે પત્રો એપીઆતી સાથે કાશુલ મોકલ્યા. પરંતુ પરિણામ શું આવ્યું તે કહેવા પહેલાં આપણે રૂપનગરનો દિલ્લો છોડી, ખીછ તરફ માણસો શું દિલ્લવાલ કરતા હતા તે નોંધએ.

પ્રકરણ ૪ થું.

અચલેશ્વરનું મંદિર.

તે જગાપર રહેનારા પશુઓને એવું જાણાયું કે, આજે પરમેશ્વરે વાયુને મનમાં આવે તે પ્રમાણે વાઈને અને મેઘને મનમાં આવે તે પ્રમાણે વરસવાને તથા અર્જુનચલને નવરાત્રી નાંખવાને પરવાનગી આપી હોવી નોંધ્યે. શિખરોપર મેઘ માળાની હાર થઈ રહી હતી, તે વખતની આકાશની શોભા કલ્પનામાં પણ આવવી અશક્ય છે. શિખરની બાજુપર કેટલાં વાદળાં હશે તે કોઈ પણ જાણતું ન હતું; પરંતુ તે શિખર ઉપર ઉભા રહેવાના ધૈર્યવાળો તથા નીચે જોવાના સામર્થ્યવાળો એક માણસ આવે વખતે પહાડના શીખર ઉપર ઉભો રહ્યો હતો. નીચેની બાજુએ દરિયાની ખો છે એવું સ્વપ્નામાં પણ તેને માલમ પડે તેવું ન હતું. આવો તે આજુનો દરિયો તથા ખાઈ વાદળાંથી આચ્છાદન થઈને જ્યાં ત્યાં સપાટી જ સપાટી થઈ છે એમ તેને જાણાયું હોત. પોતે આજુનાં ઘણાં જ ઉંચાં શિખરમાંના એક શિખર ઉપર છે એવું તેને માલમ પડ્યું નહિ, પણ શિયાળાની ઋતુની પેઠે ધૂમસથી વ્યાપેલી એક સપાટ જમીન ઉપર પોતે ઉભો છે એવી તેના મનની ખાત્રી થતી હતી. પ્રચંડ વાયુ તે દિવસે એટલા ભયંકર રૂપમાં વાહતો હતો કે જાણે તેને ભગવાન અચલેશ્વરે ઘણા કાળથી પાતાળમાં પૂરી રાખવાના કારણથી અકળાઈને આજે ઘૂટવાની સાથે તે બધાનો ખાર કાઢતો હોય. વીજળી, એકાદ સંતમ વીરે શત્રુના લશ્કરના ટુકડે ટુકડા કરવાને ધરેલી તરવારની પેઠે આખા આકાશમાં ચોમેર ચમકતી હતી. બંધાં પંચમહાભૂતોને આજ સૂધી દાળી રાખ્યાં હતાં; તે ભગવાન અચલેશ્વરે આજે કેટલેક વર્ષે છોડ્યાં તેથી તેઓને પહેલાંનું સ્મરણ થવાથી, અર્જુન પર્વતને અહીંથી ઉખેડી ફેંકી દેવાનો વિચાર હોય નહીં તેમ પ્રયત્નો કરતાં હતાં.

હિમાલયના શિવાય આ આર્યાવર્તમાં અર્ધદેવ પર્વતના જેવું બીજું પુરાણું સ્થાન પ્રસિદ્ધ નથી એમ કહેવાથી અર્ધદેવના ગૌરવમાં આપણે વધારો કરી શકીશું. આ પર્વતની પુરાણમાં જે જે કથાઓ આપી છે તે અધીમાં અંથકારોએ હિમાલય બાદ કરતાં બીજા બધા પર્વતોમાં તેને શ્રેષ્ઠ ગણેલો છે. આ પહાડ આરાવલ્લીના પર્વતની સાથેનો એક ભાગ છે ખરો, પરંતુ તેનાપર રીસાધને બાણે એક જૂદા થયેલા ભાષ પ્રમાણે એકલો જૂદોજ તે ઉભેલો છે. પુરાણમાં તેની ધર્મીક કથાઓ છે.

શિવાદિ દેવ હિમાચળ ઉપર રહેનારા છે ખરા, પરંતુ એક ઉચી જગાપર રહીને તેમને કંટાળો આવ્યો હશે તેથી, તેઓ એ જગાપર આવીને રહેતા હતા. તે યુગમાં આપ્ત, આરાવલ્લી પહાડથી જૂદો ન હતો, અથવા તેના કરતાં ઘણો ઉચ્ચો ન હતો. તે પહાડથી બીજા ભાગની સપાટીનો પણ એજ એક ભાગ હતો. તે વખતે તેના ઉપર શિવભક્તિ પરાયણ ઋષિઓનાં મોટાં મડળ રહેતાં હતાં. મડળમાં કુળપતિ ભગવાન વસિષ્ઠ હતા. સૂર્યોદયની પહેલાં ઉઠીને પોતાના યજ્ઞો, પોતાનાં યજ્ઞો, જપ, તપ વગેરે બધાં પવિત્ર કામો કરવાં, પોતાની કામધેનુના દૂધનું પોતે સેવન કરવું, પોતાના શિષ્યોનો પોતે પ્રસાદ લેવો, કંઈ મૂળ ધૂળો લાવવાં અને સર્વેએ શરીરનું રક્ષણ કરીને બ્રાહ્મણોચિત પોતાનાં કર્મ કરવાં એ તેમનું કર્તવ્ય હતું. ત્યાં શાંતિ પરીપૂર્ણ બિરાજતી હતી, કોઈને જરા પણ ફિકર ન હતી. વાદ તથા બકરી એકજ આરે પાણી પીતાં હતાં, એવી સર્વત્ર સમાન રીત-ભાત ચાલી રહી હતી અને તેથી ઋષિને, ઋષિ પત્નીને, ઋષિ કુમારને, કોઈ વખતે કોઈ પણ જાતનો પણ ત્રાસ થયો ન હતો. શિવાદિ દેવતા વખતો વખત ત્યાં રહેવા માટે આવતા હતા, તેથી તો તે તપોવનના ઋષિકુળમાં ઘણો જ આનંદ થતો હતો.

પરંતુ જે તપોવનનાં એક ભાગમાં ઘણો જ વિસ્તારવાળો અતિશય ઉંડો કુંડ હતો. તે કુંડના કિનારાપર ઉગેલી લીલીછમ ચાર ખાતાં ખાતાં વસિષ્ઠ ઋષિની કામધેનુનો પગ લપશી ગયો ને ધેનુ તે કુંડમાં પડી, ઋષિઓએ બાણું કે હવે તે આપણા હાથથી ગઈ. પરંતુ વસિષ્ઠ ઋષિના પુણ્ય પ્રતાપથી એ કુંડમાં એકાએક ગંગા ઉત્પન્ન થઈને, પોતાની સપાટીના ભાગપર કામધેનુને તારીને ઋષિયોને સ્વાધીન કરી. એક વખત તો આપણને તે મળી, પણ ફરીને આવું ન બને એવી તજવીજ કરવી જોઈએ, એવું મનમાં આવવાથી, ભગવાન વસિષ્ઠ ઋષિએ શંકરની પ્રાર્થના કરી. પ્રાર્થનામાં જણાવ્યું કે શંકર આ કુંડ પરિપૂર્ણ ભરીને ત્યાં આટલો ઉચો પહાડ મૂકે. ભગવાન શંકરે તે પ્રાર્થના પૂરી કરી, કારણ કે તે ભક્તનો બંધુ છે. તેણે

કેટલાક હિમાચળના પુત્રોને બોલાવીને કહ્યું, “અરે આરાવલ્લી પર્વતની હારોમાં વસિષ્ઠ ઋષિના આશ્રમમાં જે એક કુંડ છે, તે કુંડમાં જઈને કાયમ રહેવાની કોઈને પણ ઇચ્છા હોય તો તેને આગળ આવ્યું. હિમાચળનો સર્વથી નાનો છોકરો જરા વાંકાચૂકા શરીરનો હતો તેને જણાયું કે મારે અહીં રહેવાના કરતાં ત્યાં જવું ઠીક, કારણ કે ત્યાં મારી વધારે માન્યતા થશે. પરંતુ તેના પગ ટૂંકા હતા તેથી આટલી લાંબી મુસાફરી કેમ થાય? કોઈએ પણ તેને લઈ જઈ ત્યાં રાખવો જોઈએ. હિમાચળ ઉપર તક્ષક હતો તેણે આ કામ ઉપાડી લેવાની ઇચ્છા કરી, તેથી તેણે હિમાચળના પુત્રને લઈ જવાનું કબૂલ કર્યું. તેણે લઈને હિમ પુત્રને ત્યાં પહોંચાડ્યો. પોતાની પ્રાર્થના પૂર્ણ કરીને માંગવા પ્રમાણે કુંડ ભરીને પ્રત્યક્ષ હિમાચળના પુત્રને મોકલ્યો, એ જોઈને તે શિવભક્તને કેટલો આનંદ થયો હશે? હું શા માટે આવ્યો છું? એ હિમાચળના પુત્રે ઋષિઓને કહીને, તરત જ તેમને નમન કરીને, કુંડમાં કુદકો માર્યો અને તક્ષકને પણ પોતાના મિત્રને છોડી જવાનું મન ન થવાથી તેણે પોતાના મિત્રના શરીરને વળગીને પોતે તેની સાથે રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે વખતથી તે કુંડાણે આ પર્વત ઉત્પન્ન થયો છે પણ તે કુંડ તે પર્વતથી પૂરો ભરાયો નહિ. સાથેની જગા જરા બાકી રહી તેથી કહ્યો, કે પોતે હિમાચળ છોડીને તેના પુત્રના કહેવાથી નકામો આવીને ખેડો છે એવો પશ્ચાત્તાપ થઈને તક્ષક ઘણો આતુર થવા લાગ્યો તેથી કહ્યો, પણ તે નવો પહાડ ઘણો હાલવા લાગ્યો. ત્યારે ઋષિઓને નવો જ ડર ઉત્પન્ન થયો કે કદાપિ આ પહાડ હાલીને આપણા આશ્રમ ઉપર પડશે અને આપણા તપોવનનું સત્યાનાશ વાળશે તો? તેને અચળ કરવા માટે કંઈ પણ તદ્દખીર કરવી જોઈએ. પર્વતને અચળ કરવાનો પોતાના હાથમાં ઉપાય એટલો જ હતો કે પાર્વતિરમણની ફરીને સ્તુતિ કરવી. વસિષ્ઠે ફરી સ્તુતિ કરી, ભગવાન શંકર પાછા પોતાના ભક્તના કામને માટે પોતાનું તપોભંગ કરીને આવ્યા. પોતાના એક પગનો અંગુઠો પાતાળમાં નાંખીને ત્યાંથી તે પહાડમાં પેસાડીને તેને તેના માથામાંથી બહાર કાઢ્યો. ભગવાન શંકરના પગનો જેને આધાર છે તે પછી શું હાલે? તે હવે ખરેખર જ અચળ થયો અને ત્યારથી તેનું હાલવું બંધ થયું. તે અચળ થયો ને જે જગ્યા ઉપર શંકરનો અંગુઠો નીકળ્યો હતો તે જગ્યા ઉપર શંકરનું એક સુંદર મંદિર બનાવીને તેને અચળેશ્વર એવું ઋષિઓએ નામ આપ્યું.

આ કથા ઘણી પુરાણ જેવી છે, પરંતુ આ કથાથી આશુત, ભૂપદ્ધિ-લાનું, તેના મહત્વનું અને તેના ઉપરના મંદિરના પ્રત્યીતત્વનું કેટલું નવાઈ જેવું જ્ઞાન આપે છે? એ પહાડનું અર્ચુદ નામ શા માટે પડ્યું હશે તે

જાણવું મહા મુશ્કેલ છે. કેટલાકોનું કહેવું એવું છે કે, ત્યાં ઘણાં જૂનાં બૌદ્ધ મંદિરો છે, તેના ઉપરથી એ નામ પડ્યું હોવું જોઈએ. “અર્હત બુદ્ધ” મૂળનો શબ્દ છે, પછી તેનો “અર્બુદ” થયો અને આખરે “આબુ” થયો હશે. કાંઈના કહેવા ઉપરથી અર એટલે તક્ષક તથા બુદ્ધ એટલે પહાડ. આ એ નામના મેળાપથી આ નામ પડ્યું હોવું જોઈએ. ગમે તેમ હો, પરંતુ આટલી વાત તો ચોક્કસ છે કે હિમાલયના શિવાય જે પહાડની ભવ્યતાથી તથા તેના ઉપરના સૃષ્ટિ સૌન્દર્યથી, આર્યાવર્તનું ઘણું મહાત્મ્ય વધ્યું છે, એવા પહાડમાંનો આ શ્રેષ્ઠ પર્વત છે. એ હાલ ગુજરાત અને રજપૂતસ્થાનનો આરોગ્યસ્થાન થઈને બેઠેલો છે. એ આરાવલ્લી પર્વતનો ભાગ છે, તો પણ તેનાથી છૂટો પડીને એકલો જ બરાબર આકાશ ભેદવાને ગયો છે. શિરોહિ સંસ્થાન ધણુ કરીને વચમાં હોવાથી આરાવલ્લી તથા તેની વચમાં આશરે સાત આઠ કાશ પહોળાઈની એક ખો છે. આરાવલ્લી પહાડની ઉગમણથી એ ખોમાં એક નદી વહે છે. એ પહાડના ઘણા ઉચા શિખરનું નામ ગુરુશિખર છે. તેની ઉચાઈ આશરે ૫૬૬૩ ફુટની અને તેનો વિસ્તાર તળાટીથી આશરે વીસ માઈલ છે. ગુરુશિખરની સાથેના વિસ્તારમાં એક ખડકની દાર છે; તેથી તે શિખર ઉપર જાણે એક તખ્તો થયો હોય તેમ તે અત્યંત ઉચી તખ્તીની ઉપરથી નીચેની સપાટીની તથા ખોની ઘણી જ સુંદર શોભા જણાય છે. કેટલીક જગાપર તે ગુરુશિખરની સપાટ પથ્થરની દાર તૂટેલી હોવાથી એવું જણાય છે કે, ઘણા જ જુના કાળમાં-સત્ય દ્વાપરાદિ યુગમાં, હિમાચળપર વસનારા દેવ કટાણીને, તે ગુરુશિખર ઉપર આવીને રહેતા હતા ત્યારે નીચેના મૃત્યુ લોક ઉપર શું ચાલે છે તે જોવા માટે જાણે કાંઈક ઝૂંખો જ કરી મૂકેલો હોય નહિ?

આ પહાડ ઉપર કેટલીએક જાનુએ ચઢવું ઉતરવું ઘણું મુશ્કેલ છે, કેટલીક જગ્યાપર વરસાદથી ઘણી જ મોટી શિલાઓ પડેલી છે, તે સર્વ જોતાં એવું જણાય છે કે, એ પહાડની ઉપર તથા આસપાસના ભાગમાં તપઃસ્વાધ્યાયનિષ્ઠ બ્રાહ્મણોના કર્મમાં વિઘ્ન લાવીને તેનો છળ કરનારા દૈત્યનો સંહાર કરવા માટે, આ વિસ્તારવાળા કુંડમાંથી ભગવાન શંકરે અગ્નિ કુળ રજપૂતો ઉત્પન્ન કર્યા. તે ઉત્પન્ન થતાં જ, જે દૈત્યને માર્યા છે તે હજી સૂધી તેમ જ પડેલા છે. તેની આકૃતિ પિલક્ષણ તથા પિકરાળ છે. કેટલીક જગાપર ચાલતાં માથા ઉપર એવા પથ્થરો જણાય છે કે તે હમણાં નીચે આવી આપણા માથા ઉપર પડીને આપણો ભૂકા કરી નાંખશે, એવું મનમાં આવ્યા વિના રહેવું નથી. આજ સૂધી એ પથ્થર એવા મોટા જણાય છે તથા તેની આકૃતિ

એવી નવાઇ જેવી લાગે છે કે, તેના ઉપરથી તેમનાં નામ પણ પડ્યાં છે. એકની આકૃતિ તદ્દન એક પ્રચંડ દેડકાના જેવી જણાય છે તથા તેના પરથી તેનું નામ તેવું પડ્યું છે; તથા ખીજની આકૃતિ એક તપસ્વિની પેટું હોવાથી તેનું તે નામ પડ્યું છે. કેટલીએક જગ્યાએ કેટલીએક ગુફા છે. આશુના પહાડ ઉપર અંતર્ભાગમાં જે દેખાય છે તે ભાગ ઘણો જ રમણીય છે. ત્યાં જાણે આર્યાવર્તની બધી વનસ્પતિ લાવીને રોપી હોય નહીં અને બધી જાતનાં પ્રાણિઓ ત્યાં લાવીને મૂક્યાં હોય નહિ એવું જણાય છે.

જે વખતની અમારી વાત છે તે વખતે 'ફોરેસ્ટ' ખાતું નહીં હોવાને લીધે, તે પર્વત ઉપરની શોભા કંઈક ઓર નરેહની જ જણાતી હતી. હાલમાં તેમાંના ઘણાક ભાગનું જંગલ તોડયાથી તેની શોભા કેટલીક ઓછી થઇ છે તે સ્પષ્ટ જ છે. તે વખતે પહાડ ઉપર લિલ્લ, કાળી, ગોડ, બોડ વગેરે લોકા શિવાય અને કેટલીએક સુંદર જગ્યાએ તપશ્ચર્યા કરવા માટે વસેલા સિદ્ધ તથા યોગીઓ શિવાય, ખીજ કોઇ નજરે પડતા નહતા. આશુ પહાડની સિમા સંસ્થાનોની ઘણી જ નજીક હોવાથી, અને અગ્નિશ્વરની ભક્તિથી, તથા સર્વ જગતને તુચ્છકારી, ત્યાંનાં કંદમૂળ ફળ ઉપર સંતુષ્ટ થઇ રહેનારા સિદ્ધ પુરુષને માટે, બધાના મનમાં અત્યંત ભક્તિભાવ હોવાથી, ત્યાંનાં માણુ-સોને કદી કોઇથી ઉપદ્રવ થતો નહતો. એ પહાડપર હાલમાં ઘણા ઝરા, ઘણાં નાળાં અને થોડા ઘણા પ્રવાહો છે. આશરે બસો વર્ષ ઉપર એવી જ સ્થિતિ હશે, એમ સંભવતું નથી. તે વખતે તેના ઉપરનું જંગલ ઘણું જ ગાઢું હતું. ને તેમાંથી વહેનારાં નાળાં ઝરા ઘણા હોવા ભ્રમજે. વરસાદના દિવસે તથા ત્યારપછી કેટલાએક દહાડા સૂધી, માત્ર હાલના વખતમાં એ પહાડ ઉપર તેની પૂર્વની શોભા કંઈક પ્રમાણમાં મુસાફરને નજરે પડે છે. એ દિવસોમાં જૂદી જૂદી જગ્યાપર તળાવો બને છે. ઉરીયા તળાવ તો સરોવરની હારમાં મૂકી શકાય તેવું છે; તેને હમણાં "નક્કી" તળાવ કહે છે. તે પહેલાં ઘણું સુંદર સરોવર જ હોવું ભ્રમજે અને તેવું હતું એવું આપણે કહીએ તો કાંઈ ખોટું નથી; પણ આશરે બસો વર્ષની પહેલાં જે તેનો વિસ્તાર હતો તે આજે નથી. પણ તેની પહેલાં બસો ચારસો વર્ષપર હતું તેવું અત્યારે ન હતું. તાઢ - તથા આરોગ્યકારક હવા માટે ગરમ દેશના માણુસો ત્યાં જઈને વર્ષમાંના કેટલાક દિવસો આજ સૂધી ગાળે છે તેઓએ તેની નૈસર્ગિક શોભામાં પોતાની કૃત્રિમ શોભા ભેળવવાની ઘણી કાશેશ કરી નથી. એ તળાવને નક્કી અથવા નખી તળાવ કહે છે અને તેને નખી

શા માટે કહે છે તેને માટે પણ એક આખ્યાયિકા છે. પૂર્વે મહિષા-
સુરે જ્યારે બધા દેવનો ઉચ્છેદ કરવા માંડ્યો; ત્યારે તેઓ પોતાનો
બધ બચાવવા માટે નાહા, તે વેળાએ કેટલાએક એ પહાડ ઉપર
આવીને ત્યાં સંતાવા માટે નખોથી એક કાતર તૈયાર કર્યું; અને મહિષા-
સુરનું મર્દન થાય ત્યાં સૂધી પોતાનું રક્ષણ કર્યું. એ કાતર નખથી કર્યું
હતું તેથી તેને નખી કહેવા લાગ્યા. દેવોએ તેનો પંછીથી ત્યાગ
કર્યાથી ત્યાં પાણીની ઉત્પત્તિ થવાથી તેને નખી સરોવર કહેવા લાગ્યા.
એવી રીતની ઘણીક જગ્યાપરના દરેક સ્થાનની, સરોવરની, ગુફાની તથા
નાળાંની અનેક પ્રકારની જુની કથાઓ છે. તેના નામ ઉપરથી તે સ્થાનનું
મહત્વ કેટલું છે તે વાંચનારના ધ્યાનમાં આવશે.

ઉપર એક જગ્યાએ કહ્યું છે કે આ પહાડ ઉપર આર્યાવર્તની
બંધી વનસ્પતિનો સંગ્રહ હોય તેમ દરેક વનસ્પતિ ઉગે છે. અમુક
ઝાડ ત્યાં નથી અથવા પહેલાં કદી નહિ હોય એવું ખાત્રીથી કહી
શકાતું નથી. ફેરી, જંબુ, જમખળ વગેરે ઝાડની મોટી ઘટા છે. તેમ
જ શિરીષ અને ધાવ એ ઝાડનાં તો જંગલનાં જંગલ જ હતાં.
અમે જે કાળની વાત કરીએ છીએ તે કાળે તો એ પર્વતના ઉપરની
વનશોભા કેટલી વિલક્ષણ હશે તેનો ખ્યાલ આવતો નથી. આજે સર-
કારી હોદ્દેદાર તથા શ્રીમંતને માટે કેટલાક લાગ ઉપરનાં ઝાડોનો નાશ
કરીને તે જગ્યાની એવી સ્થિતિ કરી નાખેલી જેવામાં આવે છે કે,
ફેરી હવે તે જગ્યા ઉપર કદી પણ ઝાડ ઉગશે કે મહી તે કાણ જાણે ?
ઘણાં જ વર્ષો સૂધી જંગલ સાફ કર્યા છે અને હવે સરકારી હોદ્દેદાર-
ોના મનમાં આવ્યું છે કે, ફેરી જંગલની સાચવણી શરૂ કરવી; તેથી
જંગલનો નાશ કરવાનું બંધ પાડ્યું, તે પર્વતનાં નશીબ ! ત્યાં વડ, પીપળો,
ગુલેર, સાગ, અને ખજુરનાં ઝાડો ઘણા ફેલાવો છે; અને કેટલાક
પીપળાઓએ મોટી મોટી જગા રોકી છે; કેટલાક વડોએ
વડવાઘઓ એટલી વિસ્તારી દીધી છે કે, મૂળ ઝાડ ક્યાં ઉગ્યું હશે, તે
સમજવું મુશ્કેલ થઈ પડે. તે જ પ્રમાણે બીજા ઘણાં-અશોકાદિ ઝાડો
પણ નજરે પડે છે. કેટલાએક લાગમાં વાંસનાં ઝુંડેઝુંડ, પસરેલાં
છે જેની ગણતરી કરી શકાય નહિ, એવું લવ્ય જંગલ ત્યાં છે.
ત્યાં દેવદાર તથા મુગંધવાળાં પુલનાં ઝાડો કાંઈ થાગ નથી. દેવોએ
જે જગ્યાએ પોતાનો કાળ ગાળ્યો ત્યાં પારિજાતકાદિક પુલનાં
ઝાડ, ગુલાબ, જાંબ, જીંબ, મોગરો, ચંપો ઇત્યાદિની કેટલી રેલમ
છેલ હશે એ કલ્પનામાં પણ આવી શકતું નથી. એ જ પ્રમાણે એવાં
જંગલોમાં મારી ખાનારાં પશુઓ ઘણાં હોય છે તેવાં ત્યાં પણ છે

સસલા, હરણુ, સાગર દત્યાદિ જનાવરો તો આજસૂધી છે, કેટલીએક જાનના સાપો છે, અને પક્ષીની સંખ્યાની તો હલ નથી. કેટલાંક પક્ષી-ઓ એવાં છે કે, તે ફક્ત આણુ ઉપર જ જીવામાં આવે છે, પણ ખીજે ક્યાંય પણ જીવામાં આવતાં નથી. એવાં આ અરણ્યમાં તથા આ પર્વત ઉપર અચ્ચેશ્વરનું દેવળ છે. એ દેવળ આજે જે સ્થિતિમાં જીવામાં આવે છે તેના કરતાં અમારી વાતની વખતે ઘણી જૂદી સ્થિતિમાં હતું, એ કહેવું પડે તેમ નથી. અને તે આરંભમાં બાંધેલું હશે ત્યારે તેની જે સ્થિતિ હશે તે અમારી કથાના કાળમાં ન હોય તે વાસ્તવિક જ છે.

અમારી કથાની વખતે આ દેવળને માટે બધા રજપૂત રાજાઓ ધણીજ સંભાળ રાખતા હતા. અને ઐરગજીવની આંખ તે તરફ નદિ દૂરે એ માટે બારીકીથી નપાસ રાખતા હતા.

આ દેવળની ઉત્પત્તિની પૌરાણિક કથા શું છે? તે આપણે કહી ગયા છીએ. ઐતિહાસિક કથા કાંઈ પણ મળતી નથી; તથાપિ કેટલીક જગા-પર શિક્ષા લેખો છે તેના ઉપરથી જણાય છે કે ઇ. સ. ૧૨૦૬ માં અમરશીધરાધજ નામના રાજાએ તેના છર્ણોદ્ધાર કર્યો હતો. અચ્ચેશ્વરના ગર્ભાગાર આગળ એક ત્રિજ્ઞાકૃતિ છે, જેને માટે એવું કહેવાય છે કે, તે અમરવાદના પાદશાહ મહમદ જોગડાનાં હથીયારની બનેલી છે, કારણ કે ત્યારે હિંદુ દેવાલયોનો નાશ કરતો અને ધનાશાએ મૂર્તિઓનું ખંડન કરતો કરતો તે અર્ધુનચળ ઉપર આવ્યો ત્યારે તેણે અચ્ચેશ્વરના દેવા-લયમાં જઈ, ધનની આશાએ નંદીકેશ્વરની મૂર્તિનું પણ ખંડન કરાવ્યું હતું. પણ પાદશાહ પર્વત ઉપરથી પાછો ફરતો હતો, એટલામાં દેવાલયમાંથી મોટા મોટા ભગવાનો નીકળી તેની ઉપર દૂરી પડ્યા. પાદશાહ ભગવા-ઓથી બચવાને હથીયારો મુકીને નાશી ગયો અને તેની યાદગીરીમાં ત્યાં ત્રિજ્ઞાકૃતિ પડી રહી.

આ જુની પુરાણિક કથા અત્યંત મનોરંજક છે, છતાં આપણે તેને છોડીને આપણી વાર્તા તરફ વળી, એ અચ્ચેશ્વરના દેવળમાં, તેના સા-મેના ભાગમાં તથા એ આણુ પહાડ ઉપર અમારી વાતનો કેટલોક પ્રસંગ આવનાર છે, તેથી આ ગ્રંથનું આટલા વિસ્તારથી વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે.

હમણાં કહ્યું હતું કે પંચમહાભૂતોમાંનો એક અગ્નિ શિવાય બાકીનાં બધાં ભૂતોએ બહાર લઢાઇ ચલાવેલી છે, ત્યારે હવે આપણે તેનાથી બચવા માટે સળગાવેલી એક ધૂણીની પામે જઈએ.

મકરણ ૫ મું.

વૈકુંઠ યોગી.

જે વખતની નવલકથા અમે લખીએ છીએ તે વખતે અમ્યજેશ્વર ઉદ્ધે પાતાજેશ્વરનું મહત્વ ધણું હતું; તથાપિ આખું જેવા પહાડના ધણા ઉંચા શિખર ઉપર એ હોવાને લીધે અને ત્યાં સહેલાઈથી જવું મુશ્કેલ હોવાથી, ભક્તોની જેટલી ભીડ થવી જોઈએ તેટલી ત્યાં સદાકાળ થતી નહતી. વર્ષમાં એકવાર મહા શિવરાત્રિની લગલગમાં કંઈક ભીડ થતી હતી; ખાડીના દિવસોમાં સહજ કોઈ યાત્રાળુ ખાસ આવ્યો હોય તો તે, ને ખીજ ખાવા, વૈરાગી વગેરે લોકોની માત્ર કોઈ કોઈ વખતે સારી ભીડ થતી હતી. પણ જે દિવસે આપણે ઉપર ગયા છીએ તે દિવસે તે મંદિરમાં પક્ષી પણ મળવું મુશ્કેલ છે. સર્વ શિખર પ્રાંત અને બધા પહાડ, લીલોછમ જેવો છે. તેના ઉપર ખરેખર સર્વ સંસાર ત્યાગીને કેવળ તપશ્ચર્યા કરવા માટે ગુફામાં રહેલા યોગીઓના શિવાય અથવા તેઓની પાસે રહીને યોગાભ્યાસ કરવાને માટે આવેલા વૈરાગી શિવાય તથા તે પહાડ ઉપર જન્મનો જન્મ ગયો છે એવા ભિદ્ધ વગેરે લોકોના શિવાય, કોઈપણ માણસ અથવા પ્રાણી દૃષ્ટિએ પડતું નહતું. ઉપર કહેલાં આ વીતરાગી, વિપયથી સર્વદા દૂર થયેલાં મંડળ માત્ર ઠેકાણે ઠેકાણે ગુફામાં તથા ખાડામાં ઘેઠલાં જણાતાં હતાં. કોઈ જગાપર એકાદો-યોગી એક હાથ ઉંચો કરીને તથા એક પગ ખીજ પગની જાંગ ઉપર રાખીને, એક જ પગ ઉપર ઉભો રહીને ભગવાન શ્રીશંકરનું નામ સ્મરણ કરે છે; કોઈ ઠેકાણે પોતાના ત્રણ ભાગ શરીરને ગુફાના પથ્થરમાં દાટીને તથા મોંજ માત્ર બહાર કાઢીને પડેલા છે; કોઈ સ્થળમાં હાથ ઉપર બધું વજન મૂકીને, ખાડી આખું શરીર તેના ઉપર ઉપાડવાની પેઠે તદ્દન ખાંધો ઉપર બેસવા પ્રમાણે બેઠા છે; કોઈ નીચે માથું અને ઉપર પગ કરીને તે સ્થિતિમાં જ હાથ ઉપર સરખો ઉભો રહીને પાતાજેશ્વરના નામનું સ્મરણ કરે છે. એક જ નહિ પણ તે પહાડના બધા ખુણામાં, બધી ગુફામાં, અને બધી ખોખામાં જો શોધવામાં આવે તો હઠયોગમાં કહેલાં બધાં આસનોનો તથા પ્રાણાયામોનો અભ્યાસ કરીને, તેમાં નિમગ્ન થયેલા યોગીઓનું દર્શન થયું હોત. એના વિના કેટલાક અધોરી, પોતપોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે આદિમાતા, આદિશક્તિ જે ચંડી છે, જેની મૂર્તિ પાતાજેશ્વરના મંદિરમાં મુખ્ય જગ્યાએ છે તેની ઉપાસના કરતા જેવામાં આવતા હતા. તેઓનો ઉપાસના માર્ગ ધણો ભયંકર છે. તે જોતાં જ આપણા જેવા માણસને ભય

તથા ત્રાસ ઉત્પન્ન થયા વિના રહેજ નહિ. કેટલાક અધોરી ગળામાં ખરેખર રૂઢમાળા નાખીને પોતાની તપશ્ચર્યા કરતા ઉભા રહ્યા હતા, તેનાં દોહી તથા માંસથી ભરપૂર શરીરો ભયંકર જણાતાં હતાં અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ માણસનાં આંતરડાં, ગાંસ તથા લેન્નની દુર્ગંધથી બહુ કંટાળો તથા કંપારી છૂટે તેવો હતો; તથાપિ તેને અથવા તેની પાસે બેઠેલા તેના શિષ્યો તથા ભક્તોને કંઈ પણ જણાતું નહતું. ગમે તેમ હો, પરંતુ આશુના પહાડ ઉપર અમારી આ કથાને વખતે કેઈ ભક્તનાં માણસો મળવા સંભવિત હતાં એ વાંચનારને એકવાર સમજાવવા માટે ઉપરનું વર્ણન આપ્યું છે.

અચળેશ્વરના દેવળમાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે એક ધૂણી સળગાવેલી હતી. તે ધૂણીમાંના ક્ષીણ તેજમાંથી ત્યાંનો પ્રદેશ કેટલો અંધારામય છે એટલું જ જોવાને માત્ર સરલ લાગતું હતું; આટી તેની પાસે ધ્યાનસ્થ બેઠેલા યોગીને તેનાથી કેટલું અજવાળું તથા ગરમી મળતી હશે એનું અનુમાન થવું મુશ્કેલ છે. અથવા તે અજવાળાની તથા ગરમીની કેટલી જરૂર હતી તે પણ જણાવું કઠણ છે. તેનો લય ખરેખર લાગેલો જણાતો હતો. એક જંગ ઉપર ખીજી જંગ ચઢાવીને અને એક હાથમાં રૂવડી ધરીને, તે ખીજે હાથ ત્રાઘના ચામડાની ગૌમુખીમાં ઘાલીને મનોભાવથી જપચલાવતા આ બાવાઓ જણાયા. બહાર હવા એટલી ઠંડી હતી, મેઘ ગર્જના એટલી ઝપાટાથી ચાલેલી હતી, વીજળી એવી ક્ષણે ક્ષણે ચમકતી હતી, વરસાદની તો એવી એક સરખી હેલી થઈ રહેલી હતી કે આશુ પહાડ હમણાં પાણીના રેલાની સાથે ધસડાઈ જશે કે શું? એવો ડર લાગવા જેવી અવસ્થા હતી. આશુના પહાડ ઉપર ધરતીકંપ વારંવાર થવાને લીધે તે દહાડે ધરતી કંપનો એક આંચકો લાગશે કે શું? એવો ત્યાંના રહેવાસીઓને લય લાગતો હતો. પણ તે માણસો ઘણાં આતુર હતાં એવા ધરતીકંપના કેટલાક ધક્કા આજ સૂધી તેઓએ ખાઈ નાખ્યા હતા કે તેઓને એક વધારે ધરતીકંપની કાંઈ પરવા ન હતી.

ઉપર કહેલી ધૂણીનો મંદ તથા ક્ષીણ જ્વાલાનો પ્રકાશ વખતો વખત સહજ તે પાતાળેશ્વરની ઉપરની બાલુથી આદિ માતાના લેંસાસુરના ચહેરાપર પડીને તેની લેસુરતામાં વધારો કરતો હતો. કોઈ કોઈ વખતે સામેની બાલુએ અતિશય ભયંકર રીતે વિજળીના ચમકારા થવાથી તથા તેનું તેજ પેલી ધૂણીના તાપ ઉપર પડવાથી તે, વખતો વખત ધૂણીના પ્રકાશની શોભા કાંઈ ઓરજ થઈ પડતી હતી. તે પ્રકાશથી તેનામાં ઉજ્જવલતા આવીને એવું જણાતું હતું કે બાણે તે આદિ શાંતિને, બહારનાં પંચમહાભૂતની ગડબડ બેઠીને

ગરમાં પહોંચ્યાની આગમચળ દુર્ગાચરણુ જોશીએ રૂપનગરમાં વિજય સિહને કહ્યા હતા. તે તેને કેમ માલમ પડ્યું હશે? તો તે જાણે. કંઈ પણ યોગ સાધન તેની પાસે હોવું જોઈએ. તેણે વળી એમ પણ કહ્યું હતું કે આવા સમાચાર તમને કલાક બે કલાકમાં આવી પહોંચશે અને તેટલી મુદતમાં જ તે દિલ્લીમાંથી આવી મળ્યા.

વૈકુંઠ યોગીરાજ એકાગ્રચિત્તથી તેનું બોલવું સાંભળતો હતો ત્યારપછી તેણે તેને પૂછ્યું; “હમણાં ઐરંગઝેબે જસવંતસિહના કુંવરને માર્યો ત્યારે હવે તો તેની આંખ ઉઘડ્યા વિના રહેશે નહિ પણ નહિ હવે તેની આંખ શી રીતે ઉઘડશે? એકદર ચંદ્રાવતીના દિવસ ધણાજ માઠા આવ્યા છે ખરા, પણ ડરીશ માં! તારા સતીત્વથી તને અંતે સાફ ફળ મળશે. આંખ નહિ તો કાલે પણ મળશે જ. તારો એકનો એક ઉંછ-રેલો છોકરો પૃથ્વીસિંહ મરણ પામ્યો. હવે બધી આશા પેલા નવા છોકરા ઉપર બાંધવાની! ઠીક છે! કંઈ ખરાબ નથી, જે જે બનાવ જેમ જેમ બનવાના તેમ તેમજ બને છે.”

આ બધું ધણું કરીને તે પોતાના મનમાં જ બોલ્યો હતો, એ સિદ્ધ છે, વૈરાગીને ઉદ્દેશીને નહોતું તેથી તે વૈરાગી થોડોક વખત સ્વધી સ્તબ્ધ જ રહ્યો. પછી તે બોલ્યો—“યોગીરાજ! રૂપનગરમાં આ પૃથ્વીસિંહના સમાચાર પ્રસર્યા ત્યારે બધા લોકો કહેવા લાગ્યા કે પૃથ્વીસિંહ ગયો એટલે હવે જોધપુરનું રાજ્ય ગયું. જસવંતસિંહને પૃથ્વીસિંહની માના પેટે અથવા બીજા કોઈ રાણીને પેટે એક પણ છોકરો થયાનું કાંઈના જાણવામાં આવ્યું નહોતું, પણ આપે હમણાં વચ્ચમાં કહ્યું હતું કે જસવંતસિંહને મોટો છોકરો મરી ગયો. હવે બધી આશા પેલા નાના છોકરા ઉપર બાંધવી! એવું કહેવાનો અર્થ શો? વળી આપ અચ્ચજેશ્વરનો નિલાવ શી રીતે કરશો? ઐરંગઝેબ ધણો દુષ્ટ છે. તેના જેવો પોતાના ધર્મના નામને બહાને બીજા ધર્મોની પાયમાલી કરનારો પુરુષ શોધવા જતાં મુદ્દે મળનાર નથી એવું સારી રીતે લાવવું. તેણે જો એક વખત નિશ્ચય કર્યો તો તે દેવળના કાંકરા કરી નાખશે.”

“લગવાનના મનમાં પોતાના દેવળના કાંકરા કરી નાખવાનું હશે તો આપણે તેની વચમાં શામાટે આવવું? ગાંડા! લગવાનનું રક્ષણ કરવાની આપણે શું હામ ભીડીએ? તેના મનમાં હશે તે પ્રમાણે થવાનું જ: કોઈનું શું પારિપત્ય કરવાનું? તેના અપરાધ મહત્વની સંખ્યા પૂરી થવી જોઈએ! તે સિવાય ઇશ્વર પણ તેને હરાવવામાં શી રીતે પ્રવૃત્ત થાય? જવા દે, એમાં કાંઈ માલ નથી. જે વાત આપણા હાથમાં નથી તેની જે અમસ્તી શીકર કરવામાં કંઈ પણ માલ નથી. જે થવાનું હશે તે થશે.”

વૈરાગી-ગુરુ મહારાજ ! આપ જ આમ બોલો છો, ત્યારે અમે વધારે શું કરીએ ? પણ આપ આમ બોલો છો ત્યારે આપને લવિષ્યમા કાંઈ જાહેર થનાર છે એમ ભાસતું હશે એવું જણાય છે નહિતર આપ આજ સૂધી આ પહાડ ઉપર રહો છો, ત્યાંસૂધી ઔરંગઝેબના કે તેનાં માણસોમાંનાં કાંઈનો પણ અહીંયાં આવવાનો નથી, તે આવશે કેમ ? શું આજ સૂધીની આપની તપશ્ચર્યા કંઈ જ ઉપયોગી થઈ પડશે નહીં ? તદ્દન અશક્ય ! અશક્ય ! દુર્ગા-ચરણ જોડીએ ગણતરીમાં તો કાંઈ ભૂલ કરી નહીં હોય ?

વૈકુંઠયોગી હસીને બોલ્યો, “આટલી તો તારા મનની ખાત્રી છે, તો પછી તું શા માટે આટલી શીકર રાખે છે ? તારા મનની ખાત્રી નથી તેથી જ તને શંકા આવે છે ને મારી પાસે પ્રશ્ન કરવા આવ્યો છે. જા બેટા ! આવી નકામી શીકર કરીને પોતાના કર્તવ્યમાં વ્યર્થ વિદ્ય નાખીશ માં. આપણે વૈરાગીને શું છે ? આ મંદિર નહીં તો વળી ખીજે જઈને તપશ્ચર્યા કરીશું ? જા, હવે જા”

તથાપિ વૈરાગી હાલ્યો ચાલ્યો નહીં.

“હજી કેમ જતો નથી ?” આવો પ્રશ્ન કરીને યોગીરાજે પૂછ્યાથી તે બોલ્યો; “ગુરુમહારાજ ! લોકોનું કહેવું છે કે, ‘જસવંતસિંહને ખીજે છોડશે નથી. પૃથ્વીસિંહ એકનો એક હતો તે મરણ પામ્યો, વળી આપ કહો છો કે મોટો છોડશે મરણ પામ્યો. ખીજે નાનો છે તેના ઉપર હવે આશા બાંધવી, ત્યારે એમ કેમ ? આ બોલવાનો અર્થ શો ! યોગીમહારાજ ! આપને આ રજપુતાનાનાં બધાં માણસો ગુરુની પેઠે માને છે. ભગવાન રામચંદ્રે કુલગુરુ વસિષ્ઠ જેમ પહેલાં આજ પહાડ ઉપર આજ અગ્નિ કુંડ ઉપર તપશ્ચર્યા કરતા હતા તેમ જ આજે આપ છો. તે જ અગ્નિકુંડમાંથી વસિષ્ઠ ઋષિના જ આશિર્વાદથી ક્ષત્રિય કુલનાં ચાર કુલ ઉત્પન્ન થયાં; તેજ પુરોહિત છે. તેના ઉપાધ્યાય આજ આપ છો. આમ હોવાથી આપને તેમની શીકર હશે જ તેમાં નવાઈ નથી. વળી આપ વારવાર કહો છો કે, ‘ત્યાં શું થાય છે તે મને જણાવજે.’”

વૈકુંઠ યોગી ફરી હસ્યો અને બોલ્યો કે, ‘બેટા ! તને એક મહિનામાં જસવંતસિંહનો ખીજે છોડશે દેખાશે, ત્યાંસૂધી નિરાંતે બેસીને જે જે થાય તે જોતો રહે. હવે તારે ખીજું કાંઈ કહેવું છે ? બેટા ! હમણાં બહાર જેમ પ્રલય આવેલો છે તેવો પ્રલય દર વર્ષે આ દિવસોમાં આજે, કેટલાંક વર્ષોથી થતો આવે છે, તેની તને કાંઈ કલ્પના છે ? અસંખ્ય વર્ષોથી આવે છે ! પણ અર્ધદ પર્વત ન્યાંતો ત્યાંજ છે. ભગવાન પાનાજેશ્વર ન્યાંતો ત્યાંજ છે. ગમે તેટલું તોફાન આવે તોપણ આ બે અને ભરતખંડ પણ તેવો ને તેવોજ રહેશે.

આ શબ્દો બોલતાં વૈકુંઠ યોગિરાજનો ચહેરો ઘણો વિચારથી ભરેલો જણાયો; એટલેજ નહીં પણ તેને કાંઈ સદેહ જેવું લાગ્યું. પોતે જે કાંઈ બોલે છે તે પ્રમાણે ખરેખર થવાનું કે શું? ગમે તેટલી અવ્યવસ્થા થાય તો પણ આ પહાડ, આ પાતાળેશ્વર અને આ આર્યાવર્ત, આ ત્રણ આજ સૂધી છે તેવાંજ રહેશે કે નહિ તેની તેને જરા શંકા આવી હોય એવી રીતિથી તેણે પોતાના છેલ્લા શબ્દો ઉચ્ચારેલાં જેવા લાગ્યા, પણ એ શંકા પ્રકટ ક્ષણ માત્રને માટે. તે બોલવાપર પોતાને હસવું આવ્યું એવું જણાયું. તે પોતાને કહેવા લાગ્યો કે, “કેવી નવાઈની વાત છે? આ ત્રણ કાયમ રહેશે કે નહીં? તેની પણ મને શંકા આવી! પણ તે વળી કેમ નહિ થાય? આજ પાતાળેશ્વરનું મંદિર શુ પહેલાં જે સ્થિતિમાં અંધારું ત્યારે હતું તે સ્થિતિમાં આજ છે શું? તેની દિવાલ કેવડી હતી! તેના શિખરની સ્થિતિ કેવી હતી અને આજ તે કેવી છે? વેસિષ્ઠ અને દેવતાઓના વખતમાં તેની જે સ્થિતિ હતી તે આજે ક્યાં છે? પ્રત્યક્ષ વૃષ્ટિ દ્રશ્ય થાય છે, પરંતુ તેણે કરેલી ખરાબીનું સમારકામ કાણ કરે છે? આજ સૂધી ભોગલોની નજર આ ડુંગરાપર ગઈ ન હતી, તેથી જ તે આજ છે તેવી સ્થિતિમાં છે. પણ હવે ઐરગજેબની દુષ્ટ દૃષ્ટિ જે ફરી તો તેનું સત્યાનાશ થયા વિના રહેવાનું નથી એ સ્પષ્ટજ છે. ઐરગજેબના બધા ગુણો હજી સૂધી પ્રકટ થયા નથી, પરંતુ તેનાં કેટલાંક કામો ઉપરથી તેની ચાલનું અનુમાન બાંધી શકાય છે. તેની ક્રૂરતા તથા પારકા ધર્મનો છળ કરવાની મોટી ઇચ્છા ધણાક લોકોના અનુભવમાં આવી ચૂક્યાં છે.

વૈકુંઠ યોગી આજી ઉપર કેવળ ઋષિની પેઠે રહેતો હતો ખરો, કેમ કે તે ઋષિજ હતો. તેની તે પ્રદેશમાં મોટી કીર્તિ હતી તથા લોકોમાં તેના તરફ પ્રત્યક્ષ ભાવ હતો, તે વાંચનારે વૈરાગીના બોલવા ઉપરથી સહેલાઈથી જાણ્યું હશે. તે બધાં રાજકુળનો પુરોહિત ગણાતો હતો એવું કહીએ તો તેમાં કોઈ નવાઈ નથી. તેની તપશ્ચર્યામાં જે કાંઈ વિદ્યા આવવાનો સંભવ તેને જણાત તો તે પોતાના તપોરક્ષણમાં સમર્થ ન હતો, તેમ નહતું. તેનું પુણ્ય સામર્થ્ય ઘણુંજ ભારે હતું. પરંતુ-દંડ્ય લોકોનો ત્યાગ ને કાંઈ પણ રાજકુલ ભૂખણને આમંત્રણ તેની તરફથી કરવામાં આવતું નહતું. ઉદિપુર, જોધપુર, જયપુર, જેસલમીર, રૂપનગર વગેરે બધા રજવાડાં તેને પોતાના પરમગુરુની જગાપર સમજીને માન આપતા હતા. સંકટની વખતે સલાહ, મસલત પૂછવા માટે પોતાના પ્રધાન, અમાત્ય, કુલોપાધ્યાયને મોકલતા હતા, અથવા પોતે જતા હતા; તેથી રાજસ્થાનમાંજ શું, પણ ગમે ત્યાં ભરતખંડમાં શું હાલહવાલ છે?

ને તેના જાણવામાં હતું. ખીજા કોઈને ખબર નહિ હોય એવી ખબર યોગીરાજને ગમે-તેવી રીતે મળી આવતી હતી. - તે ઉપરાંત યોગીરાજ નાના પ્રકારના ઘણા ચમત્કારો કરી શકે છે, એવો અનુભવ ઘણાઓને થયો હતો તેથી એની કીર્તિ પહાડમાં જ નહિ, પણ રજપૂતાનામાં સર્વત્ર પસરેલી હતી અને તેથી તેનું દર્શન જેને તેને કરવાની ઇચ્છા થતી હતી. તેનું દર્શન કરવા માટે લોકોનાં ટોળાં દૂરથી આવતાં હતાં, પરંતુ તેનાં દર્શન થશે જ એવું કોઈ પણ ખાત્રીથી કહી શકતું ન હતું; કારણ કે અમુક વખતે તે અમુક ટુકાણે હશે એવું જાણવું શક્ય ન હતું. કોઈક એકાદી ગુફામાં સમાધિ કરીને એકા તો પછી કોઈને ક્યાંઈ પણ પત્તો મળતો ન હતો. આખા આજુ પહાડ ઉપર અથવા આખા આરાવલ્લી પહાડમાં જ્યાં ઇચ્છા થાય ત્યાં જઈને એસતા કે મહિનાના મહિના સૂધી પ્રાણીઓને તેનું દર્શન થતું ન હતું, એવી તેમની સ્થિતિ હતી. ચાતુર્માસમાં જે વખતે ઘણા વરસાદથી કોઈને પણ પાતાળેશ્વરના દેવલમાં જવાનો સંભવ ન હતો, એવા દહાડાઓમાં તેઓ માત્ર પેલા મંદિરમાં જઈને એસતા તથા ત્યાં પોતાની તપશ્ચર્યા કરતા હતા. અતિવૃષ્ટિના દહાડામાં તેનું દર્શન કરવાને આવનાર માણસોથી ઉપસર્ગ લાગવાનો જરા પણ સ્થય ન હતો તેથી તે આવી રીતે ત્યાં આવીને રહેતા હતા.

યોગીએ, એ પ્રમાણે, પેલા ચૈરાગીની સાથે વાતચિત કરીને તેને ત્યાંથી જવાને કહ્યું. તે થોડીવાર સૂધી વિચારમાં એકા. તે અચલેશ્વરના મંદિરની અંદરની આજુમાં સ્તંભ ઉપરથી આકૃતિ તરફ જોના હતા. તે ઉપરથી જોનારને એમ લાગે કે જાણે તે મૂર્તિને કાંઈ વાત પુછી જવાખની રાહ જોતા જોડા છે.

એ પ્રમાણે કેટલીકવાર જોયા પછી એકદમ જાગ્રત થઈને ઉઠ્યા અને જય પાતાળેશ્વર! જય પાતાળેશ્વર! એવો નામોચ્ચાર કરતા કરતા મંદિરમાંથી બહાર નિકળ્યા. બહાર પંચમહાભૂતોએ જાણે મોટું યુદ્ધ મચાવ્યું હોય તેવી તૈયારીઓ હતી. પવન એટલા જોરથી વહાતો હતો તથા એટલી ગર્જના કરતો હતો કે જાણે પોતાનો બધો ઘેરાવો એકત્ર કરીને મોટા જોરથી આજુ પર્વતને ઉલટાવી નાખવાની તૈયારી કરતો હોય. વરસાદ એટલા જોરથી પડતો હતો, તે તેના મનમાં પણ જાણે શું એ પહાડને લીજવી- તેને કાઢિન્ય રહિત કરી નાખવાનો હોય! વિજળી લાગત ચમકીને મેઘરાજે પોતાનું કામ સિદ્ધ કરવાને કેટલી તૈયારી કરી, તે દેખાડવાને પ્રકાશ કરતી હતી. એ બધું જોઈને વૈકુંઠ યોગિરાજને એકદમ હસવું આવ્યું અને ખીજા ક્ષણે મોટેથી અટ્ટાટ હાસ્ય કરવા લાગ્યો. તેનું તે હસવું અને તેની પછવાડે અકસ્માત થયેલી ગર્જના સાંભળીને તેને પુનઃ હસવું આવ્યું. કારણ કે

હોવા જોઈએ. આવી રીતે ચાલતાં ચાલતાં તે છેક ઉપર આવી પહોંચ્યો. તો પણ નીચેથી કાંઈ આવનાર જણાયો નહિ, ત્યારે આપણો પહેલો જુવાન માણસ ઉપર જમને એક પથરા ઉપર રાહ જોતો ઉભો રહ્યો. અને એક સરખો નીચે જોવા લાગ્યો. તેની દૃષ્ટિએ કાંઈ પડયું નહીં તેથી આંખ સંકાપીને તેણે પાછી એક નજર નીચે ફેંકી ત્યારે તેણે કેટલાંક માણસો દીઠાં. કાંઈક આશાવાળો થઈને તે નીચે જોડો. જુવાનીમાં ચિંતા ધણી જ ઓછી હોય છે અને તે હોય તો પણ તે ચહેરા ઉપર દેખાઈ આવે એવો તેનો અમલ હોતો નથી. પરંતુ આપણા મુસાફરના ચહેરા ઉપર ચિંતાનો અમલ ઘણે અંશે નજરે પડતો હતો. તથાપિ તે ચિંતા એટલી વિલક્ષણ હોવી નહિ જોઈએ; કારણ કે ચિંતાથી તેનું મુખ નિસ્તેજ થઈ ગયું ન હતું. કેટલીક ચિંતાઓ લોહીને ગરમ કરનારી તથા તેનો નાશ કરનારી હોય છે. કેટલીક ચિંતા તેવી નહિ હોતાં, ચિંતા કરનારના ચહેરાપર એક જાતનું જૂદું જ તેજ લાવે છે. આપણા પ્રવાસીની ચિંતા આ બીજા પ્રકારની હતી; કારણ કે તેના ચહેરા ઉપર તેવું તેજ જણાતું હતું. તે એવો રાજવીર હતો કે તેના ચહેરાપર તે અસામાન્ય હોવી જોઈએ એવું સ્પષ્ટ જણાતું હતું. તે પથર ઉપર જોડો ને છેડે જોતો જ હતો; ને જ્યારે તેને જણાયું કે માણસો પાસે પાસે આવે છે, ત્યારે તેને આનંદ ઉપજ્યો. તે પોતે પોતાને કહેવા લાગ્યો કે, મારી ધમ્મ પ્રમાણે બધું થશે, એ વિશે કંઈ સંદેહ જણાતો નથી. નહિ તો આ દિવસમાં આ પહાડ વાઢાં વિનાનું હોયજ નહિ. વિજયસિંહના મનમાં આવેલો વિચાર જો ખરેખર યોગીરાજને પસંદ પડે ને વળી તે અમને આશિર્વાદ આપે તો ફતેહ થવામાં કાંઈ શકા નથી. તે પુણ્ય પુરુષ મહદગાર થાય તો વળી શું પૂછવું? રજપૂતોએ પોતાની રક્ષા કરી લીધી! પહેલાં તેની સ્થિતિ શી? વળી પોતપોતાનાં તડાં કરીને મુસલમાનોને ધુસાડયા તેથી હમણાં આપણી સ્થિતિ શું થઈ છે? શિવ! શિવ! અકબર ખાદશાહના મીઠા મીઠા માનમાં ભૂલીને આપણે પોતે જાન વટાળી; આપણી છોકરીઓ તેના ઘરમાં આપી: વળી જેણે મહારાજ થવાનું તેવાઓએ તેના હાથ નીચે નોકરીઓ લીધી; કારણ એક સંપ નથી! જે તે એકની અદેખાઈથી બીજાનો દ્વેષ કરે છે, પરંતુ જેનો દ્વેષ કરવો જોઈએ તેનો કરતા નથી ને તેની આગળ માયું નમાવે છે; કાંઈ હાંછ હાંછ કરે છે; કાંઈને કાંઈ અપમાન થયું તો મુજે મોટે સ્વીકારે છે. તેઓમાં જો સંપ થયો તો ચંદાળ ઔરંગઝેબને પડા કરવામાં કેટલો વખત લાગવાનો છે? તેની બિશ્વાસ શું છે કે તે ફરી આપણા લોકોને

કંટાળો આપે? પણ જે કાંઈ થોડા નડે છે તે ત્યાં જ છે. વિનયસિદ્ધના જેવા જે બધા કદા દુશ્મન થાય તો પછી શું બાકી રહે? ઔરંગઝેબની બરાબર ખાત્રી કરી મૂકી હોત કે રજપૂતો કાંઈ હસી કાઢવા જેવા માણસો નથી! પણ આજ તેનો શું ઉપયોગ? આજે એકનું મોં પૂર્વમાં તો ખીબ્બનું પશ્ચિમમાં એવી સ્થિતિ છે. આવી સ્થિતિમાં આપણા હાથથી અને તેટલું જ કરવાનું. ખીબ્બું શું?”

આવો વિચાર તે રજપૂતના મનમાં ચાલેલો હતો; તેટલામાં તેના માથા ઉપર કોઈએ હાથ મૂક્યો.

પ્રકરણ ૬ કું.

મુસ્લિમ-મુસ્લિમ-મુસ્લિમ

રાજા જસવંતસિંહ.

પરન્તુ હવે આપણે વૈકુણ્ઠયોગી, ઉપર આવેલા પેલા મુસાફર તથા નિચેથી ઉપર આવનાર ખીબ્બ મુસાફરોને આપણા પહાડ ઉપર જે ધૂપી રીતે હિતમંત્ર કરવાનો છે તે છોડીને એક ખીબ્બજ્યાપર, એક ખીબ્બ ટોળાની હિલચાલ જેવા જઈએ.

રજપૂત ઇતિહાસકારોએ લખેલા ઇતિહાસમાં ઘણા રજપૂત વીરોનાં ચરિત્રો આપ્યાં છે, તેમાં શૌર્ય, ધૈર્ય, સ્વામિભક્તિ, દેશભક્તિ, જનિ-અભિમાન, ધુળાભિમાન ઇત્યાદિ સદ્ગુણો ઉલ્લાસને અનેક પરાક્રમ કરવાનાં પણ ઉદાહરણો આપ્યાં છે, પરન્તુ રાજા જસવંતસિંહનાં ચરિત્રનાં જેટલું વિચિત્ર ચરિત્ર કોઈનું પણ નહિ હશે. એક પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસ-કર્તાએ એવું કહ્યું છે કે, એ રજપૂત વીરમાં શૌર્ય, ધૈર્ય, મહત્વ, માન્યતા ઇત્યાદિ ગુણોના પ્રમાણને અનુસરીને જે તેનું ધોરણ અને ડહાપણ નહીં હોત તો, મોગલ રાજ્ય ક્યારનું ધૂળધાણી થઈ ગયું હોત. નર્મદાને કિનારે ઔરંગઝેબની સાથે કરેલા ઝઘડાના દિવસથી આજે આશરે એતાળીશ વર્ષ સુધી કાબુલમાં જઈને બરફવાળા પહાડોપર રહેનારા કાબુલી લોકોને સંદેહને હરાવ્યા ત્યાંસુધી જે કંઈ વિચિત્ર ફેરફાર થયા છે તે બરેબરા ઘણા આશ્ચર્યજનક છે. પહેલેથી શાહજહાનના પુત્રમાંના દારા શૂજા તરફ તેની લાગણી ઘણી હતી. ઔરંગઝેબના ઉપર તેના મનમાં ઘણો દ્રેષ હતો એ વાત ખરી છે; પરન્તુ વસ્તુ સ્થિતિ જોતાં તો એવું જણાય છે કે પાદશાહી શાહજહાનના માટે એકંદરે તેના મનમાં ધિક્કાર હતો. પોતાની જાતના તથા ધર્મના અને સ્વતંત્રતા લઈ જનારા દુશ્મન તે છે, તેનો નાશ કરવો, એ જ પોતાનું કર્તવ્ય સમજીને તે પ્રમાણે તે

પોતાનું વર્તન સમજાવે હતો. આર. આદિઓમાંના એકને મદદ કરી તેને હાથે ખીજાને મરાવવા અને પણ જણાવો નાશ થાય અને બાકી એક રહે તેને પોતે કચડીને મારી નાખવો એવી તેની ઇચ્છા તથા આશા વિરત્તર હતી એવું તેનાં ઘણાં વર્તનપરથી જણાવું હતું. પરંતુ તેમાં નિયમ અને દૂર દૃષ્ટિ ન હતાં. નર્મદા ઉપરની લઘાઇમાં તેને ધક્કા પહોંચ્યા હતા, તે તેના કેવળ ભારે અભિમાનથી તથા વધારે ભરોસાથી હતો. તેને કાંઈ કામ સોંપવામાં આવે તે ખૂંડે કરતો ન હતો. શિવાજીને હરાવવા માટે મોકલ્યો ત્યારે તેણે જાણ્યું કે તે જીવાન મરાઠા વીરને પોતાનું સભ્ય સ્થાપીને મોગલને અપાટથી દેશ છોડાવવાની તેની ઘણી ઇચ્છા છે, ત્યારે તેને પોતાની મદદ હોવી જોઈએ. તે જ કારણથી શીવર કરીને તેણે, શાહિસ્તેખાનને યમસદને મોકલવાની શિવાજીને સલાહ આપી. તે જ પ્રમાણે ખીજા એક મુસલમાન સરદારને ઉઘાડી રીતે જીવમ ગુજારીને પોતાના માર્ગથી દૂર કરવાની તજવીજ કરી હતી. ઔરંગઝેબને વિષે તેના મનમાં એટલો ધિક્કાર હતો કે પ્રસંગ આવ્યાથી તેનું વેર ક્ષેવાનો તેણે નિશ્ચય જ કર્યો હતો.

શાહજહાં મોઆઝુમને-પોતાના આપની સામે દગોદિસાહ કરનારાઓને-ઉત્તેજન આપવાની પણ તે જ મતલબ હતી. પરંતુ જસવત સિદ્ધની માફક તેનામાં શૌર્ય તથા ધૈર્ય નહીં હોવાના કારણથી અથવા તેની ઘણી અદેખાઈથી-અથવા તેના ડહાપણની બાબત પાર નહીં પડવાથી કે ગમે તેમ પણ તેના હાથથી એક પણ બાબત સારી થઈ નહીં.

ઔરંગઝેબે પોતાની બધી કલ્પના તથા સુકિતઓ સારી રીતે પાર પડે એવું ધાર્યું હતું. જે પ્રમાણે ઔરંગઝેબનો નાશ કરવાને તે સર્વદા સ્તગતો હતો તે પ્રમાણે ઔરંગઝેબ પણ તેનો નાશ કરવાને તૈયાર હતો. પરંતુ રજપૂતોમાં જે મોટા વીર તથા રાજાઓ છે તેમાંનો જસવંતસિંહ હોવાથી તથા તેના જાતિભાઈઓના ઉપર તેનું વજન પણ ઘણું જ હોવાથી, ઉઘાડી રીતે તેનું પોતાથી કંઈ થનાર નથી એવું ઔરંગઝેબ જાણતો હતો; અર્થાત્ તે પોતાનો એટલો દ્રેષ કરે છે, પોતાનો નાશ કરવાને કાયા વાયા તથા મનથી ખટખટ કરે છે, એ બધું જાણીને પણ ઔરંગઝેબ પોતાને વળગી રહી એને માટે યત્ન કરતો હતો તે તે જાણતો હતો. જૂદા જૂદા પ્રદેશની સુબેદારી ઉપર તેની નિમણુક બાદસાહે કરી અને જ્યાં ત્યાં તે વિશ્વાસઘાત કરે છે એ જાણીને પણ ફરી ફરી તેને જવાબદારીના કામપર મોકલતો. ગુજરાતમાં, દક્ષિણમાં, માળવામાં વગેરે ઘણીકે જગ્યા પર તેણે તેને મોકલીને વિશ્વાસનાં કામો સોંપ્યાં, પણ કાંઈ જગે તેનો ઉપયોગ થયો નહિ. આખરે તેને પ્રદેશમાં મોક-

ધ્યા પિના પોતાની વિરુદ્ધ ખટપટ બંધ થશે નહિ એમ ધારી હિમાચલની પેલી બાબુ તરફના પહાડી પ્રદેશમાં, જંગલી કાણુલીઓની સાથે મારા મારી કરવાને મોકલ્યો. તેમ કરવાની મતલબ એ હતી કે જંગલી લોકોના હાથમાં તે સપડાઈને આ લોક છોડી જાય, એટલે પોતાના રસ્તાનો એક કાંટો જતો રહે. કાણુલીઓની સાથે સંગ્રામ થયાથી તેઓ તેને છવતો છોડશે નહિ એવું તેનું માનવું હતું. પરંતુ જસવંતસિંહની બહાદૂરી હજી સૂધી સારી રીતે ઔરંગઝેબના બાણવામાં આવી નહોતી એવું જણાય છે. કાણુલમાં જતાં જ થોડા દિવસમાં તેણે ત્યાંના દગો પ્રીસાદ કરનારાઓના સમાચાર લઈને તેઓને હરાવ્યા. અને તે તરત જ પાછો વળવાના વિચારમાં હતો. પરંતુ તેટલામાં પાછી ઔરંગઝેબને કુણુદિ સૂઝી અને પછવાડેના એક પ્રકરણમાં કહ્યા પ્રમાણે તેના એકના એક પુત્ર પૃથ્વીસિંહને મોટા માનની સાથે મેવાડમાંથી દિલ્લી દરબારમાં બોલાવીને તથા પોતાની જોડે બેસાડીને તેના બે હાથ ઝાલ્યા અને બોલ્યો, “અરે રાઝડના રાજપુત! તારી બહાદૂરી તારા પિતાના પ્રમાણે જ છે એવું હું સાંભળું છું. પણ હવે મેં તારા બે હાથ પકડ્યા છે તો તું શું કરીશ?” તે સાંભળતાં જ તે સમયસૂચક રાજપુત્રે ગંભીરતાથી જવાબ દીધો. “જહાપનાંહ! આપના જેવાનો એક હાથ જો કોઈના માથા ઉપર પડ્યો તો તેને આખી દુનિયામાં કાંઈ પણ ડર હોતો નથી. અને મારા બે હાથ ધર્યા છે ત્યારે આ વખતે મને એવું જણાય છે કે, આખી દુનિયા જિતી આવીશ તો પણ આ હાથની શાંતિ થશે નહિ.” આ પ્રમાણે બોલતો હતો તે વખતે આ નાના વીરનો જે આવિર્ભાવ થયો તથા તેના આખા શરીર ઉપર જે એક જાતનું વીરત્વ રમતું હતું, તે જોઈને ઔરંગઝેબને ધણું જ આશ્ચર્ય લાગ્યું. કહો કે એક રીતે ખરાબ લાગ્યું. પરંતુ તે કાંઈ પણ બહાર નહીં દેખાડતાં તે મોટેથી બોલ્યો, ‘શાઆશ છે! શાઆશ છે! તું તારા આપનું નામ રાખશે. કીર્તિ વધારશે તેમાં જરા પણ શક નથી. અરે! એને આપવા માટે એક ઉત્તમ પોશાક લાવો.”

તે પોશાકથી રાજપુત્ર શી રીતે મરણ પામ્યો વિગેરે હકીકત પહેલાં જણાવી છે. પૃથ્વીસિંહ એ જસવંતસિંહનો ધણો જ વહાલો પુત્ર હતો. રાજપૂતાનામાં ધણા જ શ્રેષ્ઠ કુળના વીરના યોગ્ય એવા ગુણ તેનામાં પૂર્ણ રીતે ભરેલા હતા. તે જો છવતો રહેત તો ઔરંગઝેબનાં હાડકાં લાંગીને તેણે પોતાના આપની સાથે જે વિશ્વાસઘાત કર્યો તેનું સાદું વેર લેત, તેમાં શક નથી. પરંતુ ઔરંગઝેબ પર વેર લે, ને પ્રસંગે તેને હરાવવાને બદલે તેણે જ પોતાના એકના એક પુત્રને માર્યો, એ જાણીને

જસવંતસિંહને ધણુંજ દુઃખ થયું તથા ગુસ્સો પણ આવ્યો. પહેલવહેલાં જસવંતસિંહને પોતાના પુત્રના મરવાનાં ખરાં કારણો શાં છે તે માલુમ નહોતાં; તથાપિ ઔરંગઝેબ બાદશાહે પોતે તેને કાગળ લખ્યો તથા ખાસ એક જસુસની સાથે મોકલ્યો. તે કાગળ જસવંતસિંહના હાથમાં જતાં તથા વાંચતાંજ તેને સારી રીતે સમજાયું કે, છોકરાનો ઘાત બાદશાહેજ કંઈ પણ યુક્તિથી કર્યો હોવો જોઈએ. બાદશાહ તેને માટે ફટલી કાગળ રાખે છે તે તે સારી રીતે જાણતો હતો. હમણાં તે મારાં દિકરાને મારીને તેના પર આવી જાતનો પત્ર લખવામાં કદી ઝોછાપણું કરશે નહીં, એવું મનમાં પકકું સમજીને તે વળી કોઈની તરફથી વિસ્તારપૂર્વક હકીકતનો કાગળ આવશે, એવી વાટ જોતો બેઠો હતો. તેના મનની આ તો પકડી ખાત્રી હતી કે, બાદશાહે પોતા પર આટલો ખેદકારક તથા દયાનો કાગળ લખ્યો છે અને હજી સૂધી ખીજ કોઈનો પણ કાગળ આવ્યો નથી, તેમાં બાદશાહનો કાંઈ દગો હોવો જોઈએ; તે શિવાય આ બધું થયું નહીં હોય. ખીજ કોઈ મને કાગળ નહીં મોકલે અથવા મોકલે તો તે મારી પાસે પહોંચવા નહીં પામે, એવી તેણે કાંઈ પણ ગોઠવણ કરી હોવી જોઈએ, એ સ્પષ્ટ છે; નહીં તો કોઈના ને કોઈના પણ મને સવિસ્તર પત્ર આવવો જોઈએ. પૃથ્વીસિંહ મુઝો છે એ અક્ષરે વાંચતાંજ તેનું મન કરમાઈ ગયું, તેના અંતઃકરણને મોટો ધકકો લાગ્યો; તે એકદમ ગોંડા જેવો થઈને ફટલોડ વખત સૂધી માથું નીચે ધાલીને બેઠો ને તેનું ચિત્ર આ વખતે ધણુંજ લચકર થયું હતું. વારે ઘડીએ તે ઔરંગઝેબનો કાગળ વાંચતો હતો; પરંતુ તેમાંથી કાંઈ પણ જાણાયું નહીં. તે તદ્દન સ્તબ્ધ થઈને બેઠો. માથા ઉપર મોટો ફટકો પડવાથી માણસ જેમ તદ્દન આંધળો થઈ જાય તેવી તેની સ્થિતિ થઈ પડી. ઔરંગઝેબેજ પુત્રને માર્યો છે એ કદપના તેના મનમાં ધણીવારે આવી અને પછી ક્ષણે ક્ષણે તે વધારે વધારે મંજબૂત થતી ગઈ, અને આખરે તેના મનની એવી ખાત્રી થઈ કે, ઔરંગઝેબે પૂર્ણ રીતે મારા પર વેર લીધું છે. એક એક દહાડો જેમ જેમ આગળ જવા લાગ્યો અને ખીજ કોઈનો મુદ્દલ કાગળ આવ્યો નહિ ત્યારે તેના મનની વધારે વધારે ખાત્રી થતી ચાલી કે પોતાની દગલખાણ નહીં માલુમ પડે તેથી ઔરંગઝેબે ખીજ કોઈનો કાગળ નહિ પહોંચે એવી તજવીજ કરેલી હશે.

પુત્રનો અકાળ મરવાથી જસવંતસિંહની તબિયત ધણીજ ખરાબ થઈ તે એટલે સૂધી કે તે ચાર પાંચ દિવસ જીવી શકશે કે નહીં

તેની પણ સર્વને શંકા થઈ. તેની રાણી-પૃથ્વીસિંહની માને કેટલો શોક થયો હશે તેની કલ્પના વાંચનારે જ કરવી. તેણે ખાવું પીવું છોડ્યું; તેમાં વળી તે ગર્ભવતી હોવાથી તેના વિશે બધાને ધણી શીકર થવા લાગી. પેલી તરફ જ સંવંતસિંહ તો મરવાની અણીપર આવી પહોંચ્યો હતો. આ જગતમાં જીવવા જેવું કેમ પણ કારણ રહ્યું નહીં, એવું તેણે પોતાના મનમાં આશ્ચર્ય અને મૃત્યુ જલ્દી આવે તો ધણું સાફ, એમ તે ધમ્મવા લાગ્યો. તે એવું ચિંતિતો હતો અને યમલોકનો માર્ગ આમંત્રિતો હતો. રાણી ચંદ્રાવતીની અવસ્થા તેટલી જ ખરાબ થતી ચાલી હતી, પરંતુ તેની દાસીઓએ તેને વખતો વખત દિલાસો આપવાનો યત્ન કર્યાથી તથા પૃથ્વીસિંહ જે મરી ગયો તોપણ પેટમાં રહેલા ગર્ભની દરકાર નહીં રાખતાં પોતાના બાળકના ધાતનું પાતક માથા ઉપર ખેંચી લેવા જેવું થાય, એવું તેના મન ઉપર દુર્ગાદાસ વગેરેએ ધણી સ્વામિભક્તિથી કંસાવ્યાથી, તે કંઈક સારી સ્થિતિમાં હતી. જસવંતસિંહ દહાડામાં ચાર ચાર વખત પણ “પૃથ્વીસિંહની સાચી ખીના કોઈએ મોકલી છે કે નહીં? કોઈનો કાગળ આવ્યો છે કે નહીં?” એવું પૂછતો હતો. પરંતુ ખરેખર કોઈનો કાગળ નહીં આવ્યાથી દુર્ગાદાસ વગેરે માણસોને જસવંતસિંહને દિલાસો શી રીતે આપવો? એ સ્પષ્ટ નહતું. આમ થતાં થતાં એક દહાડો દુર્ગાદાસને એક કાગળ મળ્યો. તે એક મુસલમાને તેના હાથમાં આપ્યો હતો. કાગળ ફેડીને વાંચતાં જ દુર્ગાદાસે તે મુસલમાનની તરફ ધણી જ ચક્રિત નજરથી જોયું. આ માણસે આવો કાગળ આણી આપ્યો તેને માટે તેને ધણી અબળખી ઉત્પન્ન થઈ તથા તેને ઉદ્દેશીને બોલ્યો, “તાફ નામ શું છે?” તે મુસલમાન જરા હસીને, બોલ્યો; “માફ નામ ફતેહઅલી.” ફરી દુર્ગાદાસે તેને પૂછ્યું, “આ કાગળ તારા હાથમાં શી રીતે આવ્યો?” તે મુસલમાને કહ્યું; “તેની ચોકશી કરવાનો આ વખત નથી. કાગળમાંની હકીકત રાણાને જણાવવાનું આ પહેલું કામ હોવા છતાં તમે-મને પ્રશ્નો કરવામાં કાં સમય ગાળો છો?”

દુર્ગાદાસે ફરીથી આશ્ચર્યકારક દૃષ્ટિથી તે મુસલમાનની તરફ જોઈને કહ્યું; “મુસલમાન, મારા હાથમાં આવી જતનો કાગળ આપવાની તું મહેનત કરશે, એવું મારી કલ્પનામાં પણ નહતું, તેથી મેં આ સવાલ કર્યો છે. પણ કાંઈ હરકત નથી. તું કહે છે તે વાત ખરી છે. રાણા-જીને કાગળની હકીકત જણાવવાથી સંતોષ થનાર નથી એ સિદ્ધ છે; પણ સંતોષ અને અસંતોષ આ બે વૃત્તિને હવે રાણા ઉલ્લંઘી ગયા છે. તે ચાર પાંચ દહાડાના સોબતી થઈને રહ્યા છે. તેઓ દિવસમાં ચાર વખત આ સવાલ પૂછે છે ને તેનો જવાબ મને મળ્યો છે, તો એક વખત પહેલાં

તેને દિલાસો કાં નહિ આપવો? ઐરંગઝેબ આદશાહની દાનત, તેનું દુષ્ટપણું જો કાઢએ ખરેખરે ઓળખ્યું હોય તો તે અમારા રાણાજી-એ જ ખાસ ઓળખ્યું છે, તેથી તે દુષ્ટનો પત્ર હાથમાં આવતાં જ ખરું શું છે? તે તેમણે સારી રીતે અનુભવ્યું છે. તેના વિના પોતાના પુત્રનો જીવ ગયો નથી, તે જ કપટ કરીને તેનો મારનાર છે એવું તેમણે ખોલી દેખાડ્યું છે ને તે અક્ષરે અક્ષર ખરું છે.”

દુર્ગાદાસનું આ બોલવું અમુકને ઉદ્દેશીને હતું એવું કહેવાના કરતાં પોતે પોતાને કહેતો હોય એવું કહીએ તો વિશેષ ખરું છે. આમ બોલતાં તે તરત જ સવંતસિંહના સવાના ઓરડાની તરફ ગયો અને ત્યાં રાણાજી પાસે બેસીને યુક્તિથી એવું કહ્યું કે; “ઐરંગઝેબે કીમતી પોશાકને બહાને, ઝેરથી ભરેલો પોશાક પૃથ્વીસિંહને આપીને તેને મારી નાંખ્યો.” રાણા જ સવંતસિંહ હમણાં ધણો જ શરીરે ક્ષીણ, બુદ્ધિ ક્ષીણ તથા સર્વ રીતે ક્ષીણ થયો હતો. તેણે દુર્ગાદાસને સંપૂર્ણ ઓળખ્યો પણ નહીં અને તે શું કહે છે તેપણુ તેના સમજવામાં આવ્યું નહીં. જાણે તેનો અંતરાત્મા આ લોક છોડીને બીજાં કોઈક લોકમાં ગયો હોય નહીં તેમ જો દેહ તેની સામે જણાતો હતો તે દેહમાં મુદલે સંચાર કરી શક્યો નહીં એવું કહીએ તોપણુ ચાલે. દુર્ગાદાસનું બોલવું પૂરું થયા પછી રાજા જ સવંતસિંહ હસીને બોલ્યો; “પૃથ્વીસિંહ! ખેટા તુ આવ્યો કે? આટલો વખત ક્યાં ગયો હતો? તે પાપીએ તારો જીવ લીધો હતોને? તેના હાથથી ફૂટ્યો કે? ફીક થયું! સાડ થયું! હવે આપણે બેઉ મળીને તેનું સારી પેટું વેર લઈશું.”

દુર્ગાદાસને તે સાંભળવા માટે ધણું જ વાકું વળવું પડ્યું, કેમ કે રાણાજીનો અવાજ ધણો જ ક્ષીણ થયો હતો. તે શું બોલે છે? તે સાંભળવાને પોતાનું મોં કાન તરફ લઈ ગયો તોપણુ સ્પષ્ટ રીતે રાણાના શબ્દ સાંભળવામાં ધણી અડચણ પડી અને તે અવાજની ક્ષીણતા જોઈને રાણાજીનો અંત હવે ધણો છેટે રહ્યો નથી એવું દુર્ગાદાસને સારી રીતે જણાયું. તેણે તે કાગળની હકીકત રાણાજીને સમજાવવાનો વિચાર દૂર કર્યો.

રાજવૈદ્યની રાણાને જીવાડવાની એક સરખી ખટપટ ચાલેલી જ હતી; પરંતુ ક્ષીણતા વધારે વધારે થવાને લીધે તે દહાડે મધ્યરાત્રે રાણાજી એકદમ ઉડીને બેઠા ને જોમ દીવો ઓલાવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે જળકીને મોટો થાયછે, તેમ રાણાજીનું જીવરૂપ તેજ એકદમ મોટું થયું. આખા શરીરમાંની વહેચાયેલી શક્તિ જાણે એકઠી થઈ હોય નહીં ને ભરઉધની સ્થિતિમાં માણસ એકદમ જળકીને ઉડીને બેસે છે તેમ તેણે કર્યું અને મોટેથી દુર્ગાદાસ! દુર્ગાદાસ! કહીને હકીકત સારી, ને બીજા બધાએ ત્યાંથી નીકળી જવું એવી

ઇશ્વરત્વ કરી. તે પ્રમાણે બધાં માણસો ઉડી ગયા. રાણી ચંદ્રાવતી માત્ર જ્યાં હતી ત્યાં જ એસી રહી હતી; પરંતુ તેની તરફ રાણાએ જોયું પણ નહીં. રાણાએ દુર્ગાદાસને કહ્યું, “હું હવે થોડીવારનો સોબતી છું. હાલમાં તો હું નિર્વેશ થયો છું, પણ મને હમણાં જે જોવામાં આવ્યું છે તે ખરું પડવાનું હશે તો તેને પેટે ચાર પાંચ દહાડામાં પુત્ર થશે તેનાથી મારી ઇચ્છા પૂર્ણ થશે. આ બેઉને તારે હવાલે કરીને હવે હું જાઉં છું.” એટલું બોલીને ધીરે ધીરે બિછાનાપર તેણે શરીર નાંખ્યું. રાણી ચંદ્રાવતી ઘણી જ અશક્ત હોવા છતાં પણ આજે બે દિવસથી તે પોતાનું બીજાનું રાણાજીના બીજાના પાસે નાંખીને પડી હતી, તે રાણાને પડતાં જોઈને, તેના શરીરમાં ઘણી શક્તિ આવી ને પોતાના બિછાના ઉપરથી તેને ઝાલવાને લાગી; પરંતુ તેનો હાથ લાગનાં જ તે શય થઈને પડ્યો.

પ્રકરણ ૭ મું.

રાણી ચંદ્રાવતી.

રાણી ચંદ્રાવતીએ હાહાકાર શરૂ કર્યો. તે જોઈને દુર્ગાદાસના અંતઃકરણમાં ખેદ ઉત્પન્ન થાય તેમાં શું નવાઈ? રાણી ચંદ્રાવતી જેવી તેવી સ્ત્રી નહોતી. તે વખતે આખા રજપૂતાનામાં જો કોઈ રજપૂતવીર, કોઈ સ્ત્રીને માટે અભિમાન ધરાવતો હોય, તથા પૂજ્યભાવ રાખતો હોય તો તે ચંદ્રાવતીને માટે જ હતો. રાણા જસવંતસિંહને માટે લોકોના મનમાં જોઈએ તેટલો પૂજ્યભાવ નહોતો, પરંતુ રાણીને તો તેઓ દેવી તરિકે જ માનતા હતા. જસવંતસિંહનો ઘર છોડવાનો પ્રકાર કોઈને પણ પસંદ નહોતો. લડાઈમાં પરાજય પામ્યા પછી તેણે ઔરંગઝેબની નોકરી પકડી એ બીના ઘણાક રજપૂતોને તથા તેની પ્રજાને પણ પસંદ પડી નહીં. એક વખત જેની બાબુ લીધી તેની ચટતી થતી નથી એ જોઈને તેણે શત્રુની સેવા કરવાનું પસંદ કર્યું એ ઘણી નામદાઈનું કામ છે, એનાં બધાને લાગ્યું હતું. પરંતુ મહારાણા જસવંતસિંહ ઘણા મોટા તથા વજન પણ બધામાં મોટું હતું તેથી કોઈનું કાંઈ ચાલતું નહતું. તે અહાદુરીના વિષયમાં કોઈને કાંઈ પણ શંકા નહોતી; પરંતુ રજપૂતોમાં કંઈ આગ્રહ તથા એકવચનતા તથા એકનિષ્ઠા છે તે તેનામાં મુદ્દે નહીં હોવાથી તેને વિશેષ કાંઈ જણાતું નહતું.

પણ ચંદ્રાવતીના વિષયમાં તેમ નહતું. એવાડના રાજકુળની ર રાજપુત્રી છે, એટલું જ નહીં પણ તેના ગુણ તેવા જ દેખાયાથી

જે તે રજપૂત, તેને રજપૂતની કુળદેવી જેવી માનતા હતા. તેનાપર સકટ આવ્યું હોત તો વચમાં આવેલા દરેક રજપૂતની તલવાર મ્યાનમાં કદી પાણુ રહી નહીં હોત, અને તેના પગ ધરથી બહાર નિકળ્યા શિવાય કદી પાણુ રહેત નહી. મા હોય તો ચંદ્રાવતીના જેવી જોઈ એ, પત્નિ હોય તો ચંદ્રાવતીના જેવી જોઈએ એવું દરેકને લાગતુ હતું. ચાર રજપૂત એકઠા બેસે તો જસવંતસિંહને વિશે વાત નિકળતાં તેની નિદા થતી હતી; પરંતુ ચંદ્રાવતીનું નામ નિકળતાં જે તે ધણી જ પૂજ્ય બુદ્ધિથી તેને નમન કરતા હતા. જોધપૂરમાંના, તેમ જ મારવાડના રજપૂતોમાં જ નહિ, પણ આખા રજપૂતાનામાંના રજપૂતોમાં આવો ભાવ હતો. ઐરંગજેબ દક્ષિણમાંથી લશ્કર લઈને પોતાના આપ ઉપર ચઢી આવ્યાથી જસવંતસિંહ પોતાની વીરસેના સાથે લઈને ઐરંગજેબની સામે લડ્યો. તે વખતે તેણે યુદ્ધમાં ધણી બહાદુરી દેખાડી હતી. નર્મદાના કિનારા ઉપર લડાઈ થઈ તેમાં પોતાના દેશી પચાસ માણસો પણ રહ્યાં નહોતાં એટલે સ્ત્રી તેણે સંત્રામ છોડ્યો નહીં; પરંતુ આખરે તેને પોતાનો જીવ બચાવવા માટે નાસવું પડ્યું અને નાના પ્રકારના પોશાક પહેરીને તે ગમે તે રીતે જોધપૂરમાં આવ્યો. લડાઈમાં શત્રુની સામે મોં રાખીને મરવું તેમાં જ ખરૂં કસ્યાણુ, ખરૂં ઘેરૂં, ખરૂં પરાક્રમ છે એવો વિચાર નાનાંથી મોટાં રજપૂત સ્ત્રી પુરૂષોમાં આજે કેટલાં વર્ષોથી પ્રસરેલો છે, તે વિચારને કલંક લાગે એવી જાતનું વર્તન ખરો વીરે કદી પણ પોતાના હાથથી થવા દે નહી; તેથી જસવંતસિંહના જેવા રજપૂતે, મોટાં કુળમાં જન્મ લઈને, રણમાં પીઠ બતાવી પાછાં આવવું એના જેવું તેના કુળમાં અને જાતિમાં વધારે દૂષણ કાંઈ જ નહતું ને રાણી ચંદ્રાવતી એવાડના રાજ્યવંશમાં જન્મી હતી, તેને આ વાતની ખબર પડતાં એટલું બધું ખરાબ લાગ્યું તથા એટલો ગુસ્સો ઉત્પન્ન થયો કે રાણો જસવંતસિંહ રણમાંથી નાહાસી ગયો તે ખબર તેના કાનપર પડતાં જ પોતાના શહેરની આસપાસ પહેરો રાખવાનો બદોબસ્ત કરી, બંધા દરવાજા બંધ કર્યા. રજપૂતોને માથે કાળી ટીલી લાગવા જેવું કામ કર્યું છે તેથી પોતાના વરને પોતે જોધપૂરમાં આવવા દેવો નહી એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. નિશ્ચય પ્રમાણે કર્યા વિના રહે નહીં એવી તે સ્ત્રી દૃઢ હતી, તે પતિવ્રતા હતી, ને પતિને ખરેખર દેવ જેવો માનતી હતી, પરંતુ પતિવ્રતની સાથે તેનામાં વીરજનનીત્વ તથા વીરપત્નીત્વ પણ હતું. આવું કર્યાથી મારા પતિની અવગણના થશે એ કલ્પના તેના મનમાં આવી નહી, પણ લડાઈના મેદાનમાંથી નાશી આવ્યો છે તે મારો ધણી નથી, એવું કહેવામાં તેને શરમ લાગી નહી.

રાજા જસવંતસિંહ પોતાના માણસોની સાથે આસ્તે આસ્તે પાછો આવ્યો તથા શહેરમાં પેસવાનો રસ્તો જોવા લાગ્યો; ત્યાં દરેક દરવાજા ઉપર તેને રોકવામાં આવ્યાથી તે આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ ગયો. હું જોધપુરનો માલેક હોવા છતાં આજે મને જોધપુરમાં પગલું મૂકવાની પણ મનાઈ થઈ છે તેનો અર્થ શો ? તે તેને સમજાયું નહીં. પહેરેગીરને પોતે કોણ છે એ કહું નહતું તેથી કદાચ નહીં જાણતાં તેઓ શહેરમાં જવાની મનાઈ કરતા હશે એવું તેના મનમાં આવ્યું તથા ફરી બધા દરવાજા ઉપર પોતે કોણ છે તે સ્પષ્ટ કહીને અંદર જવાની તજવીજ કરી, પરંતુ “આપ ગમે તે હો તોપણ, અને આપ પ્રત્યક્ષ મહારાણા હો તોપણ, અંદર આવવાની ચંદ્રાવતી રાણીજીની સમ્મત મનાઈ છે,” એવો તેને જવાબ મળ્યો. શહેરની ચારે તરફ કિલ્લાની બાબુએ હીડતાં જે બાબુના ધુરજ ઉપર રાણી પોતે બેઠી હતી તે જગ્યાએ તે આવી પહોંચ્યો. ને તે સમે રાણીની પાસે નાનો પૃથ્વીસિંહ હતો, બીજું કંઈ નહોતું. ને એ સ્ત્રી રાણી જ છે એવું જસવંતસિંહની સાથેના એક સરદારે જોયું અને પોતે તેને વિનંતી કરે તો તે દરવાજા ઉઘાડશે અને અંદર લેશે એવું લાગ્યાથી તેણે નીચેથી. “મારા માલેક અને આપના પતિ જસવંતસિંહજી આવેલા છે તેને અંદર લેવા માટે પહેરેગીરને હુકમ આપો;” ત્યારે મહારાણીએ ધુરજ ઉપરથી જવાબ આપ્યો કે “જોધપુરના તે મેવાડના રાજ્યમાંના વીરજનનીના પુત્ર લડાઈમાં લડીને જય પામશે; પરંતુ પામવાથી નીચું માથું ધાલીને ત્યાંથી કદી નાશી આવનાર નથી. તમારા જેવા નિર્લજ્જ લોક રજપૂત નામને કલંક લગાડવા નિકળ્યા છે. મારા પતિની જોડે તમે લડાઈમાં શામાટે પડ્યા નહીં ? તમારાં કાળાં મો લઈને આહી શામાટે આવ્યા ? આવેલે રસ્તે પાછા જાઓ, ખોટી વાતો સમજાવી મને છેતરવા ઇચ્છશો નહીં. મારા પતિ મહારાણાજી પરંતુ થયા પછી આમ ફરી પાછા આવવાના નથી અને તમારા જેવા નાહિરમતને હું જોધપુરમાં પગ મૂકવા દઈશ નહીં !” નીચલી બાબુએ, એક તરફ ઉભો ઉભો રાણો જસવંતસિંહ તે વચન સાંભળતો હતો. તેના મનની એ વેળાએ કેવી સ્થિતિ થઈ હશે તે તેને જ માલમ ! મહારાણાને કેટલોક વખત સૂંચી શું બોલવું ? તે પણ સૂઝતું નહતું ! આખરે નિરૂપાય થઈ મોટેથી તેણે પોતાની સ્ત્રીને કહું કે, “હું ખરેખર જસવંતસિંહ જ આવ્યો છું, તું કહે છે તે પ્રમાણે કરવાનો જ હતો, પરંતુ તેમ નહીં કરવાને ઘણાં કારણો હતાં, હવે દરવાજા ઉઘાડીને મને અંદર આવવા દે. હવે ઘણું થયું, આટલી શોભા ફીક છે.”

રાણી આ સાંભળીને મોટેથી હસી, ત્યારપછી એકદમ ભવાં ચઢાવીને તથા તિરસ્કારથી નીચું જોઈને બોલી, “આવી છેતરવાની વાતો

કહેવાથી હું કદી છેતરાઈશ નહિ, મારે પતિ કદી પણ પાછો આવે નહીં
આ તેનો પુત્ર પૃથ્વીસિંહ જો તે એવી રીતે પણ આવે તો શું કહે? તેને
પોતે પાછો આવીને કેવો દાખલો આપશે? મને ખાત્રી છે કે તમે તેમને
એકલાને લઈતા મૂકીને પાછા આવ્યા હશે. માટે આવેલે રસ્તે પાછા
જાઓ, નહીં તો આ ક્ષણે તમારી પાછળ માણસો મોકલીને તમને પક-
ડાવીને એક એકને ગરદન મારવાનો હુકમ આપીશ, ને પોતાના બહાદુર
માલિકને લઢાઈમાં એકલો મૂકીને પોતાનો જીવ બચાવવા માટે પાછા
આવનારની કેવી સ્થિતિ થાય છે? તે આખી દુનિયાને દેખાડીશ.”

જસવંતસિંહ મોટી ચિતામાં પડ્યો. તેણે યુક્તિથી બોલવાનું શરૂ
કર્યું હતું પણ તેનો કાંઈ ઉપયોગ થયો નહીં. ત્યારે આખરે તેને ધમકા-
વવા માંડી. પરંતુ તે સાંભળીને તો રાણી વધારે ગુસ્સે થઈ તથા તેણે
આગળ પાછળનો વિચાર નહિ કરતાં કહ્યું કે, “લઢાઈના મેદાનમાંથી નાશી
આવનારની ધમકીથી સ્ત્રી જાત ડરશે એ માનવું ભૂલ ભરેલું છે. સ્ત્રીને
ધમકાવવાનું હાથમાં બાકી રહેલું છે કે?”

તે સાંભળતાં જ જસવંતસિંહને ઘણું ખરાબ લાગ્યું. જ્ઞેધપુરમાં
તો પેસવાની તેને હવે આશા રહી નહીં ત્યારે નિરાશ થઈને તે ત્યાંથી
આશરે પાંચ છ કોશ ઉપર એક શિવમંદિર હતું ત્યાં જઈને રહ્યો. લઢાઈમાં
તદ્દન નાઇલાજ થવાથી તેના શરીર ઉપર ઘણા જખમો થયા હતા, પરંતુ
રસ્તામાં ક્યાંક રહેવાથી શત્રુના હાથમાં સપડાવાનો ડર હતો તેથી નાના
પ્રકારના વેશ ધારણ કરીને, તે જેમ તેમ જ્ઞેધપુરમાં આવી પહોંચ્યો. હતો
પરંતુ ત્યાં ઉપર લખ્યા પ્રમાણે તેની સ્થિતિ ચતાં આટલો વખત સૂંધી
ધરેલી આશા તદ્દન નાશ પામી અને શિવમંદિરમાં જઈને એકા પછી હવે
આગળ શું કરવું? તેનો તે વિચાર કરવા લાગ્યો. તેટલામાં મહારાણાને ટાઢ
લાગી ને તે માંદો પડ્યો. નવ દિવસ સૂંધી મહારાણીને તે ખરું પણ લાગ્યું
નહીં. પરંતુ લોકો કહેતા હતા તેથી તેની શોધ કરવી, એવું લાગ્યાથી દાસીનો
વેશ લઈને રાતે તે મંદિરમાં ગઈ. જુઓ છે તો પોતાનો પતિ માત્ર
હાડપિંજર જેવો થઈ ગયેલો હતો; તેનું પહેલાંનું તેજ શરીર ઉપર
જણાતું નહતું અને કાંઈની મદદ વિના તેનાથી હલાતું પણ નહતું. તે સ્થિતિ
જેતાં રાણી ચંદ્રાવતીને પોતાની નિષ્ફૂરતા માટે ઘણો પશ્ચાત્તાપ થયો.
તેણે દોડતાં દોડતાં જઈને તેના ચરણ પકડ્યા અને ચોધાર આંસુ
પાડવા લાગી અને તેની ક્ષમા માંગી. મહારાણા તેના ઉપર ઘણા ગુસ્સે
થયા હતા; પરંતુ રાણીનો પ્રેમ પોતાની ઉપર છે, તે માટે તેને શંકા
નહોતી. તેણે જે કાંઈ કર્યું હતું તે ઉદ્દેગ તથા ગુસ્સાથી કર્યું હતું; એવું
માં લાવીને તેણે પોતાના ક્ષીણ શમ્ભુથી શોક દર્શાવ્યો. મહારાણી

ત્યારથી ત્યાં જ રહી અને કાયા તથા વાયામનથી પોતાના સ્વામીની સેવા કરીને તેને દુઃખમાંથી છૂટા કર્યો. મહારાણીનું પહેલું કામ અને બીજું કામ આ બેના યોગથી તેનું વીર પત્નાત્વ અને પતિવ્રત એ બે આખા જગતમાં સારી રીતે કીર્તિ પામ્યાં; ને રાણી ચંદ્રાવતીને માટે આખા રાજ-સ્થાનમાં ધણો જ આદર તથા અભિમાન ઉત્પન્ન થયાં. ઔરંગઝેબની દુષ્ટતાથી જસવંતસિંહને ખમવું પડ્યું, તે દુઃખની વેળાએ ચંદ્રાવતીએ પોતાના પતિને ખરી અર્ધાંગનાનો દૃષ્ટાંત અનુભવમાં આણી મૂક્યો.

ઔરંગઝેબનું રાજ્ય થાળે પડતાં જસવંતસિંહને કાબૂલનો મુગો ઠરાવી ત્યાં મોકલ્યો, ત્યારે, પૃથ્વીસિંહને જોધપૂરમાં રાજ્યની વ્યવસ્થા કરવા રાખી તે કાબુલ જવા તૈયાર થયો ત્યારે રાણીને તેણે કહ્યું કે, તું જોધપુરમાં રહીને પૃથ્વીસિંહની સાથે રાજ્યવ્યવસ્થા ને. ત્યારે તેણે પુત્ર મોહમાં પડીને તે કાબુલ રાખ્યું નહીં, પણ “તમે જે જગ્યાએ જશો ત્યાં હું આવીશ” તેવો જવાબ આપીને તેની સાથે કાબુલ ગઈ. ત્યાં ગયા પછી કેટલેક દિવસે ઉપર કહેલો ભયંકર બનાવ બન્યો ત્યારે તેની સ્થિતિ શું થઈ હશે તેની કલ્પના કરવી શક્ય નથી.

રાણી આક્રોશ કરવા લાગી, છાતી કુટવા લાગી, અને એકદમ હું સતી થઈશ એવી હક લઈને બેઠી. તે ગર્ભવતી હતી અને દહાડા લગભગ પૂરા થયા હતા: ચાર પાંચ દહાડામાં તે જણુશે એવું સર્વને અનુમાન હતું, એવી સ્થિતિમાં સતી થવાથી બાળહત્યાનું પાપ લાગશે એવું બધાએ કહ્યું; પરંતુ આ શોકવેગમાં તેની મતિ મુઝાઈ ગઈ હતી એમ માનવું ખોટું નથી. તેણે પોતાની હક પાર પાડવાનો નિશ્ચય કરેલો જણાયો. એવી વખતે મહા સ્વામિભક્ત દુર્ગાદાસના શિષ્ય તેના મનને બીજે કોઈ શાંત કરનાર નહોતો તેણે પણ પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવાનો જ નિશ્ચય કર્યો. તે આખરે જરા ગુસ્સે થઈને બોલ્યો કે, “રાણીજી! આપના મનમાં જોધપૂરના શર રાજ્યવશનો નાશ કરવાનો વિચાર છે? જેના કુળમાં જોધપુરની ગાદી નહીં જાય તેને માટે આટલી મહારાણાએ ખટપટ કરી, જેને હદપાર કર્યો છે તે આપના દીયેરના વંશમાં જોધપુરની ગાદી જઈને, તેની ખરાબી કરવાની ઇચ્છા હોય તો આપ બેલાશક આપની ઇચ્છા પ્રમાણે સતી થાઓ. પણ મહારાણાજીએ પ્રાણ છોડતાં છોડતાં જે કંઈ કહ્યું છે, તેને જે કંઈ દેખાયું છે તે જ પ્રમાણે થાય એવી ને આપની મરજી હોય તો આપ આપની હક છોડી દઈને રાણાજીની ઇચ્છા પ્રમાણે બધા બનાવ થાય એવી તજવીજ કરવાને જોઈએ. આપ સમજી છો: જોધપુરનો રાજવંશ નાશ કરવાનું પાપ જણી બુઝીને આપ આપને માથે પહોંરવાને, કદી પણ ઉઘોગી

થશે નહી. હું આપનો દાસ છું; આપને આવી વાત કહેવી તે મને યોગ્ય નથી; પણ પ્રસંગ પડ્યાથી બોલ્યા વિના રહેવાનું નથી. આ ઉપરાંત હું શું કરી શકું ?”

દુર્ગાદાસ ઘણો જ સ્વામિભક્ત હતો. તેની કિંમત શી તે ચંદ્રાવતીને સારી રીતે માલમ હતું. તે બોલે છે તે શા ઉદ્દેશથી બોલે છે તે પણ સમજતી હતી. તેથી તેના બોલવાની, એકદમ તેના મન ઉપર અસર થઈ. તે ઘણો વખત સૂધી મુગી બેઠી. દુર્ગાદાસ લાગ જોઈને વળી થોડું વધારે તેના મનમાં ઠસે એવું બોલ્યો. રાણી ચંદ્રાવતી હવે બરાબર શુદ્ધિમાં આવી. તેણે પોતાનો શોક રોક્યો અને પતિની છેલ્લી આજ્ઞા પ્રમાણે ખરેખર પોતાને પેટે પુત્ર ઉત્પન્ન થશે તથા તેથી જોધપુરનું રાજકુળ કાયમ રહેશે; એવો તેણે મનમાં નિશ્ચય કર્યો. રાણીએ પોતાનો શોક શમાવ્યો અને તરત જ પતિને બાળવાની તથા તેની ઉત્તરક્રિયા કરવાની વ્યવસ્થા શાંત રીતે કરી. મહારાણાને અગ્નિ સંસ્કાર કરતાં પહેલાં પોતાનાં વિશ્વાસુ પાંચ માણસોને સાથે લઈ, દુર્ગાદાસે મહારાણીની પાસે જઈને સ્વામિનીનિષ્ઠ રહેવા માટે સોગંદ લીધા અને પછી અગ્નિ સંસ્કાર કર્યો.

રાજા જસવંતસિંહના મનમાં જે શંકા હતી તે જ શંકા મહારાણીને તથા દુર્ગાદાસને હતી. જસવંતસિંહના દેખતાં પૃથ્વીસિંહના મરવાની હકીકતનો ખીજા કોઈની તરફથી કાગળ આવ્યો નથી; અને ઔરંગઝેબે પોતે જે કાગળ લખેલો હતો તે વાંચીને તો બધાની પક્ષી ખાત્રી થઈ હતી કે, ઔરંગઝેબે જ વિષ પ્રયોગ કરીને પૃથ્વીસિંહનો જીવ લીધો હતો. ખીજા કોઈનો પત્ર આવવો જોઈતો હતો, તે આવ્યો નહિ; ઉલટું એવું થયું કે જસવંતસિંહનું મૃત્યુ થયા પછી દસ દહાડામાં બાદશાહનો ફરી એક ખીજો પત્ર આવ્યો તેમાં તેણે જસવંતસિંહને કાબુલમાંથી નિકળીને દિલ્લીમાં આવવાનો હુકમ કર્યો હતો. દુર્ગાદાસને તે કાગળ વાંચતાં જ પક્ષી ખાત્રી થઈ કે ઔરંગઝેબના મનમાં પૃથ્વીસિંહને મારીને જ મુંઝું બેસવાનું નથી; પણ જસવંતસિંહને પણ કાંઈ હેરાન કરવો એવી ખરાબ શુદ્ધિ તેને ઉપજી હોવી જોઈએ. એવી સ્થિતિમાં મહારાણીને આહિ રાખવી એ યોગ્ય નથી તથા ધણ પણ નથી; પણ એવી સ્થિતિમાં શું કરવું? એ તેને સૂઝ્યું નહિ. મહારાણીનો ગર્ભ હવે પાકી અવસ્થામાં છે. ઘડી ઘડી અને પળે પળે તેને વીણુ વેદના શરૂ થઈને તે જાણશે એવું તેને લાગતું હતું; ત્યારે તેને કષ્ટમય મુસાફરીમાં શી રીતે લઈ જવી? અહિયાં એવો ડર લાગતો હતો કે જસવંતસિંહના મરવાની ખબર મળતાં જ બાદશાહ જૂદા પ્રસંગમાં કોણ જાણે શું કરશે તેની કોઈને ખબર ન હતી. પરંતુ આ વિચાર ચાલતો હતો તેટલામાં એક ધાસ્તી દૂર થઈ.

પ્રકરણ ૮ મું.

અનિર્તાસહ.

રાણી ચંદ્રાવતીને થોડે દિવસે પુત્ર પ્રસવ થયો અને સર્વે આનંદ પામ્યા. “આનંદ” એ શબ્દ અહિયાં યોગ્યો છે તેને માટે વાંચનારને કદાચિત્ આશ્ચર્ય લાગશે, કેમ કે જસવંતસિંહ મરણ પામ્યો; મોટો કુંવર વિષા પ્રયોગથી મરાયો અને આવી સ્થિતિમાં પુત્ર આવ્યો તે તે આનંદ-કારક કેમ કહેવાય? પરંતુ આ પ્રસંગ, આ કાળ, આ સ્થળ એવું છે કે જ્યાં આનંદ શબ્દનો પ્રયોગ જ ઉત્તમ છે. દુર્ગાદાસે તથા ચંદ્રાવતીએ હજી એકબીજાને કહ્યું નહોતું, પરંતુ મનમાં ને મનમાં તેઓને પક્ષો નિશ્ચય થયો હતો કે, જે કર્મધર્મ સંયોગથી પુત્ર મોટો થયો તો તેને જોધપુરની ગાદી મળશે ને યંશ કાયમ રહેશે. આટલા દિવસ પેલા નીચ ઔરંગઝેબે જે છળ કર્યો હતો તેનું વૈર લેવું અને પોતાનું ધર્માભિમાન તથા કુળાભિમાન જાળવી રાખવું એવો બંનેએ પોતાના મનમાં નિશ્ચય કર્યો હતો. કુંવર અવતર્યો તે આ રીતે એક મોટો બનાવ બન્યો. આવું જણાયાથી અત્યંત દુઃખદ સ્થિતિમાં પણ તે બેઉના મનમાં એક જાતની શાંતિ આવી. પરંતુ તે, શાંતિ થોડોજ વખત રહી. ઔરંગઝેબને આ સમાચાર જાણ થતાંજ તે શું કરશે અને શું હુકમ કરશે તેનું કંઈ ટૂંકાણું નહોતું; તેનો ભય મોટો હતો. જસવંતસિંહનું બીજા રાખવું નહિ એ તેની અંતર્ગત ઇચ્છા હતી, તેથી જ તેણે પૃથ્વીસિંહને દગલખાણથી મારી નાખ્યો; તેથી જ જસવંતસિંહને દિલ્લીમાં આવવાનો હુકમ મોકલ્યો. ત્યારે ધણું દુઃખ આવી પડશે એવું જાણી પહેલેથી બહુ સાવચેતીથી ચાલવું જોઈએ, એવું દુર્ગાદાસે નક્કી કર્યું અને તે ધારણા ઉપર હવે ચાલવામાં શુ કરવું જોઈએ તેનો વિચાર કરતો હતો. રાણીને ગમે તે રીતે દશ આરં વાસા તો થવા જ જોઈએ, તે શિવાય ત્યાંથી નીકળવું શક્ય નહોતું. એક તો તે ખાટલામાં અને તેમાં પતિનિધનના શોકથી ઘણી અશક્ત થઈ ગયેલી હતી; તેની સાથે બોલવાને દાસીઓ પણ થોડીજ હતી. તે જેમ દિશ્મતથી પોતાના પતિની સાથે આવી હતી, તેમ બીજી ઘણીજ થોડી સ્ત્રીઓ આવી હતી. પ્રસવ વખતે પણ જેટલી સ્ત્રીઓની મદદ જોઈતી હતી તેના કરતાં ઓછી સ્ત્રીઓ તેની પાસે હતી. પરંતુ રાણી ચંદ્રાવતી ઘણીજ ધીરજ રાખનારી બાહોશ રજપૂતાણી હતી. એક વખતે તેણે ગોક-શમાવીને ધીરજ ધરી તો તે કાઠથી ડગમગતી નહોતી. દુર્ગાદાસને તેને માટે મુદ્દે ચિંતા કરવાની જરૂર નહતી.

છતાં દુર્ગાદાસનું મગજ એક સરખું વિચાર કરતું હતું. જસવંતસિંહને અગિયારહાકરતા પહેલાં તેણે જે સ્વામિ ભક્તિના સોગંદ લીધા હતા તે પ્રમાણે પોતાનાં માણસોને લઈને ‘આગળ શું કરવું’ તેનો તે વિચાર કરવા લાગ્યો. જસવંતસિંહને પાછો બોલાવવા માટે જે હુકમ આવ્યો હતો પણ પછી કોઈ પત્રનું પરખીડીયું આવ્યું નહતું. ઔરંગઝેબને ખબર ન પડે તેમ ધૂપી રીતે ઘર તરફ નીકળી જવું; પણ ઔરંગઝેબના જાસુસ જસવંતસિંહની જોડે હતા તે વિશે તેની ખાત્રી હતી અને અહિં જે કાંઈ બને છે તેની બધી હકિકત ત્યાં જતી હશે જ તેને માટે તેને જરા પણ શંકા જ ન હતી. પરંતુ તે હવે બધી હકિકત જાણીને શું કરશે? તે તેની કલ્પનામાં આવતું નહતું. તેણે હજી સૂધી ઉઘાડી રીતે દ્રેપ તથા કુબુદ્ધિ દેખાડ્યાં નહોતાં; ત્યારે પોતે જાણી જોઈને સશયનું વર્તન કરે તો તેને અમરતું કારણ આપવા જેવું થાય કે નહિ તે પણ એક સવાલ તેની સામે ઉભો રહ્યો. દુર્ગાદાસ ઘણા જ ચતુર, અતિશય બુદ્ધિવાન, ધૈર્યશીલ અને દૃઢ નિશ્ચયવાળો તથા નિયમસર ચાલનારો પુરુષ હતો. આ વખતે તેની બધી ચતુરાઈ, બધી બુદ્ધિ તથા બધું ધોરણ એકત્ર કરીને તે વિચાર કરવા લાગ્યો જસવંતસિંહને થયેલો કુંવર હજી દસ દહાડાનો પણ થયો નહોતો. તે પોતે તેના ઉપર મોટી ધમારત રચવાનો વિચાર કરતો હતો, એ કાંઈ નાનીસુની વાત નહતી. તેને અને તેની માને હજારો સકટો-માંથી બચાવી સુરક્ષિત જોધપુર પહોંચાડવાં; અને કંઈ નહિ તો પદર વીશ વર્ષ સૂધી કુંવરનું રક્ષણ કરવું એ તેને માટે મહાભારત કામ હતું. પરંતુ એટલું કામ કરવાનું તેણે પોતે આગળ પડીને જસવંતસિંહના મૃત ચરણને સાથ લગાડીને માથે લીધું હતું; પ્રતિજ્ઞા પણ કરી હતી; હવે તેનો ભંગ નહીં થાય તથા તે પાર પાડવાને જે કંઈ જરૂરનું હોય તે કેમ કરવાની તજવીજ કરવી તેના વિચારમાં રાત દહાડો તે નિમગ્ન રહે તેમાં નવાઈ શી?

એમ કરતાં નવ દહાડા થયા. જે કંઈ કરવાનું હતું તે હવે જલ દીધી કરવું જોઈએ એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો. તેના નામનું પરખીડીયું ઔરંગઝેબ તરફથી જાસુસની જોડે આવ્યું. ખલિતો ઉઘાડતાં વાંચીને જોયું તો જસવંતસિંહના મરવાના સમાચાર સાંભળીને આશ્ચર્ય તે કાગળ લખેલો હતો. દુર્ગાદાસને તે ખલિતામાં ઘણા જ ગૌરવથી લખવામાં આવ્યું હતું:—
“જસવંતસિંહના મરણથી મારા તખ્તનો મોટો પાયો ભાંગી પડ્યો છે. તેણે પહેલાં જો કે મારા બાપના હુકમથી તથા પછી ભાઈની તરફદારી લઈને મારી સામે પગલાં ભર્યાં હતાં, પણ મારી નોકરીમાં આવ્યાથી તે બધું છોડીને તથા વિસરીને મારી સાથે ઘણા પ્રેમથી, નિઃશયી તથા નેકથી આવ્યો, તેને માટે હું તે વીરને વખાણું છું. જસવંતસિંહના જેવો સરદાર,

પીર, સ્વાભિમાની ને સુસદ્દી હવે કદી પણ મને મળશે નહીં. હવે તેના આખા કુટુંબની સંભાળ લેવી મારે જરૂરની છે, રે! એ માઈ કર્તવ્ય છે એવું સમજીને હું તમને લખુ છું કે, હમણાં મોડલેલાં માણસોની સાર-શણીને ઘણી સંભાળથી દિલ્લી લાવવાં. તે કેવી સ્થિતિમાં છે? તે મનુષ્યના જ છે; તેથી તેના લવિષ્યને માટે હું સારી વ્યવસ્થા કરું છું. ઉદ્દેશ્ય મહાલમાં યોગ્યે તેની વ્યવસ્થા ઉત્તમ પ્રકારે રાખવા કબજા કર્યું છે; તેને અહીં લાવવાને તેમણે મને ઘણાજ આગ્રહ કર્યો છે. તમે પણ કેટલા સ્વામિનિષ્ઠ છો તે મને સારી રીતે ખબર છે; તેથી તમને દરબારની સરદારી આપવાનો મેં દરાવ કર્યો છે.” ખલીનામા ઔરંગઝેબે આ પ્રમાણે લખ્યું હતું. લાખા સરસ હતી અને ઔરંગઝેબ લખનારે હતો એટલે પછવું જ શું? ઔરંગઝેબની બધી કાબેલિયતોમા તેની લાખારોલી એ પણ એક મોટી અને વીરજ કાબેલીયત હતી જેવી તેની છાત્રની મધુરતા હતી તેવી જ તેના લેખમા મધુરતા હતી. બધા ખલિના નથા રાજકીય પત્રે તે પોતે જ લખતો હતો. પોતાના વજણુદાર નથા ઝપાટાના અક્ષરોથી ઉપર પ્રમાણે પત્ર લખીને દુર્ગાદાસ ઉપર નેણે મોકલાવ્યો હતો.

દુર્ગાદાસે પત્ર વાંચી તે લાવનાર કેટલા હતા? અને કાણ કાણ હતા? તેની તપાસ કરાવી. આવડા માણસોમાં એક વિશેષ રજા પૂતનું નામ સાંભળતા જ તેનો ચહેરો ફેરવાઈ ગયો, પરંતુ તે પેલા જન્મસૂત્રને તે જણાવા દીધું નહિ. આઝી બધી ચોકશી કરી જન્મસૂત્રને આરામ લેવા જવાનું કહ્યું. જન્મસૂત્ર પાછા વળીને દરવાજાનું બહાર ગયા નહિ હોય તેટલામાં જ તેનો ચહેરો ફેરવાઈ ગયો. “આપણે સ્વામિના કામમાં જે કંઈ હરકત આવવાની છે, તેનો આ આરંભ જ છે આજેજ આ અરવલ આવશે એવું જણાતું ન હતું, પણ હવે આપણે પુરી પરીક્ષા થશે!” પત્ર વાંચી આગળ વિચારતાં તે ઘણો જ ચિંતાતુ થઈને બેઠો; પરંતુ ચિંતા ઝાઝી વાર તેના ચહેરા ઉપર ઝડી નહિ. હવે આવ રીતે બેસવામાં કંઈ માત્ર નથી, એવું મનમાં આવતા જ તે પેલાં નવ માણસોને મળવા માટે ગયો.

જસવંતસિંહ મરવાઠી તેની દુખી પત્નીને કાણુકથી સ્વદેશ લાવવાને કહાવિત ઘણું કष्ट પરશે તેથી આદશાહી માણસો સાથે હોય તે તેની વ્યવસ્થા સારી રીતે થાય, તેટલા માટે ઔરંગઝેબે માણસો મોકલ્યાં છે, એવું બહાનું બતાવીને આશરે પાંચમો હથિયારબંધ સિપાઈએ પાદશાહે મોકલ્યા હતા. કેટલા લોકો આવ્યા છે? તે દુર્ગાદાસે ખબર નહોતું, ત્યાંસુધી તેનું મન ઉદ્વિગ્ન તથા ચિંતાતુર થયું નહિ. પરંતુ તેના મુખ્ય નયનપાળની જોડે ચાતચિત થયાથી નેણે જાણ્યું.

માયસો માણસો સાથે આવ્યાં છે, ત્યારે તેને ઘણી ચિંતા થઈ. હવે તેનાથી દૂર જવું મુશ્કેલ જણાયું, નયનપાળ ઘણી ખરી રીતે મુસલમાન જ બન્યો છે, તે નામનો માત્ર રજપૂત છે, તે નામનાને ચાહનારો કે, ને આખા રજપૂતાનાનો નાશ કરીને પોતાની ચઢતી થતી હોય તો તે કરતાં પણ પાછો હો નહિ એવો તે દુષ્ટ પરાનુરાગી અધમ નર કે ને જસવંતસિંહના ઉપર વળી તેને વૈરભાવ છે, તે સર્વ દુર્ગાદાસના મરણમાં લમવા લાગ્યું. નયનપાલને વૈર શા કારણથી થયું હતું? તે પ્રમજાવું બહુ મુશ્કેલ છે; પરંતુ વસ્તુ સ્થિતિ તેવી હતી, એ વાત માસ જસવંતસિંહ હમેશા દુર્ગાદાસની પાસે કહેતો હતો. જસવંતસિંહ કહેતા કે-“નયનપાળ નાનો છે, પરંતુ તે મારી અદેખાઈ કરે છે, નાદશાહની પાસે તેનું વજન વધતું જાય છે, એ વાત સારી નથી. તે કંઈવાર મારો ઘાત કરશે એમાં શક નથી.” નયનપાળનો ચહેરો જ તેને કંઈ વિપરીત સૂચવતો હતો, તે જ નયનપાળ આજે જસવંતસિંહની ણીને દિલ્લી લઈ જવા માટે આવ્યો હતો અને તેની સાથે પાંચસે ચિયારબંધ માણસો હતા. દુર્ગાદાસને આવો વિચાર આવતાં ધણુંજ મરાંબ લાગ્યું ચિદ્ર સારા થતાં નથી અને હવે તેમાંથી ઘટવાને શું રહ્યું? તે તેના વિચારમાં આવ્યું નહિ. નયનપાળે પહેલી મુલાકાતમાં ને કહ્યું હતું કે બાદશાહે અમને ચંદ્રાવતી રાણીને અમુક દિવસની મંદરજ લઈને આવવાનું કહ્યું નથી; પરંતુ ઘણા દિવસ રહેવાની કાંઈ તલબ નથી, કેમ કે અહિયાં હવે શિયાળો શરૂ થયો છે હું ધાંડું છું કે હવે વિલબ કરવો યોગ્ય નથી. નવ દસ દહાડા થઈ ગયા એટલે નિકળનામાં કાંઈ હરકત નથી. રાણીની મરજી હોય તો હીક, બાકી બાદશાહનો આગ્રહ નથી, એટલું જ નહિ, પણ તેમની સખત તાકીદ છે કે તેને કાંઈ પણ જાતની તસડી આપવી નહિ, અથવા તેમના મનમાં ખેદ પણ થવા દેવો નહિ. વળી માર્ગમાં તેમને જ્યાં મુકામ કરવો હોય ત્યાં મુકામ કરવો, અને જે વખતે જે માગે તે તેમને આણી આપવું એવી પણ અમને આજ્ઞા છે. જસવંતસિંહની પટરાણીને શોભે એવી રીતે તેમને લઈ જવાનો હુકમ છે, કારણ કે હમણાં જલદીથી બાદશાહનો જનન...”

પરંતુ નયનપાળ આગળ શું બોલનાર હતો તે તેના મોંમાં જ શમાઈ ગયું. તે બોલતો હતો તે વેળાએ તેની આંખ દુર્ગાદાસના ચહેરા સામે લાગેલી હતી તથા આખરના શબ્દ તેના મોંમાંથી નિકળતાં તથા તે દુર્ગાદાસના કાનમાં પહોંચતાં જ તે ગભરાયો. દુર્ગાદાસની આંખ કાંઈ મોટી થઈને તેમાં લાલાશ દેખાવા લાગી. ઉપરના દાંત હોંક ઉપર વિગેય જોરથી દાબે છે એવું જણાયું અને તેની કસરપર

લટકાવેલી તરવારના મિયાનની તરફ તથા મૂઠ તરફ જમણા હાથ જવા લાગ્યો. ધૂર્ત નયનપાળે તે બધું પોતાની ધૂર્ત દૃષ્ટિથી જોયું અને પોતાની છલ કચરીને તે ત્યાં જ બોલતાં અટક્યો.

બાદશાહે ચંદ્રાવતીને દિલ્લીમાં લઈ જઈને પોતાના જનનખાનામાં રાખવાની દગલખાણ કરી છે તેને માટે તેને શંકા રહી નહી. ચંદ્રાવતી તથા જસવંતસિંહનું લગ્ન થયું ત્યારથી તેના સંબંધમાં બાદશાહનાર મનમાં પાપદૃષ્ટિ હતી એવી એક લોકવાયકા હતી, તે ખરી હોવી જોઈએ, એવું હવે દુર્ગાદાસને જણાયું. તે શિવાય ચંદ્રાવતીએ પુત્ર જન્મ્યો તેનો નાશ કરવાને અથવા જન્મથી જ તેને મુસલમાની ધર્મની દિક્ષા આપવાને કંઈ પણ હરકત નડશે નહીં એવો બમણો તમણો લાલ જોઈને જ બાદશાહે આ કામ કર્યું છે, એમ દુર્ગાદાસે જાણ્યું. એમાંથી શી રીતે પાર પડવું? તેનો તે વિચાર કરવા લાગ્યો. ચંદ્રાવતી તથા તેનો દુવર એકિ હવે તે દુષ્ટના હાથમાંથી છુટવાં મુશ્કેલ છે અને મારે તેમને છોડાવવાં એ કર્તવ્ય છે એવા વિચારમાં ગુંચવાયો.

ઉપર જણાવી ગયા છીએ કે ચંદ્રાવતીની પાસે આ પ્રસંગે જોઈએ તેટલી લોંડીઓ નહોતી. દુર્ગાદાસની નાની બહેન ચંદ્રાવતીની અરધી સખી—અરધી દાસીના જેવી હતી. જે પ્રમાણે જસવંતસિંહનાપર દુર્ગાદાસની, તે જ પ્રમાણે ચંદ્રાવતીપર ઇંદિરાની લક્ષિત હતી. ઇંદિરા બાળવિધવા હોવાથી દુર્ગાદાસની પાસે રહેતી હતી. દુર્ગાદાસ વિધૂર હોવાથી તેના ખાવા પિવાની તજવીજ કરવા બહેન ઇંદિરા સાથે રહેતી હતી. કાણુલમાં આવ્યા પછી દુર્ગાદાસ જસવંતસિંહની પાસે રહેવાથી તે તેની પંક્તિમાં ખાવા પીવાનું કરતો હતો. ઇંદિરા ચંદ્રાવતીના અંતઃપુરમાં રહી હતી. આવી સ્થિતિ હોવાથી સાહજકજ તેને એવું લાગ્યું કે, મને આ કામમાં ઇંદિરાની મદદ મળશે. નયનપાળની સાથે કોઈ પણ રીતે વાંકું ચાલવું હમણાં નકામું છે, તેની ઈચ્છા પ્રમાણે હું સર્વ કરનાર છું એવું જણાવવું એ જ હીક છે. કેમકે તેને ચિડાવ્યાથી તથા ખરાબ કર્યાથી તે ગરબડ મચાવશે અને બધાને ખરાબ કરશે. આમ વિચાર કરી તે મૌન અને શાંત રહ્યો. નયનપાળે ચંદ્રાવતી રાણીના મહાલની ચારે બાજુએ પોતાના માણસોનો પહેરો મૂક્યો; તેમાં જનાર આવનારની તપાસ રાખવા માંડી. તેથી વળી દુર્ગાદાસને ઘણો સતાપ થયો અને નયનપાળને તેમ કરવાનો ખુલાસો પૂછ્યો ત્યારે તેણે શાંતિથી જવાબ આપ્યો કે, ‘બાદશાહના હુકમ પ્રમાણે મારે કરવું જોઈએ. બાદશાહે કહ્યું છે કે, ‘રાણી ચંદ્રાવતી ખાટલામાં છે તેથી તેની ઘણી સંભાળ રાખજો; કારણ કે જસવંતસિંહના હુકમન તેને કંઈ વખતે શું કરશે તેનું કુકાણું નથી? તેમનો

દિગેર અમરસિંહ અપુત્ર નથી; તેનો પુત્ર હયાત છે ને આપને દેશપાર કરીને જસવંતસિંહ જોધપરની ગાદી લઈ લીધી, તેનું વેર લેવાને તથા તે ગાદી પાછી પોતાને સ્વાધીન લેવાને તે ખટપટ કરશે; કારણ કે જસવંતસિંહ પુત્ર વિનાનો મરણ પામ્યો છે એવા સમાચાર ચારે તરફ ફેલાયા છે. ચંદ્રાવતી રાણીને કુંવર આવ્યો એવી તેને ખબર પડવાથી તેને મોટી ચિંતા થાય એ ઉધાડું જ છે; ને તેમનો અને તેના પુત્રનો નાશ કરવામાં કંઈ પણ તે બાકી રાખશે નહીં. જસવંતસિંહ અપુત્ર મરણ પામ્યો છે, તેનો વંશ તૂટ્યો એ સાંભળતાં જ બાદશાહને ધણું ખરાબ લાગ્યું, તેની કલ્પના કરી શકાય તેવું નથી. આખો દહાડો તેણે ખાવાપીવાનું છોડ્યું હતું, તથા આજસૂધી કેટલીક બાબતોમાં પોતે તેની જોડે નિષ્ફરતાથી તથા કઠોરતાથી વર્તન કર્યું તેને માટે ખરેખર તેને માફ લાગ્યું હતું. પણ રાણી ગર્ભવતી છે એવું સાંભળતાં જ તે શાંત થઈને એકદમ ઉઠ્યો અને ગઈ ગૂંજરી ભૂલી જઈને હવે જસવંતસિંહની પછવાડે ચંદ્રાવતીને કુંવર થાય તો તેને સારી રીતે રાખવો એવો ઠરાવ છે અને એમને લઈ જવા માટે અમને મોકલ્યા છે.”

નયનપાળ બોલતો હતો તે બધું જોડું હતું: બાદશાહ અને તે બેઉ એક સરખા જૂઠા હતા. એ બેઉના મનમાં ગરીબ બિચારી ચંદ્રાવતીને છળવાનું હતું. જેમ જેમ નયનપાળે બાદશાહની સ્તુતિ કરી કે જસવંતસિંહને માટે તેના મનમાં ધણો પ્રેમ હતો તથા તેના મરણથી તેને બહુ શોક થયો હતો એવું કહ્યું, તેમ તેમ દુર્ગાદાસ તેના નિશ્ચયમાંથી કદી પણ ફરવું નહીં એવો બોધ લેતો ગયો. આ બધી દગલબાજી છે, હવે ધણી ચતુરાઈથી તેને તેનું ફળ આપવું જોઈએ. એવું તેને સ્પષ્ટ દેખાયું. તેને જનાનામાં જવા આવવાની મુદ્દલે બંધી નહોતી. તેથી તેણે વિચાર કર્યો કે, હવે મારે જે કાંઈ કારસ્થાનો કરવાનાં છે તે હમણાં જ કરવાં જોઈએ. પોતાને જવાની બધી થઈ તો પછી બધી બાબત એટલી સમ્પત્ત થશે કે, શું કરવું તે મુદ્દલે સૂઝશે નહીં અને સૂઝે તોપણ તે પાર પડવાની મોટી પંચાતી પડશે, અથવા તેમ કરવું અશક્ય જ થઈ પડશે. તે જાણીને તેણે બીજો દહાડો પોતાની બહેનને આ પ્રમાણે સૂચના આપી.

પ્રકરણ ૯ મું.

૨૩૩૩૩૩૩૩૩૩

ઇંદિરા.

“બહેન ઇંદિરા! આપણા ઉપર કેટલું મોટું સંકટ આવ્યું છે તેને નતે ખબર તો છે જ. આજ સુધી જેનું આપણે અત્ન ખાધું, તેનું કાર કરવાનો હવે વખત આવ્યો છે. મહારાણીએ પ્રાણ છોડવાની પહેલાં જે કંઈ કહ્યું હતું તે અક્ષરે અક્ષર પાળવાની કેટલી જરૂર છે, તે તને કહે છે. નેધએ તેમ નથી, બોલ હવે કેમ કરવું?”

“ભાઈ!” ઇંદિરા એકદમ બોલી, “કેમ કરવું? તે સવાલ શામાટે જે કરવું નેધએ તે કંઈ છુ, તેને માટે વિચાર શામાટે કરે છે? અંદાજત મહારાણીને માટે મારા જેવી કમનસીબ ને કંઈ પણ કામમાં આવે તે ખીજું શું નેધએ? જે કરવું હશે તે ગમે એટલું કંઈ હશે તોપણ કરીશ પ્રત્યક્ષ પ્રાણ આપવાની પેલી બાબતએ તો કાંઈ હશે નહિ ના? હું તે આપવાને પણ તૈયાર છુ.” પોતાની બહેનનું બોલવું સાંભળીને, દુર્ગાદાસને કંઈ ભરાઈ આવ્યો. ઇંદિરા એટલી તૈયાર છે ત્યારે હવે માફ કારસ્થાન સાધવામાં કંઈ મુશ્કેલ નથી, એવું તેને લાગ્યું. તેણે જરા આંખ બંદ કરીને આવેલાં આંસુ પોતાની પિછોડીથી લોભાં; ત્યારપછી થોડોક વખત મુઠો બેઠો; પછી એકદમ કંઈ જૂદો જ તથા પહેલા કરતાં ભયંકર વિચાર આવતાં તે ઇંદિરાને કહેવા લાગ્યો, “બહેન! તું શું બોલે છે? તેને પછો વિચાર કરીને જ બોલે છે કે? નહિ તો એકાદ કામમાં હા નાંખ્યા પછી ને કાંઈ કાસું કપાયું તો આખી ધમારત તૂટીને આપણ બધાનું સત્યાનાશ વળી જશે તેનો વિચાર કરીને.....”

પરંતુ ઇંદિરાએ તેને આગળ બોલવા દીધો નહિ. તે વચમાં જ બોલી, “ભાઈ! હું છોકરી કાની છું? હું બહેન કાની છું? મને શું આવું પૂછે છે?”

આ ત્રણ સવાલ તેણે એવી રીતના પૂછ્યા, તથા તે પૂછ્યા ત્યારે તેના ચહેરાપર એવો કંઈ આવિર્ભાવ થયો હતો કે તેનાથી દુર્ગાદાસ ઘણો દિલાસો મળ્યો અને તે બોલ્યો; “બહેન! પ્રસંગ ઘણો ભયંકર છે પ્રકટ જીવ ખર્ચવાથી ને થાત તો પછી શું નેધવું હતું? મને તેને માટે કંઈ પણ લાગ્યું નહોત; પ્રાણાર્પણ કરવાથી વિશેષ કાંઈ જ ન પ્રાણના કરતાં પણ જે આપણા રજપૂતોને ઘણું વહાલુ છે તેને ઉપર પણ ધાડ આવશે, તોપણ તેનાથી આપણે ડગમગીશું નહિ. આવે નિશ્ચય તારો હોય તો મને બળ આવ્યું, પછી શું નેધએ? વળી જે

તારા વિના એ બધું શક્ય હોય તો હું નને પડેલેથી એ વિશે કાંઈ પણ કહેત નહિ; પણ કામ એવું છે કે તે તારા હાથથી થાય તો સાફ.”

“ભાઈ! શું તે કહે છે; હું તૈયાર છું. જે તું કહીશ તે હું કરીશ. તેને માટે આટલી ગડબડ શામાટે? આ વખત ગરબડ કરવાનો નથી.” ઇંદિરા જરા ગુસ્સે થઈને બોલી.

દુર્ગાદાસે તરત તેને કહ્યું, “બહેન! તું ચંદ્રાવતી મહારાણીની જગા લઈને તેને તારો પોશાક આપીને ધૂપી રીતે તેને બહાર કાઢ. તે એકવાર બહાર આવી કે પછી કાંઈ અડચણ નથી. પછી વધુ સારી રીતે વ્યવસ્થા કરીને, તેને હું રજપૂતાનામાં પહોંચાડવાની તબવીજ કરીશ.”

“અહોહો! એટલું જ કે?” ઇંદિરા એકદમ બોલી; “એ તો માફ જ કામ છે. ચંદ્રાવતી બાઈ બહાર આવશે; પરંતુ છોકરાની શી વ્યવસ્થા કરવી?”

“તેનાજ વિચારમાં હું છું,” દુર્ગાદાસે તેને કહ્યું. “પણ ફક્ત વિચાર કરીને શું કામનું છે? કરવાનું તે તરત કરવું જોઈએ અને તે આજ નહિ તો કાલે પણ થશે; કારણ કે આજે પેલા નયનપાળે પ્રકટ પહેરો રાખ્યો છે અને તને તથા મને અંદર તથા બહાર જવાની છૂટ આપી છે. પણ કાલે કદાચ બંધી થાય એવી મારી ખાતરી છે તો કેમ કરવું? જે કરવું છે તે આજે ને આજે જ થવું જોઈએ. કાલ થવું કે ન થવું તે અસંભવિત છે. તું હવે એમ કર—ચંદ્રાવતીની પાસે હમ્મેશ પ્રમાણે જઈને તેને પ્રસંગ શો છે? ને શું ચાલેલું છે? તે કહે. તે ચતુર છે, સમજદાર પણ છે, માટે સમયને અનુસરીને તથા સમજીને આપણા કહેવા પ્રમાણે કરવાને તે કબૂલ થશે. હમણાં પહેરો છે પણ હવે તું તારા જનાનાનો ઝોલો પહેરીને જા. વળી કાલ સૂધી ઝોલામાં ઝોલા દસ પંદરવાર અંદરથી આવ જા કરજો; ને આખરે તારો પોશાક તથા ઝોલો પહેરાવીને ચંદ્રાવતીને નસાડજો. તે વખતે પહેરેદારને કંઈ શક પડશે નહિ. છોડાગે

આખતમાં હું એક ઘણી જ હિમ્મત કરનાર છું, તે તને કહ્યું

ક્યાં વિના ખીજે ઉપાય નથી. કાલે સવારે ઉડીને

ગોવાળો રહે છે ત્યાં જજો. ત્યાં જે કાશ્મિરી ગોવાલ છે

આપશે તે પહેરજો. તેની પહોળી ટોપલી લા

દુધનાં વાસણ તેમાં મૂકજો ને છોકરાને રા

લૂગડાં પાથરીને અહિયાં આવજો; હમેશાં

અટકાવશે નહિ. પછી તે ઘાસમાં અજી

દુધનાં વાસણ રાખીને આવે એવી રીતે પા

પછી તું પાછો તારો પોશાક પહેરી લેજો;

ઝભો પહેરી ચંદ્રાવતીની પાસે જળેઃ અને સંકેત પ્રમાણે ચંદ્રાવતી રાણીને તારો પોશાક વગેરે પહેરાવીને તુ તેની જગાપર મુજે. આ ઘણું અન્યથા જેવું, તેમ જ હિમ્મતનું કામ છે, પણ તે અગત્યર થયું તો તેમાં જરાપણ અડચણ થશે એવું મને લાગતું નથી. નયનપાળને કંઈપણ સંશય આવે નહિ તેથી હું તેની પાસે આજે અને કાલે સવારે જઈને તેને ખુશ કરવા જેવી નાના પ્રકારની વાતો કરતો બેસીશ. એથી તેનું ચિત્ત નહિ ડગતાં કંઈપણ નવી અડચણ ઉત્પન્ન થશે નહિ. તે માણસ ઉપરથી દેખાય છે એવો અંદરથી નથી: કંઈપણ લયંકર પ્રકાર તેના મનમાં છે એવું મને લાગે છે; તથાપિ કાલે જ કંઈ પ્રસંગ આવશે એવું મને લાગતું નથી; તેથી આપણાથી અને તેટલી ઉતાવળે આપણે તેટલું કાર્ય પાર ઉતારવું. પેલી ગોવાલણ સાથે મેં પહેલાંથી બધો બંદોબસ્ત કરી મૂક્યો છે. તું ત્યાં ટોપલી લઈને ગઈ કે અનિતસિંહ મહારાજ મુરક્ષણથી મેં મુકરર કરેલે દેકાણે જવાના જ. વળી ચંદ્રાવતી રાણીજી ત્યાં આવતાંજ તેમને પણ ત્યાંથી લઈ જઈશ ને અનિતસિંહ મહારાજને તથા તેમને પાલખીમાં બેસાડીને જોધપુરને માર્ગે રવાના કરી દેઈશ. હું થોડાં દહાડા પછવાડે રહીશ તેથી નયનપાલને કાંઈપણ બતતો શક આવશે નહિ. ઇંદિરા! તુ કેમ કાંઈ બોલતી નથી વાઝ ?”

“ભાઈ! હું બોલતી નથી તે મને ડર લાગે છે તેથી નહિ, પણ તારી આ બધી ચતુરાઈથી થયેલા વિચારોને લીધે આશ્ચર્ય પામીને હું મુંગી રહી છું. મારા હાથથી તે કેમ થશે તેની મને શીકર રહેત! પણ ચંદ્રાવતી રાણીજીના ઉપર મને ઘણી લક્ષિત છે તેથી મને તે શીકર જરાય જણાતી નથી. ભાઈ! તેં કહ્યા પ્રમાણે હું બધી વાત શી રીતે પાર પાડું છું? તે તુ જોજે !”

ઇંદિરાનું ધીરજનું તે બોલવું સાંભળીને, દુર્ગાદાસના મનનું ઘણું સમાધાન થયું. તે સમાધાનથી તે જરાવાર સૂધી મુગો બેસો તથા હસ્તે ચહેરે અને સાદર પ્રેમ પૂર્ણ એવી દૃષ્ટિથી તેના તરફ જોવા લાગ્યો. પરંતુ થોડા જ કાળમાં તેના મનમાં કાંઈ દુઃખ વિષય આવવાથી તેણે લાંબી હાથ મારી. તે જોઈ ઇંદિરાએ તેને એકદમ પૂછ્યું, “ભાઈ! આટલી લાંબી હાથ મારવાનું શું કારણ ?”

દુર્ગાદાસથી કંઈ પણ જવાબ અપાયો નહીં; માત્ર તેની આંખમાં આંસુઓ આવ્યાં. ઇંદિરાએ તેને પાછો તે જ સવાલ પૂછ્યો. પછી દુર્ગાદાસે તેને કહ્યું, “બહેન! આટલું બધું થયું તેથી મહારાણાના ઋણમાંથી તું છૂટવા જેવી જ છે, પણ તારું શું થશે? તેનો વિચાર તે શું કર્યો? તે વિચાર મનમાં આવતાં જ મને વિચક્ષણ લાગણીઓ થાય છે અને તે જ

ક્યો હતો. ન કાંઈ માલમ ન પડે એટલા માટે દુર્ગાદાસ આખો દિવસ તેની પાસે બેસતો હતા.

નયનપાળના મનમાં શું છે? તે કહવાનો તેનો હેતુ હતો. પરંતુ નયનપાળ કંઈ થોડો હુલિયાર નહોતો. તેણે પોતાના મનની જરા પણ ખબર પડવા દીધી નહિ, એટલું જ નહિ પણ શું તેના મનમાં આવ્યું કે દુર્ગાદાસને દેખનાં જ અન્નદાવતીના પહેરા ઉપરના પહેરેદારને બોલાવીને હુકમ આપ્યો કે, રાણીજીના મહેલમાં કાંઈ જવા આવવા માગે તેને મને પૂછ્યા વિના અંદર જવા દેવું નહીં. દુર્ગાદાસજી અને તેની બહેન ઇન્દિરાને તેમાં હરકત નાખવી નહિ, પણ અહિયાં વરદી માત્ર આપવી.” એટલું પેલા પહેરેદારને બોલાવીને કહ્યા પછી દુર્ગાદાસ તરફ ફરીને કહ્યું, “દુર્ગાદાસજી! તમને આ મારા હુકમમાં નવાઈ લાગતી હશે, પણ તમે જાણો જ છો કે જસવંતસિંહ મહારાજના ધણા દુસ્મન હતા, તેમાંથી તેનો દાયજ તો આજે બાદશાહના દરબારમાં ધણો જ આગળ પડતો છે. તે કાંઈ કેવી રીતે રીતુર કરે અને આ છોકરાનો જીવ કેમ ન જાય, તેનો મુદ્દલે લડસો નથી આપણી તરફથી તો આટલી સંભાળ રાખવી જોઈએ. કોણ ક્યારે અંદર જાય છે? અને શું કરે છે? તેને માટે મને બહુ સાવચેત રહેવું જોઈએ. હું કહું છું તે ખરું છે કે નહિ? કહો.”

દુર્ગાદાસ તેનું બોલવું સાંભળીને ધણો ચકિત થયો અને તેનો શો જવાબ આપવો? તે તેને મુદ્દલ સૂઝતું નહિ, તથાપિ, “હા! હા! એવું છે ખરું! તે છોકરા માટે જેટલી સંભાળ રાખવામાં આવે તેટલી ઓછી જ છે.” આવો જવાબ આપી બીજી જ બાબત ઉપર બોલવું ચલાવ્યું. અન્નદાવતી રાણી બહાર નિકળીને ગવલીવાડા તરફ રવાના થઈ, ત્યાંસુધી મુદ્દલે કાંઈ પણ જણાયું નહિ. બધું થઈ ગયા પછી આ બિચારાને અંદોષસ્તની વાત સૂઝે છે તેથી તેને હસવું આવ્યું અને તે પોતે હવે આગળ શું કરવું? તેને માટે આશ્ચર્ય કરતો બેસી રહ્યો. પેલી બાબત નયનપાળની નાના પ્રકારની વાતો ચાલતી જ હતી. તે પોતાના મનમાં દુર્ગાદાસને ધણો છેતરતો હતો અને પોતે હસે છે, પોતાને નયનપાળનું બોલવું ખરેખર જણાય છે, એવું તે દેખાડતો હતો, એટલું જ નહિ પણ જસવંતસિંહ ગયો તેથી હવે પોતાને ક્યાંઈ પણ નોકરી રહેવું જોઈએ, તે પોતાને લાયક એવી બાદશાહની દરબારમાં નોકરી મળશે કે નહીં? એવું પણ એક વાર નયનપાળને સહજ વાતમાં પૂછ્યું. નયનપાળે, “તેને તરત મળશે” એવો જવાબ દીધો. એટલું જ નહિ પણ તું મારી જોડે રહીશ તો મારી પાસે રાખીશ એમ પણ કહ્યું હતું. દુર્ગાદાસ તરત જ કહ્યું, “વાહ! તે તો હું ધણી ખુશી સાથે સ્વીકારીશ, પછી

મારે શું જોઈએ? જસવંતસિંહ મહારાણાની જોવાલાગે કરાઈ નોક કરી, તેવી મારે ક્યાંઈ પણ કરવી; માટે આપે મારા ઉપર મહેરબાની કરા તો ઘણું જ સાઈ.” એ સાંભળી નયનપાળ ધણે જ ખુશી થયો; અને આ જો મને મદદગાર થાય તો મારા બધા વિચારો પૂરા થશે, એવું તેને લાગ્યું. અને આ ખુશીમાં જ દુર્ગાદાસના બલા ઉપર હાથ મૂકીને એકદમ બોલ્યો; “આવો નોકર મને મળ્યો તો જસવંતસિંહની પદવી મળી. અને બીજું કંઈ મને મળવામાં શી અડચણ રહે? મારા આપનું મારાથી ફીક વેર લેવાશે.....”

પરંતુ તેટલામાં તેના મનમાં શું આવ્યું કે તેણે એકદમ પોતાની છલ કરડીને કહ્યું, “હું આ અપ્રીણના તોરમાં કામ કરું છું. વળી હું શું બોલું છું તેનું મને કાંઈ લાભ નથી. કાણ છે રે અહિં! કાલે જ આપણે અહિંથી નિકળવાનું છે એવું મારા મનમાં આવ્યું છે. દુર્ગાદાસજી! તમે રાણીજીનો વિચાર લેશો તો ફીક થશે. તેમની તબિયત જો ફીક હોય તો હું કાલે જ અહિંથી નિકળું.”

નયનપાળનું આ બોલવું સાંભળી દુર્ગાદાસને પણ માત્રમાં કંઈનું કંઈ થયું હોય એવું જણાવા લાગ્યું. રખેને રાણી અંદાવતી મહાલમાંથી નિકળી જવાની ખાતમી બહાર ફૂટી જાય તો તેનો પીછો લીધા વિના છોડશે નહિ. માટે ઓઠામાં ઓઠા ત્રણ દિવસ સૂંધી તો અહિંનો મુકામ હલવા દેવો નહિ, એવો તેનો વિચાર હતો. કાંઈ પણ રીતે તે કરવાનો તેણે મનમાં નિશ્ચય કર્યો. ઓઠામાં ઓઠી એક આખી રાત તો તેને આગળ જવાને મળવી જ જોઈએ. પછી શું થશે? તે જોઈ લઈશું. આવો વિચાર કરીને તે ઘણી જ નમ્રતાથી નયનપાળને કહેવા લાગ્યો; “રાજાજી! આપનો બધો હુકમ માથા ઉપર છે; હું આપની પરવાનગીથી જઈને આપનો હુકમ જણાવું છું, પરંતુ તેમની તબિયત સારી નહિ હોય તો આપે ઉતાવળ કરવી નહિ. તેમને અથવા તેમના છોકરાને કંઈ મંદવાડ થાય તો વિના કારણ આપના ઉપર દોષ આવશે. જેમ હું મહારાણાજીની જોડે સ્પષ્ટ બોલતો હતો. તેમ જ આપની જોડે બોલું છું, કારણ કે આપે મને નોકર તરીકે સ્વીકાર્યો છે તે ક્ષમા કરશો એ જાણીને જ મેં રાણીજીની મરજી પ્રમાણે કરવા કહ્યું છે. ઓઠામાં ઓઠા એક બે દહાડા સૂંધી અહિંથી મુકામ ઉપાડવો નહિ; એમ હું ધાઈ છું. પણ તેમની ઈચ્છા શું છે? તે હું આપને જણાવીશ.”

“ફીક! ફીક! જણાવો સારે. હવે તે જલદીથી અમારી રાજમાંતો થશે. બાદશાહને તે ખરી ઉદ્દેપુરી મળવાની, ત્યારે અમે તેનું કહેવું ન સાંભળીએ તો અમારું શી રીતે ચાલે?” એવું કહીને નયનપાળ ધણે

હસ્યો. પણ દુર્ગાદાસ એટલો ગુસ્સે થયો ને તેની છલ કાપી નાંખવી એવું મનમાં આવતાં જ તેનો હાથ કમરની તરવારપર ગયો.

પરન્તુ તે વખત તથા તે પ્રસંગ મુંગે મ્હોંએ ગાળવાનો છે એવું ધારીને તેણે પોતાનો ક્રોધ એકદમ અપચુપ ત્યાં ને ત્યાંજ સમાવ્યો તથા સ્થાંથી તે ચાલ્યો ગયો.

નયનપાળને કોઈ જાતની શંકા ન થાય તેથી તે ચન્દ્રાવતીના મહેલમાં ગયો અને પોતાની બહેનને મળીને, તેજ પ્રમાણે ત્યાં રહેલી દેવલી નામની ઘણી જ વિશ્વાસુ દાસીને કંઈક કહીને, તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. પણ બહાર આવીને તેણે નયનપાળને કહ્યું કે, “રાણીજીને કંઈ હરકત નથી, પરન્તુ કાસે સાયકાળે નિકળીશું એવું તેમણે કહાવી મોકલ્યું છે.” નયનપાળે પોતાની સંમતિ આપી અને દુર્ગાદાસને કહ્યું કે તેમની ઇચ્છા વિરુદ્ધ હું કદી પણ જનારો નથી. વળી આકે દહાડા રહેવાનું કહેત તોપણ મને કંઈ હરકત નહોતી; પણ બાંદશાહની ઇચ્છા શી છે? તે પણ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ ના?” દુર્ગાદાસે “હા હા” કહીને રજા લીધી અને જેમ તેમ બધી તૈયારી કરીને સાંજ પડતાં જ તે ગવલીવાડમાં ગયો. ત્યાં તેણે પ્રથમથી જ બધી તૈયારી કરી મૂકી હતી. ડોળી હતી. બધા વિશ્વાસુ માણસો હતા. મુકરર વખતે માણસો રસ્તે પડ્યા. રાણી ચન્દ્રાવતીને ઇન્દિરાને માટે વખતો વખત ધણુ ખરાબ લાગતુ હતું તથા તેની રક્ષાને માટે દુર્ગાદાસને વારવાર કહ્યું હતું. રાણીજી ગયા પછી, દુર્ગાદાસ ઘણા કષ્ટથી હાથ મારીને પાછો પ્રયો. તેનો ખીજો કંઈ ધલાજ ન હોતો. કોઈ સ્ત્રી રાણીજીની સાથે જોઈએ એવું યાદ આવવાથી તેણે એક ગોવાલણને તેની સાથે મોકલી. સારે નસીએ તે પણ ઘણી પ્રેમાળ અને એક નિષ્ઠાવાળી નિવરી.

બ્યારે માણસો આશરે અરધા માઇલ ઉપર પહોંચ્યા ત્યારે દુર્ગાદાસનો છવ જરા શાંત થયો અને હું હમણાં ઇન્દિરાને લાવીને ખીજા ત્રીજા મકાનપર મળીશ એમ બોલ્યો હતો તેથી અરધો સંતુષ્ટ અને અરધો શું થશે? તેને માટે દિલગીર થતો મહેલ તરફ ચાલ્યો.

તે પાછો આવ્યો ત્યારે તેનું અંત કરણુ ધણુ જ વિહ્વળ થઈને ધીરે પગલાં ભરતો હતો, પણ એ બિચારો એમાં શું કરે?

અહિયાં મધ્ય રાત્રિ થઇ ગઇ છે, જ્યાં ત્યાં બધું શાંત થયું છે. —ક્યાંઈથી કંઈ પણ અવાજ સંભળાતો નથી. નયનપાળનાં માણસોમાંના કેટલાકાએ હમણાં ગાવા બજાવાનું છોડી દઈને પોતાની ધામણી તથા ચાદરો બિછાવી અને તેના ઉપર તેઓ નિરાંતે ધોરતા હતા. બધા જીવો નિરાંતે સૂતેલા હોવા જોઈએ એવી તે જગ્યાની શાંતતા હતી. માત્ર વખતે વખતે વંડવાગળાંની પાંખનો ફેડફેડ તે શાંતતાને દૂર

કરતો હતો, એટલું જ. એવે વખતે ચન્દ્રાવતીના મહેલમાંથી એકાએક મોટો રડવાનો અવાજ સંભળાવા લાગ્યો. કાંઈ પણ ઘણું જ વહાલું મરી જાય તેથી જે પ્રમાણે શોક થાય છે તે પ્રમાણે રડાકુટ થવા લાગી.

સ્ત્રીઓ એ અથવા ત્રણ જ છે એવું જણાતું હતું. નયનપાળના માણસોએ તેને આ ખબર આપ્યા, તેથી તેણે દુર્ગાદાસને બોલાવી ત્યાં તપાસ કરવાનું કહ્યું; ‘કંઈ નહિ હશે મહારાજ! રાણીજીને મહારાણાનું સ્મરણ થયું હશે ને તેથી તે શોક કરતાં હશે એવું મારું ધારવું છે,’ એમ દુર્ગાદાસે કહ્યું; તથાપિ ‘આજા પ્રમાણે જાઉં છું,’ એમ કહીને તે ત્યાં ગયો. થોડીવાર પાછો આવ્યો, તે ચોંધારથી રેતો જ આવ્યો. નયનપાળે તેને નાના પ્રકારથી પૂછ્યું કે, “થયું છે શું?” ત્યારે તેણે ધણા રોવાની સાથે જણાવ્યું કે “શું કહું મહારાજ! સર્વ પ્રકારે ઘાત થયો છે. મહારાણાનો વશ નાશ પામ્યો છે. તેના દુશ્મનોને જે જોઈતું હતું તે જ થયું છે.” એવું કહીને તે ધણો જ રડવા લાગ્યો. આખરે તેને ધણો જ શાંત પાડ્યો ત્યારે તે બોલ્યો, “પેલું નાનું છોકરું મરી ગયું તેથી રાણીજી આટલો કલ્પાત કરે છે. તેમને ધીરજ આપવાને કાંઈ પણ સમર્થ નથી. આવી વખતે તેને દિલાસો પણ કોણ આપે? હું હવે જાઉં છું ને તે છોકરાને દાટવાની તૈયારી કરું છું, કારણ તે જેટલું જલદી થાય તેટલું સારું. હવે તે મુડદું તેની આંખની આગળ રહેવા દેવું કામનું નથી.” એટલું કહીને તે પાછો શોક કરવા લાગ્યો. નયનપાળને આ બનાવથી શું લાગ્યું તે કહેવું બહુ જ મુશ્કેલ છે. ‘આ બનાવ હું બાદશાહને મોઢે કેવી રીતે કહી શકીશ અને તે મને શું કહેશે? ચન્દ્રાવતી રાણીને ગર્ભવતી જ દિલ્લીમાં લઈ જઈને તેની વ્યવસ્થા સારી રીતે રાખવી એવું તેના મનમાં હતું, અને જસવંતસિંહને છોકરો થાય તો તે જોધપુરના રાણાને પોતા પાસે રાખીને ઉછેરવો એવી પણ તેની ઉમેદ હતી, અને તે પ્રમાણે તેણે ઘણીવાર બોલી પણ દેખાડ્યું હતું, પણ અરે! આ કેવો ઉલટો પ્રસંગ થયો? જાઓ, જાઓ, તમે કહો છો તે જ વાત ખરી છે. હવે તે મુડદાની બને તેટલી ઉતાવળથી વ્યવસ્થા કરો;” એવું કહીને તેણે દુર્ગાદાસને ચન્દ્રાવતીના મહેલમાં મોકલ્યો. ત્યાં પુનઃ મોટો કલાપીટનો આરમ્ભ થયો. પુનઃ દુર્ગાદાસ બહાર આવ્યો તથા નયનપાળને કહ્યું; ‘મહારાજ! રાણીજી કહે છે કે હું મારે હાથે એ કુવરને ખાડામાં મુકીશ. હું કાંઈને પણ તેને હાથ લગાડવા દઈશ નહિ. હવે શું કરવું? આપ આદિ-આંત્રી સ્ત્રીઓ શિવાય બધાંને બહાર બોલાવીને એક કલાક અંદર જવાની મનાઈ કરો તો ફીક. દુર્ગાદાસ અદર ગયો. તેણે આગલા ભાગમાં ખુલ્લી ગયા હતા, ત્યાં પોતાને હાથે એક ઉંડા ખાડો ખોદ્યો અને પછી અંદર

જઈને રાણીજીને કહ્યું. રાણીજી તો પોતાના ખોળામાં તે મુડદું લઈને એકસરખાં કલાપીટ કરતાં હતાં. “અરે ખેટા ! તેના પછવાડે તું પણ થયો; રે ! પણ શા માટે તું જીવતો રહ્યો નહિ ? અરે ! આજે સવારથી તું રૂઝ્યો પણ નથી. હવે શું કરે ? તને ક્યાં જોઉં ? તારે માટે દુર્ગાદાસે તથા દાસી-ઓએ મને સતી થવા દીધી નહિ, પણ હાય ! તું આખરે મને છોડીને ગયો. અરે હવે હું શું કરે ? હવે શું કરવાનું છે ? પૃથ્વી ગયો તો ગયો પણ તું પણ ગયો. હવે મારે સતી થવા શિવાય ખીજું કંઈ જ કરવાનું નથી. પણ ચાલ, હવે હું મારે હાથે એક વખત તને ઢાકું; તારા ઉપર માટી નાખું છું; કાલે હું પોતે બળી મરીશ.” દુર્ગાદાસે બધી કલાપીટ સાંભળીને તેને દિલાસો આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ખેઉ દાસીઓએ તેના ખોળા-પરનું મુડદું લેવાનો યત્ન કર્યો, પરંતુ તેણે તે લેવા દીધું નહિ અને આખરે પોતે જ તે લઈને ઉઠી; અને “દુર્ગાદાસ ! મને તે ખાડો ક્યાં છે ? તે દેખાડો,” એવું કહીને તે આગળ થઈ. દુર્ગાદાસે તેને ખાડો દેખાડ્યો ત્યારે તેણે મોટી રડાપીટ સાથે તથા ખૂંસો પાડતાં, તે કપડામાં વિટાળેલું શબ્દ તે ખાડામાં મૂક્યું. દુર્ગાદાસે તેનાપર માટી નાખી. દાસીઓ દીલાસાના શબ્દ કહેતી કહેતી તેને અંદર લઈ ગઈ. પછી અત્યંત શોકગ્રસ્ત ચહેરા સાથે દુર્ગાદાસ બહાર આવ્યો.

રાણીજીને શોક ધણો જ થયો છે, તથાપિ છોકરાને ખાડામાં ડાટ્યા પછી તેનો વેગ કંઈક ઓછો થયેલો જણાયો. પોતે ખીજે દહાડે સતી થવાનો ધણો આગ્રહ કર્યો, પરંતુ તેમ કરવા દેવાની કોઈએ પણ હા પાડી નહિ. તેના ઉપર વિશેષ કરી નજર રાખવી અને ખીજે દહાડે જ અહિંથી નિકળવું, એવું નયનપાળે હરાવ્યું; પણ આખરે ઓછામાં ઓછા ખીજા ત્રણ દિવસ અહિંથી ખસવું નહિ, એવો બધાનો આગ્રહ થવાથી તથા તે વિનતિના રૂપમાં નયનપાળ પાસે આવ્યાથી, તેણે તેટલું કબુલ કર્યું. આ ત્રણ દહાડામાં રાણીજીના શોકની ધણી ઉતરતી કળા થઈ. દુર્ગાદાસ એક બે વખતે તેની પાસે જતો હતો.

ત્રીજે દિવસે દુર્ગાદાસ ત્યાં ગયો ત્યારે એક ચમત્કાર થયો. નયન-પાળે મુકરર કરેલા પહેરેદારોમાંથી એક તેની પાસે જઈને બોલ્યો; “મહારાજ ! મહારાજ ! કંઈ દગાનું ચિહ્ન જણાય છે. આપ રાણીજીને અહિંથી દિલ્લી તરફ લઈ જવા કરે છે, પણ દુર્ગાદાસનો વિચાર આપને દગો દઈ, અહિંથી નિકળી જવાનો હોય, એમ જણાય છે. આપ નજર રાખશો તો જ સાફ છે; નહિ તો તમને દગો દઈ બધાં જતાં રહેશે. તેમની દાસીઓમાંની એકના બેલવાપરથી મને આવો સંદેહ આવ્યો છે. મેં તેને પૈસાની લાલચ આપીને બધી વાત પૂછી છે ને મારી તો ખત્રી થઈ

છે. ચાકરનો ધર્મ કહેવાનો છે, માટે આપને જાણ કરું છું. જેવી આપની ઇચ્છા હોય તે પ્રમાણે કરજો.”

નયનપાળે તેને કેટલાક સવાલો પૂછ્યા અને પોતે શું કરે છે? તેનો કંઈ પણ વિચાર કર્યા વિના, એકદમ દુર્ગાદાસને બોલાવીને કહ્યું; “તું હવે રાણી-જીને મળવા જતો ના,” એવો સખ્ત હુકમ આપ્યો. દુર્ગાદાસ ચક્રિત થઈને, “એમ શા માટે?” એમ પૂછવા લાગ્યો; પરંતુ તેને ‘સરળ જવાબ મળ્યો નહિ, ત્યારે તે ઘણી જ શાંતિથી બોલ્યો; “હું હવે આપનો આજ્ઞા-ક્રિત છું, તેથી હવે આપનો હુકમ માનવો, એ મારી પ્રજ્ઞ છે. પણ જ્યાંસૂધી મારી શેઠાણી પાસે છે ત્યાંસૂધી તેમની સેવા મને કરવા નહિ મળે, તો આપની સેવા કરવામાં પણ મને શો લાભ? મને રજા આપવામાં આવે તો હું મારવાડમાં મારા ગામમાં જઈશ. મારે હવે કોઈની નોકરી કરવી નથી.”

દુર્ગાદાસ એવું બોલતો હતો, તે વેળાએ નયનપાળના મનમાં શું આવ્યું હશે, તે કાણ જાણે? તેણે એકદમ તેને કહ્યું, “તમે ખુશીથી તમારે રસ્તે જાઓ! હું રાણી ચન્દ્રાવતીને લઈને હમણાં ને હમણાં દિલ્લી તરફ કુચ કરું છું.” પછી તેણે તરત જ પડાવ ઉઠાવવાનો હુકમ કર્યો.

દુર્ગાદાસના મનની સ્થિતિ શું સારી થઈ હશે?

પ્રકરણ ૧૧ મું.

પદ્માની હિમ્મત.

ચાલો, બીજી તરફ વળો! હવે આપણે દુર્ગાદાસને અને ઇન્દિરાને નયનપાળના હાથમાં છોડીને બીજી જગ્યા પર જઈએ. ચન્દ્રાવતી રાણી ઘણી દિલ-ગીરીથી ઇન્દિરાને પોતાની જગ્યાએ બેસાડીને, પોતાનો તથા પોતાના કુળના બાળકનો જીવ બચાવવા માટે કબૂલ થઈ; તે ગવલીવાડમાં ગઈ અને ત્યાંથી પોતાના વિશ્વાસુ ચાકરો જોડે પહેલાં કરેલી યોજના પ્રમાણે ચાલી ગઈ, એ વાંચનારને માલુમ છે જ. એ વખત સુખમાં મુસાફરી કરવાનો નહોતો, એ ખુદલું જ છે; તેથી જીવ લઈને નહાસી જવા માટે જેટલી બની શકે એટલી ઝડપથી માણસો મુસાફરી કરતા હતા. ચન્દ્રાવતીનું મન ઘણીકે રીતે ચિન્તાતુર થયેલું હતું. “મારી પછવાડે ઇન્દિરાનું શું થશે? આદેશાહના જનાનામાં જન્ય ત્યાંસૂધી તે છૂટશે નહિ તો તેની શી અવસ્થા થશે? મારા છોકરાને અને મને નસાડી મૂકવા માટે પોતાના અને પોતાની બહે-

નના પ્રાણ તરફ પણ નહિ જોનાર દુર્ગાદાસ, જો આદશાહની જાળમાં ફસાયો અને એકંદર વ્યૂહ જો બહાર પડ્યો તો તેનું શું થશે ? આદશાહ તેના શા હાલ કરશે ?” આ બધાનો વિચાર કરતાં કરતા તેને જોટલી ચિન્તા થઈ, તેટલી પોતાનું રક્ષણ કેમ થશે ! તેને માટે તેને ચિન્તા નહોતી. મન જોટલું ફસાવે છે, તેટલું દુશ્મન પણ ફસાવી શકતો નથી, એ કહેવત કાંઈ ખોટી નથી. તેણે પોતાના મનમાં જ, આદશાહથી તથા નયનપાળ તરફથી, તેમને હુમલો જાતનાં દુઃખો થયાની કલ્પના કરી, પણ તેમાંનું પ્રત્યક્ષ કાંઈ જ નહોતું. એ જ પ્રમાણે વળી ધનિદરા ચન્દ્રાવતી નથી, પણ ચન્દ્રાવતી અને તેનો પુત્ર, ક્યારનાએ નાસી ગયાં છે એવી ખાતમી નયનપાળને અને આદશાહને મોઢે જવાથી એ ગુસ્સે થઈને તેના શા હાલ કરશે ? તે વિચારમાં તેની કલ્પનાની હદ રહી નહિ, ને તેથી તેના મનમાં ઘણી જ ચિન્તા ઉત્પન્ન થઈ. કલ્પનાથી માણસ જોટલાં ચક્રો પોતાના અથવા પોતાના ઇષ્ટમિત્રો ઉપર લાવે છે, તેટલાં ખરેખર તેમના ઉપર આવે છે કે નહિ ? તે શંકા જ છે. ને જ પ્રમાણે, “આપણે નિકળ્યાં તો ખરા, પણ પેલા પહાડી લોકોના સપાટામાંથી સાવચેતિથી પોતાના દેશમાં ક્ષેમકુશળ પહોંચ્યું કે નહિ ? ઇત્યાદિ વિચારો આવવાથી, તેના મનમાં ઘણી દિલગીરી ઉત્પન્ન થઈ. મારા તથા મારા કમનસીબ છોકરાના બચાવને માટે દુર્ગાદાસે આટલો વ્યૂહ રચ્યો, પરંતુ મનસુખા પ્રમાણે બધી રીતે પાર પડી, અમે ક્ષેમકુશળ જોધપૂરમાં જઈ પહોંચ્યું અને ત્યાં ગયા પછી આદશાહ તરફથી કાંઈ પણ અડચણ નહિ આવતા, હું મારા છોકરાને ઉછેરીને, નામના કરવા જેવો કરી શકીશ કે નહિ ? તેની કલ્પના પણ તેનાથી થતી નહોતી.

તેને જોધપૂરનું રાજ્ય હવે પોતાના વશમાં રહેવું ધણું જ અશક્ય લાગ્યું. જો આ કુવરના હાથથી વંશની ફરીને પ્રતિષ્ઠા થવાની હોત તો હમણાં સૂધી આટલાં ચક્રો અમારા ઉપર શા માટે આવત ? સર્વ સારી રીતે કેમ ન ચાલત ? આવા વિચાર તેના મનમાં આવતાં, તે ઘણી જ નિરાશ થઈ ગઈ અને હવે ચક્રો શિવાય ખીન્નું કાંઈ પણ મળવાનું નથી, એવી તેના મનની હમણા પકડી ખાત્રી થઈ ગઈ.

પુનઃ તેને વિચાર થયો કે, “આ છોકરો ઘણો જ ખરાબ ગ્રહમાં જન્મ્યો છે. તેણે જન્મ લીધા પહેલાં પોતાના લાઈને તથા આપને બાધો, જન્મ થયો નહિ તેટલામાં જ મારા પાતિવ્રત્ય અને ધર્મપર ધાડ આવી. મારા કુટુંબમાં જ નહિ પણ આકરો ઉપર પણ મોટાં દુઃખો આવ્યાં અને હવે આગળ ક્યાંસૂધી તે પહોંચશે, તેનો કાંઈ અંદાજ નિકળતો નથી.” આવા વિચારથી, તે કુવરની સંભાળ રાખવામાં તથા તેને ધવરાવવામાં પણ ઘણી બેદરકાર થઈ. તેનું મન નિરંતર પોતાના દુઃખમાં નિમગ્ન

રહેતું હતું. સાથેનાં માણસો દુર્ગાદાસના અત્યંત વિશ્વાસુ નોકરો હતા, જ્યાંસુધી તેઓનાં દેહમાં પ્રાણ હોય ત્યાંસુધી તેના અથવા તેના બાળકના વાળને પણ ધક્કો લાગવાનો સભવ નહોતો.

મુકામો કરતાં કરતાં ચાલ્યાં. જરૂર જેટલો જ મુકામ કરતાં હતાં. ખાવાનું થયું કે પાછી પાલખી ઉપાડી જ છે. બોધયોએ પોતાના પગ તરફ જોયું નહિ. જેમ અને તેમ ઓછો આરામ લઈને રસ્તો કાપવા તરફ જ તેઓનું ચિત્ત હતું. રસ્તો ઘણો જ વિકટ હતો. ધોરી રસ્તા ઉપર જવાનો લાગ નહોતો. કંઈ વેળાએ શું થાય, કાંઈ મળે તો શું થાય, તેનો કાંઈ નિશ્ચય નહોતો; તેથી જેમ અને તેમ આડે રસ્તે જવાની તેઓને જરૂર પડતી હતી. કાબુલના રસ્તાઓ વિકટ છે. લયંકર પહાડોમાં કાંઈનો એકાદિ જગ્યાપરથી જો પગ લપસ્યો તો તેનાં હાડકાં મળવાં પણ કંઠ્યુ. પરંતુ તેના સેવકોને તેની કંઈ-પણ દરકાર નહોતી. પોતાની કુળસ્વામિનીના નામનો જયઘોષ કરીને, પહાડોના વિકટ માર્ગોમાંથી તેઓ ઝપાટાબધ પાલખી ઉપાડી ચાલતા હતા.

ગિયાસુદ્દીન નામનો એક ભોમિયો જસવંતસિંહનો ઘણો જ વિશ્વાસુ હતો. બધા જ ગ્રહ ક્યાં છે ત્યારે આ ગિયાસુદ્દીન વિશ્વાસુ શા માટે રહે ? આવો વિચાર પણ રાણી ચન્દ્રાવતીના મનમાં આવ્યા શિવાય રહ્યો નહિ. માણસનો કાળ ક્યાંથી સર્વ કાંઈ ફરે છે, એ ખરું છે. તેથી રાણી ચન્દ્રાવતીને તેવું જણાય, એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. ગિયાસુદ્દીન જસવંતસિંહનો ઘણો જ વિશ્વાસુ માણસ હતો. રાણાએ કાબૂલમાં આટલો ત્રાસ બેસાડ્યો અને ત્યાંના બધા દગાદિસાદ બેસાડી દીધા, તેમા ત્રણ લાગતો શ્રમ આ ગિયાસુદ્દીને લીધો હતો એમ કહીએ તો ચાલે. મોટ મોટા પહાડો ઉતરીને પહાડી મુસલમાનોનાં ઝુંડોને હરાવવાને, બધા રસ્તાઓની, ખોની, ભોંયરાંની, માહિતી જોઈએ, તે ગિયાસુદ્દીનની મદદ વિના કદી પણ મેળત નહો. એ ગિયાસુદ્દીન, પૃથ્વીસિંહના મરવાની ખબર સાંભળતાં જ બાદશાહ ઉપર ઘણો ગુસ્સે થયો હતો. બાદશાહે કપટથી જ તેનો છવ લીધો છે, એવું કહીને તેણે બાદશાહને ઘણી ગાળો દીધી હતી. પોતાનો (જસવંતસિંહ) તે દુઃખથી મરણ પામ્યો, ત્યારપછી તેણે એક નિઠાથી ચાલવાના દુર્ગાદાસની પાસે સોગંદ લીધા હતા. ધ્યાદિ બાબતો રાણી ચન્દ્રાવતીને માલમ નહોતી, એમ નહોતું. તે બધું જાણતી હતી. પરંતુ તેનું મન અત્યંત વિહ્વળ થઈ ગયું હતું, તેથી શાને તથા કોને માટે શંકા આવે, તેનું કાંઈ દુકાણું નહોતું. તેનું મન ઘણું જ શકાશીલ થયું. આ વર્ષન જ એવો હતો કે, શકા સહજ રીતે ઉત્પન્ન થયા વિના રહે નહિ.

જે રસ્તાપરથી આ મુસાફરોને જવાનું હતું, તે માર્ગ એવો હતો

કે, તેમાં હમેશાં આશનાર, ફરનાર માણસના શિવાય કદી કોઈને તે જડે એવો નહોતો અને એકાદો કદી સહજ તેમાં ગયો તો તેમાંથી છૂતો નિકળવાની આશ જ નહોતી; પરંતુ તેથી સૌ વાતની સરળતા થઈ. ગિયાસુદ્દીન ત્યાં જ ફરનારો અને રહેનારો હતા. એક વખતે જસ-વંતસિંહે મોટા ડાકાવાલાથી તથા શરતથી તેનો છવ બચાવ્યો હતો, એટલું જ નહિ પણ તેને છવતદાન આપેલું હતું; તે પછી તે આશ્રમમાં આવીને તેનો એકનિષ્ઠ નોકર બન્યો હતો. પહાડી લોકોમાં એ ખાસ ગુણો હોય છે, કે જેને એકવાર પોતાનો સ્વામી કહ્યો તો તેના કામને માટે દેહ પડે ત્યાંસુધી તે પાછા હસતા નથી; તેથી ગિયાસુદ્દીન પોતાના છવ તરફ નહિ જોતાં કામ કરશે કે નહિ, એવી શંકા દુર્ગાદાસના મનમાં કદી પણ આવી ન હોતી. તેણે એકવાર બધી બીના તેને કહીને ચંદ્રાવતીની જોડે મોકલ્યો. ગિયાસુદ્દીનના જેવા બીજા ચાર રજપૂત વીરો ચંદ્રાવતીની જોડે હતા. વાંચનારોએ જોનું નામ એક વખતે પહેલાં સાંભળ્યું છે તે શિવસિંગ, બીજો રામસિંગ, ત્રીજો જગત્સિંગ, અને ચોથો હરપાળ. આ ચાર જણાએ દુર્ગાદાસની પાસે સોગંદ લઈને જસવંતસિંહનો વંશ કાયમ રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો.

આટલા પ્રાણ આપનારાઓ સાથે હોવાથી એક જાતની નિડરતા ચંદ્રાવતીને જણાતી હતી, પરંતુ મનની લીણ સ્થિતિમાં આવી નિડરતા ઘણો વખત ટકતી નથી. એ સમયે નાના પ્રકારના સંશય ઉત્પન્ન થાય છે તથા તે સંશયથી સંકટ પરંપરા કસીને, માણસ પોતાને દુઃખી કરી લે છે. ચંદ્રાવતીની પણ આવી જ સ્થિતિ હતી અને તે ઘણા જ ઉદાસીન મનથી પોતાની ડોળીમાં બેસી રહેતી હતી આવી રીતે લગભગ ચોથો દહાડો ગયો. ગિયાસુદ્દીને પોતાના સાથીઓને મોટી ખુશીથી કહ્યું કે, “હવે આપણે રસ્તે પડ્યા. ને સંકટમાંથી છૂટ્યા, એવું કહેવામાં કાંઈ જ હરકત નથી. હવે આંડા રસ્તા પરના પહાડો પૂરા થયા છે. અને ઘણા સંકટના રસ્તા પણ નથી. એક પહાડ થોડો મુશ્કેલ બાકી રહ્યો છે; પણ તે ઉતરી ગયા કે ઘણા જ નિર્ભય થઈશું.” આ બોલવું સાંભળીને ચંદ્રાવતીને ઘણા જ આનંદ થયો અને તે કાંઈ બોલવા બંધ છે, એટલામાં કાંઈ રૂવે છે, એવો અવાજ તેના કાનપર પડ્યો અને તે રોનારી સ્ત્રી હોવી જોઈએ એવું તેને જણાયું. બીજાને પણ તે રોવાનો અવાજ સંભળાયો, તેથી શું છે તે જોવા માટે જે તે ચારે બાજુએ જોવા લાગ્યાં. પરંતુ આ પહાડી પ્રદેશમાં બધા ત્યાં થતા અવાજનો પ્રતિધ્વનિ નિકળ્યાથી, મૂળનો શબ્દ ક્યાંથી નિકળે છે તે સમજાયું નહીં. બધાં માણસો ઘણું જ લક્ષ આપીને સાંભળતાં જ હતાં, પરંતુ તેમાં શિવસિંગ વધારે

એકના ગળા ઉપર શિવસિંહ તરવાર ઉડાડીને મારી, તે કાઢીને પણ જણાઈ નહિ ને તે એકદમ નીચે પડ્યો. તે એટલા જોરથી પડ્યો કે તેનું કોડું ઘડની જોડે ઝુલતું રહ્યું તથા ઘડ તરફ તરફ થઈને પડ્યું. બીજો તો તે જોઈને એટલો ચકિત થઈ ગયો કે, શું બન્યું તેનું તેને લાન જ રહ્યું નહિ. તે શુદ્ધિમાં આવી સાવધ થાય છે, તેટલામાં શિવસિંહની તરવારે, તેણે જે હાથમાં તરવાર પકડી હતી, તે હાથને થડથી જૂદો કરી નાખ્યો અને બીજો ધા પીઠ ઉપર - ક્યો જેથી તે ઉઘો પડ્યો. એ બધું એટલા થોડા વખતમાં થયું કે, તે સ્ત્રીને આ શું છે? આ કીયો વીર આવ્યો તથા તે આપણને છોડાવવાને માટે આવ્યો છે કે આપણા શત્રુની મદદ માટે આવ્યો છે. તેને માટે વિચાર કરે છે, એટલામાં શિવસિંહ પેલા લિલ્લ પાસે જઈ પહોંચ્યો અને બોલ્યો; “બલી ! શાખાસ, શાખાસ. પણ તમે એક અહિં ક્યાંથી આવ્યાં? બલી લિલ્લને આ પ્રનાણુ નામ લેનાર પોતાની જોડે કોણ બોલે છે તે સમજવાની સ્થિતિ નહોતી. તેને ઘણા જ જખમો થયાથી લોહી વહેતું હતું અને તેથી તે ઘણો જ અશક્ત થયો હતો. તે પડી ગયો તેથી તેના જવાબ કોણ આપે? જા, તેના સવાલનો જવાબ આપનારી માત્ર પેલી જુવાન સ્ત્રી જ હતી. ગમે તો પોતાને છોડાવનારનો અવાજ તેણે જાણ્યો હોય અથવા તો બીજું કોઈ કારણ હોય, પણ તે શરમથી કંઈ બોલી શકી નહિ. તેના ચહેરાપર કંઈક બીજું જ જાતનો સંતોષ જણાવા માંડ્યો. તેણે પોતાની નજર પોતાના પગ તરફ લગાડી હતી; પરંતુ વખતોવખત તે આડી નજરથી શિવસિંહ તરફ કટાક્ષ ફેંકતી હતી, તે ઉધાડું જ હતું. શિવસિંહે તેને જાણખી હોય અથવા બીજા કોઈ કારણથી, તેણે તેને વધારે સવાલ ક્યાં નહિ, પણ ફેટલોડ વખત સૂધી તે તટસ્થ ઉભો રહ્યો. માત્ર તે તેના ચહેરા સામું એકસરખો જોતો હતો આખરે આવી રીતે ફેટલો વખત ઉભાં રહેવું, એવો વિચાર કરીને જ તે સ્ત્રી તરફ જોઈને બોલ્યો; “આવા ભયંકર સ્થાનમાં બલી લિલ્લની જોડે ક્યાં આવી? ઘરનાં બધાં માણસો ખુશીમાં તો છે ના? કે કંઈ સકટ આવ્યાથી આવો પ્રસંગ આવ્યો છે?”

ઘણા જ સંકટમાં પડ્યા પછી ઘણી જ સંતોષકારક હકીકત બન્યાથી જેમ એકાદને સંતોષ થાય છે, તેમ પેલી તરફની આ વખતે થયું, દુઃખમાંથી છૂટવાના સંતોષ કરતાં પણ વધારે સંતોષ તેના ચહેરા ઉપર જણાયો. તેણે શિવસિંહનો ઉપલો સવાલ સાંભળ્યો, પરંતુ આનંદની હાલેમાં, પુછનાર માણસને જવાબ અપાતો નથી, એવી તેની સ્થિતિ થઈ ની, તેથી તે ગુપચુપ તેની સામે ઉભી રહી

શિવસિંહે ફરી આતુરતાથી તે જ સવાલ પૂછ્યો ત્યારે તે હળવેથી બોલી; “હા! હું જ્યારે સાંધી નિકળી તે વખતે તો અધાં માણસો ખુશીમાં હતાં, પણ હું નિકળ્યા પછી શું થયું હશે? તે કાણ જાણે.”

“એટલે?” શિવસિંહે ઘણી જ આતુરતાથી પૂછ્યું, “તું શા માટે નિકળી? પછવાડે શું થયું તે તારા જાણવામાં છે?”

“તે બનાવ હું હવે થોડીવારમાં કહીશ. પહેલાં બલીની શી અવસ્થા થઈ છે, તે આપણે જોવી જોઈએ. મારે માટે તેણે પોતાનો જીવ જોખમમાં નાંખ્યો છે;” એવું કહીને તે એકદમ તેની પાસે ગઈ. બલી હમણાં શુદ્ધિમાં આવ્યો હતો. તેની પાસે જતાં જ, તેની તરફ તેણે એકવાર જોઈને કહ્યું; “બાઈ! બરાબર વખતે પેલા મોગલોને મારવાને જો પેલો વીર પુરૂષ આવ્યો નહિ હોત તો આપણી કેવી હાલત થઈ હોત? મારે કાંઈ પણ ઉપાય આવ્યો ન હોત. શંકર! શંકર! મહા કાળી!.....” સારપછી તેનાથી બોલાયું નહિ.

એટલામાં શિવસિંહે આગળ આવીને બલીને કહ્યું, “અરે વળી તારે શું ઉપાય ચાલવાનો હતો. તારા શરીરની તો ચાલણી થઈ ગઈ છે અને લોહી વહ્યું જાય છે, વળી આ લોહી અધ કરવાનું કંઈ ઔપધ હોય તો કહે;” તે કહ્યું. તમારા ઔપધો તમને સારી પેઠે જાણવામાં હોય છે. બોલ!”

બલીએ એક વખત પોતાની આંખ ઉપર હાથ ફેરવ્યો અને કહ્યું; “હાલમાં જે ઝાડની નીચે આપણે ઉભા છીએ તેનાં જ ચાર પાંદડાં તોડીને રસ કાઢીને મારા હાથપર ચોળો તો મારે હાથ કાંઈક સારે થયેલો, તમારા જોવામાં આવશે.”

આ શબ્દો તેના મોંમાંથી નિકળતા, પેલી તરૂણીએ ઝટ પાસેની ડાળીમાંના પાંદડાં તોડીને એક પથ્થર લઈને બીજા પથ્થર ઉપર તે પાતરાં રંગીને રસ-કાઢવાની શરૂઆત કરી. તે પછી તે રસ બલીના હાથપર ચોળ્યો. રસ કાઢવાનું અહિયાં વાસણ ક્યાંથી હોય?

ચાર પાંચ વખત આવી રીતે રસ લગાડ્યો નહિ લગાડ્યો તે જ વખતે બલીએ કહ્યું, “હવે ઘણું થયું” એમ બોલીને તરત પોતાનાં બે આંગળાં મોંમાં ધાલીને સીસોટી વગાડી અને ગુપચુપ બેઠો. તે સીસોટી તે જંગલમાં એટલે સુધી પસરી ગઈ કે જ્યાં ત્યાં તેનો પ્રતિધ્વનિ પડ્યો, અને આશરે પંદર વીસ મીનીટની અંદર જ છ મોટા લઠ્ઠ લિસલ જૂદી, જૂદી દિશામાંથી ત્યાં આવ્યા. બલી પોતાની કંઈક આશ્ચર્યકારક લાપામાં તેમની જોડે બોલ્યો, તેથી તરત જ તે શિવસિંહને કહેવા લાગ્યા, “બાઈ સાહેબની (પદ્માની) ડાળી ઉપાડનારા બોધઓ નાસી ગયા છે, તે મજે તો તેઓને લાવીએ છીએ; પણ નહીં મજે તો અમે ઉપાડી લઈશું.” મોગ-

લોએ હલ્લો કર્યો ત્યારે લોધ્યા ડોળી મૂકીને નાહા હતા, તે ડોળી પેલા ઝાડથી પચાસ સાઠ પગલાંપર પડેલી જ-હતી. તે જોતાં જ શિવસિંહે પેલા લિલ્લને કહ્યું, “લોધ્યા મળે તો લાવવા જ, પણ હાલમાં તમે જ ડોળી લઇ ચાલો; કારણ કે મેં રાણીજીની પાસે પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે, આપ બીજા મુકામપર જશો તેટલામાં જ, જે કોઇ બિચારી દુઃખથી ખ્યારડે છે તેને છોડવીને લઇ આવીશ.”

પેલી તરૂણીએ તેનું બોલવું સાંભળીને એકદમ કહ્યું, “શું રાણી ચંદ્રાવતીજી ! તે અહીં સૂધી પધાર્યા છે ? શંકરજી ! હું તેમની પાસે જતી હતી. તેઓ ક્યાં છે ? ચાલો રે ચાલો, મને ત્યાં લઇ જાઓ.”

શિવસિંહ તરત બોલ્યો, “તે પાસે જ છે. તમે લિલ્લોની સાથે જાઓ. હું બહીના જખમની વ્યવસ્થા જોઈને આવું છું.”

પરંતુ બહીએ તરત જ કહ્યું, “નહી, નહી, તમે તેઓની જોડે જાઓ. હવે મારી રીકર રાખશો માં; હું બે દિવસની અદર પછવાડે આવીને તમને મળીશ. મારી રીકર મુલ્લે રાખશો નહી.” તે લિલ્લોમાંના એએ “હવે બહીના જખમની અમે વ્યવસ્થા કરીએ છીએ !” તમે જાઓ ! એવું આગ્રહથી કહ્યું, તેથી શિવસિંહ પણ તેઓની જોડે નિકળ્યો. ડોળી લિલ્લોએ ઉપાડી તથા શિવસિંહ ડોળીની ડાબી બાજુએ ચાલ્યો. તે પેલી જુવાન સ્ત્રીની સાથે વાત કરતો ચાલતો હતો. પેલી જુવાન સ્ત્રીએ કહેવા માંડ્યું, “રૂપવતી રાજકુંવરીજીએ પોતાની માસી ચંદ્રાવતી મહારાણીજીને બે ત્રણ કાગળો મોકલ્યા હતા, પણ તે કાગળનો કાંઈ પણ જવાબ મળ્યો નહી, તેમ જ તે કાગળો લઇ જનારા લિલ્લો પણ પાછા આવ્યા નહી; તેથી તેમને રીકર થઇ. એટલામાં ક્યાંઈથી એવી ખબર મળી અથવા મહારાજા જસવંતસિંહ જોડે બાપા સાહેબ અચળેશ્વરના દર્શન માટે ગયા હતા ત્યાંથી ખબર મળ્યા હોય કે ચંદ્રાવતી રાણીજીને સાત આઠ માસ ગયાંને થયા ને તે એટલામાં પાછાં આવશે નહી; તેથી તેને ચિતા ઉત્પન્ન થઇ. ત્યારપછી છ સાત દિવસમાં બીજી ખબર સાંભળી કે, તેમને પકડીને દિલ્લીમાં લઇ જવા માટે બાદશાહે કેટલાંક માણસો મોકલ્યાં છે. તે સાંભળતાં જ રાજકુંવરી રૂપવતીને શું લાગ્યું તે કોણ જાણે, પણ તે એકદમ બોલ્યાં, “ચંદ્રાવતી માસીની પાસે કોઇ સાદ દિલાસો આપનાર માણસ નથી: હું પોતે ગઇ હોત, પરંતુ બાપુ મને કદી જવા દેશે નહિ. પદ્મા, જો તું જાય તો માસીને ઘણી ઉપયોગી થઇ પડીશ. તે તારા ઉપકાર કદી પણ તે ભૂલશે નહિ. દુઃખને વખતે સગાં વહાલાં કામમાં નહિ આવે ત્યારે બીજાં કોણ આવે?” તેનું આ બોલવું સાંભળીને હું તૈયાર થઇ અને આ લિલ્લને જોડે લીધો.

શિવસિંહે તેનું આ ખોલવું ઘણી જ આતુરતાથી સાંભળી લીધું તથા તેવથી તે તેના મો સામું એક સરખી નજરે જોતો રહ્યો. પછી વચ્ચે-માં જ તેને કહ્યું, “ખીજું કાંઈ આ કામ કરવા માટે નહોતું?”

આ તેનો સવાલ સાંભળીને પદ્માએ એકવાર તેની સામે જોયું, પછી હસી તથા પળમાં દિલગીર થઈને, તેણે એક હાથ મારી. આટલો જ તેના સવાલનો જવાબ મળ્યો.

ઘણીવાર સૂધી એક મુંઝા મુંઝા ચાલતા હતાં. પદ્મા નીચું માથું ઢાલીને જોતી હતી, અને શિવસિંહ તેના ચહેરા સામું જોતો ચાલતો હતો. પદ્માના મનમાં કાંઈ પણ વિચાર ચાલેલો હતો, તેથી એકદમ તે વચમાં જ ઉભી રહીને બોલી; “ગમે તે હો! પણ અન્દ્રાવતી રાણીજીએ આવી સ્થિતિમાં કાણુલ શા માટે છોડ્યું? તેને કહાડા પૂરા થયા હતા, એવું અમે સાંભળ્યું હતું.”

“દિવસ પૂરા થયા હતા? રે! તેઓએ જણ્યું. પણ જણ્યા પછી જ આ વનવાસનો આરમ્ભ થયો!”

“શું? જણ્યા પછી? શું થયું? અને તેઓ આટલાં જલદીથી શા માટે નિકળ્યાં?”

“ઔરંગઝેએ પોતાનાં માણસો મોકલી, તેમને દિલ્લીમાં લઈ જવાનો વિચાર કર્યો. એ માણસોની જોડે નયનપાળને મોકલ્યો છે. તેણે આવીને મહેલની ચારે બાજુએ ઘેરો નાંખ્યો હતો. પછી ખીજે શો ઉપાય રહ્યો? અમિતસિંહ અને મહારાણીનો હવે બચાવવાને માટે તેઓને ત્યાંથી નસાવવાની જરૂર પડી.”

“લગવન! આટલા સંકટમાંથી બહાર પડ્યાં? અહો! તેમની તો ચતુ-ગઈની ઘણી જ પ્રસાસ કરવી જોઈએ. તેમની કીર્તિ કાંઈ અમસ્તી થઈ છે?”

“તેમની કીર્તિ છે તો ખરી, પણ દુર્ગાદાસજીની બેનસીબદાર બેહેનની હિંમતની ચતુરાઈની, જેટલી તારીફ કરીએ તેટલી બોધી જ છે. તેણે પોતાનો હવે જોખમમાં નાંખવાની હિંમત કરી નહિ હોત તો અન્દ્રા-વતીજી બાજુ બહિ આવત નહિ. તેને શાખાસ છે કે, સઘળું કાર-સ્થાન કરી, તેની જગ્યાપર પોતે બેસીને તથા પોતાનો પોશાક તેને પહેરાવીને બહાર કાઢી, તેથી જ આ બધું થયું. નહિ તો તેનો કદરૂકો શું અમારા હાથથી થવાનો હતો?”

“વાહ! વાહ! ઇન્દિરાએ તો પોતાના દેહવું ખરું સાર્થક કર્યું. શાખાસ! ઇન્દિરા! તને ખરી શાખાસી છે!” પદ્મા અંતઃકરણપૂર્વક બોલી; તથા કેટલીક વાર સૂધી સ્વપ્ન થઈને બેઠી. પછી એકદમ બોલી

“પણ હવે તેનો છૂટકો શી રીતે થવાનો? આ કપટ માલમ પડ્યાથી નેની શી હાલત થશે?”

દુર્ગાદાસજી પછવાડે રહ્યા છે. તે કંઈ પણ કરીને તેને છોડાવી આવશે; તેની ફીકર મુદ્દલે નથી. વળી તે પોતે હુશિયાર છે, માટે પોતે પણ છૂટીને આવવા સમર્થ છે.” આમ બોલતાં બોલતાં રાણીજીના મુકામપર જઈ પહોંચ્યાં. રાણીજીએ પોતાને તથા શિવસિંહને ઘણું અંતર પડે નહિ, માટે કોઈનું નહિ સાંભળતાં પાસે જ મુકામ કર્યો હતો. પદ્માએ, તેને જોતાં જ પહેલાં તેના પગ મજબૂત આડ્યા. તે પણ તેને ઉભી કરીને ભેટી પડી. બેઠાંએ યથાસ્થિત આંસુ ઢાળ્યા પછી, પદ્માએ પેલા નાના રાજપુત્રને લઈને, રમાડીને, ઘણી બચીઓ લઈને, ઘણી વાર અહિંથી તહિ ને તહિ થી અહિં નાચી. તેનો આનન્દ સમાવે ન હોતો. રૂપવતીના કાગળો મુદ્દલે પહોંચ્યા નથી, તે સાંભળીને પદ્માને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. પછી તે કાગળો ક્યાં ગયા હશે? તેનો તર્ક વિતર્ક કરતાં બેઠાંએ એમ નક્કી કર્યું કે, ઔરંગઝેબના છૂપા જાસુસે લિલ્લોને મારીને તેમની પાસેથી તે કાગળો લઈ લીધા હશે. ત્યારે પદ્મા બોલી, “ગયા તો છો ગયા, તે બાદશાહને નજરે પડ્યા તો ઠીક થયું. તેમાં તેને બહુ ગાળો દીધી હતી.” આવી રીતની વાતચિત વગેરે થયા પછી, શ્રાડ વખતમાં મુકામ ત્યાંથી ઉપાડ્યો.

આશરે પાંચ છ દિવસ ગયા, એટલામાં બધાં રજપૂતાનાની નજીક આવી પહોંચ્યાં. ત્યારે તેઓને બહુ આનન્દ થયો અને હવે આપણે ક્ષેમ-કુશળ પોતાને ઘેર આવ્યાં, એવું તેમને જણાયાથી બધાંને શાંતિ થઈ. પણ એટલામાં જ એક દહાડો મોટું સંકટ આવ્યું. બાદશાહનું એક નાનું લશ્કર તમારી પછવાડે આવે છે, એવું તેઓને બહુ લિલ્લે આવીને કહ્યું, તેથી બધાં ગભરાયાં. હવે રાણી અને કુવરનો બચાવ શી રીતે કરવો? તેની બધાંને ફિકર પડી. તે કમનસીબ છોકરાની તરફ જોઈને તે કમનસીબ મા રાવા માંડી. સંકટમાંથી છૂટી જવા માટે પોતે કેટલી ખટખટ કરી, પણ સકટો હાથ ધોઈને તેની પછવાડે લાગેલાં હતાં, એ જોઈને તેને ઘણું વસ્તુ લાગ્યું પોતાના પહેલા વિચાર પ્રમાણે પોતે સતી થઈ હોત અને દુર્ગાદાસ વગેરેનું સાંભળ્યું નહિ હોત તો સારૂ થાત, એવું વારંવાર તેના મનમાં આવવા લાગ્યું. પદ્માએ, શિવસિંહે તથા ગિયાસુદ્દીને તેને જૂદી જૂદી રીતે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તેના મનની દિલગીરી કોઈ રીતે જતી નહોતી. પોતાનો દીકરો પૃથ્વીસિંહ જે દિવસે બાદશાહના હાથથી માર્યો ગયો તે દહાડાથી પોતાનો દૈવ રૂંઠ્યો છે, તે હવે પગલે પગલે વધારે દુઃખો પોતાના ઉપર આવશે, એવું તેના મનમાં પૂર્ણ રીતે આવવા

લાગ્યું. એ પ્રમાણે એક દહાડો ગયો. પેલા બધી બીલ્લને, પલા પછવાડે આવનારા લશ્કરની તપાસ કરવા ગયેલા લિલ્લોમાંના એક લિલ્લે ત્યાં આવીને કહ્યું કે, “બાદશાહી લશ્કર ધણું જ નજીક આવી પહોંચ્યું છે, તેથી હવે કાંઈ પણ વિચાર કરવો જોઈએ. અછતસિંહજીને તથા ચન્દ્રાવતી રાણીજીને ગમે તે રીતે બચાવવાં જોઈએ,” એવો બધાંનો વિચાર થયો. પણ વિચારે કરી બેસવાનો જરાએ અવકાશ નહોતો, ને જે કાંઈ કરવાનું છે તે તરત જ કરવું જોઈએ, એવું શિવસિંહને તથા પદ્માને જણાયું. બધાં માણસો હમણાં આખુની પાસે આવી પહોંચ્યાં હતાં, ને બે દહાડા બીજા મળત તો તે પ્રયંત્ર પહાડમાં પેસીને કાંઈ ને કાંઈ તરફ જઈને સંતાયાં હોત ને કાંઈને પત્તો મળત નહીં. એ બે દિવસ શી રીતે જાય? લિલ્લા કહેવા પરથી જણાયું કે શત્રુઓ એટલા પાસે આવ્યા છે કે આશરે પાંચ છ કલાકમાં તેઓ આવી પહોંચશે. આટલા વખતમાં જે કંઈ કરવાનું છે તે કરી લેવું જોઈએ. પદ્માને એક યુક્તિ સૂઝી પરંતુ તે પ્રમાણે કરવાનું ચન્દ્રાવતી રાણીને કહેવાની તેની હિમ્મત થતી નહોતી, તેથી તેણે શિવસિંહને થોડી વખત પછી એકાંતમાં બોલાવીને પોતાના મનમાં જે કાંઈ હતું તે કહ્યું. તે બોલી, “કેટલાએક દિવસ સૂધી અછતસિંહને રાણી પાસેથી ક્યાંઈ પણ દૂર રાખવા જોઈએ તેથી બાદશાહના તરફથી તેને ઘણો ત્રાસ પહોંચશે નહીં. અછતસિંહને રાખવાની સારામાં સારી જગા મારા જાણવામાં છે. તે જો પોતાનું મન દૃઢ કરશે અને અછતસિંહને મારા તાબામાં આપશે તો હું તેની સારી રીતે વ્યવસ્થા કરીશ અને તેને જ્યાં લઈ જઈશ ત્યાં હું પોતે રહીશ. આ વખતે વાતસલ્યભાવ તણ દઈને. તેમણે મારા કહેવા પ્રમાણે કરવું જોઈએ; મારે અછતસિંહને લઈને બીજી તરફ જવું જોઈએ અને અહિંયાં કાંઈ લિલ્લ વગેરેને રાખીને, પછવાડે આવનારા શત્રુઓને છેતરવા જોઈએ.” શિવસિંહને આ હકાપણ ભરેલી મસલત ધણી જ પસંદ પડી. તે તરત જ ચન્દ્રાવતી રાણીજીની પાસે ગયો. તેની સાથે તેણે ધણીવાર મસલત કરી. છોડરાના જન્મની પહેલાં નવમે દહાડેથી લયંકર સંકટો પોતાના પર આવતાં ગયાં અને પોતે પણ તેમાંથી છૂટવાનો યત્ન કરતી આવી છે, પરંતુ હવે તો છોડરાને પોતાથી જૂદો કરવાનું આવ્યું અને હવે ફરીને ક્યારે તેનું મુખ જોઈશ? એ કહી શકાતુ નથી, તેથી તેને ધણું જ માફ લાગ્યું. પરંતુ તે જેવી તેવી ધૈર્યવાન નહોતી. તે પ્રસંગ જાણે એવી હતી. છોડરા શત્રુના હાથમાં ગયાથી તેનું યું થનાર છે? તે તેના જાણવામાં હતું; તેથી, “જે થવાનું હોય તે થાઓ” એમ મનમાં કહીને તથા પોતાનો મોઢપાશ એક આળુએ મૂકીને તેના રક્ષણને માટે પ્રયત્ન કરવા જ જોઈએ, એવો તેણે

નશ્વર ક્યો. તેણે તુરત પૂજાને કહ્યું કે; “તુ કહે છે તે જગ્યાએ અશ્વત-
સિહને લઈ જા અને કદી શત્રુને સ્વાધીન થવાનો વખત આવે તો કાષ્ટ
તીર્થમાં તેને નાંખી દેજે, પણ દુશ્મનના હાથમાં તેને જવા દઈશ માં”
આટલુ બોલીને તેણે અશ્વતસિહને પોતાની પાસે લીધો અને એક વખત
ત્રેમથી તેને બચી કીધી, પછી આંસુ ભરી આંખોએ તે છોકરા પૂજાને
આથો. કાંઈ વિચાર કરવાનો કે બોલવાનો વખત નહોતો, જે પણ જતી
હતી તે લાખ લાખની કિમ્મતની હતી. રામસિહ, ગિયાસુદ્દીન તથા
પૂજાએ અશ્વતસિહને લઈને એક રસ્તો પકડ્યો. શિવસિહ, બલી લિલ્લ
અને ચંદ્રાવતી રાણીએ બીજો માર્ગ પકડ્યો, તથા બાકીનાં માણસોએ
દુશ્મનોને દગો દેવા માટે પોતાનો માર્ગ કાયમ રાખ્યો.

પોતે માથે લીધેલું કામ પાર પાડવાના વિષયમાં ઘણી જ ઉત્સુક થયલી
પૂજા, આશુના પહાડપર જઈ પહોંચતાં સૂધી, તેણે રસ્તામાં જરા પણ
આરામ લીધો નહિ—જરા શ્વાસ લેવા પણ ઠરી નહિ. ત્યાં પહોંચ્યા પછી
પોતાની સાથનાં માણસોને એક જગાપર રાહ બેવાની કહીને, તે એક-
લી જ ત્યાંના ગાઢ અરણ્યમાં પેડી. વૈકુંઠચોગી કંઈ વખતે ક્યાં હોય છે?
તે તેને સારી રીતે માલમ હતું, તેથી તે સુદર કામળ છોકરાને કપડામાં
વિટાળીને એકસરખી, નાગણીની પેઠે ચાલતી હતી, એટલામાં સામેથી
વૈકુંઠસ્વામી આવે છે, એવું તેને માલમ પડ્યું. પોતાની પાસેના છોકરાને
હવા લાગશે અથવા તેને ટાઢ લાગશે, તેના કંઈ પણ વિચાર નહિ કરતા,
તેના શરીરપરનાં કપડાં દૂર કરીને તે મોટેથી વૈકુંઠસ્વામીને કહેવા લાગી.
“બોગિરાજ! આ બેધપુરના કમનસીબ મહારાણાને ચંદ્રાવતી મહારાણી-
જીએ આપના ચરણપર મૂકવા માટે મારી સાથે મોકલ્યો છે, તેને આપ
લઈ લ્યો અને મને જવાની રજા આપો.”

પ્રકરણ ૧૨ મું.

નયનપાળની નિરાશા.

“મારી બેહેન હવે મારાથી છૂટી પડી, સ્વામિલકિત માટે તેને ખરેખર
ઘણું દુઃખો ખમવાં પડશે અને મને માત્ર હવે-કોઈ પણ જાતનું દુઃખ
પડવાનો ભય નથી, એવી સ્થિતિમાં પાછાં જવું પડશે,” એવું મનમાં આગ્યાથી
દુર્ગાદાસને ઘણું જ માઠું લાગ્યું. હવે હું બેધપુર પાછો ન જાઉં તો ચાલે
તેમ છે. રાણી ચંદ્રાવતી તથા તેના નવા જન્મેલા છોકરાના રક્ષણને
માટે પોતાનો પ્રાણ આપવા માટે તૈયાર રહેનારા સ્વામિલકિત હવે બેધ-

સુરમા તન વણા મળરા. મ બન મારા પહાવા બહાન હાનરાન બન વનરા. દુષ્ટ માણસની સાથે દિલ્લી જવા દીધી, તેને છોડાવવાને માટે કાંઈ પણ નજવીજ નહીં કરી તો તે વગર કારણે દુઃખમાં દૂખશે. તેથી હવે હું રજપૂતાનામાં નહિ જતાં, તેની જોડે જાઉં તે જ સાચું છે. કોઈ કોઈ વખતે મનમાં આવતું હતું કે મારે મારી બહેનને છોડાવવી, તે શિવાય બીજું કાંઈ પણ કામ મારે કરવાનું નથી. વળી મનમાં એમ આવે છે કે મારું કર્તવ્ય હજી સ્વામિના ચરણ તરફ જ છે. ફરીને મન એમ કહેતું હતું કે, હવે સ્વામિનું કામ શું બાકી રહેલું છે? પોતાના તથા પોતાની બહેનના જીવ તરફ નહિ જોતાં જે કરવું જરૂરનું હતું તે બધું કર્યું છે; એટલું જ નહિ પણ રજપૂત કન્યાને તથા પત્નીને જીવ કરતાં લાખો ઘણું કિમતી જે પતિવ્રત છે તે પણ મારી બહેનને ગુમાવવું પડશે કે શું? એવું જોખમ ખેડવાની સ્થિતિમાં તે છે. કોણ જાણે કંઈ વખતે નયનપાળને વસ્તુ-સ્થિતિની જાણ થશે? તે જાણતા જ તે ગુસ્સાથી તેને કંઈ રીતે દુઃખ આપશે તે કાંઈ કળી શકતું નથી. ઇંદિરા ઘણી દેખાવડી છે, તેને જોઈને જ કોઈને પણ ઘણો મોહ થવાનો સંભવ છે. તેમાં તેણે આવી રીતે પોતાને જોતર્યો છે એવું એક વખત નયનપાળને સમજાયું કે પછી તેને શું કરવાની સુધ્ધિ થશે અને શું નહિ? તેની કલ્પના થઈ શકતી નથી. કદાચિત્ આદેશાહને સ્વાધીન કરીને તેને વિટંબણા પાડવી, એવું પણ તેના મનમાં આવશે.

આ છેલ્લો વિચાર તેના મનમાં આવતાં જ તે ઉદાસ થઈ ગયો. શું કરવું તે તેને સૂઝ્યું નહિ. બિચારો વિચારમાં આમ તેમ ઘણું નડકર્યો. નયનપાળે તો હવે - “તમે રાણીજીને મળવા મુદ્દે જતા નહિ” એવો હુકમ ફરમાવ્યો હતો, તે હુકમ પ્રમાણે તેને ચાલવું પડ્યું. ચાલવા વિના બીજો માર્ગ જ નહોતો. બિચારાએ નિરાશ થઈને નયનપાળને એટલું જ કહ્યું કે, આપ નાપાડો છો. તો પણ મને મારી રાણીજીને છોડી જવાનું નથી. તમારે મારા ઉપર એટલી ઇતરાજ કરવી નહિ. આપની જોડે આવવા દેવો નથા મારાથી અને તેટલી મારા સ્વામિપત્નીની સેવા કરવા દેવી.”

નયનપાળે જરાવાર સૂધી વિચાર કર્યો, ત્યારપછી તેના મનમાં ગમે તે આવ્યું, પણ તેણે દુર્ગાદાસના કહેવા પ્રમાણે હા પાડી. તમે અમારી જોડે આવો, પરંતુ મહારાણીને મળવાની સખ્ત મનાઈ કરવામાં આવે છે, તે માત્ર ભૂલતા નહિ. આદેશાહે મને સખ્ત હુકમ આપેલો છે કે મહારાણીને પાછાં રજપૂતાનામાં નહીં જવા દેતાં તમે તમારી જોડે જ દિલ્લીમાં લઈ આવજો. તે હુકમ પ્રમાણે ચાલવું તે મારું સ્વામિકર્તવ્ય છે, તે બળવવાને મને કંઈ પણ ત્રાંધો નડશે નહીં. તમને ફક્ત અમારી જોડે આવવાનું હોય તો

ખુશીથી આવો, એટલું જ નહિ પણ આદર્શાહતી નોકરી કરવાની ઇચ્છા હોય તો તે પણ મેળવી આપવાની તબવીજ કરીશ.

દુર્ગોદાસે આતુર તથા સશયવાળી નજરથી એકવાર નયનપાળની તરફ જોયું તથા તેને કાંઈક કહેવાનો હતો એટલામાં જ નયનપાળે તેને એકદમ કહ્યું. “થઈ થઈને હમણાં જે એક નાનો છોકરો હતો તેના ઉપર તમારું નસીબ હતું, તે પણ તેના અકાળ મૃત્યુથી નિર્થક થયું. જે તમને તેના રાજ્યની ખરેખરી શીકર હોય તો તેના રાજ્યના ઉપર જે કાઈના અધિકાર પહોંચતો હોય તેને એસાડીને ફરી તમે પેહેલાના જેવી ગાદીની સેવા કરો. હું એવું સાંભળું છું કે, જસવંતસિંહનો ભાઈ હજી જીવતો છે. તે રજપૂતાનામાં અથવા વિધ્યાની ગુફામાં ક્યાંઈ છે. તમારી સ્વાસિલકિત જો ખરી હોય તો તેને શોધીને ફરી ગાદી ઉપર લાવીને એસાડો. અમે આજ સૂધી જસવંતસિંહની ઇમાનદારીથી જેવી નોકરી કરી તેવી તેની કરો.”

દુર્ગોદાસ આ બધી વાત સુગે મોઢે સાંભળતો હતો, તેને તેમ કરવા વિના ખીજે માર્ગ જ નહોતો.

નયનપાળના હુકમ પ્રમાણે મુકામ ઉપાડીને બધા માણસો દ્વિધિ તરફ જવા લાગ્યા. દુર્ગોદાસ પણ તેની જોડે જોડે ચાલ્યો. આસરે બે મુકામ થયા નથી તે જ સાંજની વખતે જગલમાં છાવણી નાંખી અને નયનપાળ પોતાના તંબૂની બહારની બાજુએ એકલો જ વિચાર કરતો બેઠો છે. તેના મનમાં શા વિચાર ચાલતા હશે તે તે જ જાણે. તે એકાએક બેઠેલી જગ્યા ઉપરથી ઉઠ્યો. અને પોતાના હાથ પછવાડે એકના ઉપર એક વિંટાળીને અહીંથી તહીં આંટા ફેરા ફરવા લાગ્યો. કેટલાંક માણસો મનમાં વિચારોની લહેરો આવ્યાથી નિરાંતે બેસી શકતાં નથી, જેમ જેમ વિચારની ગતિ ચાલે છે તેમ તેમ તેના શરીરની પણ ગતિ થવા માંડે છે; તથા તે બેઠેલી જગ્યાપરથી ઉઠીને ત્યાંથી આંટા ફેરા ફેરે છે. નયનપાળ તેવી પ્રકૃતિનો માણસ હતો. જેમ જેમ તેના મનમાં વધારે વધારે વિચારો થવા લાગ્યા, તેમ તેમ તે વધારે અપાટાથી પોતાના તંબૂની આસપાસ આંટા ફેરા દેવા લાગ્યો. આસ્તે આસ્તે તેના તે વિચારો એટલા વધી પડ્યા કે તે શબ્દના રૂપમાં બહાર નિકળ્યા. “આ તદ્દન ખરું છે કે જ્યાં સૂધી દ્વિધીમાં જઈ પહોંચ્યું નહિ ત્યાં સૂધી તે થવું શક્ય છે. એક વખત દ્વિધીમાં ગયા કે પછી વણી કોશેશ કરીશ તો પણ - મનનો હેતુ પૂર્ણ થવાનો નહિ, પણ હમણાં મારા હાથમાં છે ત્યાં સૂધી મારા મનમાં છે ને પૂર્ણ થવાનો સંભવ છે.” આવી રીતે નાના પ્રકારના પોતાના મનની જોડે વિચાર કરીને તેણે પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરી.

એવાનો નિશ્ચય કર્યો. જસવંતસિંહની રાણીને એકવાર મળીને કાંઈ કહેવું એવું તેના મનમાં આવ્યું.

રાણી ચંદ્રાવતીને તેણે જોઈ હોય અથવા ખીજા કાંઈ કારણથી હોય, પણ પોતાની એ ઇચ્છા પ્રમાણે તરત કરવું એમ તેણે પોતાના મનમાં આણ્યું. પોતે બધાનો ઉપરી છે એ મનમાં લાવીને તેણે પોતાના તંબૂની ઘણો જ નજદીક ચંદ્રાવતીનો તંબૂ રાખ્યો હતો, તેથી તેને ત્યાં જવાનો જરાએ વિલંબ થાય એવું નહોતું અને તેના મનમાં પણ હવે તેની મુલાકાત લેવી એવો પકો ફાવ કર્યો હતો. તથાપિ તેનાં પગલાં આગળ ઉપડતાં નહોતાં. તે જેટલા ભાગમાં આંટા ફેરા મારતો હતો, તેટલા ભાગથી પેલી બાબુએ એક ડગલું પણ તેનાથી ભરાતું નહોતું. મનમાં એક વખત પકો ફાવ કર્યો કે, પછી માણસ થોડો જ મુગો બેસી રહે છે. તેણે તે તંબૂની નજીક પગલાં ઉપાડ્યાં ને પોતાનો વિચાર ખીજો કાઢ નહિ જાણે એવી તેની ઇચ્છા નહોતી. શીકર વિના સરળતાથી જવું, કાંઈના ડર રાખવાનું કારણ નથી, એવું મનમાં પકું સમજીને તેનાં પગલાં ઉપડતાં હતાં. તંબૂની ગારે બાબુએ પહેરેદાર તરિકે જે માણસો મુકરર કર્યા હતાં, તેના હાથમાં કાનસ હતું, તેથી તેના તરફથી કાંઈ પણ અડચણ આવશે, એવું મનમાં લાવવા જેવું નહોતું. એ બધું મનમાં જાણીને, તે, તે તંબૂના દરવાજા પાસે ગયો તથા ત્યાંના પહેરેદારને રાણી ચંદ્રાવતીની દાસીને બોલાવી લાવવાનું કહ્યું. પહેલાં એકવાર જણાવ્યું છે કે, રાણી ચંદ્રાવતીની જોડે સ્ત્રીઓ ઘણી નહોતી. તે જ સ્થિતિ આ વખતે પણ મનમાં આણ્યાથી રાણી ચંદ્રાવતીનું રૂપ લઈને બેઠેલી ઇંદિરાની પાસે દાસી વગેરે ઘણી જ થોડી હતી, અને તેથી જ હજી સૂધી થયેલી બનાવટી વાત ફેલાઈ નહોતી, એ વાંચનારના જાણવામાં આવ્યું જ હશે. કાંઈ પણ દાસીને બોલાવવાનું કહ્યાથી એક પહેરેદાર જઈને એક દાસીને બોલાવી લાવ્યો તથા તે બહાર આવતાં જ નયનપાળે તેને કહ્યું કે, “તારી શેઠાણીને જઈને કહે કે, હું મળવા આવું છું. મને મળવું છે તે ઘણું જરૂરનું છે. હું કાંઈ પણ કહ્યા સિવાય એકદમ અંદર આવનાર હતો, પણ તેમ કરવું કદાચ તારી રાણીને પસંદ નહિ હોય તેથી તને બોલાવીને પહેલી ખબર આપવા કહું છું.” એટલું કહીને તેને પાછી અંદર મોકલી. પણ પણ થઈ નહિ તેટલામાં તો તેની પછવાડે પગલાં ઉપાડતો તે આવ્યો. દુર્ગાદાસની નજર નયનપાળ પર એકસરખી હતી જ. નયનપાળ પોતાના તંબુમાંથી નિકળીને ઇંદિરા જે તંબુમાં હતી તે તંબુમાં જાય છે, એવું માલમ પડતાં જ તે તેની પછવાડે સાવચેતીથી અંતર રાખીને આવ્યો. જે જે કાંઈ થયું તે બધું તેણે જોયું તથા સાંભળ્યું પણ હતું. થોડીવારમાં અંદર તંબુમાં પેસતાં જ

ને પેલા તણુના દરવાજાના પહેરેદાર પાસે જઈને ઉભો રહ્યો. બિચારાના મનમાં અત્યંત અનિષ્ટ વિચારો આવવા લાગ્યા. જો કાંઈ પણ અનિષ્ટકારક ખતનાવ બનવા લાગ્યો તો હું શું કરવાવાળો છું? હું એકલો છું તથા નયનપાળની જોડે આવેલાં આ પાંચસેં માણસો મારી ઉપર દૂરી પડશે તો મારા ગાંધ રાંધ બેટલા દૂકડા કરી નાંખશે. પણ.....”

એક બાબત ઉપર જેનું ચિત્ત લાગેલું હોય છે તેને આપણે જે કહીશું તે બાબતની શક્યાશક્યતા કદી પણ આડી આવતી નથી. જે કંઈ તેના મનમાં હશે તે આપણે કરીશું ને કરીશું એવી તેની પક્ષી નિષ્ઠા હોય છે. આવી નિષ્ઠાથી જ આજ સૂધી જગતમાં બનેલાં બધાં મહત્કાર્યો થયા છે એ ભૂલવાં નહીં જોઈએ. દુર્ગાદાસ તેવા માણસમાંનો એક હતો.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તે, ચંદ્રાવતી (ઇંદિરા) ના તણુ પાસે આવીને ઉભો રહ્યો. તે પહેરેદારને કહેવા લાગ્યો. “હમણાં નયનપાળ મહારાજ અદર ગયા છે તેથી તે જ્યાં જાય તેની પછવાડે જઈને ઉભાં રહેવું અને નેમને સકટ આવ્યાથી મારા છવ તરફ નહીં જોતાં તેને રોકવા, એ માત્ર કામ છે. તેથી હું અહિંયાં આવ્યો છું” પહેરેદાર જરા હસીલા વ્યભાવનો માણસ હતો. તેણે તરત જ જવાબ દીધો, “તને રાણીજીની સામે જવા નહીં દેવો, એટલું જ માફ કામ છે.”

“અને જવાનું મને પણ કામ નથી,” દુર્ગાદાસે તેને જવાબ દીધો.

પેલી તરફ નયનપાળ દાસીની સાથે અંદર ગયો. ચંદ્રાવતીના પાશાક પહેરી ઇંદિરા ધણી જ એસાવચેતીથી એડી હતી. મોંપર સુરખો વગેરે કાંઈ પણ નહોતો, તેની સામે નયનપાળ જઈને ઉભો રહ્યો. કાણુમાં ને સુંદર મુખ તેની આંખ ઉપર પડ્યું અને તરત જ તેણે સુંદર હાથથી પહેરેલી આઢણીનો છેડો ઉપર તાણીને ઇંદિરાએ ઢાંક્યો. ઘાટા અધકારમાં પડ્યાની આણી ઉપર આવેલાને એકદમ વીજળીનો ચમકારો તજરે પડતા જ ખીજી કાણુમાં જતો રહે છે તેથી જેવી એકદમ માણસની સ્થિતિ થાય છે તેવી નયનપાળની સ્થિતિ થઈ. તે ધણો જ તટસ્થ ઉભો રહ્યો, તથા આશરે પા કલાક સૂધી તેવી જ સ્થિતિમાં તે ઉભો હતો. તેને શું લાગ્યું હશે! તે કહેવું ધણુ જ કઠણુ છે. તે સૌંદર્યમાં અંજાઈને અથવા ખીજી કાંઈ કારણથી સ્તબ્ધ થયો હતો, તેથી તેને કાંઈ જણાયું નહીં. ચંદ્રાવતીની જોડે એક જ દાસી અદર હશે, તે કલ્પના પણ તેને નહોતી. ભારે કાણુ જાણે, કદાચિત્ પોતાની કલ્પના એક અને પોતે બુઝે છે ખીજું જ, એવું જોઈને તેને આશ્ચર્ય લાગ્યું હશે! ગમે તેમ હો, પણ તે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ઉભો રહ્યો હતો. કાણુમાં નેના ચહેરા ઉપર એવું પણ લાગતું હતું કે તેને કાંઈ પણ પહેલાંની યાદી હોવી જોઈએ. છેવટે તે યાદી મનમાં

આવવાની કંઈક હકીકત ઉપરથી જ એકદમ બોલ્યો, “શું આજ પેલી રાણી ચંદ્રાવતી છે?”

એ શબ્દ બોલતાં તેણે, પેલી દાસીની તરફ એટલી આશ્ચર્ય ભરી રીતે જોયું કે, તે બિચારી ગભરાઈને, “નહી! નહી! એ તો ઇંદિરાબાઈ છે,” એવું એકદમ બોલી ઉઠી.

આ શબ્દ બહાર પડતાં જ પોતાની જીભ કાપી નાંખવી, એવું તેના મનમાં આવ્યું હશે; પરંતુ હવે શો ઉપાય? જે થયું તે થયું. તેનાથી જે કાંઈ ફલ થવાનું હશે તે થવા દો.

નયનપાળે એકદમ તેને પૂછ્યું. “આ ચંદ્રાવતી રાણીજી નથી તો પછી આ ઇંદિરાબાઈ કોણ છે? કહે કહે? કોણ તે છે?” પરંતુ તે બિચારી ગભરાયેલી સ્ત્રી વધારે શું બોલે? નયનપાળે જેમ જેમ વધારે ખૂમો પાડવા માંડી તેમ તેમ તે બિચારી વધારે ગભરાવા માંડી તથા “ઇંદિરાબાઈ દુર્ગાદાસની બહેન ચંદ્રાવતી રાણીની જગાએ બેઠી ને ચંદ્રાવતી રાણીજી અહિંથી ક્યારનાં જતાં રહ્યાં છે,” એટલું તેણે રોતાં રોતાં કહ્યું. પછી શું પુછવું? તરત બહાર આવીને તેનો પહેરો સખત રાખવાનો હુકમ આપ્યો. દુર્ગાદાસને પકડી રાખ્યો અને ચંદ્રાવતી રાણીને જે કોઈ અરથ રસ્તેથી પકડી લાવશે તેને મોટાં મોટાં ધનામો આપવાનું પોતે ખૂમો પાડીને જાહેર કર્યું.

તરત વીશ વીશ તથા પચીશ પચીશ માણસની ટોળીઓ થઈને ચારે બાજુએ શોધ કરવા નિકળી પડી.

દુર્ગાદાસ ઉપર તેને એટલો તો ગુસ્સો આવ્યો કે, ટોળીઓ કરીને માણસો દશ દિશામાં મોકલવાનું કામ પૂરું થવાની પહેલાં, તેણે તેને એકાદા ઝાડપર ટાંગીને ફાંસી દેવાનો વિચાર કર્યો. આ નીચ માણસની યુક્તિથી પોતાના સઘળા ભવિષ્યના ભાગ્યોદયની ધૂળધાણી થઈ, તેથી તેના ગળાપર ફકત હાથ ચાંપીને જીવ લઉં કે શું કરું? એમ થઈ ગયું. આદેશાહે ચંદ્રાવતી રાણીને દિલ્લીમાં લાવવા માટે કોણ જશે? અને લોકોમાં બિલકુલ જીમાટ થયા શિવાય તેને કોણ લઈ આવશે? એવું બોલ્યાથી, તે કામ સંપૂર્ણ રીતે તેની ઇચ્છા પ્રમાણે પૂર્ણ કરવાનું માથે લીધું છે, તે પ્રમાણે મારે હાથે તે કામ બરાબર થયું હોત તો મારો કેટલો મરતબો વધ્યો હોત? મને રાણા જસવંતસિંહનું બધું માન મળ્યું હોત! જોધપુરની ગાદી ઉપર હું ક્યારનોએ બેઠો હોત. પણ હવે તેનો ઉપયોગ શો? ઘણાં વાદળાં થઈ ગયા પછી હવે વરસાદ થશે, એવું જાણીને આતુર થયેલો ખેડૂત તે વાદળાં તરફ જુવે ન જુવે એટલામાં એકદમ વા વાઈને તે વાદળાં વિખરાઈ જાય અને તેથી જેમ ખેડૂત ઘણો દિલગીર તથા ઉદાસીન થાય છે તેવી

આબેહુબં સ્થિતિ નયનપાળની થઈ. ચંદ્રાવતી રાણી ગર્ભવતી છે તેવી સ્થિતિ માં જ દિલ્લી લઈ જઈને પોતાના જનતાનખાનામાં રાખીને, જસવંત-સિંહના વંશની પાયમાલી કરવી તથા જોધપુરની ગાદી ઉપર પોતાના કાંઈ હાથ-નીચેનાં પુત્રાને બેસાડવો, એવી ઔરંગઝેબની મોટી ઇચ્છા હતી એ નયનપાળના જાણવામાં સારી રીતે હતું. પરંતુ ચંદ્રાવતીને પકડી લાવવાનો લોકોમાં ખુમારો નહીં થાય અથવા રજપૂતોને પોતાની ડગાધ માલમ નહીં પડે એમ થાય તો સાફ, નહિ તો સર્વજાણ ખરાબ થશે અને તેઓ એકદમ એકત્ર થઈને પોતાને ત્રાસ આપશે અને એક પછી એક રજપૂત ગાદી, પોતાના હાથમાં લેવાની જે કાંઈ યુક્તિ કરવાની છે, તે બધી નકામી જશે; તેમ થાય નહીં તેને માટે ઔરંગઝેબની મોટી નજર હતી.

તેની ઇચ્છા પ્રમાણે મોટી ઇચ્છા રાખી, તે બળવી લાવવાને નિકળેલા આ નયનપાળની જ્યારે આવી નિરાશા થઈ ત્યારે તેને શું થયું હશે! તેને કેટલો ગુસ્સો ઉપજ્યો હશે! તે કેટલો સતાપિત હશે! તેની કલ્પના તેવા મનોરાજ્યમાં ને તેવી જ રીતે નાશ થયેલાને માત્ર થઈ શકે. તેણે ગુસ્સામાં, ને સંતાપમાં દુર્ગાદાસને ઝાડપર લટકાવીને ફાંસી આપવાનો હુકમ પણ આપ્યો; અને તેમ કરવાને માટે તેને એક મોટા ઝાડની નીચે લઈ જાય છે, તેટલામાં તેના મનમાં કાણ જાણે શું આગ્યું કે તેણે પોતાનો હુકમ ફેરવ્યો. તેને એમ લાગ્યું કે, મારી જોડે તેને રાખીને છળ કરીશ તો જ ચંદ્રાવતી મારા તાબામાં આવવાનો સંભવ છે, નહીં તો મુદ્દલે નથી. આ મનમાં આવતાં જ તેને પોતાની પાસે બોલાવ્યો, પોતાની જોડે ચલાવ્યો, તથા જૂદા જૂદા સવાલો પૂછ્યા. પરંતુ એકનો પણ દુર્ગાદાસે જવાબ દીધો નહીં. તે શાંતિથી ફરેક સવાલ સાંભળીને મુગો મુગો ચાલતો હતો. તેના મન ઉપર સારી અસર કરવી, તેના મનમાં મજબૂત ઠસાવવું, એવા હેતુથી નયને કહ્યું, “દુર્ગાદાસ! હવે તમારી બહેનની હાલત શી થશે તેનો વિચાર થાય છે કે? જે આ વખતે મને ચંદ્રાવતી મેળવી આપશે અથવા તમે તેને ક્યાં નસાડી મૂકી છે તે કહેશો તો તેના નસીબની બધી વિટંબણાં દૂર થશે; અને તમે બાદશાહની દરબારમાં ઘણું માન મેળવશો.” દુર્ગાદાસ કાંઈ આવા બોલવાથી છેતરાય તેવો ન હતો. તે અક્ષર પણ બોલ્યો નહીં, પરંતુ નયનપાળને ગુસ્સો આવે એવું ધિમ્મરવા યોગ્ય સ્મિત તેના મોંપર જણાવા લાગ્યું. તે હસતા મોંના ઉદ્દેશ પ્રમાણે તેનું પરિણામ પણ જે થવાનું હતું તે થયું જ. એ જોઈ નયનપાળને એટલો ગુસ્સો ઉપજ્યો કે તરત તેણે ફાંત પીસીને તરવાની મુઠ ઉપર હાથ લગાડ્યો, અને એ પાણી માણસની પોતાના હાથથી ગરદન કાપી નાખવી, એવો તેના મનમાં વિચાર આવ્યો પરંતુ આશા ક્યાં છૂટે છે? જે તેને મારી નાખવામાં આવે

તો કાંઈ કાલ નથી, તેને રાખીને તેના હાલ હવાલ-કરવામાં આવે
 તો જ કંઈ પત્તો મળવાનો સભવ છે, એવું, તેના મનમાં પુનઃ આન્યું.
 “ચંદ્રાવતીને ક્યે રસ્તે તસાડી છે? કહો કહો!” એવું તેને પુનઃ પુનઃ પૂછીને
 ફરી એકવાર તેના ઉપર ગુસ્સો કરવા લાગ્યો. દુર્ગાદાસે પોતાની કમરની
 તગવારને હાથ લગાડીને પોતાનો ઘોડો જરા આગળ લીધો; પુનઃ
 તેવું જ તિરસ્કારવાળું તથા તુચ્છતા દેખાડનારું હસ્યો. પછી શું પૂછ્યું?
 નયનપાળના ગુસ્સાની હદ જતી રહી. દુર્ગાદાસ તેના સવાલનો
 ઉત્તર આપત તો તેને તેટલો ગુસ્સો આવત નહિ; પરંતુ ઉત્તર
 તો નહિ જ, પણ તેને બદલે ઉલટું અનિશય, તિરસ્કાર દેખાડનારું હસ્યું?
 થઈ રહ્યું! તેનું મન વધારે ઉશ્કરાયું. શું કરવું તે તેને સૂઝ્યું નહિ. કાણુલથી
 રજપૂતાનામાં, જ્યાંના તે બધા માગોં જાણતો હતો; પરંતુ પોતાને
 માણસો જોઈએ છીએ, તે ક્યે રસ્તે ગયા હશે, તેની કલ્પના થતી
 નહોતી. પણ વખત હવે કંઈ કદત વિચાર કરવા લાયક નહોતો. કાંઈ પણ
 એક ત્રિકટ રસ્તો પકડવો અને લિલ્લોને, અમુક અમુક જાતનાં માણસો
 તમને કઈ આશુ જતાં મળ્યાં? એમ પૂછતા જવું, એના શિવાય બીજા
 કાંઈ પણ ઉપાય રહ્યો નહોતો તે પ્રમાણે તેણે કર્યું. તે મુકામો કરતો કરતો
 આગળ ચાલ્યો. પોતાની જોડે ઇંદિરા તથા દુર્ગાદાસને લીધાં. ઇંદિરાને નકામી
 સાથે લઈ, ચંદ્રાવતી જે રસ્તેથી ગઈ હતી તે રસ્તે તેનું પંછવાડું તો તેણે લીધું
 તેમાં તો કંઈ શક જ નહોતો થોડે ગયા પછી લિલ્લો પાસેથી કંઈક ખચર મળનાં
 તેને આનંદ થયો. વખતે વધારે સંતાપ થાય એવો કાંઈ પ્રસંગ આવે તેથી તેણે
 આગળ ચાલવાની ઘણી જ ઝડપ કરી. પણ થોડે જતાં જ, જે
 લિલ્લે એ રસ્તો દેખાડ્યો તે લિલ્લ એકદમ નાસી ગયો. નયનપાળે તેની
 ઘણી શોધખોળ કરી પણ કાંઈ પત્તો મળ્યો નહિ. એ લિલ્લને મારાથી દૂર
 કરવાનું કામ દુર્ગાદાસ શિવાય બીજા કાંઈથી થયું નથી એવું તેણે ધાર્યું,
 તેથી તેનો ગુસ્સો ઘણો વધ્યો તે જોયો; “જો હું ખરો નયનપાળ
 હોઉં તો તારી આખની સામે પકડીને ચંદ્રાવતીને દિલ્લી લઈ જઈશ;”
 એવું કાત ખીસીને તેણે કહ્યું. એટલું જ નહિ પણ મોની વરાળ વળી
 એવી કાઠી કે, “જે જોધપુરના મળ્યને માટે તું આટલી ખટખટ કરે છે
 તે મળ્ય હું લઈને તે ગાદી ઉપર હું એસીશ ને ચંદ્રાવતીને રાણી કરીને
 તને ત્રણ વાર ગામમાં ઉધે ગધેડે એસાડીને ફેરવીશ અને પછી દાંસી દઈશ.
 અત્યા મૂઠ! ચંદ્રાવતીને લઈને તું શું કરનાર છે? તેને છોડેશ નથી, થયેલો
 છોડેશ તો મરી ગયો, હવે શું કરવા ધારે છે?” આ છેલ્લા શબ્દ સાંભળતા જ
 દુર્ગાદાસને એકદમ મોંઠેથી હસ્યું આન્યું; અને તેની જોડે નયનપાળના મનમાં
 એકદમ અજવાળ પડવા જેવું થયું. તેણે એકદમ અટકીને આસપાસ જોયું;

પછી એકદમ મોટેથી બોલ્યો, “હા ! હા ! ચંદ્રાવતીની જોડે તે છોકરો પણ ગયો છે ! હાયા ! હું કેવો મૂર્ખ છું ! ઘણો જ ગધેડો છું તેમાં કાંઈપણ શક નથી. કેવો હું છેતરાયો ?” તેટલામાં કાંઈ સૂઝ્યા જેવું થયાથી તેણે એકદમ ઇંદિરાના તળુમાંથી પેલી દાસીને બોલાવવાનો હુકમ કર્યો. તે આવી, તેને એક ઝપાટે પુછ્યું; “બોલ રે રાંડ-દદા ! રાણીનો છોકરો મરવાનું ખરું છે કે ખોટું ?” એવું તેણે ઘણો જ દમ ભરાવીને પૂછ્યું. તે દમ ભરાવ્યાથી તે દાસી બિચારી એટલી ગભરાઈ ગઈ કે તેણે ‘હા’નો જવાબ દીધો. પછી શું પૂછ્યું ? તેને તેવો ઘણો દમ ભરાવીને બધી હકીકત પૂછી લીધી અને તે જાણ્યા પછી પોતાના ભોળાપણા માટે પોતાને એટલો બધો સંતાપ થયો કે, પોતાને જ પહેલી શિક્ષા મળવી જોઈએ એમ તે પચ્ચીશ વખત બોલ્યો. આખરે હવે બાદશાહને મોં પણ શી રીતે દેખાડવું ? જેને માટે બાદશાહ સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરવાથી મને આહિં મોકલ્યો હતો તેમાં જ હું પોતે પોતાને હાથે સર્વ રીતે છેતરાયો, તો બાદશાહને હવે મોં પણ શી રીતે દેખાડવું ? અને હવે કરવું પણ શું ? તે તેને કંઈ પણ સૂઝયું નહીં. દુર્ગાદાસના કંઠને દબાવીને મારવો કે તેને ફાંસી પર લટકાવવો, એ વિચાર તો આવ્યા જ કરતો ! પરંતુ તેમ ક્યાંથી શું વળનાર છે ? તેના હાલહવાલ ક્યાંથી જ તેને સળ થશે; તેની બેહેનને ચંદ્રાવતી રાણીની જગા આપીને રાણીને નસાડી મૂકી તેની વિરૂદ્ધના વેઠાવવાને તેને ખરેખર સળ આપવી જોઈએ, એવું પણ મનમાં આવ્યું, તેથી તેને જીવતો રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો.

ચંદ્રાવતીનું પછવાડું લઈને જવાના શિવાય બીજા કાંઈ આશે નથી, એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો તથા રસ્તો દેખાડનાર ભિલ્લ જો કે નાસી ગયો હતો તોપણ તેને શોધવાની ધડપછાડ ન કરતાં આગળ માર્ગ કાઢ્યો. “ભિલ્લોનો રજપુતોને વિષે સારો પ્રેમભાવ હોવાથી એકે જઈને ચંદ્રાવતી રાણીને, તમારા શત્રુ તમારી પછવાડે આવે છે અને ઘણા જ પાસે આવી પહોંચ્યા છે એવું જાણ કરી દીધું અને તે માલમ પડતાં જ પક્ષા અજીતસિંહને નસાડી લઈ ગઈ, એ વાંચનારને જાણવામાં આવ્યું જ છે.

પરંતુ અજીતસિંહ એકલો સકટમાંથી છૂટે તેથી શું થવાનું હતું ? ચંદ્રાવતીને પણ તે સંકટમાંથી બચાવવી જોઈએ. તેનું કેમ કરવું ? તેની યોજના કરવામાં હવે જરા પણ વખત નથી, જે પળ જતી હતી તે લાખ લાખ રૂપિયાની કીમતની હતી. આખરે રામસિંહને એવું જણાયું કે, કાંઈ પણ ભિલ્લની ઝુંપડીમાં રાણીજીએ ધૂપાઈ બેસવું, તેના શિવાય બીજા કાંઈ પણ માર્ગ નથી. બધાએ તેને ટેકા આપ્યો. કરવા શિવાય બીજું કાંઈ શક્ય નહોતું. બિચારી ચંદ્રાવતીએ પણ

તે કબૂલ કર્યું. તે ડોળીમાંથી નીચે ઉતરી, એક લિલ્લને ખભે બેસી. પછી એ ત્રણ સરદારને જોડે લઈને, ઘણી ગાઢી ઝાડીમાંની એક ઝુપડીનો રસ્તો લીધો. પરમેશ્વરના મનથી તેનો છૂટકો કરવાનું જરૂરનું હતું તેમાં શક નથી; કારણ કે તે લિલ્લને ખભે બેસીને પોતાના સરદારોની સાથે તે ગાઢી ઝાડીમાં પેસી ગઈ તે સૌની નજરથી બહાર થઈ ન થઈ, એટલામાં નયનપાળની ડોળી આવી પહોંચી! પણ ડોળીમાં કોઈ નથી, એવું એકદમ જણાય નહીં, તેથી તેમાં એક હથિયારબંધ સિપાઈને બેસાડીને તે ડોળી ઢાંકી રાખી, ને ડોળી ઉપાડનારા પૂર વેગે નાસતા હોય, એવું આંખેહુખ દેખાવામાં જે કંઈ વખત લાગ્યો તે જ લાગ્યો. પણ નયનપાળનાં માણસોએ એકદમ આવીને તેઓને પકડ્યા; ને તે ઢાંકેલી ડોળી દૂરથી જોતાં જ તેને ઘણો આનંદ થયો. પહેલાં જો કે પોતાની મુર્ખાઈ થઈ, તથા હુઆ દુર્ગાદાસના દગાંથી પોતે ભોળવાઈને છોટરાયો, પણ આખરે તેને તે શિકાર મળ્યો, એવું મનમાં આવવાથી તે ઘણો જ ખુશી થઈ ગયો. ડોળીના બોધઓને ડોળી મૂકવાનો હુકમ કરીને તે આગળ આવી ઉભો; પરંતુ તે ડોળી તેઓ નીચે મૂકતા નહોતા અને સાથેના માણસો ડોળીની ચારે બાજુએ એકઠા થઈને ડોળીનું રક્ષણ કરવા સામા ઉભા રહ્યા, ને કહ્યું કે, “અમારામાંથી દરેક માણસનાં મુઠાં પડશે ત્યાં સૂધી અમે અહીંથી હાલવાના નથી.” એવો ઘણો જ દૃઢ નિશ્ચય દરેકના ચહેરા ઉપર જણાવા લાગ્યો. તે નયનપાળની નજરમાં આવ્યો. પણ હાથમાં આવેલો શિકાર શું છોડે તેમ છે? તેણે પોતાનાં માણસોને એકદમ “તોડો તોડો” એવો હુકમ આપ્યો અને તે બેઉ બાજુએ થોડી થોડી મારામારી પણ થઈ. અંદાવતી રાણી અને તેના માણસો લિલ્લના ઝુપડામાં જઈને છૂપાઈ રહે, તેટલો વખત મળે તેવા હેતુથી, તેઓએ સારી રીતે મારામારી કરી. મારામારી કરતાં કરતાં બોધોએ પડ્યા ને તેની બાંધ પરની ડોળી પણ પડી. એકંદર માણસો થોડાં જ હતાં પણ તેઓ ખરેખર દરેક જણ પડ્યા ત્યાં સૂધી લડ્યા—તેમ કરવાનું કારણ એ હતું કે, પોતાની સ્વામિનીને પુષ્કળ વખત મળે અને ડોળીમાં કાંઈ નથી એવું જલદીથી શત્રુઓના જાણવામાં ન આવે. પણ આખરે ડોળીનું રક્ષણ કરનારોમાં સાગ્ન શરીરનો કોઈ પણ ન રહ્યો એવું જોઈને, આનંદિત થતો નયનપાળ ઢાંકેલી ડોળીની પાસે ગયો; આસ્તેથી તે ડોળીનો પડદો ઉપાડીને અંદર જોવા જાય છે, તેટલામાં બહારથી એક તરવારનો ધા ખલા ઉપર તથા અંદરથી એક કટારીનો ધા મોં ઉપર—એવા બે ધા પડ્યા. અંદરથી આવેલો ધા ઓચિંતો લાગ્યો; કારણ તેનું મોં તે તરફ આગળ પડ્યું નહોતું. બેઉ તરફથી ધા આવ્યાથી તે ઘણો જ ચકિત

થયો, તેમાં પણ અંદરથી ધા આવ્યો તેને માટે - તો એટલું આશ્ચર્ય લાગ્યું કે, તે થોડો વખત સૂધી સ્તબ્ધ જ બની રહ્યો. બહારથી ધા કરનાર માણસને તો સિપાઇઓએ પકડી તેના હાથ બાંધ્યા, પણ અંદરથી ધા કર્યો તે પણ તેઓને નવાઇ જોવું લાગ્યું. થોડીવારે, નયનપાળે એક હાથે પોતાના મોં ઉપરનો જખમ ધર્યો તથા એક હાથે ફરીને ડોળીનો પડદો પછવાડે ખસેડીને તેમાં રહેલી શણીને હવે બહાર ખેંચી કાઢવી, એવા હેતુથી આગળ વધ્યો. પણ આશ્ચર્ય! ડોળીના પડદા ખસેડ્યા અને ચંદ્રાવતીને બદલે એક હથિયારબંધ ચન્દ્રાવતો બહાર નિકળી, તેના શરીર ઉપર ખીન્ને એક ધા કરવાને આગળ વધ્યો; અને એ જોતાં જ તે ખેડે માણસના ચહેરાપર એ જૂદા જૂદા વિકાર ઉત્પન્ન થયા. નયન પાળના ચહેરાપર ઘણી જ નિરાશા અને એવાળું આશ્ચર્ય; અને આટલું આટલું કર્યો છતાં આખરે પોતાની મહારાણી તથા નાનો અછ-તસિંહ એ દુષ્ટના હાથમાં સપડાશે કે શું, અને માટે અત્યંત ખેદિત થયેલા દુર્ગાદાસના ચહેરાપર ઘણો જ આનંદ!

આટલું થયું તો પણ મહારાણી અને નાના મહારાણાનું રક્ષણ થયું. તે જોતાં જ તે સ્વામિનિષ્ઠ સેવકને તેવો આનંદ થાય તેમાં નવાઇ શી? નયનપાળના મનની સ્થિતિનું વર્ણન કરવું એ કેવળ અશ-ક્ય જ છે. તેને જરા આશાંકુર થયો હતો. તેથી સાર્થક માનનારા, જીવને પોતાને મળવાનો અમૃતનો પ્યાલો એકાએક કાઢીને ચપાટ મારીને ખુંચવી લીધો હોય તેના કરતાં વધારે દુઃખનું કારણ ખીજું શું હોય? જે લોદાએ મરવા સૂધી પણ કેવળ મને દગો દેવાને આટલી લાલચ કરી, તેઓએ મને કેટલો 'છબ્યો'? તેને ગમે તેટલું કપટ આપીશ તોપણ પોતાની સ્વામિની ક્યાં સતાઈ છે, તે શું મને કહેશે? નહિ જ! પરંતુ યત્ન કર્યા વિના શું રહેવાય તેમ છે? તેણે પોતાના માણસો દ્વારા તેમના ઘણા જ હાલહવાલ કરાવ્યા, પણ તેનાથી કાંઈ પણ ફળ થયું નહીં; કેમકે તે બધાં માણસો જીવ ઉપર ઉદાર થયેલા હતા, તે શું તેની પરવા રાખે? આખરે તેઓના ગળા ઉપર તરવાર મૂકીને તેઓને પૂછ્યું, તે પણ નકામી!! ત્યારે ઘણાં જ ચીડાઈને તેણે દુર્ગાદાસના દેખતાં જ તેમનાં માથાં કાપીને તેઓને મારી નાંખવાનો હુકમ આપ્યો અને તે રજૂપૂતોને તદ્દન કંઈક લગાડનાર નામદંપણનાં કામો (જખમી થઈને ઘણા જ દીન થઈ પડેલા લોદાને હાલહવાલ કરીને મારવાનાં કામો) કરીને તે દુર્ગાદાસના તરફ ફરીને કહેવા લાગ્યો, “ઓ ચડાળ! તારા દેખતાં પેલી તારી લુચ્ચી બહેનની કેવી દશા કંઈ છુ તે જો! તેનો જીવ લઉં છુ જીવ! પછી તારા શરીરના કકડે કકડા કરીને ગીધ કે શિયાળને ખવડાવીશ!” દુર્ગાદાસ- ગુપચુપ ઉભો

હતો; તે એક પણ અક્ષર બોલ્યો નહીં; પણ પહેલાં પ્રમાણે તે ફક્ત હસ્યો. પોતે કાંઈ બોલે છે તેપણ ગુપ્તગુપ્ત સાંભળી લે છે, ઉલટો પોતાની કુચેષ્ટ કરવા માટે તથા પોતાનું બોલવું કેટલું તુચ્છ છે એ દેખાડવા માટે કેવળ હસે છે, એવું જોઈ નયનને પગથી માથા સુધી આળ પેદા થઈ અને પોતાના કહેવા પ્રમાણે કરવાનો નિશ્ચય કરીને તેણે તરત જ પોતાનાં માણસોને ઇંદિરાને પોતાની સામે ઉભી કરવાનો હુકમ કર્યો.

ઇંદિરાને આણી; તેની સામે ઉભી કરી. તે સ્ત્રી છતાં પણ તે વખતે ધણી જ બહાદુરીથી તથા જાણે પ્રત્યક્ષ થમને, “કર, માફ જે કરવાનું હોય તે!” એવું કહેતી હોય એ પ્રમાણે ચહેરો કરી ઉભી રહી. નવાઈ એ હતી કે, સ્ત્રી જાતિને કુદરતી ચાલે મોં નીચું કરીને ઉભાં રહેવું પણ તે તેમ ન કરતાં સામી ઉભી રહી ત્યારે નયનપાળ તેના સામે નીચું માથું ધાલીને ઉભો રહ્યો. તેનાથી પેલી બહાદૂર સ્ત્રીના તેજ તરફ જોવાતું જ નહોતું. તેની આંખ ચળકવા લાગી, એવું સ્પષ્ટ જણાયું. એવી સ્થિતિમાં આશરે પા કલાક ગઈ, પછી નયને પોતાનું ચિત્ત સ્થિર કરીને કહ્યું, “તે અને તારા આ મૂર્ખ ભાઈએ બાદશાહનો કેટલો અપરાધ કર્યો છે, તે તને શું માલમ છે? હવે તમને શી સજા થશે તેની કાંઈ પણ કલ્પના તને છે કે?.....”

પરંતુ આ તેનું બોલવું પૂરું થયું નહોતું, તેટલામાં જ તેને બંધ કરીને તિરસ્કારવાળા અવાજથી ઇંદિરા બોલી, “જ્યારે અમે એવું કરવાનું નક્કી કર્યું ત્યારે જ તેનો વિચાર કર્યો છે, તે સમજ્યો કે? મહારાણી અને મહારાણા સુરક્ષિત છે, એટલા અક્ષરો એક વખત કાનમાં ગયાથી અમને ખેડેને જે થવાનું હોય તે થવા દે. જોધપુરના પ્રત્યક્ષ દેવતા, માતા તે જો અમારો ખેડેનો જીવ લેવાને તૈયાર હોય, બાદશાહના (મુસલમાનના) જનનાખાનામાં જઈને વિટંબણા થવાનો ખરાબ પ્રસંગ જો અમારો જીવ આપવાથી ટળે, તો પછી અમારે શું જોઈએ?”

તે સાંભળીને તે જ વચમાં બોલ્યો; “પણ તારી વિટંબના શી થશે? મહારાણી ધણું તો બાદશાહની રાણી થઈ હોત, પણ આ ભારે અપરાધને માટે બાદશાહ તને શી સજા કરશે તેની તને ક્યાંથી કલ્પના છે? એકાદા સીધી, બોબની સાથે તારૂં લગ્ન કરાવવાને પણ તે ચુકશે નહિ.”

આ સાંભળીને, ઇંદિરા ધણી જ મોટેથી નયનપાળને સારી રીતે ચીડવવાને ખડખડાટ હસી, પછી બોલી; “મારી પોતાની કાળજી કરવા માટે હું શક્તિમાન છું, તે માટે મારે તારી પરવા નથી; તું શા માટે મારી ચિંતામાં બળ્યા કરે છે? મારી અને મારા ભાઈની કાળજી તારે કરવી જ નહીં; અમે અમારૂં કુટુંબ લઈશું. અરે મૂર્ખ! જેને રજપૂતપણાનું જરા પણ

અભિમાન છે, તે પેલા દુષ્ટ અને લંપટ તરકડાના હુકમથી, પોતાની મહાન પવિત્ર પતિવ્રતા દેવી ચંદ્રાવતી, જે પ્રત્યક્ષ જનનીસમાન પૂજ્ય છે, તે મહાદેવીને પકડી લઇ જઇને, પેલા ચાંડાળને સ્વાધીન કરવા તું આવ્યો છે? રે તારા હાથ પગ તે જ વખતે કેમ ટૂટી ન પડ્યા? અમારા સરખા ઇમાની નોકરોને તો સાચાશી આપી, તેમને છોડવી લઇ જવામાં તારે મદદ કરવી જોઈએ, તેને બદલે ઉલટો તું તેમની પછવાડે લાગે છે, તેમને પકડવાને જ અહીં સૂધી આવે છે? એટલું જ નહિ, પણ અમને પણ, ‘તમને પ્રસાવીશ, તમારા બેહાલ કરી નાંખીશ, તમારી દુર્દશાં કરીશ, તમને ગરદન મારીશ,’ આવી આવી ધમકીઓ આપે છે? તને એમ સ્વપ્નું પણ આવે છે કે, તારા જેવા બાયલા, નીચની ધમકીથી ગભરાઇને અમે આજ સૂધી ખાધેલા લુણને હરામ કરીશું? કરી લે, કરી લે, તારાથી જે થાય તે કરી લે. શું ઉભો રહ્યો છે? પેલો રહ્યો મારો ભાઇ, તેના જોડા લુછવાને પણ તું લાયક નથી, અને આ ઉભી હું! અમને બંનેને તારાથી થાય તે કરી લે. હરકત જરા પણ રાખીશ નહીં; બહીક જરા પણ રાખીશ નહીં. આવી વફાદારીના કામમાં અમારો જીવ ગયો તોપણ શું થયું!”

અષ્ટાંગે વ્યાપેલા ક્રોધથી તમ થયેલી દેવી મહિપાસુરી, પોતાની સામે ઉભેલા મહિપાસુરને, “લે આવ, હવે સામો,” આદિ વચ્ચેનાથી ઉશ્કેરતી હોય તેમ, નયનપાળની સામે ઉભેલી ઇંદિરા, ક્રોધથી રક્ત થઇ, તેને ઉશ્કેરતી હતી.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

દિલ્લીમાં.

“આપણે આવાં દુષ્ટ કર્મ કર્યાં છે, એ વાત લોકોના જાણવામાં આવી હશે,” આવી શકાઓ દુષ્ટકર્મ કરનારને અનેક તર્ક વિતર્ક કરાવતી, તેના મનને સર્વદા કલેશથી પ્રબલિત રાખે છે, એ સ્વભાવિક જ છે. પોતે દુષ્ટ કર્મ કરતો છતાં, જગતમાં વિશુદ્ધિનો આડંબર રાખનાર નરાધમ એમ જ જાણે છે કે, આપણું સંશયી મન ખીન્નું ક્રોધ જાણી શકતું નથી. પોતાનું ખરૂં સ્વરૂપ ખીન્ન ક્રોધના જાણવામાં ન આવે, એટલા માટે તેને અનેક ધડલાંજ કરવી પડે છે, અને તેમ કરવામાં તેને જે જે યુક્તિ પ્રયુક્તિ કરવી પડે છે, તે તેનું મન જ જાણે છે. પોતાના આડંબરથી દુષ્ટકર્મને હાંકી, જગતનાં અન્ય મનુષ્યોને છેતરવાથી તે ફૂલાય છે.

દિલીપનિ આદશાહ ઐરંગઝેબની અત્યારે ખરેખર આવી જ સ્થિતિ થઈ હતી. રાજા જસવંતસિંહની ખામતમાં તેણે પહેલેથી છેલ્લે સૂધી જે વર્તન ચલાવ્યું હતું, તે એવું સમજીને ચલાવ્યું હતું કે, પોતાના કાવાદવા કોઈ સમજી શકતું નથી; તેમ જ તે સમજી શકે એવો દક્ષ કોઈ છે પણ નહિ. પણ કુકર્મીને પોતાનું હૃદય જ ડાખ્યા કરે છે. તે જ પ્રમાણે આ વખતે ઐરંગઝેબને પણ થતું હતું. તેણે કટલાક દિવસ ઉધ શું છે તે જાણ્યું જ નહોતું. પ્રત્યેક પદાર્થમાં તેને પૃથ્વીસિંહ અને જસવંતસિંહ જ જણાતા હતા. ઐરંગઝેબ એવો ચતુર હતો કે, પોતાની આવી સ્થિતિની કોઈને શંકા પણ આવવા ન દેતાં, પોતાનો સર્વ રાજકારભાર ચલાવતો હતો. પૃથ્વીસિંહને માર્યો છે તેની કોઈને પણ શંકા નહોતી. પણ આ કૃત્યથી તેનું મન અસ્વસ્થ થઈ ગયું છે, એવું બહારના કોઈને જાણવાનું કારણ પણ મળી ન શકે, એમ તેણે પોતાનું વર્તન રાખેલું હતું. જસવંતસિંહના ઉપર આવી ભયંકર આફત આવી પડવાની વાત પોતે ખીન્ન-જોના આગળ સંખેદ હૃદયથી કરતો, એટલું જ નહિ, પણ બોલતાં બોલતાં આંખોમાં પાણી લાવતું તે પણ આ નરાધમ ચૂકતો નહોતું.

આવી આવી અનેક રીતે, ઐરંગઝેબ લોકોને છેતરવા પ્રયત્ન કરતો હતો. પણ લોકો તેને રૂવે રૂવે જોળખી રહેલા હોવાથી, પોતાના મનમાં આવે તેવું તેને-માટે બોલતા હતા. આદશાહ પણ લોકોના સંશયોનો પાર પામી ગયેલો હતો અને તેથી તેના સંબંધમાં કોણ શું બોલે છે? તથા કોણ શું કરે છે? તે પોતે જાણવાના હેતુથી તેણે હવે ધૂપા જામુસો ફેરવવા માંડ્યા. કોઈનો સંશય પડતો કાગળ જણાય તો તે રસ્તામાંથી જ છીનવી લઈ, આદશાહને પહોંચાડવામાં આવતો, અને જો તેમાં પોતાના વિરુદ્ધનું કાંઈ પણ લખાણ જણાય તો લખનારની તો પૂરી કમખખની જ! તે કંઈ ચુકિતથી, ક્યે ખહિને, કોને, શી શિક્ષા કરશે, તેનું કાંઈ જ કંડી શકાતું નહિ.

આવી સ્થિતિ દિલીપમાં ચાલતી હોવાથી, લોકો પણ ધણા જ ચોંકી ગયા હતા. જસવંતસિંહનો પુત્ર જે દિવસે મારવામાં આવ્યો હતો, તે જ દિવસથી કાબુલ તરફ જસવંતસિંહ અને તેના સંબંધીઓ ઉપર જતા પત્રો, તથા જસવંતસિંહ તરફથી આ ખાબુ આવતા પત્રોની મતલબ જાણવા સારૂ, તેણે કાબુલ તથા તેની આસપાસ પોતાના ખાસ ભરોંસાના ગુપ્ત જામુસો રાખ્યા હતા. આ પત્રો વાંચી જોવાનો એ નરાધમનો હેતુ એવો હતો કે, લોકોનાં મન આપણા તરફ કેવાં છે, અને તેમાં કાંઈ પણ વિરોધ જણાય તો તેઓને પકડી, તેમને સખત શિક્ષા કરવી. પોતે આવું ભયંકર કૃત્ય કર્યું છે, ને તે લોકોના જાણવામાં આવ્યું છે, અને તેથી તે

આખત લોકા જસવંતસિંહને જાણાવ્યા વગર રહેનાર નથી, એવી તે નરા-
ધમને પક્ષી ખાતી થઇ ચૂકી હતી. પણ આ આખતની ખબર પોતાની
જાતના અક્ષર શિવાય બીજા કોઇના પત્રથી જસવંતસિંહ જાણવા ન
પામે, એવા હેતુથી તેણે એ માટે એક જૂદી જ યુક્તિ રચી રાખી હતી.
આ યુક્તિ મુજબ પોતાને કાવતો હેવાલ ગોઠવવા સાર, તેણે રાખેલા
ગુપ્ત જસુસોએ, તેને કેટલાક પત્ર આણી આપ્યા. આ પત્રો વાંચી તેના
લખનારાઓ માટે તેણે મનમાં ગાંઠવાળી મુકી, કે પ્રસંગ આવે તેઓની
બરાબર ખબર લેવી. તેના જસુસો દરરોજ દિલ્લીના ખૂણેખૂણા ફરી
આવી, લોકો શું શું બોલે છે તથા શું શું કરે છે, તેની બાતમી તેને
આપતા હતા. પણ હજી સૂધી કાણુલ તરફ રાખેલા જસુસો આવી પહોંચ્યા
નહોતા. તે લોકો ક્યારે આવશે અને દિલ્લીથી જતા પત્રોમાં તથા
જસવંતસિંહ તરફથી દિલ્લી આવતા પત્રોમાં પોતાની આ નીચ કૃતિ માટે
શું શું જાણાવું છે તે જાણવા, બાદશાહ હવે એક પગે થઇ રહ્યો હતો.

મનની આવી અસ્વસ્થ સ્થિતિમાં તે એક દિવસ પોતાની ખાસ
માનીતી ઉદેપુરી બેગમના મહેલમાં ગયો. બાદશાહનો પ્રેમ ઉદેપુરી
બેગમ ઉપર અન્ય સર્વ બેગમો કરતાં શ્રેષ્ઠ હતો અને તેથી આજ
કાલ તો ઉદેપુરી જે કરે તે પૂર્વ દિશા જ થતું હતું. પોતાના પૂર્વ જ મહાન
બાદશાહ અકબરના જેવા પોતે પણ સર્વોંશે થવું અને કહેવાવું એ જ તેની
ધારણા હતી; પરંતુ માત્ર એટલો જ હતો કે, મહાન અકબરના જેવી
તેનામાં સદ્ગુણોનો અંશ નહોતો. અસલ રજપૂત કુટુંબની છોકરી-
ઓને પોતાની બેગમો બનાવવી, પણ અકબર બાદશાહ જેમ તેઓને
પોતાનો હિંદુ ધર્મ પાળવા દેતો હતો, તેમ પોતે ન પાળવા દેવો, એ
તેનો મુખ્ય હેતુ હતો. આ રાજમાં અકબરના જેવો એક પણ સદ્-
ગુણ ન હોવાથી, પ્રથમ તો રજપૂતો પૈકી કોઇ પણ પોતાની ખુશીથી
તેને જમાઇ કરવા ઇચ્છતા નહોતા. પણ સત્તા આગળ શાણપણ ક્યાં
સૂધી ચાલે? ઔરંગઝેબની તો એ જ મહત્વાકાંક્ષા હતી કે, જે રજપૂત
વંશને આજ સૂધી મુગલો સાથે કન્યા આપવાનો સંબંધ થયો નથી તેવા જ
મોટા વંશની કન્યા સાથે સંબંધ કરવો, તેની કન્યા આપણે લાવવી અને
તેને પોતાની બેગમ બનાવવી. તેને ઉદેપુરના કુટુંબની છોકરી પોતાને
ત્યાં લાવવાની અત્યંત ઇચ્છા હતી; પણ આ ઇચ્છા તૃપ્ત થવાના તો
સાંસાં જ હતા. આથી તેણે ઉદેપુરમાં આવી રહેલા કોઇ માંડલિક
સરદારની અતિ લાવણ્યમયી રાખ-જેને પ્રથમ દારાએ રાખી હતી,
તે જેર્ણ્યન કીરસ્તાનીને પોતાના જ્ઞાનખાનામાં આણી અને
તેને ઉદેપુરી બેગમનું નામ આપી, માત્ર ઉદેપુરી એ નામથી જ સંતોષ

માન્યો. ઉદ્દેપુરના રાજ્યકુટુંબ સાથે પોતાને સંબંધ છે, એમ તે સરદારે
બાદશાહ ઔરંગઝેબને સમજાવ્યો, અને ઉદ્દેપુરી એગમે પણ પોતાના
અપ્રતિમ લાવણ્ય અને મોહક શક્તિએ કરીને, બાદશાહના મનને
કેવળ પોતાને તામે જ કરી લીધું હતું. બાદશાહ ઔરંગઝેબ કંઠી કાઢીને
વશ થાય તેવો માણસ નહોતો; છતાં પણ ઉદ્દેપુરીએ તેને આટલો
બધો પરવશ બનાવી મૂક્યો છે, તે જોઈ સર્વને આશ્ચર્યજ થતું. રાજ-
કારભાર પણ ધણી વખત ઉદ્દેપુરીના જ મહાલયમાં એટું એટું કરતો હતો.

આજે પણ બાદશાહ ઉદ્દેપુરીના મહાલયમાં તેની પાસે એક કાચ
ઉપર બેઠો હતો. દંપતીમાં વાર્તાવિનોદ ચાલતો હતો. એક જણા
વિનોદાનંદમાં મગ્ન થઈ ગયાં હતાં. એટલામાં કાશુલ તરફના જાસુસ
આવી પહોંચ્યાની વરદી ખીજમનગારે આપી. ક્યારે આવીને જાસુસે કાશુ
લની બાતમીઓ આપે તથા જસવંતસિંહના પુત્રનો વધ કર્યા પછી લોકો
તરફથી પોતાને માટે તેને શું શું લખવામાં આવ્યું છે તે બાબતના પત્રો
ક્યારે વાંચવામાં આવે, આવા આવા વિચારોથી બાદશાહ તળે ઉપર
થઈ રહ્યો હતો. બાદશાહ ઔરંગઝેબને લખવા વાંચવાનો ધણો શોખ હતો.
રાજકાજનાં જે જે કામ તેના આગળ આવતાં હતાં, તે તે પોતે જાતે જ
પ્રાંત્રી જોતો અને તેમાં જે ખાસ મુદ્દાના કાગળપત્રો હોય તે તો
જાતે જ લખતો હતો. આથી તેને કાગળ લખી આપનાર અથવા વાંચી
સંલગ્નાવનારની જરૂર પડતી જ નહોતી. તેમાં વળી આજના કાગળો, જે
ધણાજ ગુપ્ત, તે વાંચવા તો કાઢીને બોલાવે જ શાનો? આસપાસ ઉભેલા
સર્વ નોકર ચાકરોને ત્યાંથી ખસી જવાનો હુકમ થતાં, તેઓ સર્વ સાંધી
ગયા, એટલે બાદશાહ પોતે એકેકા કાગળ કાઢી કાઢીને વાંચવાનો
પ્રારંભ કર્યો. કાગળો કાઢી બહુ નહોતા: માત્ર પાંચજ. તે દિવસે પત્ર
લખવો, એ કામ કાંઈ સહેલું નહોતું, અને લખવું જો કે ગમે તેટલું
સુગમ હોય તોપણ જેને લખવાનો હોય, તેને તે સહીસલામત પહોંચવાની
ધણીજ મુશ્કેલી નડતી હતી. જસવંતસિંહના જે પ્રિયતમ મિત્રો હશે, તેણે જ
તે લખવાની હિમ્મત કરી હશે.

બાદશાહે પહેલો જ પત્ર ફાડ્યો. તે પત્ર દિલ્લીના એક રજપૂત
સરદારનો હતો, અને તેમાં એવું લખ્યું હતું કે, 'રાજ જસવંતસિંહજી!
આપના કુળનો એક ક્ષુદ્ર અકુર પણ રહેવા ન પામે, એવી અતિશય દુષ્ટ
બુદ્ધિથી, બાદશાહે પૃથ્વિસિંહને બોલાવ્યો, તેને વિષમય પોશાકની ભેટ
આપી તથા અતિશય માયા જણાવી, તે જ પોશાક પહેરી દરબારમાં
આવવાનું ફરમાન કરી દરબારમાં બોલાવ્યો તથા ત્યાં તેને એ નીચ,
પાપી, નરાધમે ગરદન માર્યો છે. બાદશાહના આ અમાનુષ્ટિક કૃત્ય માટે

દિલ્લીના તમામ હિંદુ મુસલમાન સર્વને ઘણું લાગી ગયું છે. જે રજપૂત અચ્ચો છે, તેમને તો નખથી શિખા સૂધી ક્રોધાગ્નિ વ્યાપી ગયો છે. પણ હાલમાં શાંત બેસી રહેવા શિવાય તેમનાથી શું થઈ શકે એમ છે?" આ ખીના વાંચતાં જ આદશાહ પોતાના મનમાં હસ્યો. તે પત્ર પૂરો વાંચી, પાછો પરખીડીઆમાં મુકી, આદશાહ બરબડ્યો,—"હીક, હીક, અમરાસિહ! કાંઈ જ હરકત નહીં. તે આવું લખ્યું? પણ તું એટલો વૃદ્ધ છે કે, તારા લખવા બોલવા ઉપર મારે કાંઈ જ બોલા સરખું નથી."

ખીન્ને તથા ત્રીન્ને પત્ર પણ આવો જ હતો. ચોથાની વારી આવી! તે પરખીડીઆમાં કેવા કાગળો છે તે ઉકલી બોલા પરખીડીયું ફેડ્યું! તેમાંથી બે કાગળ નીકળ્યા. એક પત્ર સુદર અક્ષરથી લખેલો, કાંઈ સ્ત્રીના હોય એમ જણાયું. ખીન્ને પત્ર બોતાં તેમાંના અક્ષરો થરથરતી કલમથી લખાયલા હોય તેવા જણાયા, અને તે ઉપરથી તે પત્ર કાંઈ વૃદ્ધ પુરૂષે લખેલો હોય, એમ પત્ર બોતાં જ કાંઈ અનુમાન કરી શકે એમ હતું. તે એક પત્રો વાંચી બોતા, આદશાહને કાણુ જાણુ કેવો આનન્દ લાગ્યો હશે? સ્ત્રીના હાથનો લખેલો પત્ર ઉદ્દેપુરી બેગમના હાથમાં મૂક્યો અને બોલ્યો; "સુદર અને નાળુક હાથથી લખાયેલો પત્ર નાળુક આંખે જ વચાવો બેઠાએ, અને નાળુક કંઠથી જ સાંભળવો બેઠાએ." રાજકાજમાં પોતાનો હાથ પેસે તથા સર્વ બાબતોની ખબર પોતાને મળે, આવી ઉદ્દેપુરીને હમ્મેશાં ઉત્કટ ઇચ્છા થયા કરતી હતી; અને તેમાં વળી આદશાહે પોતાનો અતિશય ગુપ્ત પત્ર તેની પાસે વંચાવવા તેના હાથમાં મૂક્યો, એ બેઠાને ઉદ્દેપુરી તો ફૂલાઈને ફાળકો જ થઈ ગઈ. તે બોલી; "હા બાવિદ! આપને વાંચી સંભળાવવા અગાઉ હું જરા એનું મનન કરી જાઉં, અને પછી આપને સંભળાવું." આવું બોલી તે પોતે, તે પત્ર મનમાં વાંચવા લાગી. પત્ર ઘણો મોટો અને લાંબો હતો. વાંચતાં વાંચતાં તેની આંખો લાલ થઈ ગઈ; ક્રોધથી તેના રક્ત-હોડો, લોહી ઉડી જઈને થરથર કાંપવા લાગ્યા, લવાં ચઢી ગયાં, શ્વાસોશ્વાસનો વેગ વધ્યો, અને છેવટે આદશાહની પાસેથી તે ફડાક દેતીકે ઉડીને ઉભી થઈ, એક બાજુ ખસી, ક્રોધયુક્ત ગદ્ગદ કણ્ઠે આદશાહને કહેવા લાગી, "શું ઔરંગઝેબ આદશાહની માનીતી બેગમના સંબંધમાં આવા શબ્દ? શા માટે મને આપે આપની પાસે લઈ, આટલી મોટી પદવીએ ચઢાવી; એ બે બદામતી ગુલામડી મારો આવો તિરસ્કાર કરે? એના કરતાં તો હું વિપપાન કરી, આત્મહત્યા કરું તો તેમાં મારી કાંઈક શોભા રહેશે. લોકો એમ કહેશે કે, પોતાની અવગણના એ ક્ષણવાર પણ સાંભળી શકી નહીં." આટલું પટપટ બોલી, તે પત્ર આદશાહના મોઢાં ઉપર ફેંક્યો. આદશાહ પણ જે પત્રો વાંચતો હતો તે બધા તેને

અત્યંત ક્રોધ ચઢાવે-તેવા જ હતા. તે વાંચતો વાંચતો છેડા સુધી આવી પહોંચ્યો હતો, એટલામાં છેવટના કેટલાક શબ્દોથી તેની ચિત્તવૃત્તિ પણ ખસી ગઈ. એક તો પત્રનો સંતાપ, અને તેમાં વળી બીજા બાબતથી પોતાની પ્રીતિપાત્ર ઉદ્દેપુરીના સંતપ્ત શબ્દો સાથે તેણે ફેંકેલો ડાગળ પોતાની દાદી ઉપર પડવાથી, બાદશાહને બેવડા ક્રોધ ચઢી ગયો. ઉદ્દેપુરીએ ફેંકેલો પત્ર પોતે વાંચી, તુરત જ ત્યાંથી ઉડી, પ્રિયાની પાસે જઈ, ગંભીર-પણે તેને કહેવા લાગ્યો, “પ્રાણુત્તમા ! તું આવો સંતાપ શા માટે કરે છે? જેણે તને આવા અપમાનના શબ્દો લખ્યા છે, તેને જો તારી લોંડી કરીને ન રાખું તો માફ નામ ઔરંગઝેબ નહી. કાણુ છે રે? જા! અરે! પણ બીજા કોઈની શી જરૂર છે. હું જ મારી મેજે જઉં છું. પ્રાણુ-પ્રિયા! જે મહીનાની અંદર એ લોંડીને આ દિલ્લી શહેરમાં લાવી, તારા આ ગુલામની સાથે તેને પરણાવી, તારી ગુલામડી બનાવી, તને સોંપીશ! તેની આ તારો પ્રાણુનાથ આજ તારા આગળ પ્રતિજ્ઞા કરે છે. કેમ, હવે તો તને શાંતિ થઈ કે ની?”

ઔરંગઝેબે આવી આવી અનેક ધીરજો આપી, છતાં બેગમે તે તરફ બીલકુલ લક્ષ આપ્યું નહીં. તે તો પોતાના સંતાપમાં જ બળતી હતી. પત્રમાંહેલા પોતાને અપમાન કરનારા શબ્દો વાંચી, તે તો ક્રોધથી ગાંડા જેવી જ થઈ ગઈ. તેને એમ થયું કે, આ પત્ર લખનાર જો આ વખતે મારી પાસે હોય તો તેના શરીર ઉપરનું ચામડું જ ઉતરડાવી નાંખું. ઔરંગઝેબે તેની પાસે જઈ, તેનો હાથ ઝાલી, તેને કંડી પાડવા ધણીએ પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેનું કાંઈ જ વળ્યું નહિ. તે તો એક અવાજે બોલ્યા જ કરતી હતી. છેવટે તેનો ઘાંટો બેસી ગયો અને શરીરની સ્પૃત્તિ પણ ઓછી થઈ ગઈ. રીતિ છે કે, ગુસ્સો પોતાને જ ખાય-છે. છેવટે બાદશાહને કહેવા લાગી, “શું આખા હિંદુસ્તાનની પટ્ટરાણીને આ કુતરી આવા અપશબ્દો લખે અને અમારે શું તે સામું આંખો મીંચી જોયા જ કરવું? આના કરતાં તો અમારે અરીણ કે સોમક બાઈને સુધ રહેવું, એ જ સાફ છે.” ઔરંગઝેબે તેનો હાથ પકડી કહ્યું, “પ્રાણુપ્રિયા ! તું આટલી બધી દીવાની કેમ બની ગઈ છે? હું તને બીજું શું વધારે સમજાવીને કહું? આ મહેલમાંથી બહાર નીકળતાં વાર જ દર હજાર માણસના સૈન્યને મોકલી, રૂપનગરની ધુળધાણી કરી નાખું છું; એ કુતરીને તારી પાસે આણી, તારા આગળ તેને નાકલીંટીઓ તણાવું છું અને પ્રથમ કહ્યા પ્રમાણે તારા બોજનની સાથે તેનું લગ્ન કરાવી, તારી લોંડી બનાવી દઉં છું; પછી શું, એટલું જ નહીં, પણ જસવંત-સિંહની ચંદ્રાવતીને પણ.....”

બોલવું હોય, તુચ્છપણે વર્તવું હોય, તેનો ઉપર તે ઉલટો પ્રેમ દેખાડે છે. નયનપાળ પણ આવી પ્રકૃતિનો માણસ હતો. તે ઇંદિરાના શૌર્ય અને સૌંદર્યથી મોહ પામ્યો. ઇંદિરાએ તેને આવી રીતે ઝાટકી નાંખ્યો, છતાં પણ તેના પ્રતિ નયનપાળનો મોહ ઓછો થયો નહીં. નયનપાળે દુર્ગાદાસને ત્યાં જ મુકી જવો તથા ઇંદિરાને બાદશાહની પાસે લઈ જવાનો, મનમાં નિશ્ચય કર્યો. પણ બહાર તેમ ન જણાવતાં, તે બોલ્યો— “હું તારા ભાંધને એમને એમ છૂટો મૂકું કે? નહીં! એમ નહીં બને! એના શરીરનાં ટૂંકડે ટૂંકડા કરી, આ જંગલમાં પથુઓને ભક્ષ આપીશ, એટલે પછી તું જરા શુદ્ધિમાં આવીશ. તને તો બધી મારી વાતો મશ્કરીની જ લાગે છે, કેમ? પણ જ્યારે તું તારી નજરે પ્રત્યક્ષ જોઈશ ત્યારે જ તને ખાતરી થશે અને પછી.....”

ઇંદિરા તેને પુરું બોલવા પણ ન દેતાં પ્રથમની માફક તેના સામું ખૂંચ હસી, અને બોલી—“ત્યારે તો મારી નજર સામેજ તારે જે કરવું હોય તે કર. નકામો શુંક શું ઉરાડે છે? શું એમને બીચરાવવાને જ આમ બોલે છે? સાક્ષાત્ યમની પણ બીક ન રાખનાર શું તારા જેવા હીચકારાનાં આવાં દાયલાંથી ડરી જશે? ચાલ, ચાલ, નકામું કુતરાની માફક ભસવું મુકી દઈ, તારે જે કરવું હોય તે કરી દેખાડ.” આ શબ્દો બોલતાં ઇંદિરાએ એવું તો શરીરનું ચલનવલન કર્યું કે, નયનપાળનાં તો જાણે પાછલાં બારણાં મોકળાંજ થઈ ગયાં. “હવે શું કરે?” આ પંચાક્ષરી જપ નયનપાળને થવા લાગ્યો. છેવટે તેણે દુર્ગાદાસને છોડી દઈ, ઇંદિરાને પોતાની સાથે લઈ જવાનો નિશ્ચય કર્યો. પ્રથમની ધારણા મુજબ દુર્ગાદાસને ગરદન મારી, તેના ટૂંકડે ટૂંકડા કરીને તે, ઇંદિરાને પ્રત્યક્ષ દેખાડવા, એવું નયનપાળના મનમાં હતું. પણ પછીથી તેના મનમાં કોઈ બીજું જાતનો વિચાર આવ્યો અને તેથી તે ધારણા તેણે મોકુફ રાખી, પોતાનાં માણસોમાંથી છ જણને બોલાવી હુકમ આપ્યો કે, તમે દુર્ગાદાસને લઈ કોઈ ઘાટા અરણ્યમાં જાઓ અને ત્યાંથી પાછા આવવાનો રસ્તો તેને સૂઝે નહીં ત્યાં લઈ જઈ એને છોડી દો. એટલે પછી એની હત્યા આપણે માથે લીધા વગર રાત્રી હિસકોથી આપણી ધારણા પાર પડશે. ગરીબ બીચારા નયનપાળને ખબર નહોતી કે, દુર્ગાદાસથી રજપૂતાનાનો એકે ખુણો પણ રખખણ્યો નથી. ચંદ્રાવંતીની પછવાડે જવા કરતાં હવે તેને એમ થયું કે, આપણે દિલ્લીજ જઈએ. કાર્યસિદ્ધિ માટે શું શું કપટગતિો તેણે ગોઠવી રાખી હશે? તે તેનું જ મન જાણે.

જે છ માણસોને હુકમ થયો હતો તે લોકો દુર્ગાદાસને પકડીને આવવા લાગ્યા. ભાઈ બેહેનને હવે ખરેખર વિયોગ થવાનોજ, અને

હવે પાછાં ક્યારે ફરી મળવાનાં? આવા વિચારે ઈંદિરાના મનમાં આવતાં જ તે ધણી બેહેબાકળી જોવી થઈ ગઈ. તેની આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં. પાપી નરાધમ નયનપાળના દેખવામાં આ આંસુ ન આવે તેટલા માટે ઈંદિરાએ જાણે ઉછીની હિમ્મત આણી હોય તેમ કર્યું. ઈંદિરાનાં ધૈર્યને ઉછીનું એટલાજ માટે કહેવું પડે છે કે આ વખતે તે ખરેખર બ્રાત્રવિયોગથી ધૈર્યશૂન્યજ થઈ ગઈ હતી, તોપણ તેને એમ લાગ્યું કે, લાંબને આ વખતે ઉલટું આપણેજ ધૈર્ય આપવું જોઈએ. તે એકદમ જુસ્સાભરે ખોલી, લાંબાં તને છૂટો કર્યો એ તારું કેટલું મોટું ભાગ્ય છે! મારી કાળજી તું ખીલકુલ કરીશ નહિ. આપણા કુળને અનુચિત એક પણ કાર્ય મારે હાથે થવાનું નથી, એટલામાંજ બધું સમજી લેજે.”

એટલું બોલતાં બોલતાં, ફક્ત એ અશ્રુશિંદુ આંખમાંથી ઢળી પડ્યાં, જે નયનપાળના જોવામાં આવ્યાં. પણ ઈંદિરાએ તે શિંદુ ધણીજ આલાકીથી લોહી નાંખ્યાં. નયનપાળના હુકમ-પ્રમાણે હવે દુર્ગાદાસને લઈ જવામાં આવ્યો. પછી ચંદ્રાવતીને પકડવાની આશાથી પોતાનાં માણસો ચારે દિશામાં વિખરાઈ ગયાં હતાં, તેમને ભેગાં કરી લાવવા માટે આજુના પહાડની ધણી સારી માહિતી ધરાવનાર દૂતને મોકલ્યો. આ દૂતને લિલ્લ લોકાની ધણી સારી માહિતી હતી, ત્યાં રક્ષણ અર્થે ટોચ માણસ જઈ ચડ્યો, અને તેમનું રક્ષણ જો તેણે માંગ્યું તો તેઓ શરણે આવેલા માણસને એવી રીતે પોતાના રક્ષણમાં લઈને સંતાડી દે કે, તેની પાછળ આવનાર શત્રુ તો રખડી રખડીને મરે ત્યાંસુધી તેને પત્તોજ લાગે નહીં. શરણે આવેલાને લિલ્લ લોકા સર્વ એકેત્ર થઈ જઈ એકથી ખીજી અને ખીજીથી ત્રીજી, એમ એક પછી એક જગ્યાએ કેરવતાજ રહે. આથી શત્રુ તેને ક્યાં? અને કેટલી જગ્યાએ શોધે? આવી લિલ્લ લોકાની રીતિઓને તે જામુસ જાણતો હોવાથી, તેણે રાણી ચંદ્રાવતીનો પીછો લેવાનું માંડી વાળ્યું.

પાતાનાં શોડાં સરખાં માણસો લઈ જોધપૂર તરફ જવું, એ નયનપાળને ક્રીક લાગ્યું નહીં. તે જાણતો હતો કે, વખતે આપણે પહાડની ટોચ ખીણખીણમાં આવી પડ્યા તો પછી ત્યાંના માણસો આપણા એક પણ માણસને સંદેશો લઈ જવા સરખો પણ રાખશે નહીં, તે કરતાં તો દિલીજ જવું અને બાદશાહને થયેલો સર્વ વૃત્તાંત નિવેદન કરવો. પછી જો મરજી હોય તો બાદશાહ મોટું સૈન્ય આપે. તે લઈ એકદમ જોધપૂર ઉપર ચઢી આવી, તુરત તેને સર્વ પ્રાંતો સહ ખાલસા કરી દેવું અને મુગલ વાવડો જોધપૂરના કિલ્લા પર ફરફરાવવો. આપણે જોધપૂર ગયા કે બહારજ ઉડી રહ્યો એમ જાણવું. આવું બાદશાહને

સમન્નવીશ, અને ગમે તેમ કરી જોધપુરની ચડાઈની તબવીજ કરાવીશ. આવા આવા તરંગો પોતાના મનોરાજ્યમાં કરતો નયનપાળ આગળ વધવા લાગ્યો.

એની ઘણી ખરી ટુકડીઓ તો નિરાશ થઈ ગઈ હતી જે ટુકડી ચંદ્રાવતીનાં માણસોની છેક જ નજદીક આવી પહોંચી હતી, તેમાંના ઘણાખરા માણસો તો ભિલ્લોના તીરના સપાટામાં આવી ગયા હતા. માત્ર એજ માણસ આ વાતની ખબર લઈ આવવા બચી ગયા હતા. તેઓને મોડેથી ભિલ્લોના પરાક્રમની વાત સાંભળી નયનપાળ તો થર-થરીજ ગયો. એને લાગ્યું કે, સાડ થયું કે; મને ત્યાં જવાની બુદ્ધિ ન સૂઝી. નહિ તો માર પણ પુરચે પુરચા ઉડીજ જાત, અને તેની ખબર પણ બાદશાહને કરનાર કોઈ રહેત નહીં. ઇંદિરા તો હાથમાં છે. એને લઈને બાદશાહની પાસે ઉભી કરીશ, - તો એની રીશ કાંઈક નરમ પડશે. આ તરફની ખબર તો એને મળીજ નહિ હોય, તેથી વખતે એમ પણ સમન્નવી દઈશું કે, આજ રાણી ચંદ્રાવતી છે તથા એનો પુત્ર જન્મ-તાંજ મરણ પામ્યો છે. આવો વિચાર કરી, નયનપાળ તો અવળે પગલે જ પાછો જવા માંડ્યો.

દિલ્લી સૂધી જઈ પહોંચતાં અગાઉ રસ્તામાંજ તેને ખબર મળી કે, સાદતખાનની સાથે મોકલેલું લશ્કર આવી પહોંચ્યું છે તેથી તેને કરી વિચાર થયો કે, આપણે આ લશ્કરની જોડેજ મળી જઈએ, કે ધારેલા બેત પ્રમાણે દિલ્લી જઈએ. સાદતખાનના લશ્કરને અને આપણે કાંઈજ સંબંધ નથી, આપણે જૂદાજ કામ વાસ્તે ગયા હતા, માટે આપણે તો હવે પાંશરા દિલ્લીજ જવું, એજ વિચાર નયનપાળે કાયમ રાખ્યો. આથી સાદતખાન જે માર્ગે આવવાનો સંભવ હતો, તે માર્ગ છોડી. પોતે આડેજ માર્ગે દિલ્લી તરફ ચાલ્યો. નયનપાળમાં જેટલી મહત્વાકાંક્ષા હતી, તેટલું ધૈર્ય નહોતું. પણ કપટમાં તો તે એકો હતો. તેણે પોતાના મન સાથે એમ નક્કી કર્યું કે, અહિ આપણી જે પ્રજેતી થઈ છે, તે બાદશાહને જાણવા ન દેતાં ચંદ્રાવતીને બદલે અને ચંદ્રાવતી તરીકેજ ઇંદિરાને બાદશાહની આગળ અડાવી દેવી, અને કહેવું કે મહા પ્રયાસે એને પકડી આણી છે. આમ જ્યાંસૂધી આપણું ધતિગ નભે ત્યાંસૂધી તો નભાવવુંજ.” તેનું એક મન તેને આમ કહેતુ, જ્યારે બીજું મન તેને બીજેજ રસ્તો દેખાડતુ હતું.

ઇંદિરાના જુસ્સા ભરેલા શબ્દો સાંભળી, મોહિત થયેલાં નયન-પાળનાં મનને બીજેજ રસ્તો ગમતો હતો. આવી રમણીય સુંદરીને પોતે છોડી, બાદશાહને સ્વાધીન કરવી, એ તેને જરાએ સાડ લાગ્યું

નહિ. દુર્ગાદાસને છોડી મૂકવાનું કારણ એજ કે, આની મરણ સંપાદન કરવી. એના ભાષિતે જે એના દેખતાં કાર માર્યો હોત તો એનું મન આપણથી વિરુદ્ધ થઈ જઈ, તે આપણી સાથે આટલું બોલે છે, તે બોલત પણ નહીં. ગમે તે પ્રકારે ઈન્દિરાની મરણ સંપાદન કરી, તેની સાથે પોતે લગ્ન કરવું, આજ તેની મુખ્ય ધારણા હતી. પણ એ ધારણા શી રીતે પાર પડે? આજ ચંદ્રાવતી છે, એમ કહી બાદશાહના આગળ કંઈ જઈ એને જે ઉભી કરીએ, તો વખતે બાદશાહ એને પોતાના જતાનખાનામાં પણ મોકલી દે, એવો સંભવ છે. એમ થયું તો આપણી સર્વ આશા ભાંગી જ જવાની. ત્યારે હવે કરવું શું? આવી નાના પ્રકારની ઘડભાંજ તેના મનમાં ચાલ્યા કરતી હતી. ધીરે ધીરે દિલ્હીની નજીકમાં તે આવતો ગયો. વચમાં જ્યાં જ્યાં મુકામ કરતો હતો ત્યાં ત્યાં ઈન્દિરાને પોતાની પાસે બોલાવી, યુક્તિ પ્રયુક્તિથી તેને પોતાનો વિચાર જણાવતો, પણ બ્યર્થ. હવે તો ઈન્દિરા તેની સાથે એક શબ્દ પણ બોલતી નહોતી. તેણે તેને પ્રશ્ન ઉપર પ્રશ્ન પૂછી પૂછીને ખૂબ કાયર કરી ત્યારે એકવાર તે બોલી ઉઠી. “તને જે ગમે તે કર. હું તારા કોઈ પણ શબ્દથી કે કૃતિથી બીહું તેવી નથી. છેવટે જ્યારે હું ના ઇલાજ થઈ જઈશ ત્યારે મારો પ્રાણ, મારું નામ, મારા કુટુંબનું નામ તથા મારું શીલ હું ગમે તે રીતે સલાખી શકીશ. મને તેથી કંઈ લય કે ધારિત છેજ નહીં.” આવા આવા ઉત્તરે ઈન્દિરા તરફથી તેને મળતા હતા.

આમ કરતે કરતે તે દિલ્હી આવી પહોંચ્યો. બાદશાહને હવે શી રીતે મળવા જવું? તથા શું કહેવું? એ એક મોટી ભાંજગડની વાત તેને થઈ પડી. આટલા વખત સુધી રસ્તામાં કરેલા વિચારો હવે ફરવા લાગ્યા, કારણ ઔરંગઝેબ એ કંઈ જેવો તેવો બાદશાહ નહોતો. પોતે એક વાત કરી જાય અને પછીથી બીજી વાત બાદશાહને કાને આવે તો બાદશાહ તેને શી શિક્ષા કરે? તેનો કંઈજ નિયમ નહોતો. તેમ જે બન્યું હતું તે ખરેખર બાદશાહ આગળ કહેવાને પણ તેની હિંમત ચાલતી નહોતી. હું આમ ગયો અને મારી આવી ફરેતી થઈ, આવી વાત ખરેખરી કરવી, એ પણ મોતને તેડવા સરખુંજ તેને લાગ્યું. કેમકે ઔરંગઝેબ કંઈ વખતે કાને કેવો હુકમ કરી એસે, તેની કાંઈને ખબર નહોતી. ઝટ લઈને શળીએ ચઢાઈ દે, અથવા તો હાથીને પગે બાંધી મરાવી નાંખે અથવા એવી બીજી ગમે તે લયંકર શિક્ષા કરતાં બાદશાહ ચૂકે એવો હતો જ નહિ. આવો સર્વ વિચાર કરી, ખરેખરી અને અનેલી સર્વ હકીકત બાદશાહને અક્ષર નિવેદન કરવી, એવો છેવટે નયનપાળે વિચાર કર્યો. માત્ર ઈન્દિરા પોતા

સાથે આવી છે અથવા તો પોતે તેને લાવ્યો છે, તે સંબંધી એક અક્ષર પણ તેના આગળ બોલવો નહીં. કારણ કે તેને આણી છે તો તે કેવી ધીટ હૃદયની છોકરી છે? એવા કુતૂહલથી જ માત્ર ભેવાની ઇચ્છા થતાં બાદશાહ કદાચ તેને બોલાવે, સારે હુકમને તાબે થઈ લઈ ગયા વગર તો ચાલે જ નહિ. તેમ કદાચ લઈ જઈએ તો તેના મનોહર કાવણ્યમય રૂપથી તેમજ શુગારભૂત શારીરિક હાવભાવથી બે કદાપિ બાદશાહ પીગળ્યો તો તાબડોલજી તેને જનનાનખાનામાં મોકલી દેવાનો હુકમ કરી એસે, અને પછી આપણે તો રખડી મરવાના. એક વખત તે જનનાનખાનામાં ગઈ, એટલે પછી આપણને તો તેના દર્શને દુર્લભ. આ બધા વિચારોનું પર્યવસાન એકજ હતું. ઈન્દિરાથી આપણે કેવી રીતે બચીએ છીએ? તે જ માત્ર તેને વિચાર થયા કરતો. છવ બચાવવા તો આપણે અનેક યુક્તિઓ કાઢી શકીશું, એમ તેની ખાતરી હતી.

દિક્ષીમાં આવ્યા બાદ એક ક્ષણનો વિલંબ પણ ન કરતાં તુરતા-તુરત તેણે બાદશાહને મળવું જ નોંધ્યું. તોપણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેની ઘડલાંજમાં તેણે એક દિવસ ગુમાવ્યો. બીજે દિવસે બાદશાહની હબુરમાં જઈ ઉભો રહ્યો, અને બનેલું સર્વ વૃત્તાન્ત નિવેદન કર્યું. દુર્ગાદાસે તેને કેવો કડ્યો? તે પણ કહ્યું. સર્વ બીના એવી યુક્તિથી કહી કે, પોતે પોતાનાથી અનનુ-કર્યા છતાં છેવટે નાઇલાજ થવાથીજ ફસાયો વચ્ચે વચ્ચે બોલતો ગયો કે, મને કાવે તે હુ કરી લઉં આવો બે આપ ખુશવિંદો હુકમ હોત તો હું આમ ફસાઈ જત નહિ.”

બાદશાહ ઔરંગઝેબ-કાંઈ કાચો નહોતો. તેણે કહ્યું કે, “રાણી ચન્દ્રાવતી છટકી ગઈ પણ તેની સાથે તેની જગ્યાએ બેઠેલી બીજી કાંઈ સ્ત્રી હતી, તે ક્યાં છે? આટલી છાતી ચલાવનારી સ્ત્રીને તો અલખત મારે ભેધીજ નોંધ્યું, અને પેલો દુર્ગાદાસ ક્યાં છે? તેને પકડી આણ્યો છે કે નહિ?” નયનપાળને તો “જેનો ભય તેનો જ વળાવો” થવા જેવું થયું. તેને લાગ્યું હતું જ કે, બાદશાહ ઈન્દિરાને ભેવા માટે બોલાવ્યા વગર રહેશે જ નહિ. અને એટલા માટે શું બોલવું? તથા શું કરવું? તે પણ તેણે ગોઠવી રાખ્યું હતું. તેણે તરત જ જવાબ દીધો, “જહાંપનાહ! એ છોકરી કેવી ઉસ્તાદ! અમે ચન્દ્રાવતીની પછવાડે લાગ્યા એ ભેધ, તે અને તેનો ભાઈ પછવાડેથી કાણ જાણે ક્યારેએ પોખારાં ગણી ગયા. તેના ઉપર ઘણાંજ સખત પહેરો રાખવામાં આવ્યો હતો, પણ શું તેમની સફાઈની વાત કહું? પહેરેગીરને પણ તેમના ખડકાટની કશી જ બળ્લર પડી નહિ. મેં એ પહેરેગીરને ઘણી મોટી શિક્ષા કરી, પણ તેથી શું વળે? હાથના કેદી એક વાર ગયા તે ગયા જ. એકાદ ગભરાયલા

માણસને જેમ પોતે પહેલાં શું કહ્યું? તંથા હમણાં શું બોલે છે? તે પૂર્વાપર સંબંધ રહી શકતો નથી, તેવી જ આ વખતે નયનપાળની દશ થઈ હતી. નયનપાળ પોતાને પૂછાતા સવાલોનો મોંઢે જે જવાબ આવે, તે દેતો હતો. નયનપાળને જે દૂતત્વ સાર કાણુલ મોકલ્યો હતો, તે દૂતત્વ કાણુ નહિ એટલુંજ નહિ પણ પાછો દરબારમાં આવતાં પ્રથમ જે તેને માનમરતબો મળતો હતો તે પણ જવા વખત આવી, એમ તેને જણાઈ ગયું. એક આંખેજ નેતાર માણસને જેમ ખીજ બાળુ ન જણાતાં એકજ બાળુ જણાય છે તેમ નયનપાળને આ વખતે થયું. તેને સર્વથી મોટી ઉત્કંઠા માત્ર એજ હતી કે, ઇન્દિરા બાદશાહના હાથમાં ન જતાં પોતાનાજ તાબામાં રહે, ચન્દ્રાવતી ન મળતાંજ પોતાને પાછા આવવું પડ્યું, તેજ વખતથી તેણે સર્વ આશા મૂકી દીધી હતી.

નયનપાળના શબ્દો સાંભળી, બાદશાહ ઔરંગઝેબ બોલ્યો “હા! ત્યારે તો તમે મોટા દાદમાકથી ગયા છતાં માત્ર હાથ હલાવતાજ પાછા આવ્યા લાગે છે? આટલા દિવસ દરબારમાં માથાં ધુણાવ્યાં તે ડ્રેકટ-માંજ કે? રાજપૂતના બચ્ચા! જોધપુરની ગાદી ઉપર બેસાડવા તારંવાર વિનંતિ કરતો હતો, તે આટલા માટેજ કે? એસ અહીંયાં! કાણુ છે રે?” આ હુકમ બાદશાહના મોંમાંથી નીકળતાંજ બે ચાર તોકરો આવીને હાજર થયા. ઔરંગઝેબે તેમને કહ્યું. “હમણાં ને હમણાંજ આના ઘર ઉપર જમ્મિ મૂકી અંદરથી જે કોઈ જડી આવે તેને મારી પાસે લાવી હાજર કરો, અને એના હાથ પગમાં બેડી નાંખી, એને કેદ કરી એક અંધારી કોટડીમાં લઈ જઈને પૂરી મૂકો.” હુકમ થતાંજ માણસો દોડ્યા, અને થોડી જ વારમાં ઇન્દિરાને દરબારમાં લાવી હાજર કરી, અને ખીચારા નયનપાળના દેખતાંજ તેના મોહના વિષયને બાદશાહે ઉદ્દેપુરી બેગમ તરફ જનાનખાનામાં એક લોંડીની ભેટ તરીકે મોકલવામાં આવી. નયનપાળ તરફડતો તરફડતો તેને ખેંચી જનાર માણસો સાથે ગયો. તેને ઇન્દિરાનું દર્શન પણ થયું નહીં.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

ઔરંગઝેબ બાદશાહ.

કહેવાની જરૂર નથી કે, ઔરંગઝેબની સર્વ આશાઓ ધૂળધાણી થઈ જવાંથી, તેને ઘણુંજ મારું લાગ્યું હતું. જસવંતસિંહના છોટરા પૃથ્વી-સિંહને માર્યા બાદ, તેણે જે જે યુક્તિઓ રચી રાખી હતી તે સર્વ યુક્તિઓ

નાણે વિકલ થશે, એમ તેને સ્વપ્ને પણ લાગ્યું નહોતું. પુત્રના મૃત્યુથી જ સવંતસિંહને વજ્રધાવ લાગી, તે પણ સ્વર્ગવાસી થયો.

અનાવ ઔરગઝેબ માટે અનપેક્ષી પણ ઇષ્ટજ હતો. એ અનાવથી તેના અંતઃકરણમાં આનંદના ઉભરા આવવા લાગ્યા. તે જાણતો નહોતો કે, આ દુઃખથી જ સવંતસિંહ પોતાનો પ્રાણ છોડે એવું આપણું સદ્ભાગ્ય ક્યાંથી બને? પણ દૈવેચ્છાથી તેમજ બન્યું. ઔરગઝેબનો પાસો આ ખાબુએ તો સવળો પડ્યો. આદર્શાલ ધારતો હતો કે, પુત્ર વિયોગના આત્યંતિક શોકથી તે રાજકાજમાંથી મન કાઢી નાંખી, કેવળ વાનપ્રસ્થની દશા ભોગવશે. અથવા આપણે તેને આગ્રહ કરી, આપણા દરબારમાં લાવી એસાડીશું, અને આપણે ખાસ પ્રસંગોમાં વિદ્વાન, વૃદ્ધ અને રાજકાજના લાંબા અનુભવી ચતુર પુરૂષની સલાહની ધણી વખત જરૂર પડે છે, માટે તેનેજ તેવા સલાહકાર તરીકે આપણી પાસે રાખવાના ખાનાથી, આદરપૂર્વક અને ખોલાવી, તે ન જાણે તેમ તેને દ્વિધામાં નજરકેદ જેવો કરી રાખીશું. એવો વિચાર ઔરગઝેબે કરી રાખ્યો હતો.

ઔરગઝેબે પોતાને સ્વાધીન રાજ્ય લીધું ખરૂં, પણ તે કેટલું બધું ડામાડોળ થઈ ગયેલું છે, તે તે સારી રીતે જાણતો હતો. આટલા માટે જ સવંતસિંહ જેવા વૃદ્ધને પોતાની પાસે રાખવાની તેને ઉત્કટ ઇચ્છા હતી. આ ધારણા પાર પાડવા પોતાનાથી અને તેટલું કરવાનો તેણે નિશ્ચય કરી રાખ્યો હતો. પણ આવી રીતે જ સવંતસિંહ આપણા હાથમાંથી છટકી જશે અને પોતાને ગમશે તે જ તે કરશે એવો તેને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ આવ્યો નહોતો. જેમ આ ખ્યાલ તેના સ્વપ્નામાં પણ નહોતો આવ્યો તેમ, રાણી ચંદ્રાવતી પુત્રને જન્મ આપી, આપણા હાથમાંથી છટકી જઈ, રાજપૂતાનામાં ભરાઈ બેસશે, એ ખ્યાલ પણ તેને ખીલકુલ આવ્યો નહોતો. કાંઈ પણ રાજપૂત પોતાનું માથું તેના આગળ ઉચ્ચ કરીજ ન શકે, એવો જ તેણે નિશ્ચય કરી રાખ્યો હતો. તે એમજ ધારતો હતો કે, આપણું રાજ્ય એક પાયા ઉપર આણી સ્થિર કરી રાખવામાં જો કાંઈ પણ અડચણ આવશે તો તે આ રાજપૂતો તરફથી જ આવશે, અને તેથી તેઓને તો જેમ દબાવી રાખ્યા તે જ કામના છે. જ સવંતસિંહ આપણા ઘર સાથે આવી સહકારથી તથા સેવક ભાવ મનમાં રાખીને વર્તે છે, એટલું જ નહિ પણ તેના કુટુંબની છોકરી આપણા ઘરમાં આવી છે, આ વાતથી તેના વિષે રાજપૂતોમાં થોડો ધણો દ્વેષ ભાવ ફેલાયલો હોય, છતાં પણ પ્રસંગ પડે સર્વ રાજપૂતો તેની સહાયતા સાથે તેની આબુખાબુ વિટાયા વગર રહેશેજ નહિ, એની પણ આદર્શાહને ખાતરી થઈ ચૂકી હતી, અને આથી કરીને એક રીતે થયેલી વાત

ખરેખર થઈ નહિ, એમ તેને લાગ્યા કરતું હતું. કાંઈ છોકરું થયું તો તે જોધપુરના વંશનો મુખ્ય આધાર છે, એમ જાણી તેના સંરક્ષણાર્થે રજપૂતાનાના એકે એક રાજપૂતો પોતાનાં શસ્ત્રાસ્ત્રને સજ્જ કરી, ઉભા જ રહેશે, એમ પણ આદશાહની ખાત્રી થઈ ચૂકી હતી. જસવંતસિંહનું મરણ તાણુ તાણુ છે, અને તેટલામાં જે તેની રાણી તથા નવું જન્મેલું બાળક આપણા હાથમાં આવી ગયું હોત તો આપણી કપટ જાળથી તેને અહીંજ અટકાવી રાખીને તે છોકરાને મુસલમાની ધર્મમાં આણુવડાવતી તજવીજ કરત. અથવા તે છોકરાની આપણે અતિશય કાળજી રાખીએ છીએ, અને જસવંતસિંહના શત્રુથી તેને કોઈ જાતનો ત્રાસ ન થવા પામે માટે જ તેને આપણી દેખરેખ નીચે દિલ્લીમાં રાખ્યો છે, એવી વાત ચારે તરફ ફેલાવી, ગમે તે પ્રકારે તે છોકરાને તથા તેની માને અહિં લાવી રાખવાં, એવો આદશાહનો વિચાર હતો. નયનપાળ જસવંતસિંહનો દાસીપુત્ર હતો, અને જે મોટાભાઈને ખસેડી જસવંતસિંહ હે ગાદી લીધી હતી, તેના પેટનો હતો. ગાદી લીધા પછી જસવંતસિંહે પોતાના ભાઈને હદપાર કર્યો હતો, અને તેથી તે ભાઈ દૂરનાં જંગલોમાં જઈ ત્યાંના લિલ્લ લોકોનો નાયક બની હુંટફાટ કરવાનો ધંધો કરતો હતો. મૂળથીજ તેની આવી પ્રકૃતિ હતી, આથીજ તેના બાપે તેને હદપાર કરી, ગાદી ઉપરનો તેનો હક્ક રદ કરી, પોતાની પાછળ ગાદી ભત્રિજા જસવંતસિંહનેજ મળે, એમ તે કરી ગયો હતો. જસવંતસિંહનો ભાઈ હુંટારાનો ધંધો કરતો હતો, તે વખતે નયનપાળનો જન્મ થયેલ હતો. નયનપાળની પૂર્વની હકીકત હમણાં જણાવવી જરૂર જેવી નથી. પછીથી તે આવનાર જ છે. માટે હમણાં તો આપણે ઔરંગઝેબ તરફજ ચાલો.

ઉપરની હકીકતથી વાંચનારને સહજ ખ્યાલ તો આવ્યો હશે કે, આદશાહે નયનપાળનેજ કાણુલ તરફ શા માટે મોકલ્યો હતો ? પણ નયનપાળને પાતાની બઝાઈમાં રહી, કાંઈ પણ કાર્યસિદ્ધિ કર્યા વગર હાથ હલાવતો પાછો આવેલો જોઈ, આદશાહે તેના ઉપર ધણીજ ચીડ ચડી. આજ સુધી આદશાહે એવી આશા હતી કે, જસવંતસિંહની પાછળ ગમે તે કારસ્તાન કરી, નયનપાળને જોધપુરની ગાદી ઉપર બેસાડીશું, આથી રજપૂતાનાના એક મોટા રાજ્ય ઉપર આપણું બનાવેલું આવલું બેસાડી તેની મદદથી, કુહાડી હાથના ન્યાય પ્રમાણે, રજપૂતાનાના જૂના અને મહાન વૃક્ષના ચૂરેચૂરા કરી, અહંકારથી ગગને ચડી ગયેલાં રાજપુતોનાં માથાં એકદમ નીચે ઉતારી નાંખી, આખું રજપૂતાના આપણુંજ બનાવી લઈશું. હવે તેમ થવાનો માર્ગ

રહ્યો નહિ, નયનપાળે આજી બગાડી તેમ આપણે પણ ફગેત થયા. પૃથ્વીસિંહને આપણેજ માર્યો છે, એ વાત હવે જગ જાહેર થઈ ચૂકી. એ ઉપરાંત વળી હાથમાં આવેલા એ શિકાર પણ ખોયા. આવા નાના પ્રકારના વિચારો આવતાં, ઔરંગઝેબ મુઝાઈ ગયો, પણ આવી ક્ષુદ્ધક બાબતોથી મનને મુઝવી બેસી રહે, તેવો એ નર નહોતો. આ બાબતો અપૂર્ણપણે મનન કરી, હવે આપણે આગળ શું રસ્તો લેવો, તે મનમાં નક્કી કર્યું તથા તેજ ઉદ્યોગ તરફ હવે પોતાનું મન તેણે ફેરવ્યું વાંચનારને થોડા જ વખતમાં સમજાશે કે, તેણે કઈ દિશા પકડી? તથા કયો અને કેવો ઉદ્યોગ આરંભ્યો? તે માટે હમણાં તો આપણે નયનપાળ તથા ઇન્દિરા બુદ્ધાં પડવા પછી શું બન્યું, તે તરફ લક્ષ ફેરવીએ.

ઉપર જણાવી ગયા છીએ કે, પોતાની પ્રિયતમ બેગમ ઉદેપુરી તરફ ઇન્દિરાને એક દાસી તરીકે ભેટમાં બાદશાહે મોકલાવી. જે દિવસે ઇન્દિરાએ પોતાના ભાઈની સાથે મસલત કરી, રાણી ચંદ્રાવતી તથા તેના પુત્રને છોડાવી, તેની જગ્યાએ બેસવાનું કબુલ કર્યું હતું, તેજ દિવસથી તે બાણતી હતી કે આમ કરવાથી આગળ આપણી શી દશા થશે? શું શું દુ.ખો ભોગવવાં પડશે? અને આપણા ઉપર કેવી આફતો આવશે?

ઉદેપુરી બેગમ તરફ દાસી પ્રમાણે મોકલવામાં આવ્યા પછી, ઇન્દિરાને તો એક પ્રકારનો ઉલટો આનંદ થયો. નયનપાળના પંજમાંથી છૂટવા માટે તેને કેટલી બધી ફિકર થતી હતી! તેથી તે હવે તેમાંથી તો છૂટી. પોતાના પ્રતિ નયનપાળની કુશુદ્ધિની તો તેને ક્યારનીએ ખબર પડી ચૂકી હતી દાસી તરીકે બાદશાહના જનનાખાનામાં જવાથી પોતાનું કાંઈજ ખોટું થયું નથી, એટલું જ નહિ પણ પોતાની કારીગીરીથી સાંથી છૂટી થઈ શકીશ, એમ તેને ખાતરી હતી. એથી ઉલટું, નયનપાળ જેવા કામાંધના પાશમાંથી છૂટા થવું, એ તેને મહા કઠિણ લાગ્યું હતું. આથી ઇન્દિરાએ વિચાર્યું કે, આવી સ્થિતિમાં ઉદેપુરીના મહાલયમાં દાસી થઈ રહેવું, એ પણ એક પ્રકારનો છૂટકારોજ છે. જે નોકર તેને બેગમ પાસે લઈ ગયો હતો, તેણે ઉદેપુરી પાસે જઈ ઇન્દિરાને બેગમ સાહેબના સામી ઉભી રાખી. “બાદશાહ સલામતે આ દાસી આપને સારૂ મોકલી છે,” એમ અતિ વિનયથી કહ્યું. તેને જોતાંજ ઉદેપુરી કેટલોક વખત સ્તબ્ધ જેવી બની, તેમ ઇન્દિરા પણ બેગમને જોઈ કેટલીક વાર સૂધી તટસ્થ તથા ચકિત થઈ ઉભી રહી. તેના મનમાં નાના પ્રકારના વિચાર આવ્યા. ઉદેપુરી સ્વરૂપમાં ધણી જ સુંદર હતી. મુગલ જનનામાંજ પોતાનો સર્વ કાળ ગાળતી હોવાથી, મુગલ સ્ત્રીઓનાં શરીરમાં જે મદ્યજન્ય પ્રમાદ એની મેળે આવી રહેલો હોય છે, તે પ્રમાદ આનામાં પણ હવે પૂર્ણ

પણે આવી વસેલો હતો. તેની આંખો ધુધવાયલા જેવી જણાતી હતી. તે વખતનો તેનો પોશાક કેવળ મુગલ સ્ત્રીના જેવોજ હતો. ઉદ્દેપુરી અત્યારે એક કીનખાખના તકીયા ઉપર અઢેલીને પડેલી હતી. એક દાસી ઓરાદિ તથા એક પાંગચે ઉભી રહી ખસના-વાળાના પંખાથી તેને વા નાંખતી હતી. અત્યારે તે લીલો પોશાક પહેરી બેઠી હતી. નખથી શિખા સૂધી કેવળ લીલાં કાચી ફેરી જેવાં નિલ મણીનાં આભૂષણથીજ તે ટંકાયેલી હતી. ઉદ્દેપુરીનો આ કાંઠ તથા આ ચૈલવ જોઈ, ઇન્દિરાને પ્રથમ તો અતિશય આશ્ચર્ય લાગ્યું. ક્ષણ માત્ર આ અત્યાશ્ચર્યતા ટક્યા બાદ, ખિન્નતાએ ઇન્દિરાની મુખ ચર્યાને ઘેરી લીધી “ઉદ્દેપુરના ઘરાણાની કહેવરાવવા, ઉદ્દેપુરી નામ ધારણ કરી, આ રાજપૂતની છોકરીએ તે શો આ મુગલાઈ કાંઠ સ્વીકાર્યો છે? એક વખત માણસ વહી ગયું, પછી તેની શી અવસ્થા થાય છે? તેનો આ પ્રત્યક્ષ દાખલો છે. હવે આવી આ બાઈસાહેબની આપણે દાસી બની કામ કરીશું. શું આપણાં પણ નશીબનો ચમત્કાર!” ઉદ્દેપુરીને જોઈ આવા અનેક વિચાર ઇન્દિરાના મનમાં ઘેળાવા લાગ્યા. ખિન્નતા અધિકાધિક થવા લાગી. એટલામાં તેને જણાયું કે, ઉદ્દેપુરીની મૃદુ દૃષ્ટિ પોતાના તરફ વળી છે. આવું જોઈ તેની સાથે નજર ન મેળવવા વાસ્તે ઇન્દિરાએ પોતાની દૃષ્ટિ બીજી તરફ ફેરવી નાંખી.

આટલી વાર આપણા તરફ ઉદ્દેપુરીની નજર નથી અને તે હમણાં જ આપણા તરફ ફરી-એમ- ઇન્દિરાને લાગ્યું. પણ ખરું જોતાં તેમ હતું જ નહિ. ઉદ્દેપુરીની નજર મૃદુ પણ ઘણી તીક્ષ્ણ હતી. તે કદ બાળુ બુલે તે સમજવું ઘણુંજ કઠિણ હતું. તે કાંઈના સામું જોતીજ નથી. જોનારને એમજ લાગે કે, માત્ર મુસ્તપણે અર્ધી મીચેલી આંખો આમ તેમ ફેરવે છે. પણ ખરી રીતે તેમ ન હોતું. તેની મુસ્તપણે ફરતી દેખાતી દૃષ્ટિથી પોતાની આબુબાલુ શું થાય છે? તે તે સઘળું જોઈ શક્તી હતી, એટલુંજ નહી પણ તેવીજ નજરથી એકાદ અહેદા સામું જો તે માણસના મનમાં શું શું ચાલે છે, તે અંશતઃ જાણી લેવામાં ઉદ્દેપુરી અતિ કુશળ હતી, અને એજ પ્રમાણે માણસનો સ્વભાવ જાણખવામાં પણ તે બહુજ ચતુર હતી. હમેશાં મિજબના પ્રમાદમાં રહેવું અને ધુધવાયલી આંખો રાખવી, એ મુગલ સુંદરીઓનું એક મોટું લક્ષણ ગણાતું હતું, અને તેથી ઉદ્દેપુરીએ પણ તે મહા લક્ષણને પોતાનામાં આણ્યું હતું. એમ છતાં પણ રાજપૂતાણીની નૈસર્ગિક ચાસાઈ કાંઈ તેના શરીરમાંથી ગઈ ન હોતી.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે-ઉદ્દેપુરી-કેટલીકવાર સૂધી ઇન્દિરાના સાનું જોઈ રહી, અને પછી જાણે કાંઈ પ્રણામનો રસ એકદમ ચૂસી જતું

નવી દાસી મોકલી આપી છે તે કેવી છે? ક્યાં ગઈ? કેમ અહીં જણાતી નથી? મને તો એમ જ લાગ્યું કે, તું એને તારી પાસે ને પાસે જ રાખીશ. મારે એને જરા મળવું છે, એની સાથે કેટલીક વાત કરવી છે, અને એટલાજ માટે મેં એને અહીં મોકલી આપી છે.”

બાદશાહના એકે એક શબ્દ ઉદ્દેપુરીનું હૃદય વિંધી નાંખતા હતા. તેનો કાળજમાં આડા ને અવળાજ સાલ્યા કરતા હતા. “દાસી કરીને જેને મોકલી આપી, તેને જ આજ પોતે જાતે જોવા આવ્યા? ભલે, જાને આવ્યા તો આવ્યા, પણ આવતામાંજ ખીજું ત્રીજું કાંઈ ન પૂછતાં તે છોકરીનીજ ખબર પૂછે છે? વળી તેની જોડે મારે કાંઈ વાત કરવી છે, મારે કાંઈ તેને પૂછવું છે, એવું ને બોલે છે તેમાં કાંઈ પણ ગુપ્ત બેદ સમાયલો છે ખરો.” આવા આવા અનેક વિચારો બેગમને આવ્યા. પોતાની પાસે બેઠેલા બાદશાહ સાથે એક અક્ષર પણ ન બોલવાના તેણે દરેલા નિશ્ચય પ્રમાણેજ તે વરતી. તેમ તેના તરફ તેણે જોયું સરખું પણ નહિ. પગમાં પહેરેલાં અંકરની ખીલીઓને જડેલા હીરા ઉપર દૃષ્ટિ સ્થાપી દઈ, બેગમ ગુપચુપ બેસીજ રહી.

તેની આવી કૃતિ તથા અવાકપણાનો અર્થ બાદશાહ ખીલકુલ જાણી શક્યો નહિ, તેથી તેણે પ્રાણુધારી! તું કેમ બોલતી નથી? પેલી દાસી ક્યાં છે? આ પ્રશ્નો પૂછ્યા કર્યા. આ ઉપરથી ઉદ્દેપુરી, બાદશાહ તરફ જરાક વક્ર દૃષ્ટિ કરી બોલી, “આટલી બધી એની જરૂર હતી તો મછી એને ત્યાં જ કોઈ ઠેકાણે લઈ જઈ ને પૂછવું હતું, તે કાં ન પુછી લીધું? એને અહીં મોકલી તેને પગલેજ આપને આવવાની એટલી બધી શી જરૂર હતી?”

“એવી જરૂર છે, માટે તો આવ્યો છું. એ દાસી તે કાંઈજે તે નથી. એની પાસેથી ઘણી વાતો કહડાવવી છે. આટલા દિવસ જે કાર્ય સિદ્ધિ કરવા હું વારંવાર કહેતો હતો તે હવે શી રીતે સિદ્ધ કરીશ? તેનો સર્વ નીકાલ એની વાતમાંથીજ થઈ શકે એમ છે. પ્રિય ઉદ્દેપુરી! તારી મદદ મને જે તે કાર્યમાં આવશ્યક છે, અને તેથીજ હું મારાં ઘણાં ખરાં કામ અહિં તારી પાસે બેસીનેજ કરું છું. પણ સાચું બોલ, મારી પ્રાણુવલ્લભા, તું આજે આમ રીસાયલી જેવી કેમ લાગે છે? તને આજે થયું છે શું? આજે તું કેમ મારી જોડે બરાબર બોલતી નથી? કેમ તું મારી સામુ પણ ન જોતાં નીચી નજર રાખી બેસી રહી છે? આ તે શું કહેવાય? જે દાસી તારા તરફ મોકલવામાં આવી છે, તેનો જસવંતસિંહના એક મોટા સ્વામિલકત માણસની બેઠેલ થાય છે, એણેજ આપણા નયનપાળની આંખમાં ધૂળ નાંખી, રાણી ચંદ્રાવતીને નસાડી મૂકી. અને પોતાનું લવિષ્યમાં શું થશે?

કામ જાણી જોઈને કર્યું, કે પછી 'ખાસ યોગમને ચીડવવાને વાસ્તે' કીધું, તે અમે કહી શકતા નથી. પણ એટલું તો ખરું કે, તેણે ઉદ્દેપુરીને જતી જોઈ, છતાં પણ ખીલકુલ બોલાવી સરખી પણ નહીં. ઇંદિરાને ઓળખીને તથા તેનાં પરાક્રમનાં વર્ણન સાંભળીનેજ માત્ર બાદશાહ સતોષ પામ્યો નહતો. તેથી તેને પોતાની રૂબરૂ બોલાવી, બરાબર નખથી શિખા સૂંધી જોવી, તથા તેનેજ મ્હોડે તેની હકીકત સાંભળવી, એવી તેને ઇચ્છા થઈ. આથીજ એને ઉદ્દેપુરીના મહેલમાં બોલાવી. ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને ખબર હશેજ કે, ઔરંગઝેબ કેટલો હડીલો અને આગ્રહી સ્વભાવનો માણસ હતો. ઉદ્દેપુરી ઉપર તેનો અત્રિતમ પ્રેમ હતો ખરો, પણ એક વખત તો તેણે જે ધાર્યું હોય તે કરે ત્યારે જંપે, એવો આ મુગલ બાદશાહ હતો. આપણી કૃતિ અમુકને રૂચિર નથી, માટે તે ન કરવી, આવો વિચાર તો તેના મનને સ્પર્શજ કરી શકતો નહોતો. પોતાને જે ગમ્યું, તે તો ગમે તે પ્રકારે પણ તે કરે, ત્યારેજ તે જંપે એવો તેનો સ્વભાવ હતો. આથીજ તેણે ઉદ્દેપુરીના ઉન્મત્તપણા ઉપર આ વખતે ખીલકુલ લક્ષ દીધું નહિ. અને હજી સૂંધી ઇંદિરા ન આવી, માટે ફરીથી ખીજી દાસીને તેડવા મોકલી.

આગળ કહ્યું છે કે, ઉદ્દેપુરી ત્યાંથી ઉડી જઈને પોતાના રંગમ-હાલયમાં ગઈ. પણ તેના સંતપ્ત મને તેને ત્યાં કાંઈ જંપીને બેસવા દીધી નહીં. બારણું અડકાવી બેગમ ત્યાં જ ઉભી રહી, અને હવે બાદશાહ ઇંદિરા સાથે શી શી વાતો કરે છે? તે સાંભળવા પોતાનું મન સંપૂર્ણ અંશે ત્યાંજ સ્થાપી દીધું. બારણાંની પ્રાટ સાથે અડકાડેલાં કાનમાં બરાબર અવાજ આવશે કે નહીં? એમ શકા પડવાથી, તેણે ધીરે રહીને બારણું જરાક અધબોલુ કર્યું. અહીં ઉભાં રહેવાથી એને જોઈ પણ શકાશે તથા વાત પણ સ્પષ્ટ રીતે સાંભળી શકાશે, એવી ધારણાથી ઉદ્દેપુરીને હવે બેવડો સતોષ થયો.

બે ત્રણ વખત બોલાવવા આવ્યું ત્યારે ઇંદિરા એક વખત આવી કેટલાંક માણસોનું એમ પણ હોય છે કે બ્યારે તેઓ મોટા સંકટમાં આવી પડે છે, ત્યારે તે સંકટમાંથી શી રીતે છૂટી જવું? તેની બ્યારે યુક્તિઓ બોળવા તેનું મન રોડાયલું હોય છે ત્યારે તેઓ હંમેશાં કરતાં વધારે સુંદર દેખાય છે. આ જનતાખાનામાં આવતાં જ ઇંદિરાના મનને એક પ્રકારનું તો સમાધાન થયું હતું. પણ હવે આ કારાગૃહમાંથી ગી રીતે છટકી જવું? તેનીજ ઘડલાંજ તેના મનમાં ચાલતી હતી. પુનઃ પુનઃ જણાવવું આવશ્યક નથી કે, એના જેવી ધીટ કાળજીવાળી ખીજી લાગ્યે જ કોઈ સ્ત્રી હશે.

છાંદરા આવી અને દૂર જ ઉભી રહી. તે હવે દાસી અને હતી, તેથી દાસીની યોગ્યતા પ્રમાણે તેણે આદર્શાહને કુત્તસ કરવી જ જોઈએ. પ્રાણુ ઇંદિરાએ તેનું કાંઈ કર્યું નહિ. આદર્શાહે તે તરફ કાંઈક લક્ષ આપ્યું અફ. ઔરંગઝેબ દીર્ઘનેત્રી હતો અને તેનાં દીર્ઘ નેત્રમાંથી આવી વાત કદી પણ ખસી શકે; એવો સંભવજ નહોતો. તે તરતજ બોલી ઉઠ્યો,— “કેમ રે લોડી, તું ક્યાં છે? અને કોના સામી ઉભી છે? તેનું તને કાંઈ પણ લાન છે કે?” ઇંદિરાએ તુરત જ જવાબ દીધો—“હાથ, તેનું લાન કેમ ન હોય? હું જાણું છું કે હું આલમગીર આદર્શાહના સામી ઉભી છું.”

શાહે કહ્યું,—ત્યારે તું નીચી વળી, કુત્તસો કરી, દાસીની માફક નમીને ઉભી કેમ રહેતી નથી?

ઇંદિરા—હું કાંઈ દાસી નથી. હું કાંઈ મારી મેજે આપ સલામતનાં દર્શન લેવા આવી નથી. અસલ રાજપૂતાણી, મુસલમાનના સામી—પછી તે આદર્શાહ હો, અમીર હો કે ચાહે તો કોઈ અદના હો, પણ તેના સામે કદી પણ નમીને ઉભી રહેતી જ નથી.”

ઔરંગઝેબને આવા હિમ્મતના અને તેનું કાળજી ચીરી નાંખે તેવા બોલાયલા શબ્દો પોતાની જ સામે સાંભળવાનો કોઈ પણ દિવસ વખત આવ્યો નહોતો, તેથી આ શબ્દો તેને કાને પડનાં જ તેનો કોંધાસિ એકદમ પ્રદિસ થઈ ગયો, અને રક્ત થયેલાં નેત્રોમાંથી તો જાણે ખરે-ખરે જ કોંધાસિ ઝરતો હોય, તેમ જણાવા લાગ્યું.

થોડીવાર ચૂપ બેસીને, તે એકદમ બોલ્યો,—“અરે લોડી! તને ખબર છે કે, તું આ શબ્દો કોના આગળ બોલે છે?”

આ પ્રશ્નના જવાબમાં ઇંદિરા જરાક હસી, જેથી આદર્શાહ વધારે ચીડાઈને બોલ્યો, “રાણી ચન્દ્રાવતીને જ્યારે તેં નસાડી મૂકી ત્યારે આગળ તારી શી દશા થવાની છે? તેનો તેં કાંઈ વિચાર કર્યો હતો?”

ઇંદિરા—“શું થવાનું છે? તેનો વિચાર કરવાની બીલકુલ જરૂર નહોતી, અને જે થવાનું છે તેનો આદરપૂર્વક સ્વીકાર કરી, પ્રાણુ જતાં સૂધી પણ ધારેલું કામ પાર પાડીશ જ, એવો કરાવ તે જ વખતથી કરી મૂક્યો હતો. એટલા માટે જે જે વિચાર મારે કરવા સરખા હતા તે આગળથી જ કરી રાખ્યા છે. હવે બીજું શું?”

આદર્શાહ—તે શા શા વિચાર?

ઇંદિરા—જે વીતવાનું હોય, તે સામે બીલકુલ ન ડગતાં, સામે નહોંએ જ ઉભા રહેવું એજ?

આદર્શાહ—ત્યારે તો તારી અહીં અમે ગમે તે વચ્ચે કરીએ તે સામે

તો તું થવાની નહિજને? ધાર કે અમે તને આ એકાદ સીદી સાથે પરણાવી દઈએ તો?

ઈંદિરા-માણસના નસીબમાં જે લખ્યું હશે તે જ થશે. તેમાં માણસનું કાંઈ ચાલી શકનાર છે?

આદશાહ-એવું તત્ત્વજ્ઞાન મારી પાસે ચાલનાર નથી. હું આલમગીર જે મનમાં ધારીશ તે કરીશજ અને તેમાં નશીબ બશીબ કાંઈજ કરી શકશે નહીં.

ઈંદિરા-આના જવાબમાં પ્રથમ તો હસી અને પછી ધીરે રહીને બોલી-આપના મનમાં પણ અમુકે ધારવું અને અમુક ન ધારવું, એ પણ નશીબની જ વાત છે.

જરા નિરૂત્તર થઈ જઈ, આદશાહ બોલ્યો-ઠીક, ઠીક, તે ચન્દ્રાવતીને, ક્યાં નસાડી મૂકી છે અને ક્યાં સતાડી છે, તે મને કહે જોઈએ? લે બોલ હવે. એમાં જો તારી ચતુરાઈ જણાશે તો પછી તને દાસીમાં જ રાખવી, કે એથી કોઈ ચડતી પાયરીપર ગોઠવવી, તેનો વિચાર કરીશું? લે બોલ જોઈએ, તને એ યુક્તિ કાણે દેખાડી?

ઈંદિરા-મારા ભાઈ દુર્ગાદાસે અને મેં જ બોળી કાઢી. મને વળી દેખાડનાર કાણ? અમે બેઠિએ એ કામ પાર પાડ્યું છે. ચન્દ્રાવતી બાઈ સાહેબના મહેલ નીચે પહેરો મુકવામાં આવ્યો, ત્યારથી અમે અનુમાન કર્યું હતું કે, બાઈ સાહેબના ઉપર કાંઈ ને કાંઈ આક્રમ્ત આવનાર છે જ. પહેલાં તો હું એક ગોવાળીઓનો વેશ લઈ, કુંવર સાહેબને લઈ જઈને ગોવાળીઆવાડમાં એક ગોવાળીઆને ત્યાં મૂકી આવી. પછી મારો તેજ વેપ લઈ બાઈસાહેબને પહેરાવી ત્યાંથી કાઢ્યાં અને હું તેમનો વેપ ધારણ કરી, તેમની જગ્યાએ બેઠી. છોકરો કાંઈ રડતો કેમ નથી? આવી કોઈને શંકા આવે માટે બહાર એવી અપ્રવા ફેલાવી કે, છોકરો તો મરી ગયો અને એને ત્યાં જ એક ખાડો ખોદીને દાટી દીધો.” આ બધી વાત ઈન્દિરા કેવળ સરળ ભાવથી જ કહેતી હતી. છોકરો મરી નથી ગયો, પણ જીવતો છે. આવી વાત આદશાહે જ્યારે સાંભળી-ત્યારે તે જરા વિસ્મય થઈ, વચ્ચેજ બોલી ઉઠ્યો, “શાખાસ, શાખાસ, તું તો મોટી કારસ્તાની જણાય છે, અને એકાદ આદશાહના જનનાખાનામાં રાણી બનીને બેસવા યોગ્ય દેખાય છે.” આદશાહના મોમાંથી આ શબ્દો નીકળતા જોઈ, પાછળ સંતાઈ રહી સાંભળનાર ઉદ્દેપુરી તો લાલચોળ જ બની ગઈ. તેણે જોયું કે, આદશાહનું મન આનામાં આસક્ત થયું છે, અને હવે એ એની સાથે લગ્ન કરવાનોજ. આવો વિચાર તેને સ્ફુરતો કોઈને લીધે ઉદ્દેપુરી-એ પોતાનો હોઠ એટલા જોરથી દાંતમાં દબાવ્યો કે, તેમાંથી લોહીની તસરો ફટી આવી.

- આણી તરફ બાદશાહ ગંભીરપણે ઇન્દિરાને પૂછે છે, તે તારો શુભ આટલા બધા જોખમમાં શા માટે નાંખ્યો વાઈ ?

ઇન્દિરા-સ્વામિ ભક્તિ અને કૃતજ્ઞતાનેજ માટે. બીજો શો હેતુ હોઈ શકે ? આ જ વંશપરંપરા થયાં જેનું અન્ન ખાઈ, અમારાં શરીર બંધાયાં છે તેને સંકટમાં જોઈ બચાવ કરવો, તે અમારું કામ જ છે.

બાદશાહ-રાણીને અહિં દરબારમાં આવવું, તે શું તેને માથે સડટ કહેવાય કે ?

ઇન્દિરા-સંકટ નહીં તો બીજું શું ? તારા જેવો કપટી અને કૃતદ્વી આ જગતમાં બીજો દોષ છે કે ? જે જસવંતસિંહ મહારાજે તારી આટલી આટલી નોકરી બજાવી, પોતાના જાતભાઈની પણ નિંદા સહન કરી, જેણે તારો પક્ષ સ્વીકાર્યો, તેનાજ છોકરાને તે દરબારમાં બોલાવી, માન-આપવાનું મિશ્ર કહાડી, ઝેર દીધું, અને તેની રાણી તરફની અભિલાષાને લીધે, તેને પકડી લાવવા સાઈ આટલું બધું લાવ ત્રસકર મોકલ્યું. તો તારો ભરોસો કોણ કરે ? માટે અમે જે કર્યું છે તે અત્યુત્તમજ કર્યું છે. અમે શું બાણનાં ન હોતાં કે, અહિં આવવાથી બાઈસાહેબની શી દશા થવાની છે ? પણ બાદશાહ તું આટલું તો પક્ષુ ધ્યાનમાં રાખ કે, રાણીજી અસહ્ય ઉદ્દેપુરના રાજવંશની છે. તે તો એક ક્ષણ પણ તારું આવું ક્ષુદ્ર અપમાન સહન કરતજ નહિ. એકજ ક્ષણમાં પોતાનું શરીર અહીં રજગતું નાંખી, તે તો ક્યારનીએ સ્વર્ગમાં ગઈ હોત. નક્કી અને હલકા કુળની હોય તે જ પોતાના દેહને ભ્રષ્ટ કરી, તારા વૈભવનો સ્વીકાર કરે.

આવી નિર્ભય રીતે પોતાની જ સમક્ષ કોઈ પણ આજ સુધી બોલી શક્યું હોય, એમ ઔરંગઝેબને સાંભરતુ ન હોતું. તેમાં પણ આ બોલનારી એક અંબલા સ્ત્રીને જોઈ, બાદશાહ તો છક્કજ થઈ ગયો. એ હજી પણ આગળ શું બોલવાની છે ? તે બાદશાહ સમજી શકતો ન હોતો. આવા સંતાપને લીધે તેને કાંઈ શિક્ષા કરવી કે કેમ ? - તે પણ બાદશાહને સૂઝે નહીં.

છેવટનું મહેણું ઉદ્દેપુરી બેગમ માટેજ કહ્યું છે, એમ બાણી બાદશાહ કહેવા લાગ્યો. “જેના સંબંધમાં તું આટલું બધું બોલે છે, તે આજ મારી પટ્ટારાણી છે તે તું ધ્યાનમાં રાખજે. તારે તેનાજ આગલ દાસી બનીને રહેવાનું છે, તે ધ્યાનમાં રાખજે. તું હવે તેની દાસી છે, માટે એ પોતાને જે ગમશે તે તને કરશે.”

આનો કાંઈ પણ જવાબ ન દેતાં ઇન્દિરા પ્રીતી હસી. છેવટે બાદશાહ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. માફ માયું દુઃખે છે એમ કહી અંદરના

તો તું થવાની નહિજને? ધાર કે અમે તને આ એકાદ સીદી સાથે પરણાવી દઈએ તો?

ઈંદિરા-માણસના નસીબમાં જે લખ્યું હશે તે જ થશે. તેમાં માણસનું કાંઈ ચાલી શકનાર છે?

બાદશાહ-એવું તત્ત્વજ્ઞાન મારી પાસે ચાલનાર નથી. હું આલમગીર જે મનમાં ધારીશ તે કરીશજ અને તેમાં નશીબ અશીબ કાંઈજ કરી શકશે નહીં.

ઈંદિરા-આના જવાબમાં પ્રથમ તો હસી અને પછી ધીરે રહીને બોલી-આપના મનમાં પણ અમુક ધારવું અને અમુક ન ધારવું, એ પણ નશીબની જ વાત છે.

જરા નિરૂત્તર થઈ જઈ, બાદશાહ બોલ્યો-હીક, હીક, તે ચન્દ્રાવતીને, ક્યાં નસાડી મૂકી છે અને ક્યાં સંતાડી છે, તે મને કહે જોઈએ? લે બોલ હવે. એમાં જો તારી ચતુરાઈ જણાશે તો પછી તને દાસીમાં જ રાખવી, કે એથી કોઈ ચડતી પાયરીપર ગોઠવવી, તેનો વિચાર કરીશું. લે બોલ જોઈએ, તને એ યુક્તિ કોણે દેખાડી?

ઈંદિરા-મારા લાઇ દુર્ગાદાસે અને મેં જ જોણી કાઢી. મને વળી દેખાડનાર કોણ? અમે બેઠિએ એ કામ પાર પાડ્યું છે. ચન્દ્રાવતી બાઈ સાહેબના મહેલ નીચે પહેરો મુકવામાં આવ્યો, ત્યારથી અમે અનુમાન કર્યું હતું કે, બાઈ સાહેબના ઉપર કાંઈ ને કાંઈ આક્રમક આવનાર છે જ. પહેલાં તો હું એક ગોવાળીઓનો વેશ લઈ, કુંવર સાહેબને લઈ જઈને ગોવાળીઆવાડમાં એક ગોવાળીઆને ત્યાં મૂકી આવી. પછી મારો તે જ વેષ લઈ બાઈસાહેબને પહેરાવી ત્યાંથી કાઢ્યાં અને હું તેમનો વેષ ધારણ કરી, તેમની જગ્યાએ બેઠી. છોકરો કાંઈ રડતો કેમ નથી? આવી કાઢીને શંકા આવે માટે બહાર એવી અફવા ફેલાવી કે, છોકરો તો મરી ગયો અને એને ત્યાં જ એક ખાડો ખોદીને દાટી દીધો.” આ બધી વાત ઈન્દિરા કેવળ સરળ ભાવથી જ કહેતી હતી. છોકરો મરી નથી ગયો, પણ જીવતો છે. આવી વાત બાદશાહે જ્યારે સાંભળી ત્યારે તે જરા વિસ્મય થઈ, વચ્ચેજ બોલી ઉઠ્યો, “શાબાસ, શાબાસ, તું તો મોટી કારસ્તાની જણાય છે, અને એકાદ બાદશાહના જનાનખાનામાં રાણી બનીને બેસવા યોગ્ય દેખાય છે.” બાદશાહના મોમાંથી આ શબ્દો નીકળતા જોઈ, પાછળ સંતાઈ રહી સાંભળનાર ઉદ્દેપુરી તો લાલચોળ જ બની ગઈ. તેણે જોયું કે, બાદશાહનું મન આનામાં આસક્ત થયું છે, અને હવે એ એની સાથે લગ્ન કરવાનોજ. આવો વિચાર તેને સ્પુરતા કોષને લીધે ઉદ્દેપુરી-એ ખોનાનો હોઠ એટલા જોરથી દાંતમાં દબાવ્યો કે, તેમાંથી લોહીની રે ફૂટી આવી.

- આણી તરફ બાદશાહ ગંભીરપણે ઇન્દિરાને પૂછે છે, તે તારો શુવ આટલા બધા જોખમમાં શા માટે નાંખ્યો વાં ?

ઇન્દિરા-સ્વામિ લલિત અને કૃતજ્ઞતાનેજ માટે. ખીજો શો હેતુ હોઈ શકે ? આજ વંશપરંપરા થયાં જેનું અન્ન ખાઈ, અમારાં શરીર બંધાયાં છે તેને સંકટમાં જોઈ બચાવ કરવો, તે અમારું કામ જ છે.

બાદશાહ-ગાણીને અહિ દરબારમાં આવવું, તે શું તેને માથે સકટ કહેવાય કે ?

ઇન્દિરા-સંકટ નહીં તો ખીજું શું ? તારા જેવો કપડી અને કૃતજ્ઞી આ જગતમાં ખીજો કોઈ છે કે ? જે જસવતસિંહ મહારાજે તારી આટલી આટલી તોડરી બજાવી, પોતાના જાતભાઈની પણ નિંદા સહન કરી, જેણે તારો પક્ષ-સ્વીકાર્યો, તેનાજ છોકરાને તે દરબારમાં બોલાવી, માન આપવાનું મિશ્ર કહાડી, ઝેર દીધું, અને તેની રાણી તરફની અભિ-જ્ઞાપાને લીધે, તેને પકડી લાવવા સારૂ આટલું બધું લાવ લસકર મોકલ્યું. તો તારો ભરોસો કોણુ કરે ? માટે અમે જે કર્યું છે તે અત્યુત્તમજ કર્યું છે. અમે શું જાણતાં ન હોતાં કે, અહિ આવવાથી બાઈસાહેબની શી દશા થવાની છે ? પણ બાદશાહ તું આટલું તો પક્ષ ધ્યાનમાં રાખ કે, રાણીજી અસહ્ય ઉદિગુરના રાજવંશની છે. તે તો એક ક્ષણુ પણ તારૂં આવું ક્ષુદ્ર અપમાન સહન કરતજ નહિ. એકજ ક્ષણુમાં પોતાનું શરીર અહીં રંજણતુ નાંખી, તે તો ક્યારનીએ સ્વર્ગમાં ગઈ હોત. નકલી અને હલકા કુળની હોય તે જ પોતાના દેહને બ્રષ્ટ કરી, તારા વૈભવનો સ્વીકાર કરે.

આવી નિર્ભય રીતે પોતાની જ સમક્ષ કોઈ પણ આજ સૂધી બોલી શક્યું હોય, એમ ઔરંગઝેબને સાંભરતું ન હોત. તેમાં પણ આ બોલનારી એક અંબલા સ્ત્રીને જોઈ, બાદશાહ તો છક્કજ થઈ ગયો. એ હજી પણ આગળ શું બોલવાની છે ? તે બાદશાહ સમજી શકતો ન હોતો. આવા સંતાપને લીધે તેને કાંઈ શિક્ષા કરવી કે કેમ ? તે પણ બાદશાહને સ્પષ્ટ નહીં.

છેવટનું મહેણું ઉદિગુરી બેગમ માટેજ કંટું છે, એમ જાણી બાદ-શાહ કહેવા લાગ્યો. “જેના સંબંધમાં તું આટલું બધું બોલે છે, તે આજ મારી પટ્ટારાણી છે તે તું ધ્યાનમાં રાખજે. તારે તેનાજ આગલ દાસી બનીને રહેવાનું છે, તે ધ્યાનમાં રાખજે. તું હવે તેની દાસી છે, માટે એ પોતાને જે ગમશે તે તને કરશે.”

આનો કાંઈ પણ જવાબ ન દેતાં ઇન્દિરા પ્રીતી હસી. છેવટે બાદશાહ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. માંડ માંડ દુઃખે છે એમ કહી અંદરના

રંગ-મહેલમાં ગયેલી ઉદ્દેપુરીની કાંઈ પણ ખબર અંતર ન લેતાં બા-
બાદશાહ ત્યાંથી ચાલ્યો બચ છે, તે જોઈ ઉદ્દેપુરીને તો ક્રોધનો પારજ
રહ્યો નહિ. ઉદ્દેપુરીના મનની ખાત્રીજ થઈ ચૂકી કે જો આ ઇન્દિરાને
અહીં બહુ વખત રાખીશ તો નફી બાદશાહનું મન પલળશે અને પછી
એની જોડે લક્ષ્મી ક્યાં વગર રહેતાર નથી. આથી હવે ઇન્દિરા - પોતાની
નજર સામે પણ ન જોઈએ એમ જ એને થયું. પણ આજેજ એને કાંઈ
કરી જોઈું તો કાલે જે સંકટ માથે આવનાર છે, તે આજેજ આવી પડે
એવી બીહીકને લીધે, હાલ તુરત તો યોગમે તે વિચાર મોકુફ રાખ્યો.
બાદશાહના ઉદ્યા પછી, થોડીવારે યોગમ સાં આવી અને ઇન્દિરાને
બોલાવી કહેવા લાગી કે, -તું અહીં રહીશ તો તારી કાંઈ સારી ગતિ
થવાની નથી, મારા બાપે મને બાદશાહને આપી યોગમ બનાવી છે છતાં
હજી મારી એવી જરા પણ ઇચ્છા નથી કે, તારા સરખી કાંઈ રાંક રાજ-
પૂત બાળા ઉપર એવો પ્રસંગ પડે. અને તું અહીં રહીશ તો તારા ઉપર
શું પ્રસંગ આવી પડશે? અને શું નહિ પડે? તે કાંઈજ કહી શકાતું નથી.
આલમગીરના જેવો અંચળ મનનો બીજો કાંઈ માણસ લાગ્યેજ હશે.
હમણાં, કહેશે કાંઈ અને ઘડીવારમાં કરશે કાંઈ, એવી એના મનની
અસ્થિર સ્થિતિ છે. તેથી તું અહીં મારી દાસી બનીતે રહી, એટલે સર્વ
થાસ્તી જતી રહે, એમ તો બીલકુલજ જાણીશ નહિ.”

ઉદ્દેપુરીના બોલવા ઉપરથી અને તે વખતે તેની મુખ મુદ્રાના
ગાંભીર્ય ઉપરથી, ચાલાક ઇન્દિરા એની ગઈ કે, આઈ સાહેબ પેટનાં
બળ્યાં બોલે છે. એના મનમાં આપણે માટે અદેખાઈ ઉભી થઈ છે અને
તેથી આપણને કાંઈક ટુકાણે ખમેડી મુકવા એની તજવીજ છે. ઇન્દિરાએ
જાણ્યું કે, હવે ઉદ્દેપુરીના આ વિચારનો લાલ-આપણે લઈ લઈએ તો
આ કારાગૃહમાંથી સત્વર મુક્તિ મળે ખરી. આ વિચારથી ઉદ્દેપુરીને કહેવા
લાગી-આઈ સાહેબ! હું આપના મનના વિચારની બહાર છું, એમ બીલ-
કુલ સમજશે નહિ. આપ જ મારો છૂટકો કરશો તો થશે. એમ જાણી-
નેજ હું એ ઇચ્છા કરતી હતી કે, ગમે તેમ કરી નયનપાળના હાથમાંથી
એકવાર છૂટીને, યોગમ સાહેબના પગ પાસે ક્યારે જાઉં? હવે પણ અનુ-
કુળજ કરી આપ્યું. હવે અહીંથી મુખરૂપ રવાનગીરી કરી આપવી, એ
આપનાજ હાથમાં. યોગમ સાહેબની આજ્ઞાની બહાર હું જરા પણ નથી.”

ઇન્દિરાના આવા શબ્દોથી યોગમ સાહેબ તો, પ્રલાપને ફાળકો થઈ
ગયાં. “તને અહીંથી તરતજ રવાના કરી આપીશ.” “તું બીલકુલ ગલ-
સાઇશ નહિ,” આવાં આવાં આશ્વાસનો આપી, ઇન્દિરાને પોતાની પાસે
બોલાવીને બેસાડી, અને કહેવા લાગી, “ઇન્દિરા! તું ખરેખરીજ રાજપુ-

તાણી છું, એમાં જરા પણ શક નહિ. તેથીજ તે તારા કવ આટલા બધા નેખમમાં નાંખીને પણ તારી રાણીજને બચાવી લીધી. તું એમ ન સમજશ કે હું આ મુગલના ઘરમાં આવીને પડી, એટલે આપણી પાછળની બધી રાજપૂત કુળની વાતો ભૂલી ગઈ છું. છે છે ઇન્દિરા! શું કહું? આપે કસાઈને ઘેર ગાય વેચી, એટલે હવે આપણે શું કરી શકીએ? આપણુ સ્ત્રીઓના હાથમાં શું હોય છે? મારી પણ એવીજ સ્થિતિ થઈ છે. પણ આમ બાદશાહી કુટુંબ જોડે છોકરીઓનો સંબંધ કરી આપવામાં તો તારા રાજના આપેજ પહેલ કરી આપી છે. અકબરશાહને નેધબાઈ આપી ન હોત તો.....પણ હવે પાછલી વાતો શું-કામ છે કહાડીને! પણ ઇન્દિરા-રાખ, મારે તને એક વાત પૂછવાની છે. આ રૂપનગરના વિજયસિંહની કન્યા કેવી છે વાંડે!”

ઇન્દિરા-બેગમ સાહેબ, કેવી છે એટલે? સ્વરૂપ માટે પૂછતાં હો તો આજ ત્રિભુવનમાં એના જેવી સ્વરૂપવાન છોકરી ખોળી પણ મળવાની નથી. તેમજ આપણા રાજપૂતોને ઘટના સર્વ ગુણોથી ભરેલી છે.”

આ વર્ણન સાંભળતાં, બેગમ સાહેબના કપાળમાં જરાક કરચલી વળી. નાનપણમાં જોયેલી અને પછીથી તેને માટે સાંભળેલુ કે રૂપનગરની રૂપસુંદરી પોતાના સ્વરૂપમાં રંભાને પણ લગવે તેવી છે. પણ રૂપસુંદરીને પત્ર વાંચી ઉપજેલા ક્રોધને લીધે બાદશાહ પાસે તેના બાપને શિક્ષા કરાવી, છોકરીને પકડી મંગાવવાનું કારસ્તાન બ્યારથી ઉદ્દેપુરીએ ઉભું કરીધું હતું ત્યારથી જોને તેને એ રૂપસુંદરીના રૂપ અને સૌંદર્ય વિશે જ પૂછ્યા કરતી હતી. રૂપસુંદરીના સ્વરૂપની અદ્વિતીયતા સાંભળતાં જ, બેગમ તે દુઃખથી કેવળ ગાંડીજ બની જતી હતી. ઉદ્દેપુરી પોતે બાદશાહની ખરેખરી માનીતી છે એ બાલુવા છતાં પણ બાદશાહનો અસ્થિર પ્રેમ તેના ઉપરથી કંઈ ક્ષણે ઉતરી જશે, તેની તેને ખીલકુલ જ ખાતરી નહોતી. કારણ અમૌરંગઝેબ એક તો જતે મુગલભાઈ અને તેમાં વળી બાદશાહ, એટલે એના પ્રેમનો ભરોસો શો? બ્યાંસૂધી આ પ્રમાણે ચાલે છે ત્યાંસૂધી તો દીક છે પણ કાલેજ કાઈ ખીજ સારા રૂપવાળી નેવામાં આવી અને એના તરફ લક્ષ ગયુ, એટલે થઈ ચૂક્યું. આ જ વિચાર હમેશાં તેના મનમાં ઘોળાયા કરતો હતો આથી બાદશાહનો પ્રેમ આપણા ઉપરથી જરા પણ ખસવા ન પામે, એટલા માટે સદોદિત યુક્તિઓ રચવામાં તેનો રાત દિવસ જતો હતો. એક વખત માણસ એક સ્થિતિમાં પડી ગયો, અને તે પછી તે જ સ્થિતિમાં જ સમાધાન માની લઈ, તેમાં જ તેનું તાદાત્મ્ય થઈ રહે છે, એમ નથી. આપણે જે સ્થિતિમાં આવી પડ્યા છીએ, તેમાં ખીજ પણ આવી પડે, એવી તેને હંમેશાં ઇચ્છા

થયા કરે છે. બેગમ ઉદેપુરીની પણ આ જ સ્થિતિ હતી. તેને એમ જ થયાં કરતું. રાજપૂત ધરાણાની જેટલી કન્યા મુગલ સરદારોના ઘરમાં આવી પડે, તેટલી સારી. એના મનને એમ જ લાગતું હશે કે, જેવી આપણી સ્થિતિ થઈ છે તેવી બીજાઓની સ્થિતિ થાય તો તેથી આપણો દોષ કાંઈક ઓછો ગણાય. રૂપવતી રૂપસુંદરીએ રાણી ચન્દ્રાવતી તરફ મોકલેલો પત્ર પાંચી, ઉદેપુરીનું મન એટલું તો ઉદ્વેગ પામ્યું હતું કે, તેણે એ નાદાન બાળકોને આ મંત્ર લખવા માટે યોગ્ય શાસન આપવા બાદશાહને લંભેર્યો હતો. જે ઉપરથી બાદશાહે પણ એવી પ્રતિજ્ઞા કરી કે, તે છોકરીને અહીં પકડી લાવી, તેને આપણે મસાઉદ ખોળ સાથે પરણાવવી. આટલે સૂધી બંધી ગોઠવણુ તેઓના મન સાથે થઈ ગઈ હતી. પણ ઉદેપુરીના મનમાં હવે એમ થવા લાગ્યું કે, કદાચ તેને અહીં આપ્યા પછી એની દિવ્ય કાંતિ જોઈ, બાદશાહનું મન ચળી ગયું તો એ જ પોતે એની જોડે નહીં પરણે તેની શી ખાત્રી? આ વિચાર તેના મનમાં, તે જ દિવસથી સંદોહિત ચાલ્યા કરતો હતો. એટલામાં જો તેના સૌંદર્ય માટે કોઈ તરફથી આવું કાંઈ સાંભળતી કે પછી તો થઈ જ ચૂક્યું. એને એમ જ થઈ આવતું હતું કે હવે શું કરું? અને શી રીતે આ બંધાઈ છૂટું. એને જરાએ શંકા નહોતી કે, બાદશાહ રૂપનગર જીતે લઈ, એને બંધીવાન કરી, લાવ્યા વગર નહીં રહે, એને હવે કાંઈ પણ કરવા જેવું હોય તો એ જ હતું કે, રૂપસુંદરીને બાદશાહની નજરે પડતાં પહેલાં જ કાં તો દુકી કરી નાંખવી, અથવા તો તેને તે જુએ તે અગાઉ જ મસાઉદની જોડે પરણાવી દેવી. સ્વરૂપ સૌંદર્યની ધર્પા દેવી! ગમે તેવા માણસને ખરેખર તું ધારે તેમ નાચ નચાવી શકે છે. આમાંથી કયો વિચાર સરળ છે, અને તે પાર પાડવામાં કાણ સહાયભૂત થઈ પડશે તે બાબતના વિચારનો જ બપ હવે બેગમ ઉદેપુરીએ કરવા માંડ્યો. આ કામમાં, શું, ઇન્દિરા તેને ઉપયોગી થઈ પડે એવી છે? કે પછી બાદશાહની ધનરાજીમાં આવી પડેલો નયનપાળ આ કામ કરી શકે એવો છે? આવા પ્રશ્નો તેના મનમાં એક પછી એક ઉઠવા લાગ્યા. બાદશાહની તેના ઉપર પ્રથમ સારી મરજ હતી, અને રાજપૂતો પૈકી મોટા ધરાણાનો હોઈ, હમણાં મુગલ બનેલો એવો આ એક જ રાજપૂત હતો. તેથી ઉદેપુરીની પણ મરજ એના ઉપર ઠરી હતી. હમણાં એની સ્થિતિ આવી થઈ ગઈ છે, તેથી બેગમને ઘણું ખાટું લાગ્યું, અને એકાએક તેના મનને એમ થઈ આવ્યું કે, તેને આપણે છોડાવી, એનું લગ્ન ઇન્દિરા સાથે કરાવી દઈએ. તો એક રીતે ઇન્દિરા રૂપી જે કાંટો હાલમાં આપણા માર્ગમાં નડે છે, તે પણ જગે, તેમજ નયનપાળના

ઉપર એ મહેરબાની દેખાડવાથી તે આપણું કામ કેવળ ધમાનદારીથી કર્યા વગર રહેશે નહિ. આવો વિચાર બેચાર વખત મનમાં આવતાં, તેણે તેમજ કરવાનું નક્કી કર્યું હવે આ નિશ્ચય શી રીતે પાર પાડવો ? ઓંદશાહની ઇતરાજથી જે કારાગૃહમાં પડેલો છે, તેનો શી રીતે છૂટકારો કરવો ? શી રીતે એને મળવું ? આટલી બધી વાત એની પાસેથી શી રીતે કરાવી લેવી ? એવા વિચારોથી તે સ્તબ્ધ બનીતે બેઠો. આપણે માટે આટલી થોડીવારમાં શા શા વિચાર આવ્યા હશે ! તે ઇન્દિરાના સમજવામાં આવ્યું નહિ, તે તો પોતાના મનમાં એમ જ સમજતી હતી કે, પોતાના મત્સરમાં આવેલી બેગમ આપણો હમણાં જ છૂટકો કરશે અને આપણે પાછાં નેધપુર ચાલ્યાં જઈશું.

ઉદ્દેપુરી તથા ઇન્દિરાની ઇચ્છાઓમાંથી કોની ઇચ્છા ફળીભૂત થાય છે ? તે હવે આપણે આગળ જોઈશું.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

૪૪૪૪૪૪૪૪૪૪

દિલ્લી શહેરમાં એક પ્રવાસી.

ગયા પ્રકરણમાં કહી ગયા, તે વાતને લગલગ પાંચ છ દિવસ થઈ ગયા. આજે એક ગરીબ કંગાળ પ્રવાસીને દિલ્લી શહેરમાં આવતો આપણે જોઈએ છીએ. દિલ્લી શહેર આ વખતે અબ્યુધ્ધની સર્વોત્તમ ટ્રાંચ ઉપર હતું. આખી દુનિયાની ઉત્તમ કારીગરી આજે દિલ્લીમાં જોવામાં આવતી હતી. તેમજ દિલ્લીનું હુદૂવ પણ એ હતું કે, તેમાં આખી દુનિયાની અધમાધમ જે વસ્તુ અને મનુષ્યો, તેપણ ત્યાં જોવામાં આવતાં હતાં. કેટલાક ઉત્તમ શ્રીમતો પણ જણાતા હતા. તેમ કેટલાક એક દરિદ્રતા દેવીના પગ ચાંપનાર પણ જણાતા હતા. તેમાં પરોપકારી લોકો પણ ઘણા હતા, તેની સાથે પરોપકારી પણ થોડા જણાતા ન હોતા. કોઈક મોટા દાતાર પણ હતા, તેમ કોઈક લોકો ખીજના દ્રવ્યનું અપહરણ કરનાર પણ તેમાં વસતા હતા. લક્ષ્મીના વાસવાળા આ શહેરમાં કોઈ પણ વાતની કમી નહોતી. અટળગ સંપત્તિની સાથે દારિદ્ર્યની પરમાવધિ, ડહાપણથી ઉભરાતા તેમજ મૂર્ખાઈની પરિસીમાએ પહોંચેલા સદગુણના સમુદ્રની સાથે દુર્ગુણના મહાસાગર, અપરિમિત આનુર્ધવાળાની સાથે હુચ્ચાઈથી સંપૂર્ણ ભરેલા, એવા અનેક જાતના માણસો આ વખતે દિલ્લીમાં વસતા હતા, અર્થાત્ સર્વ તરેહની દિલ્લી એક ખાણ હતી. અલિ-માનીના ગર્વને ઉતારનાર તેમજ કારીગરોનું પોષણ કરનાર આજ શહેર

ચણાજ પ્રાચીન કાળથી દિલ્લીની ઉન્નતિ થતી આવતી હતી. અને તેની આબુઆબુ પાંચ પાંચ ગાઉપર એવાં મોટાં પ્રાચીન કાળની સંપૂર્ણ ઉન્નતિની ટોચ ઉપર આવી ગયેલાં શહેરોની આજે પણ સાક્ષી પૂરતાં જૂનાં ખડીયેરો જણાતાં હતાં. ગમે તેમ હો, પણ પ્રાચીન કાળની પરંપરાથી જે ભૂમી ઉપર દિલ્લી વસેલું હતું, તે ભૂમિને પુનરુદ્ધાર આજે મુગલોના વખતમાં થતો હોય, એમ જણાતું હતું. અને આ બાદશાહના વખતમાં તો તેની સંપૂર્ણ ઉન્નતિ આવી હોય, એમ જ લાગતું હતું. આ વખતે આ શહેરમાં ઓઠામાં ઓઠી દસ બાર લાખ માણસની વસ્તી હતી. એવો એક જાતનો હુન્નર નહોતો કે, જે આજે દિલ્લીમાં ચાલતો નહોય. દરેક પ્રકારની કળા અને દરેક પ્રકારનો વ્યાપાર આજે દિલ્લીમાં જોવામાં આવતો હતો. ગમે તેવો માણસ હોય, પણ તે દિલ્લીમાં જઈ પોતાનું પેટ ભરી શકતો હતો. પ્રાચીન કાળના ઈંદ્રપ્રસ્થની જગ્યાએ વસેલા અર્વાચીન કાળના દિલ્લીમાં પણ આજે કેટલાક મહેલો, કેટલીક હવેલીઓ અને કેટલાંક મંદીરો જોવામાં આવતાં હતાં. ઐરગઝેબ બાદશાહને ગાયન વિદ્યાનું ખરેખરે ઉંડું જ્ઞાન નહોતું, કિંબલુના એને તેમાં મિહાશ લાગતી નહોતી, જરા કંટાળો પણ હશે એમ કહીએ તો પણ ચાલી શકે. દિલ્લીના બાદશાહના દરબારમાં કોઈ ગાયકને તેની વિદ્યાની પ્રશંસામાં કોઈ દિવસ કાંઈ પણ ધનામ, અકરામ કે શિરપાવ મળ્યો હોય, એમ કોઈને પણ ભાગ્યેજ સાંભરતું હશે. તો પણ એટલા ઉપરથી એમ સમજવાનું નહીં જ કે, નગરમાં ખીજ લોકોને પણ તે વિદ્યાનો શોખ નહોતો. દિવસની પેઠેજ રાત્રે પણ આ નગર ખીચોખીચ ભરેલું જણાતું હતું. જો કોઈ માણસ એકાદ વખત રાત્રિને વખતે આ શહેરમાં આવે અને કેકેકાણે ફરે તો તેને નાચ રંગ આદિનો આનંદ જ જણાય. પ્રવાસીને તો એમ જ લાગે કે, આ દિલ્લી નથી, પણ ગંધર્વોની અલકાપૂરી જ છે, કે જેમાં સદોદિત ગાનતાન અને નાચ રંગના આનંદ શિવાય ખીજું કંઈ જ નથી. તેમ જો દિવસે આવ્યો હોય તો તેને એમ જ લાગે કે, આખી દુનિયામાં થતો સર્વ માલ એકલા દિલ્લી શહેરમાં જ ખપી જતો હશે, અને આખી દુનિયાના વેપારની ધ્રુવોન અહીં જ ચાલતી હશે. આવી સ્થિતિને લીધે કોઈ નવતર માણસ જો દિલ્લીમાં આવે તો તેથી કોઈને કાંઈ જ આશ્ચર્ય થવાનું કારણ રહેતું નહિ, તેમ કોઈને આજ લગણું થયું પણ નહોતું. કારણ દરેકજ દિલ્લીમાં ઓઠામાં ઓઠાં દસ પંદર હજાર માણસની આવજ ચાલતી જ હતી, અને તેથી કોણ કોની તજવીજ ફરે ? વરસોનાં વરસો સૂંધી પણ સાથે રહેલો માણસ કોણ છે તે ? પણ જાણવાની જેને જરૂર પડી ન હોય, તે નવતર આવેલાની તો દરકાર પણ

શું કરવા કરે ? આવા આ વિલક્ષણ શહેરમાં ઉપર જણાવેલો પેલો દરિદ્રી કંગાળ માણસ આવ્યો. તેની એકદર ચર્ચા ઉપરથી, તેમજ બાહ્ય સ્વરૂપ ઉપરથી એમ સહેજ જણાઈ આવે કે, તે ઘણે દૂરથી પ્રવાસ કરતો કરતો આવેલો છે. એકદમ ઘણી મુસાફરી કરવાથી માણસનાં કપડાં જેમ મેલાં થઈ જાય છે તેમ આના શરીરની સ્થિતિ જણાતી હતી. તમામ કપડાં ઉપર ધૂળનો તો પારજ નહોતો, એટલુંજ નહીં, પણ તેની પાંપણો, મૂછ, દાઢી તથા પાઘડી સર્વ ધૂળથી ભરેલાંજ જણાતાં હતાં. મુસલમાન, રાજપૂત, પંજાબી, વિગેરે લોકોની રીતને અનુસરી, તે પ્રવાસીએ પોતાની દાઢી રૂમાલવતે લુછી નાંખી હતી. તેની પોટલીમાંથી એટલી બધી ધૂળ ખરી કે, તેની દાઢી, મૂછ ઉપર આવી જવાથી, તે-એને ધૂળવાળાં કરી મૂક્યાં, જે ઉપરથી કોઈને-સહજ અનુમાન થઈ શકે કે, તે કેટલે લાંબે મંથથી આવ્યો આવતો હશે ! એના શરીર ઉપરથી એમ ચોખ્ખું જણાઈ આવતું હતું કે, તે એટલો બધો થાકી ગયો હશે કે, તેનાથી હવે એક પણ ડગલુ આગળ ચાલી શકશે નહિ. તેનું વર્તન જ કહી આપતું હતું કે, આજ તેની દિલ્હીની પ્રથમની જ મુલાકાત નથી. તે ખીલકુલ આમતેમ જોતો નહોતો, તેમ અજાણ્યા માણસની પેઠે આશ્ચર્ય ચકિત થઈ કાંઈ કાંઈ પણ મારતો નહોતો. હજારો વખત જોઈ નાખેલી વસ્તુને ફરીથી જોવાથી જોનારના મોઢા ઉપર કાંઈજ ફેરફાર જણાતો નથી, તેવી જ આ મુસાફરની સ્થિતિ લાગતી હતી કાંઈ પણ અમુક ચોક્કસ ટૂંકાણે જવા નિર્ણયો હોય એમ ખુલ્લું જ જણાઈ આવતું હતું. કારણ કાંઈ જાણીતા માણસની પેઠે જ તે આમથી તેમ ચોક્કસ ગલીઓમાં કરતો હતો અમુક ટૂંકાણે આજ રસ્તે થઈને જવાશે કે નહિ ? એવો પ્રશ્ન તેણે કોઈને પણ પૂછ્યો નહીં તેમ અજાણ્યાની પેઠે આગ-તેમ રસ્તો ભૂલી કાંઈ પણ મારતો નહોતો. ચોક્કસ જાણીતા માણસની પેઠે, તેના ગંતવ્યસ્થાને જવાને જે ગલીઓમાં ફરવું પડે ત્યાં ફરતો જતો હતો તેના ચહેરા ઉપર અનિશય કાળજી જણાતી હતી. એકાદ મોટું ચિતા ઉત્પન્ન કરનાર કાર્ય તેના મનમાં ચાલતું હોય, એમ તેના મોઢાં ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવતું હતું આમ છતાં પણ તે-ધીમે ધીમે જ ચાલતો હતો. પોશાક કેવળ ગરીબાઈનો જ જણાતો હતો. તે છેક જ મેલો થયેલો અને તેમાં વળી રસ્તાની ધૂળે જોઈએ તેવા ઉમેરો કરી આવ્યો હતો. તે વખતના રાજપૂત-રીવાજ પ્રમાણે તેણે પગ સૂધી પહોંચે તેવું ઘેરદાર અગરમું પહેર્યું હતું અને તે ઉપર કમરપટો બાંધી, ઉપરથી ઘોડીઆની ભેટ બાંધી હતી. માથા ઉપર જોધપુરી તરેહની પાઘડી હતી, તથા હાથમાં મોટી લાકડી હતી, ખંભા ઉપર દોરી લોટો અને એક નાની

પોટલી લઈ, તે આપ્યો જતો હતો. આડે અવળે ધણે રસ્તે પ્રયાં પછી, એક પડી ગયેલા ધર આગળ આવીને ઉભો રહ્યો. બહારથી કોઈને કલ્પના પણ આવી ન શકે કે આ ધરમાં કોઈ માણસ રહેતું હશે. આવું પડી ગયેલું ધર હતું, પણ ત્યાં આપણા વાસીએ બહારથી કોઈને પણ ખૂમ ન મારતાં એક બાળુ જઈ બારણું ઠોક્યું, તે એવા જ હેતુથી કે ધરમાં જે હોય તે શિવાય બહારનું કોઈ પણ ધતર માણસ સાંભળી શકે નહીં. આ પ્રમાણે તેના ધીમેથી વગાડેલા ટકારે અંદરના કોઈ માણસના સાંભળવામાં આવ્યો. અંદરથી કોઈક ઉઠીને આવ્યું. તેના ખેં ખે કરવાથી તે છેક વૃદ્ધ હોય, એમ જણાતું હતું, એક માણસ ઉધરસ ખાતું ખાતું આવ્યું અને બારણાની સાંકળ ઉઘાડવાનો પ્રયત્ન કરતું હોય તેમ જણાયું, અને ઉઘડતાં મુશ્કેલ પડતી સાંકળને રાજપૂતી ભાપામાં ગાળ પણ દીધી. છેવટે જરા પરિશ્રમ કર્યા બાદ સાંકળ ઉઘડી અને હવે બારણું ઉઘાડવાની તજવીજ ચાલી. બારણાનાં મીનગરા કાણુ જાણે અટકી ગયા હતા કે શું? ધણી મહેનત કરવા છતાં પણ તે હાથ્યા સુદ્ધાંત નહિ. છેવટે બહાર ઉભેલા આપણા પ્રવાસીએ પોતાની તરફથી બારણું ખસેડવા માંડ્યું. બેઉ બાળુથી થતી મહેનતને લીધે કે કાણુ જાણે શાથી બારણુ ઝટ લઈને પાછું ખસ્યું, અને અંદરવાળા માણસના શરીરપર ધસી પડતું રહી ગયું. અંદરથી ઉઘાડવા આવેલા માણસમાં એક વૃદ્ધ ડોસી હતી. સદ્ભાગ્યે તે જરા ખસી ગઈ, એટલે બારણું તેના ઉપર પડતું રહી ગયું, બહાર કાણુ છે તે જોવાને ડોસીએ ફાંફાં માર્યાં. પ્રથમ તો કાણુ છે તે તેને જણાયું નહીં. પણ પછી જરા બારીકાથી નિહાળીને જોતાં તરત જ—“દીકરા” એવા શબ્દ તેના મ્હોંમાંથી બહાર નીકળી પડ્યા, પણ એટલામાં તો આપણા પ્રવાસીએ તેને ચૂપ બેસવાની ઇસારત કરી. આથી ડોસી ખેંખેં કરતી અતિ ચમત્કારિક મુખમુદ્રા કરી, પોતાના મનમાં જ બડબડવા લાગી: “પાંચ વરસે આવીને પણ મને તું બોલીશ નહિ” એમ જ કહે છે? હવેનો કાળ અથો બગડી ગયો, એ વાત ખરી.” પણ એટલામાં આપણો પ્રવાસી તેને કહેવા લાગ્યો—“મા, હમણાં હું પહેલાંની પેઠે આવ્યો નથી. મારી પ્રથમની સ્થિતિ રહી નથી. હવે આવ્યો છું, એટલે તને બધુંએ કહીશ. જોડમત્ર ક્યાં ગયો છે? મને લાગ્યું કે, આ વખતે એ ઘરેજ મળશે. હું કેવળ જૂદા જ કામ માટે આવ્યો છું.” “વાર વાર, જે કામે આવ્યો હશે તે થશે. પણ હમણાં તો કપડાં ઉતારી, જરા શરબત પી ને થડો પડ, આવું બોલી ડોસી આગળ ચાલી અને એક બારણા-પાસે આંટા ફેરા કરવા લાગી. આપણો પ્રવાસી, એક ફોટેલી ગોદડી જે તેને માટે નાખી આપી હતી તે ઉપર બેઠો. પોતાના હાથ પગ પણ લાંબા કર્યા

નહીં. મહા માથા કુટે ડોસીએ બારણું ઉઘાડી અંદરથી એક કંડા પાણીના પ્યાલો લાવી, તેમાં જરા સાકર નાંખી, પ્રવાસીના મોં આગળ મૂક્યો અને તે પીવાને તેને આગ્રહ કરવા લાગી. ડોસી ખીજ બાજુએ બેસી, બોલવા લાગી. “હાય રે બાપ ! શો સુકાઈ ગયો છે ?” આમ તે શાંતી થયું હશે ? કોણ જાણે બાપ. મેં તો તને જોળખ્યોએ નહીં.”

આપણો પ્રવાસી ઉઠ્યો, ને કાગળો કરી, તૈયાર કરેલા શરખતમાંથી તેણે થોડો પીધો. ડોસીને કહેવા લાગ્યો કે, હું ઘણો થાકી ગયો છું. જેટલો આવે ત્યાંસુધી જરા પડી રહું છું, આટલું બોલી તેણે જરા પોતાનો વાંસો વાળ્યો. તરત જ દશ મીનીટમાં તો તેનાં નરકારાં બોલવા લાગ્યાં. અને આ વખતે જાણે સર્વ કાળજી અને ચિંતાનો ભાર તેના મન ઉપરથી જોછો થઈ ગયો હોય, એમ જણાયું. સૃષ્ટિના નિયમે પોતાનો અમલ બરાબર બજાવવા માંડ્યો. રસ્તાના થાકથી તેને વિશ્રાંતિની ઘણી જરૂર હતી અને તેથી મનમાંની કાળજી અને ચિંતાનું આ વખતે તેના આગળ કાંઈ જ આવ્યું નહિ. આપણો પ્રવાસી આવ્યો તે વખતે સાંજના ચાર વાગવાનો અમલ હશે, અને ત્યારપછી પ્રવાસી જે સૂતો તે ચાર કલાક સુધી ખુબ ઉઘ્યો. ડોસીને શીકર થવાથી હવે તો તેને જગાડવો એમ થયું. જે માણસને માટે આપણો પ્રવાસી આટલી બધી આતુરતાથી આકસી કરતો હતો, તે હમણાં જ આવી પહોંચ્યો. પ્રવાસીની ઉઘ ઉડી ન જાય માટે આવેલા જેઠમલને કંઈ પણ ગરખડ ન થાય એવી સૂચના કીધી. ઘરમાં કોણ આવ્યું છે, તે સાંભળતાં જ નવીન આવેલાને ઘણી જ અજાણપી ઉત્પન્ન થઈ. પણ તે દાખી રાખી ડોસીના કહેવા પ્રમાણે કાંઈ પણ ગરખડ ન કરતાં ચુપકીથી પોતાનું કામ કરવા લાગ્યો. છેવટે ઘણી વાર થઈ ગઈ, પ્રવાસી કાંઈ ખાઈને સૂતો નહોતો, તેથી ડોસીએ તેની પાસે જઈ “દીકા, દીકા,” કહી જરા ધમોલ્યો. પ્રવાસી જાગી ઉઠ્યો અને જેટલો થયો, પણ રાત્રિ થઈ જવાથી પોતાના નિયમ પ્રમાણે તેણે ખાવાની ના કહી. જેઠમલ અને ડોસીને પોતાની પાસે બોલાવી કહેવા લાગ્યો—હવે મને મારા પૂર્વના ખરા નામથી બોલાવશો નહિ. એ નામ દઈ બોલાવતાં કાંઈને ખબર પડી કે, હું તમારે ત્યાં આવીને રહ્યો છું, તો મારા તો ગ્રાણ જ જશે એ નિઃસંશય છે, પણ જેઠમલ અને ડોસીમાના જીવને ચાલુ ધોડા લાગશે. આ છેલ્લા શખ્દો, અને તેમાં વળી જેઠમલના જીવને ધોડા ને ધોડા પહોંચવાની વાત સાંભળતાં જ ડોસી મા તો ઘણાં જ ગલરાયાં અને બોલ્યા—ના, ના, દીકા કહીને હવે નહીં બોલાવું, પછી કાંઈ ? ત્યારે ખીજું શું નામ દઉં વાર !” આ સાંભળી પ્રવાસી હસીને બોલ્યો—માજ, તમને ગમે તે નામ દેજો—લ્યો, છોટા કહીને બોલાવજો, હવે થયું.”

રાત ઘણી ગઈ, અને છેક દસ વાગતાના સુમારમાં આપણા પ્રવાસી જેઠમલને લઈને બહાર નીકળી પડ્યો. ડોસીએ ઘણું સમજાવ્યો કે, તું થાકી ગયો છું, અત્યારે ક્યાં જઈશ ? પણ પ્રવાસી હમણાં જ આવું છું એમ કહી, જેઠમલને લઈ બહાર નીકળી પડ્યો. આપણા પ્રવાસીને હવે તેણે પોતાની મેજે ધારણ કરેલા નામથી જ વર્ણવીયું. છોટુસિંહના શરીરમાં ખરેખર અત્યારે કાંઈ જ દમ-રહ્યો નહોતો. જેઠમલને પણ તેણે તેમ કહી જણાવ્યું હતું, તોપણ જેઠમલને પોતાની પાસે લઈ કહેવા લાગ્યો—“જેઠમલ, તારી ડોસીના દેખતાં મારે તને જે જે કહેવાનું છે તે કહેવું ફાની શકત નહિ. હું અહીં આવી સ્થિતિમાં કેમ આવ્યો છું, અને મારે અહીં કેટલા દિવસ રહેવું પડશે તે અહીં આજ ને આજ જ હું તને કહી નાખું છું. નહીં તો કદાચ હું કોણ છું એ જણાઈ ગયું તો એકાદ વખત પીડા થઈ બેસશે, અને પછી મારા વિચાર તને ખીલકુલ જણાવી શકાશે નહિ. માટે ચાલ, એવે જ કોઈક દેકાણે જઈએ કે, જ્યાં આપણને સારી રીતે બોલી શકવા હરકત આવે નહીં.”

દિલ્હીના આ ભાગનો જેઠમલ એક ટીકો જ હતો, એમ કહીએ તો ચાલી શકે. જેઠમલ એકેએક ખુણાખોચરાનો માહિતગાર હતો અને તેથી એકાદ બે ગલીઓ વટાવી, એક એવે દેકાણે તેણે છોટુસિંહને લાવીને મૂક્યો કે, જ્યાં કોઈ પણ મનુષ્ય હોઈ ન શકે. જેઠમલનું પોતાનું ઘર જેમ પડી ગયેલું હતું, તેમ આ જગ્યા પણ તે જ સ્થિતિની હતી. આ ઘરમાં માત્ર એટલી જ ન્યૂનતા હતી કે, જેઠમલની ડોસી જેની કોઈ ડોસી જણાતી નહોતી. છોટુસિંહને ત્યાં બેસાડી, આજુબાજુમાં કોઈ છે તો નહિ, તેની પાછી ખાત્રી કરી લેવા માટે જેઠમલ તે ઘરની ચારે બાજુ ફરી વળ્યો પછી નિરાંતે બેસી, છોટુસિંહને કહેવા લાગ્યો, “ભાઈ, હવે તારે જે કહેવાનું હોય તે કહે. અહીં કોઈ નથી.” આટલી ચોક્કસી કર્યા છતાં પણ છોટુસિંહને મોટેથી બોલવા હિમ્મત આવી નહીં. જેઠમલને છેક જ પોતાની પાસે બોલાવ્યો. આ જોઈ જેઠમલને જરા હસવું પણ આવી ગયું. છોટુસિંહની વાતના છુપાપણાંથી તથા તેના પ્રતિ જેઠમલની જે મિત્રતાની શુદ્ધિ હતી તે દારણથી, જેઠમલે પોતાના હાસ્યને દબાવી દીધું. છોટુસિંહ, ફરી પણ એકવાર અઘારામાં, કોઈ આજુબાજુ છે તો નહિ તેની ખાત્રી કરી લઈ, જેઠમલના કાનની છેક જ પાસે પોતાનું મોં રાઈ જઈ, કંઈક વાત કરવા લાગ્યો.

આવી રીતે જ્યાં માણસ તો થું પણ હવામાં ઉડતું પક્ષી પણ જઈ ન શકે તેવે સ્થળે થતી અતિ ગુપ્ત અને કોઈ પણ ન સાંભળી

શકે તેવી જગ્યાએ, વાત કરનારે લીધેલા પરિશ્રમનો તેમને પૂર્ણ લાભ શામાટે ન આપવો જોઈએ? શ્રોતાને-વાંચનારને-તેઓની ગુપ્ત વાત જણાવી, આપણે શામાટે તેમની ચાડી કરીએ? તેઓની વાત પૂરી થઈ, અને મિત્રો પોતાને ઘેર જાય, એટલો વખત આપણે પણ વિશ્રાંતિ લઈ લઈએ.

લગલગ અરધો પ્રહર થયો. તેઓની વાત હવે પૂરી થઈ હોય, એમ જણાવા લાગ્યું. અને મિત્રો ત્યાંથી ઉઠી, પોતાના ઘર તરફ જવા લાગ્યા. જતાં જતાં અનેમાંથી કાઢી પણ એકે અક્ષર બોલતા નહોતા. છોટુસિંહે કહેલી હકીકતથી જોઈમલના મન ઉપર કાંઈ વિચક્ષણ જ અસર થઈ હોય, અથવા તો હવે આનુ આગળ શું કરવું, એવા વિચારના મનનમાં જોઈમલ તો અવાચક જ થઈ ગયો હોય, એમ જણાવા લાગ્યું. છોટુસિંહ સ્વસ્થપણે જ ચાલતો હતો. તેના મનમાં પણ કાંઈ આવાજ વિચાર આવતા હતા કે કેમ? મોડી રાત્રે બેઠે મિત્રો પોતાને ઘેર જઈ સૂઈ ગયા. થોડી જ વારમાં છોટુસિંહ તો ધસધસાટ ઉઠવા લાગ્યો, અને છેક સવારે સૂર્યોદય થયા છતાં પણ ફેટલીકવાર સૂઈ ઉઠ્યો જ નહિ-કાણે જાણે, દુનિયાનું પણ તેને લાન નહોતું. જોઈમલ વહેલો ઉઠી બહાર નીકળી ગયો, તે બપોરે છેક બારવાગ્યાના સુમારમાં ઘેર આવ્યો. તે દિવસે તો છોટુસિંહ ઘરમાંથી ખીલકુલ બહાર નીકળ્યો જ નહિ. જ્યારે ઉઘ ન આવે ત્યારે પોતાના મન સાથે વિચાર કરતો બેસે. આ પ્રમાણે બીજા દિવસ કાટ્યો, પણ રાત્રે તો પાછા બેઠે જણાવ્યો ગઈ કાલની રાતની જગ્યાએ જઈ, કાંઈક ગુપ્ત મસલત કરી, મોડી રાત્રે ઘેર આવી સૂઈ ગયા. ત્રીજે દિવસે સવારે છોટુસિંહ વહેલો ઉઠી બહાર ગયો, જ્યારે જોઈમલ પણ એની સાથે જ હતો. ધણીક ગલી ડુંચીઓ, આંચાખચકા વટાવી, બેઠે જણા હાથીદાંત ઉપર કામ કરનારા કારી-ગરોની દુકાન આગળ આવી પહોંચ્યા. સોદાગર પોતાની દુકાનમાં બેઠો બેઠો હુકેરા પીતો હતો, અને તે બરોબર સળગતો ન હોવાથી, નોકરના ઉપર ગાળોનો વરસાદ વરસાવતો હતો. જોઈમલે ત્યાં આવતાં જ અતિ નમ્રતાથી મુગલ રીવાજ પ્રમાણે સોદાગરને ઝુકીને સલામત કરી, અર-સ્પરસ બબર અંતર પૂછ્યા પછી, જોઈમલે બોલ્યો, “આં સાહેબ! ગઈ, કાલે આપે આપેલા આશ્વાસન પ્રમાણે આ મેં મારા કાકાના દીકરાને.....”

સોદાગરે મોટા રોબથી કહ્યું, “કાલે તો તું માસીનો છોકરો કહેતો હતોને!”

જોઈમલ; “હાજી, પણ ગઈ કાલે બોલવામાં હું જરા ભૂલ્યો હતો. માફ કરો, ગરીબ પરવર, એને કાંઈ રોટલે લગાવી આપો તો મોટું અહેશાન થશે. એનામાં શી કારીગારી છે તે તો આપ પ્રથમ જોઈ

હ્યો; એને કાંઈ ધધે વળગાડી આપશે; અગરજ્જે આપને ત્યાંજ નોકર રાખી લેશે તો એનાં પગલાં એવાં છે કે, આપની દુકાનમાં બરકત બરકત? શું એની કારીગીરી અને હોંશીઆરીનું વર્ણન કરું! આપ નજરે જોશે ત્યારે ખબર પડશે. આટલા દિવસ આપની મારા ઉપર મહેરબાની છે માટે આટલું તો કામ કરી આપો, સાહેબ.”

સોદાગર; ‘હીક છે, તું જા. એનામાં શી શી કરામત છે, તે હું જોઉં છું પછી શું કરવું તે કહીશ. એને તસખીર ઉતારતાં આવડે છે કે? લે, રે, આ દુકડો લે, અને અમે અહીં બેઠા છીએ, તેવીજ તસખીર એના ઉપર ઉતાર, જોઈએ.” આમ બોલી સોદાગરે તેને એક પાઇપનો ચોરસ હાથીદાંતનો દુકડો આપ્યો જેમલના કહેવા પ્રમાણે છોટુસિહમાં ખરેખરી જ કારીગીરી હતી. છોટુસિહે તે દુકડો લઇ, અંદરનાં માણસો પાસેથી હથીયાર માંગી, દુકડો સાફસુદ્ધ કરી, લગલગ અર્ધા કલાકમાં જ સોદાગરની તસખીર સારી રીતે બનાવી, તેના આગળ ધરી જોતાં જ સોદાગર તો ચક્રિત થઇ ગયો; અને તેના મ્હોંમાંથી સાબાશીના શબ્દો નીકળી પડતા હતા, પણ તેણે જાણી જોઈને તે શબ્દો પાછા ખેંચી લીધા. મનમાં એવી ધાસ્તી લાગી કે, આપણે તેનું કામ આવું સારી રીતે વખાણીશું તો તેથી અઢી જઇ, કાંઈનો કાંઈ પગાર માગશે. પોતે એટલો બધો ખુશ થયો છે, એ ન જણાવતાં એનામાં આટલી બધી કારીગીરી છે તેથી નહીં, પણ જેમલે આણી આપ્યો છે અને તેને રાટલે લગાડી આપવો જોઈએ, એવું દેખાડતો, સોદાગર બોલ્યો; “જોઈશું! હીક છે! તને જેમતેમ ચલાવી લઇશું. અમારા એક નાનામાં નાના કારીગર જેટલી પણ તારામાં કારીગીરી તો નથી, પણ જા, તને રાખી લઉં છું. પગાર એક રૂપીઆથી વધારે મળવાનો નથી સમજ્યો ને?”

છોટુસિહ જરાક હસ્યો અને એટલા જુજ પગારમાં પણ તેણે તે નોકરી સ્વીકારી.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

છોટુસિહની કારીગીરી.

સોદાગરને ત્યાં રહાને છોટુસિહને આઠેક દિવસ નહીં થયા હોય, એટલામાં તો સોદાગરના કારખાનાની કીર્તિ આખા દિલ્હીમાં ફેલાઈ ગઈ. એને ત્યાં કાઠ પંજાબી કારીગર આવ્યો છે અને જેની તેની તસખીર જોતજોતાં ઘણી આજેહુબ કાઢી આપે છે, આવી વાત દિલ્હીમાં ઘેર ઘેર

અને દરેક જણને મોઢે થતી હતી. આ કારીગીરી જોવાને નાના, મોટા અમીર, ઉમરાવ સર્વ લોક સોદાગરને ત્યાં જવા લાગ્યા. સોદાગરની સાથે તસખીર કઢાવવાનો કરાવ થયો કે, સોદાગર તરત છોટુસિંહને બોલાવે, અને આ નવો કારીગર જોનજોતામાં છપ્પી ચીતરી આપે. આવો જ ક્રમ હવે સોદાગરને ત્યાં ચાલવા લાગ્યો. આ ધંધાથી હવે સોદાગરને પુષ્કળ કમાઈ થવા લાગી, અને તેથી સોદાગરને પોતાને પણ ધણેજ આનંદ થયો ખરો, પણ આથી તેના મનમાં બીજી એક મોટામાં મોટી ચિંતા પેડી. પરાપૂર્વથી આવા ધંધાદારીઓમાં સ્પર્ધા તો ચાલીજ આવે છે, અને તેથી સોદાગરને એવી ફિકર થવા લાગી કે, આપણે આ માણસને આટલા જુજ પગારથી રાખ્યો છે, તેથી વખતે એને બીજો કાંઈ શુદ્ધ મળ્યો અને મારાથી વધારે પગાર આપવાની લાલચ બતાવી, તો આપણા તો બારજ વાગી જવાના. એ હીરો. આપણા હાથમાં રહેવાનો નહિ. સોદાગરે વિચાર કર્યો કે, એ કરતાં આપણેજ એને વધારે પગાર આપવો તથા અમુક વખત સૂધી આપણી દુકાન છોડીને ન જાય, એવી કબુલાત એની પાસે કરાવી લેવી. એક દિવસ સાંજે બીજા બધા કારીગર લોકો ઘેર ગયા બાદ, એણે છોટુસિંહને બોલાવ્યો અને એને કહેવા લાગ્યો; “છોટુસિંહ! જેકમલની સીપારસથી મેં તને રાખ્યો છે, અને હવે તારો હાથ સારો મુઠરવા લાગ્યો છે ખરો, પણ મારી દુકાનમાં રહીને જે કામ તું શીખ્યો, તેનો લાભ બીજાને ન મળવો જોઈએ. આથી હમણા તને હું જે પગાર આપું છું, તેના કરતાં ચારગણો આપીશ, પણ તારે મને એવો કરાર કરી આપવો પડશે કે, તારે મારી દુકાનમાં દશ વર્ષ સૂધી નોકરી કરવી, બીજો કાંઈ જવું નહીં, તેમ બીજા કોઈનું કામ પણ પરભાર્યું ખાનગી રીતે કરવું નહિ.”

છોટુસિંહને આથી જરા હસવું આવ્યું. તે બોલ્યો; “સોદાગર સાહેબ! તમારું કહેવું માન્ય કરવા મને જરા પણ હરકત નથી. પણ હું અહાં રહ્યો તો તો સૌ ઠીક છે! હું દિલ્લી શહેરમાજ રહ્યો તો તો આપના બોલવા પ્રમાણે ફરનાર નથી. જે જે અસલ કારીગીરીનું કામ હું કરીશ તે સર્વ આપની દુકાનના લાભને માટેજ કરીશ, એમાં કાંઈ અંદેશો લાવવો નહિ. એ માટે કાંઈ પણ જાતની કબુલાત કરી આપવાની જરૂર પણ નથી. પણ હું દિલ્લી છોડીને ક્યારે જઈશ, તેનો કાંઈજ નિયમ નથી. પછી કબુલાતનામું કરાવી લેવાથી શું લાભ? આપને જોઈએ તો મને વધારે પગાર આપો કે ન આપો, પણ હું તો તમારી દુકાન છોડીને બીજા દુકાને કામ કરવા જવાનોજ નથી; એ માટે આપ જરા પણ ફિકર કરશો નહિ. છોટુસિંહના આવા ખાત્રી ભરેલા શબ્દો સાંભળી, સોદાગર સાહેબ

માણસ ગમે તેવો કઠોર હોય તો પણ પોતાનું મન ઠારવા તેને કાંઈને કાંઈ તો સ્થાન હોયજ. તે સ્થાનને સાધી લેવું, એટલે પછી ત્યાંથી પૈસા કઠાવતાં વારજ નહી. બાદશાહનું એવું જે સ્થાન છે, તે હું આપને દેખાડી દઉં, અને ત્યાં જઈ આપની દાદ પહોંચાડી આપું.”

સોદાગર આતુરતાથી પૂછવા લાગ્યો, “આલમગીર જેવો બાદશાહ જેનું સાંભળે—એવું તે કયું દેકાણું છે ભલા!”

છોટુસિંહ; “કયું એટલે શું જાણતા નથી કે? ઉદેપુરી ખેગમ! ઉદેપુરીની નજરેજ આ પંખો પડ્યો એટલે બસ. એમ કરતાં જો આપનું કામ પ્રતેહ ન થાય તો માફ નામ નહિ. હું જે બોલ્યો હોઈશ તે અમથુંજ બોલ્યો હોઈશ કે?”

ઉદેપુરીનું નામ સાંભળીને પણ સોદાગરના મનને કાંઈ અસર થઈ હોય એમ લાગ્યું નહિ. પણ થોડીવાર વિચાર કર્યા બાદ આ વિચાર તેને કાવતો આવ્યો હોય, એમ તેના મ્હોં ઉપરથી જણાયું ખરું. પછી તરત છોટુસિંહને કહેવા લાગ્યો; “ઠીક છે. તું આટલું બધું કહે છે તો હું તારા માંગવા પ્રમાણે તને હાથી દાંત જેટલો જોઈએ તેટલો આપુ છું. તને ગમે તેવો તેનો પંખો બનાવ. તૈયાર થયેથી તેનું જે કરવું ઘટશે તે કરીશું. જો કાંઈ ન બન્યું તો પંખાનો ખરચ ભરી લેતાં સૂધી તારી પાસે નોકરી કરાવીશ! બચ્યા! છોડવાનો નથી. સમજ્યો ને?”

સર્વ વાતની છોટુસિંહે હા કહી. પછી એક ઉઘાડ દે થઈ શકે તેવો પંખો બનાવવા જેટલો હાથી દાંત લીધો અને પંખો બનાવવા માંડ્યો. થોડે દિવસે પંખો તૈયાર થયો. આ પંખામાં છોટુસિંહની સર્વ કામગીરી જાણે આવી ગઈ હોય તેવાજ સુંદર અને સરસ તેણે બનાવ્યો. છોટુસિંહે આ પંખાની વચ્ચેની પટ્ટી ઉપર, મથુરાસન ઉપર બેઠેલો આલમગીર બાદશાહ, તથા તેની ડાબી બાજુ ઉપર ખેગમ ઉદેપુરી અને તેનો નાનો છ વર્ષનો છોકરો, એ પણ ચિત્રો આબેહુબ, અને કારીગીરીના નમુના પ્રમાણે જ બતાવ્યાં હતાં. આ ચિત્રોની ખૂબી તો અવર્ણનિય જ હતી, અને તેને માટે એટલું કહીશું તો બસ છે કે, આલમગીર જેવો કારીગીરીનો કદો દુશ્મન પણ કદાચ જુવે તો તેથી સંતુષ્ટ થયા વગર રહેજ નહી. પરંતુ બાદશાહને સંતુષ્ટ કરવો, એજ કાંઈ તેનો હેતુ ન હોતો બાદશાહના મહાન પ્રેમનું પુરતક કુરાન, અને તેમાં પણ તેને ખરેખરો ગમતોજ અધ્યાય તેના ઉપર છોટુસિંહે ઘણી સુંદર રીતે દ્રાતરી તેમાં મનોહર રંગો ભર્યા હતા. એ ઉપરાંત પંખાની મુઠની બેઉ બાજુએ મોટા ધાર્મિક કવિનાં અત્યુત્તમ સ્તવનો કાતર્યો હતાં. પંખો આવી સર્વ રીતે તૈયાર કરી, છોટુસિંહે સોદાગરને દેખાડ્યો. જે જોતાં

વારજ સોદાગર અતિશય જ ખુશ થઈ ગયો. તે બોલ્યો—“બાદશાહને ગમે કે ન ગમે, પણ પ્રથમ મને તો તે અત્યંત પસંદ પડી ગયો!” આમ બોલી છોડુસિંહને સાચાશી આપતો આપતો સોદાગર તો ખુબજ મગ્ન થઈ ગયો હોય, એમ જણાવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું; “એટા! કામ તો તે અપ્રતિમ જ કર્યું છે. હવે ક્વી રીતે તું ઉદેપુરી પાસે તે પંખો લઈ જવા ધારે છે તે કહે. કરવા સરખું હશે તો આપણે ખાસ કરીશું. એક વખત નસીબ તો અજમાવી જોઈએ?”

છોડુસિંહે જવાબ દીધો; “એની આપ જરાએ ફિકર કરશો નહિ. હુંજ મારી જાતે લઈ જઈ છું, અને ઇમાનથી કહું છું કે, આનું જે કાંઈ ઇનામ મળશે તે આપને જ લાવીને આપીશ. મારે તો આપને હાથે આખા શિવાયની એક કોડી પણ હરામ બરાબર છે. જે કંઈ પહેાંચી જવા થોડોક વખત લાગશે, અને થોડી યુક્તિ પણ કરવી પડશે. બધા પત્તો હું લગાડીશ; તે એટલે સૂધી કે, આ જ પંખો બેગમ સાહેબ હાથમાં લઈ, બાદશાહને વા નાંખે, અને તેમ કરતાં બાદશાહના પણ જોવામાં આવે. એક વખત જોયો એટલે તે હાથમાં લઈને જોયા વગર એને ચોર પડવાનું નથી; અને જ્યાં જોયો કે પછી એનો બનાવનાર કારીગર કોણ છે તેની નજવીજ પણ થયા વગર રહેવાની કે? મારે આ કામ આપ મનેજ સોંપો. જે મળશે તેમાં એક દમડીની પણ રવાદારગી રાખ્યા શિવાય આપને લાવીને હાજર કરીશ. મને મારા મન પ્રમાણે સર્વ વ્યવસ્થા કરવા દો, એ શિવાય મારે બીજું આપની પાસે કાંઈ માંગવાનું નથી.”

છોડુસિંહના છેલ્લા શબ્દો સોદાગર સમજી શક્યો નહિ. તે મનમાં જ વિચાર કરવા લાગ્યો કે:—“આ માણસ પૈસો તો બધો મને લાવી આપવા કહે છે, ત્યારે એ પોતાની પાસે શું રાખશે? એ આટલી આતુરતા બતાવે છે, તો એના મનમાં શું છે? એ સમજાતું નથી. લલે, ગમે તેમ હો. આપણે શું? એની વાત એ જાણે. આપણે તો એની કારીગરીથી લાભજ છે, અને એથી આપણે તો પૈસાના સગા!” આમ વિચાર કરી તે બોલ્યો—“છોડુસિંહ, જા, તારે જે જોઈએ તે કર નને મારી પરવાનગી છે.” છોડુસિંહને તો એટલું જ જોઈતું હતું. તુરંજ છોડુસિંહ પંખો લઈ, એક પરવાને ત્યાં ગયો અને તેને ઉમદા મોતીની ઝાલર અને વચ્ચે સુંદર માણેક ચોટાડાવી લીધા. પછી જવાને તયાર થયો. પોતે જાતે કરેલી કેટલીક સુંદર છબીઓ સાથે રાખી. પછી છોડુસિંહ તો બેગમપુરામાં ઉદેપુરી બેગમનાં મહાલય તરફ ચાલ્યો. એ ઉપરાંત પ્રસંગ પડે નવી નસખીરો પણ કરવાનો રખત આવે મારે, સાથે કેટલાક હાથીદાંતના દુકાન, પાંછીઓ, તથા સુંદર સુંદર રંગ પણ સાથે રાખ્યા. આવી રીતની સર્વ સામગ્રી સાથે,

છોટુસિંહ ઉદેપુરીના મહેલ તરફ ગયો. મહેલના દરવાજામાં પેસી, પહેરેગીરને ખૂબ ઝુકી સલામ કરીને, છોટુસિંહ તેને કહેવા લાગ્યો, “મહેરબાન! હું તસખીર બનાવનાર છું. જો આપ મહેરબાન મને ‘કૃપા કરી યેગમ સાહેબની પાસે જવા દેશો તો હું આપની માથુકની સુંદર છબી બનાવી આપીશ. આપની ઇચ્છા હોય તો આ મારી પાસે કેટલીક સુંદર છબીઓ તૈયાર છે, તેમાંથી આપને જે ગમે તે લ્યો. પણ મહેરબાન! મને જો યેગમ સાહેબ પાસે લઈ જાઓ તો મોટું અહંશાન થશે. હું એક ગરીબ ચિતારો છું અને આપને દુવા દઈશ. મરજી હોય તો અહીંજ બેસીને આપની તસખીર બનાવી આપું!” છોટુસિંહના શબ્દો સાંભળતાંજ, પહેરેગીર ભાઈ તો પલળી ગયા. છોટુસિંહની તસખીરો ઉપર તો જાણે ધાડળ પડી. પહેરા ઉપરના નાચિક સાહેબે સારી સારી ખુબસુરત સ્ત્રીઓની પાંચ છ છબીઓ ઉકાવી લઈ, પોતાની એક નવી તસખીર બનાવવાને છોટુસિંહને કહ્યું. છોટુસિંહે તસખીર બનાવી હાથમાં મુકતાંજ નાચક સાહેબ એટલા તો ખુશ થઈ ગયા કે, તેમણે છોટુસિંહને એકદમ અંદર દાખલ કરી દીધો, અને કેટલું યેગમ સાહેબની પાસે જતાં, રસ્તામાં કોઈ પણ તેને અટકાવે નહિ, એ માટે પોતાનો ખાસ એક માણસ તેની જોડે આપ્યો. આ માણસથી માત્ર ત્રીજા દરવાજા સુધીજ જઈ શકાય એમ હતું, આગળ બધું જોગના મુખ્ય મસાઉદનું જ હવે રાજ્ય આવ્યું, એ જોતે અદર જવાની પરવાનગી આપે તેનાથી જ અદર જવાય. એ દરવાજા ઉપર વિચિત્ર મ્હોંનાં બે સીંધીઓ હતા.

છોટુસિંહને જોતાંજ, આ માણસ આપણી પાસે શા માટે આવ્યો? એને પાછો કહાડવો જોઈએ, એમ તેઓ વિચાર કરવા લાગ્યા. પણ છોટુસિંહ પાછો જાય એમાંતો આસામી નહોતો જોગને જોઈ, પોતાની પાસેની તસખીરોની પેટીનું એક ખાનું ઉઘાડી, તેના મ્હોં આગળ ધર્યું. એ ચિત્રોમાંજ કોણ જાણે એવો ગુણ ભરી મુક્યો હતો કે, આ પ્રશુવૃત્તિના જોગને પણ તે જોતાં તેના ઉપર ધણેજ મોહ થયો. દરવાજા ઉપર ઉભેલો ખુદાદાદ નામનો સીંધી તો એટલો બધો ખુશ ખુશ થઈ ગયો કે, કાંઈ પ્રજ્ઞવાની વાતજ નહી. છોટુસિંહે કહ્યું, “આપની મરજી હોય તો આપની જાતની પણ આવીજ સુંદર છબી અહીં ઉભો ઉભો તરત તૈયાર કરી આપું.” આ સાંભળી ખુદાદાદ તો ફૂલાઈ જઈ, કાંઈ બધું ઉભો રહ્યો. ભાઈ સાહેબને આલિંગન દેવા એક ખરી આવતી હોય, તેવા ભાવની એક છબી તુરંતજ છોટુસિંહે ત્યાં ઉભે ઉભે તૈયાર કરી દીધી. આ જોઈ ખુદાદાદ તો ખુશીનો માર્યો હસતો હસતો જમીન ઉપરજ આજોડી પડ્યો. તેને એટલો બધો હર્ષ થયો કે, હર્ષમાં ને હર્ષમાં તે છોટુ-

સિદ્ધનેજ બાજી પડવા ધસી આવ્યો. છાટુસિદ્ધને તેણે પૂછ્યું, “તારે શું નેષ્ટએ છીએ?” છાટુસિદ્ધનો હેતુ બાણી-લઘ તે બોલ્યો, “કીક છે, હું તને બેગમ સાહેબ સૂધી પહોંચાડી આપું છું. હું જાતે અગર મસાઉદ સાહેબને કહી, તેમની સીફારસ લખને, તને પહોંચાડવા બીજા કોઈ માણસ આપુ છું.” છાટુસિદ્ધે બોલ્યું કે, મસાઉદ આનાથી પણ કોઈ બીજાનેજ હશે, માટે તેને પણ ખુશી કરવો. મસાઉદના દર્શન થતાં તેને પણ એવી સુંદર છાપી બનાવી આપી. મસાઉદે તે છાપી જોતાં વારણ કહ્યું, “ચાલ, તને બેગમ સાહેબ પાસે પહોંચાડી દઉં,” એમ બોલી તેની જોડે આવ્યો.

આટલે સૂધી આવી પહોંચવાથી છાટુસિદ્ધનો તો હર્ષ માતો ન હતો. આજ સૂધી અતિ પરિશ્રમ કરવા છતાં પણ પ્રાપ્ત ન થયેલી વસ્તુ સહજમાં પ્રાપ્ત થતાં, જેમ કોઈ માણસ આનંદ પુલકિત થઈ જાય છે, તેવીજ રીતિ આજે છાટુસિદ્ધની જણાતી હતી.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

અધિક કૌશલ્ય.

આરબી લાખાની સુરસિક વાતો વાંચનારને ખખર હશેજ કે, મુસ-લમાની જનાના કેવા સંગારયુક્ત હોય છે. જનાનો એ એક બોળ અને સ્ત્રીઓની બનેલી નવીનજ સૃષ્ટિ છે, એમ કહીએ તો પણ ચાલે. આ બહારની સૃષ્ટિમાં શું ચાલે છે તેનું તેઓને લાગ્યેજ જ્ઞાન હોય છે. પુરૂષનો પ્રવેશ આ સૃષ્ટિમાં હોતો નથી, તો પણ આ માધિક પુરૂષ હીન સૃષ્ટિમાં પણ એવા એવા બનાવ બન્યા કરે છે, કે જે સાંભળતાં માણસના ઇવાડાંજ ઉભાં થઈ જાય. બહારની સૃષ્ટિનું મરણાંતિ મ્હું પણ ન જોવું, એવો જો આ સૃષ્ટિવાળાં નિશ્ચય કરે તો તે નબીજ શકે. જનાનો એ એક નાનું સરખું રમ્ય શહેર હોય છે. એમાં મોટા મોટા બાગ બગીચા, હમામખાના, બેડકા, રમતગમતો વિગેરે સર્વ રીતની સામગ્રી ભરેલીજ હોય છે. સ્વસ્થમાં એમ કહીએ તો ચાલે કે, ભલ ભલી અપસરાઓને પણ આ સ્થળ મોહ પમાડી શકે, એવી સર્વ અનિ સુરમ્ય અને સુંદર વસ્તુઓ તેમાં સ્થળે સ્થળે જોવામાં આવે છે. પાણી પણ જ્યાં જોઈએ ત્યાં અને જોવું જોઈએ તેવું સ્વચ્છ અને નિર્મળ મળે છે. આવે દેશણે કોઈ માણસ ગમે તે કરે, પણ પ્રવેશ થયો મુશ્કેલજ ! એમ કરતાં થયો, તો આવનાર માણસ આ હાંમાઠ જોઈ, કેવળ

કેવળ થઈ જાય તેને તે એકજ જગ છે, જ્યાં સુધી પાસ પડી
જાયાર એ જોઈ નીકળી દુકાન.

આવાજો છોડીને તે કાચેનું કાચું થઈ જાય તેને
ઉપરથી એમ જણાવું હતું કે, આવા જગતનાં જગતે જેને કહેવું અત્ય-
વચ દેવ; પોતાની વિશ્વજ્ઞ કમસને દીધે, પોતાના સારનાં વિશ્વ
અર્થે, તેણે આવાં કૃતકાંક જગતનાં જોઈ નાંખ્યા હશે. પોતાની
અર્થાકિક છળીઓ દેખાતાં, પોતાના કાંચાથી છુપીથી સર્વને આં
નાંખતો, છોડીને તે એકથી ખીજે અને ખીજથી ત્રીજે એમ દરજા
ઉપર દરજાન વધારતો મહુસમાં આવ્યો. અચ્ચર સુધી પોતાનો એકે ગુણ
કાર્તવ્ય પણ તેણે જાણવા દીધો નહોતો. જગતનામાં આવી મસાઉદની
મદદ મળવાથી, છોડીને તે ખુશ થતો થતો ચાલતો હતો. એની
ગમેંતી નચળીશ જોઈ, ત્યાંના સર્વ જોગ તે ખુશખુશન થઈ ગયા
હતા. આજ સુધી જગતનામાં આવો કાંઈક જાણુસ આવ્યો ન
હોતો, તેથી જે જે કાંઈ એને મળતું, તે સર્વ એની તસખીર જોઈ,
કાંતો લઈ લેવાનું અથવા તે તેની પાસે પોતાની તસખીર કાઢવી લેવાનું,
નન કરતું હતું. મસાઉદ તેને રૂઠ બેગમ સાહેબના દિવાનખાનામાં લઈ
ગયા. તેને ત્યાં એક રૂઠણે બેસાડી, ત્યાં ઉભેલી લોડીઆ તથા જોગ-
એને નાકીદ કરી કે, એને કાંઈક કાંઈક દુરકન કરવી નહી.

છોડીને, ત્રીજો કાંઈકની આમ એકજ કળામાં દુશળ હતો,
એમ ન હોતું, પણ એક ખીજ જાગીરી એનામાં ઘણીજ સારી
હતી. એણે કાંઈ કાંઈ કે જેથી તેની એ કારગિરી જાગર
મદદમાં આતા. આંગળેજની જાહેન રોસનાર બેગમનો જગતો
પણ ઉદ્દેપુરીના જગતનાની ઉત્તર જાણુમાંજ હતો, અને એક જગ-
નામાંથી જાહેર જવાનો દરજાને એકજ હતો. રોસનાર બેગમનો
એક તાઉસ હતો, પણ કાંઈક કાંઈકથી તે બેગમને થઈ ગયો હતો,
અને સારો વાગતો ન હોતો. રોસનાર જાને તાઉસ વગાડવામાં ઘણી
દુશળ હતી. આખી દિલીમાં એના સરખું વગાડનાર કાંઈક હશે, એમ
તેના સાગડોતો તથા તેને પોતાને લાગતું હતું. આથી કાંઈ પણ ગંધે-
નાતારી, કે બીનકાર દિલી આવ્યા સંભળાય, કે તેને રોસનાર પોતાના
મહેસમાં બોલાવી, એક મિલકત તે કરતીજ. તેને સારી વિદાય-
ગીરી આપી, તેના આગળ પોતાની તાઉસ વગાડવાની દુશળતા દેખાડી,
તેનેજ એણે પોતાની વાદવા દરજે ત્યારેજ એને ધન પડે. આ
તો એક નિયમ રોજ કે, જે માણસ કાંઈ પણ અગેજથી જાય તે તેની
દરજા કરેજ, જાણુમાં મુજબ. હવે કુર્ન એમ કાંઈ નહોતું

પણ તેનામાં એટલી કુશળતા ખરેખરીજ હતી. તેના શરીરમાં આ ગુણ હોવાને લીધે, તેમ તેને એકદર ગાયન વાદન કળાની ચાહવાને લીધે, એનો જનાનો તો માત્ર નામનોજ હતો. ખીજા જનાના પ્રમાણે એના જનાનામાં એટલી બધી સખતાઈ નહોતી. ઔરંગઝેબને પોતાને તો ગાયન કળાનો કેવળ અણુગમોજ હતો. આ કળાને આદશાહે પોતાના દરબારમાંથી તદ્દન હાંકી મુકી હતી, એમ કહીશું તોપણ ચાલશે. એક વખત સર્વે ગવૈયાઓ આદશાહ આ કળાનો અરસિડ છે, એમ સર્વ લોકાનુમતે ફરાવ કરવા, તથા તે ઉપર લોકોની સહીઓ લઈ, તેને અરજ કરવા માટે, આદશાહની ખારી હેઠળ એકઠા થઈ બેઠા હતા. ઉપરથી આ બધો સમારમ્ભ જોઈ, આદશાહે સહેજ પૂછ્યું કે, ‘આ બધું શું ચાલ છે.’ એકઠા થયેલા લોકોએ જવાબ દીધો કે, ‘આપ ખુદાવિન્દના રાજ્યમાં ખાવાનું કાંઈજ ન મળવાથી ખીચારી ગાયન વિદ્યા મરી ગઈ છે. એની ઠાંકડી બાંધી, લઈ જવાની તૈયારી કરીએ છીએ.’ આ ઉત્તરનો મર્મ આદશાહ તરતજ સમજી ગયો. પોતે ધણોજ ગભીર હતો, તેથી બોલ્યો, ‘હીક ! મરી ગઈ તો તો સાંજે થયું. હવે એને એવી ઉડી ડાટી દો કે ફરી ડોકું પણ ઉચું કરી ન શકે.’ આ રીતે આદશાહને ગાયન કળા ઉપર શાનોજ શોખ હોય ? પણ રોસનારને તેથી ઉલટુંજ હતું.

રોસનારને તો એજ વિદ્યાનો નિદ્રિધ્યાસ હતો. ઔરંગઝેબને તેની એ સ્થિતિ અણુગમતે પણ ગમાડવી પડતી. કારણ રોસનારને એને એને ધણોજ પ્રેમ હતો. રાજ મેળવી આપવામાં રોસનારે એને એટલી બધી મદદ કરી હતી કે, જે તે મદદ ન મળી હોત તો આજ ઔરંગઝેબનું કાંઈ દેકાણું એ ન હોત. આથીજ ઔરંગઝેબ કાંઈ દિવસ . પણ એની આંડે આવતો ન હોતો. રોસનાર જે કરે તે પૂર્વ દિશા. આથી એમ થયું કે, જે કળાને આદશાહનો જરા પણ આશ્રય ન મળતો તેનું રોસનારના જનાનામાં યથાર્થ સન્માન થતું. ગાયન દેવીના ઉપાસકોનો આ જનાના તરફ વધારે જમાવ જેવામાં આવતો હતો.

રોસનાર બેગમનો ધણોજ માનીતો તાહિસ બેસુરો થઈ ગયો હતો, તેને સમારવા છતાં પણ સુર બરાબર નીકળતો ન હોતો; તેથી તાહિસને દીલેરઅલી નામના યંત્રકાર પાસે લઈ જઈ, દુસ્ત કારાવી લાવવાનો હુકમ થતાં જ, રોસનારનો ખોળે ફૂંકશએર તાહિસ લઈને જતો હતો. પોતાના રંગમહેલમાંથી બહાર નીકળે છે એટલામાં કાંઈએ એને રસ્તામાં આ છોટુસિહ તસખીરવાળાની વાત કહી, તથા તેને હમણાં મસાઉદે ઉદ્દેપુરીની મુલાકાત સાડ દીવાનખાનામાં બેસાડ્યો પણ છે એમ કહ્યું. એક મહોરેથી ખીજે મહોરે જતાં વાતની કેટલી અતિશ-

ચોક્તિ થાય છે, એ તો વાંચનારને ખબર હશે જ. આ જ પ્રમાણે છોટુ-સિહની હકીકત કહેવામાં થયું. ફૂંકકશએરના કાન ઉપર એ વાત એવી રીતે આવી કે, તેને પોતાનું ગમે તેટલું જરૂરી કામ છતાં પણ તે પડતું મૂકી, છોટુસિહની પાસે જવાનું મન થયું. ખીજ સાધારણ નોકરો જેમ કરે છે તેમ તેણે પણ કર્યું. દુરસ્ત કરવાનો તાઉસ પોતાના હાથમાં જ હતો, તે લઈને આવતો નેષ, દિવાનખાનામાં બેઠેલા સર્વે જણા “ફૂંકક-શએર, ફૂંકકશએર” નામ દબને બોલી ઉઠ્યા, અને તેને આગળ જવાની જગ્યા કરી આપી. રોસનારનો ખોળે ખીજ બેગમના ખોળે કરતાં ઘણો જ પ્રશસ્ત ગણાતો હતો; કારણ રોસનાર જાતે ઘણી ઉદાર વૃત્તિની હતી. રોસનાર એક સ્વતંત્ર રાણી જ હતી, એમ કહીએ તોપણ ચાલે: અને તેથી એના ખોળને જ્યાં ત્યાં આગળ જ જગ્યા મળે તેમાંથી નવાઈ નથી. ફૂંકકશએર આગળ જઈને બેઠો અને છોટુસિહની સર્વે છખીઓ નેવા લાગ્યો. છોટુસિહે મોટી અદખથી કહ્યું: “આ બધી તસ-ખીરો આપને દેખાડવાને જ આણી છે! એતો શું પણ આપની જાતની તસખીર એવી તો સરસ બનાવી આપુ કે, આપ ખુશ ખુશ થઈ જાઓ. આપની તખીયત કરતાં શું મારી તસખીર વધારે છે? આપની રજા થઈ તો એક તો શું પણ લાખો તસખીરો કાઢી હાજર કરીશ. અમારો સરખા ગરીબને આપ જેવાનાં દર્શન દુર્લભ, અને તે વળી આજે થયાં, એતો માફ સદ્લાગ્ય જ! હવે તો માફ નસીબ ખુલી જ જવાનું. બસ, આપની તસખીર તો બનાવવી જ નેષએ. આટલી મારી સેવા તો આપે માન્ય રાખવી જ નેષએ... ..”

છોટુસિહે બેલવામાં એવી તો લાવણ્યતી વાપરી હતી અને એવી તો મિકાશ મૂકી હતી કે, ફૂંકકશએર તો સાંલખીને ઠંડોગાર જ બની ગયો હતો. “આપની જાતની જ તસખીર બનાવું છું, પછી ખીજનું શું નેષએ છીએ!”

છોટુસિહે તરત જ પોતાનું કલમદાન કાઢી, પાસે આણેલા હાથી દાંતના ટુકડાઓ ઉપર જે જે છખીઓ તૈયાર કરી લાવ્યો હતો, તે ફૂંકકશએરના મ્હોં આગળ મૂકી દીધી, અને ફૂંકકશએર તે નેવામાં ગુથાયો; એટલામાં તો તરત જ છોટુસિહે તેની એક છખી તૈયાર કરી, ફૂંકકશએરના હાથમાં મૂકી દીધી. ફૂંકકશએર જાણે ખુબ ચેનમાં બેઠો હોય તેવી છખી બનાવી હતી. આ નેતાં જ ફૂંકકશએર તો ઠંડોગાર જ થઈ-ગયો. તેણે ખુબ પ્યારથી છોટુસિહના ગળામાં હાથ નાંખી, “અરે વાહરે વાહ! શું તારી કરામત, શી તારી ચતુરાઈ, શી તારી ખુબી!” આવા અનેક હર્ષોદ્ગાર કહેવા લાગ્યો. થોડીવાર વળી તેના સામું નેષ રહી બોલ્યો, “બસ યાર, તારા તો હાથ જ કલમ કરી લેવા

જેવા છે. બોલ, બોલ, ચાર ! હું તારા ઉપર અત્યારે ખુબ જ ખુશ થઈ ગયો છું. તારી શું મરજી છે બોલ, તું અત્યારે જે કહે તે કરવાને તૈયાર છું.’

આ જોઈ છોટુસિંહ તો મનમાં ને મનમાં હસ્યો. પછી બોલ્યો, “આપની તખીયત મારા ઉપર જ્યારે આટલી બધી ખુશ થઈ ગઈ તો પછી મારે શી કમીના છે? આપના દોસ્ત મસાઉદની પણ મારા ઉપર એટલીજ તખીયત ખુશ થઈ ગઈ છે, અને આપની પણ તેમ છે, હવે તો માંડે કામ થઈ જાયું. મસાઉદે તો પોતાની બેગમ સાહેબની બેટ કરાવી આપવા મને આશ્વાસન આપેલું છે જ. આપ પણ જો એવું કાંઈક કામ કરી આપશો તો આપનો પણ મોટો અહેશાન માનીશ. ચાર પૈસા મળે એટલાજ માટે હું દિલ્લીમાં આવ્યો છું. આપનાં બેગમસાહેબ જેવાની મરજી સંપાદન થઈ ગઈ એટલે માંડે કામ થઈ ગયું. માંડે ફળદર નીકળી જ જશે. પણ એવાં મારા ગરીબનાં નસીબ ક્યાંથી?”

છોટુસિંહના આવાં આવા મીઠા શબ્દોથી ફરફરાએ તો ચણુને ઓડેજ ચઢી ગયો. તેણે બળથું કે, મસાઉદે જ્યારે પોતાની બેગમ પાસે લઈ જવાનું એને કહ્યું છે તો આપણે પણ ક્યાં ઓછા છીએ? આપણે કેમ એને આપણી બેગમ સાહેબ પાસે લઈ ન જઈએ? આમ વિચાર કરી, તે છોટુસિંહને કહેવા લાગ્યો; “વાહરે ચાર ! એમાં તે શું મોટી વાત છે? તું કહેતો હોય તો હમણાં જ હું તને તેવી તબવીજ કરી આપું. એટલું તો શું, પણ તને સાંડે ઈનામ મળે, બેવી પણ તબવીજ કરી આપું એવો છું. તારે હવે એની ફિકર કરવી નહીં, તું જરા અહીંજ બેસજો, હું હમણાં આવ્યો.”

આટલું બોલી ફરફરાએ કાંઈક બહાર-બાથ છે, એમ જોઈ છોટુસિંહે તેને ઘણી નમ્રતાથી પૂછ્યું, “ખ્વાજા સલામત ! મારી એક અરજ છે, માફ કરજો.”

ફરફરાએ હરખથી પુલાઈને બોલ્યો; “શું અરજ છે, બોલ, બોલ, દોસ્ત ! તારે જે કહેવું હોય તે કહે, કાંઈ ફિકર નહીં.”

આ સાંભળી છોટુસિંહે દબતે દબતે કહ્યું; “ખ્વાજા સલામત ! અરજ એટલીજ છે કે આ તાલિસમાં શી ખામી આવી ગઈ છે તે જરા મહેરબાની કરીને મને જોવા દેશો. મને જરા એની માહિતી છે માટે આપને કહું છું. અહિંને અહિં થઈ શકે એવીજ કાંઈ દુસ્તી કરવાની હશે તો આ બંદો કરવા તૈયાર છે, અને તેથી આપને બીજે કાંઈ બહાર જવાની વાદી લેવીજ નહીં પડે”. ફરફરાએ જરા અભય થઈને બોલ્યો, “શું તને તાલિસના કામની પણ માહિતી છે કે? ત્યારે તો તને અમારી બેગમ સાહેબને મેળવવાનું એક મોટુંજ કારણ મળ્યું. દીકરા પાળે જો તો જો

નાણુને. તેમ એને જ્ઞેતાં વાર જ જ્ઞેનારને એના ઉપર મોહ પાંચ થયા વગર રહે નહીં. આ બધું કહ્યું તેનો તાજો ખરાબર મેળવી જુઓ, એટલે વિદ્યાની પરીક્ષા જણાઈ આવશે. મારી પોતાની જ પરીક્ષા જ્ઞેવાની ઇચ્છા આપને હોય તો હું ખીજી વાત કહું છું તે સાંભળો. પણ બાઈ-સાહેબ; આ છોકરીને તો આપ એક ક્ષણ પણ આપની પાસે રાખશો નહિ. આપના હિતને માટે જ માફ મન કળકળી ઉઠે છે, માટે કહું છું. આપ માનશો તો સારી વાત છે, એને નહિ માનો તો આપ મુખત્યાર છો. આજા હશે તો ફરી કાલે હાજર થઈશ જેમ ફરમાવશો તેમ આ ગુલામ કરવાને તૈયાર જ છે.”

છોટુસિંહનું લવિષ્ય સાંભળીને, ઉદ્દેપુરીને કટકું ચમત્કારિક લાગ્યું હશે? મનમાં ને મનમાં તે વિચાર કરવા લાગી કે, ઈંદિરાને બાદશાહે જે દિવસથી આપણી તરફ મોકલી છે તે દિવસથી આપણને પૂરી ઉધે આવતી નથી, તેમ ચિત્ત પણ ફેકાણે નથી જ. આ વાત તો એની મળી ખરી. બાળવિધવા જેવી દેખાય તો છે, પણ તપાસ કરવી જોઈએ. ખીજા તાળા પણ નહિ મળે એ શા ઉપરથી કહેવાય? એટલામાં તેને સાંભરી આવ્યું કે, બાદશાહને આવવાની વખત થઈ છે, તેથી મસાઉદને કહ્યું કે, ‘એને આજ તો મોકલી દે; પણ કાલે પાછો તેડી લાવજો.’ આટલું બોલી, છોટુસિંહને કાંઈક ધનામ આપ્યું અને કહ્યું કે વળી આવતી કાલે ખીજું વધારે ધનામ આપીશ. મસાઉદ આગળ થયો, અને છોટુસિંહે બેગમ સાહેબને કુત્તસ કરી રજા લીધી. રજા લેતાં લેતાં પેલા ખારણાની પાસે રૂઝ-મામાં પગ ભરાઈ રહ્યાનું જાનું કાઢી, તે છેડે ડીક કરવા છોટુસિંહ નીચો વળ્યો, અને કાંઈ તેણે ત્યાં નાંખ્યું.

“શા લોક હશે? ખરાબર ચાલતાંએ આવડતું નથી. જ્ઞેની, બધા રૂઝમો મારીને ચુથી નાખ્યો, લાવ ડીક કરી લઉં,” આમ બોલતી ઈંદિરા ત્યાં દોડતી આવી, અને ચુથાયલા રૂઝમાનો છેડે ડીક કરતાં કરતાં કાંઈક ઉંચકી લઈ, બેગમ તરફ પાછી ફરી. બેગમ તો મહાભારત વિચારમાં દૂખી ગયેલી હતી, તેથી તે પાછળના પડદા પછવાડે હળવે રહીને ચાલી ગઈ.

આણી તરફ છોટુસિંહ તો મસાઉદની સાથે ચાલ્યો અને રસ્તે જતાં બોલવા લાગ્યો કે, “મસાઉદ, જ્ઞે જે હું, પેલી છોકરીની સાથે લગ્ન કરતો નહીં. કરશે તો વગર મોતે માર્યો જઈશ.” એટલામાં બાદ-શાહની સ્વારી આવી પહોંચી. એ સાંભળતાં જ મસાઉદ તો ગાભરો ગાભરો બની ગયો. એક વચલા ખારણામાંથી જ છોટુસિંહને અંદર ઘુસારી દે. થોડીવારમાં પાછો આવી તને બારણે પહોંચારી આવું છું.”

તેમાં પણ બાદશાહના સૈન્યની સામે ટક્કર ઝીલવા કાણ આવનાર છે? જે સ્વદેશાભિમાન, ધર્માભિમાન, જાત્યાભિમાન, કુલાભિમાન તેમ સ્વાભિમાનથી હું પોતે ભરેલો છું; તેવાં અભિમાનો શુ મારા અન્ય રજપૂત બાંધવોમાં હમણાં છે? જ્યાંસૂધી ખરે પ્રસંગ આવ્યો નથી ત્યાંસૂધી બધાએ મને વળગતા રહે છે, પણ પ્રસંગ આવેથી રાજા જસવંતાસંહની પેઠે બધાએ ગાંડમાં પુંછડીઓ ધાલી ક્યાંએ જતા રહેશે, એમ મારી ખાત્રી છે. કહી શકીએ તો રાજા સિંહની જરા આશા છે ખરી; પરંતુ એ પણ જરા ડોળ ડંકાસવાળો છે. પ્રસંગ આવેથી તે શું કરશે? અને શું નહિ કરે? તેનો પાકો ભરોસો નહિ. હું એકલો તો બાદશાહના આટલા મોટા લશ્કર સામે કાંઈ કરી શકું એમ નથી પરંતુ જ્યાંસૂધી આ શરીરમાં પ્રાણ છે ત્યાંસૂધી તો પુત્રીનું રક્ષણ કરીશ. આપણે જ્યારે રક્ષણ કરવા અસમર્થ છીએ એમ જાણીશું ત્યારે એને સર્વ શક્તિમાન પરમાત્માના અખિલ વિશ્વવ્યાપક રક્ષણમાં મૂકી દઈ, આપણે આપણો અંત આણી દઈશું.” આવા નિર્ણય ઉપર છેવટે વિજયસિંહ આવ્યો.

આ નિર્ણય ઉપર આવતાં જ વિજયસિંહે પોતાના થોડા ઘણા સૈન્યને એકઠું કરી, પોતાનો ગઢ, કુળ, તથા કન્યાનું રક્ષણ છેવટ સૂધી કરવું, એમ ઠરાવ કર્યો.

કિલ્લાથી થોડેક છેટે, પહાડની તળેટીમાં સાદતખાન આવીને પડ્યો હતો. આવતાંની વારમા એક જમસુને બાદશાહનો ખલીતો આપી, વિજયસિંહની પાસે તેણે મોકલાવ્યો. આ ખલીતામાં બાદશાહે પોતાને હાથે માત્ર ચાર જ લીટીઓ લખી હતી. ઔરંગઝેબ બાદશાહના અક્ષર ઘણા સુંદર હતા, અને તેથી એને લખવાની ઘણી જ હોંસ થતી હતી: તેમાં આ ખલીતો લખતી વખત તો તેણે ખુબ ઠાઠમાં આવી જઈ લખ્યો હતો. ખલીતો દ્વારસી ભાપામાં લખ્યો હતો, અને તે નીચે જણાવ્યા પ્રમાણેની મતલબનો હતો.

“આ ફરમાન બેતાંજ તું અને તારી છોકરી સાદતખાનને સ્વાધીન થઈ અહીં આવો. આ પ્રમાણે તું તારી રાણપુત્રીથી નહિ કરે તો જળ-રાઈથી તેમ કરાવવા સાદતખાનને સખ તાકીદ આપેલી છે. આલમગીર બાદશાહના મનમાં આવેલી વાત તેણે પડતી મૂકી, એવું કોઈ દિવસ પણ અન્યુ નથી.”

ખલીતો પુરો થયો. વાંચતાંજ વિજયસિંહ તો તર્રપાપડ થઈ ગયો. ગુસ્સાનો માર્યો, મોટો ઘાંટો કાઢી તેણે જમસુને કહ્યું, “આ બે! અને એ જ તું તારા માલીકને જઈને વિદિત કરજે!” આમ બોલી, ખલીતો

જામીન ઉપર ફેંકી દઇ, વિજયસિંહ તેના ઉપર ત્રણ વખત ચુંક્યો; અને પછી ખલીતાને પોતાના જોડાવડે કચડી નાંખી, જમસુસની તરફ ફેંકી દીધો. નિત્ય નિયમ પ્રમાણે રૂપવતી આ વખતે પણ આપની પાસે જ એટલી હતી. આ જોઇ, “કાળા ઝેરી નાગને પણ પગવડે કચડવાથી આવો અનર્થ નહિ થાય, યાદ રાખજો!” બોલી, ચુંક્યી ભરેલા, પગવડે ચોળી નાંખેલા, તથા ઠોકરવડે ફેંકી દીધેલા ખલીતાને હાથમાં લઇ, જમસુસ ત્યાંથી ચાલતો થયો.

રૂપમતીએ આપને પૂછ્યું; “પિતાજી, એમાં શું લખ્યું હતું વાં?” વિજયસિંહને બંધાવી ગયેલા ક્રોધથી તેના હોઠ, ડિંબહુના, તેનું આખું શરીર એટલું તો કપતું હતું કે, છોકરીને જવાબ પણ દઇ શકાયો નહિ. ડોસાની આંખોમાંથી તો જાણે અગ્નિ ઝરતો હોય તેમ જણાયું. ખલીતાએ ઉદ્ભવ કરેલા સંતાપને લીધે તેને કંઇ જ સૂઝતું નહિ, અને કેટલીક વાર તો છોકરી સામું જ તે જોઇ રહ્યો. પહેલાંનો સર્વ તત્તાંત રૂપમતી જાણતી હતી,—તેથી આપને મ્હેંડેથી ખલીતાની મતલબ જાણવી જ જોઇએ, એવી જરૂર રહી નહીં. તેને માત્ર એટલી જ ઉત્કંઠા થઇ કે, ખલીતામાં એવો તે કયો શબ્દ હતો કે જેથી પિતાજીને આટલો બધો ક્રોધ ચઢી ગયો! પરંતુ વધારે ઉડા ઉતરવાનો આ વખત નથી, એમ જાણી રૂપમતિ ચૂપ થઇને બેસી રહી. થોડીવાર પછી સેનાપતિને બોલાવી કિલ્લા વિગેરે ઉપર લશ્કરની કેવી વ્યવસ્થા રાખવી તેની સમજાવતી, વિજયસિંહે આપી દીધી. સાદતખાન મહા પરાક્રાંટાએ પણ આપણને અને આપણી કન્યાને બાદશાહ પાસે લઇ ગયા વગર રહેનાર નથી અને તે માટે એ પોતાનું બનતું કરશે જ એમ તે જાણતો હતો. સાદતખાનને પણ અપરિમિત ક્રોધ ચઢ્યો હશેજ, આવી સમજાવતી પોતાના આખા લશ્કરને આપી, તાબડતોચ જ વિજયસિંહની આજ્ઞા પ્રમાણે સર્વ બંદોબસ્ત થઇ ગયો.

પોતાની સ્થિતિ અત્યારે કેવી થઇ ગઇ છે, અને તેથી બીજા રજપૂત ભાઇઓએ અત્યારે શું શું કરવું ઘટે છે, એ પ્રમાણેના પત્રો પોતાના સમ્બંધીઓ તરફ લખવા, વિજયસિંહે શરૂ કરી દીધા. કાગળો બધા વિજયસિંહે જાતે જ લખ્યા, અને તેમાં અધિક લંબાણ ન કરતાં માત્ર સ્વદેશભિમાન અને સ્વકુલાભિમાનને જાગ્રત કરનાર બધે વાક્યો જ લખ્યાં હતાં. દાખલા તરીકે એક પત્ર અમે જણાવીએ છીએ. આ પત્ર પોતાના બરોબરીના સ્વસ્થાનવાળાને લખ્યો હતો.

“અન્દ્રવંશીય હો, કે સૂર્યવંશીય હો, બંનેને એકદમ જ ખત્રાસ ગ્રહણ લાગવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. અધકારમાં પડી રહી, એઆખરનો રોટલો ખાઇ, પોતાની વહુ દીકરીઓનાં અવિધાન કરશે, કે તે જ વહુ દીકરીને

વખત આવે, પોતાના પહેલાં, પોતાને હાથે જ સ્વર્ગમાં મોકલી, પોતે કેશરીઆં કરી, સમરાંગણમાં બહાર પડી, પોતાના પૂર્વજો સામી દૃષ્ટિ રાખી, તેઓની પછવાડે જશો? કે જીવતા રહી, મોક્ષ ઓરંગ-એખના પગમાં દૃષ્ટિ રાખી, નરકવાસ ભોગવશો? જે હોય તે મન સાથે નક્કી કરી દેજો હું શું કરવાનો છું તે તો ક્યારનુંએ નક્કી થઈ જ ગયું છે. યોગ્ય અને ઉચિતજ મારે હાથે થશે, નહિ તો ભાડખાઉ પ્રમાણે જીવનનો અંત આવી જશે.”

વૃદ્ધ પુરુષોને લખવાનો સુમાર રહેતો નથી. તેમાં આનું તો મગજ કોષને લીધે ફરી જ ગયું હતું કાગળો તાપડતોય રવાના કરી દીધા; કારણ કે સાદતખાન કિલ્લા ઉપર ઘેરો ધાલી દઈ, એને પૂરી રાખે તો કાગળ પણ મોકલી શકવાનું બની શકે નહીં.

થયું પણ તેમ જ. પત્રો લઈ, કિલ્લાની બહાર થોડે છેટે પણ ખેપી-આઓ ગયા નહિ હોય, એટલામાં તો મુગલ લશ્કર વંટોળીઆ પેઠે ચઢી આવ્યું. સાદતખાને આવી એકદમ રૂપનગર અને રૂપનગરના ગઢ ઉપર ઘેરો નાંખ્યો અને એ મજબૂત ગઢને જાણે તરત જ તાપે કરી લેવા માંગતો હોય તેજ પ્રમાણે તેણે ઉપક્રમ ચલાવ્યો. કિલ્લાની બાંધણી અને એની વ્યવસ્થા એવી હતી કે, આવોને આવો ઘેરો લાગત એ વર્ષ સુધી રહે તો પણ તેની એક કાંકરી પણ ખરે નહિ. સાદતખાન ગમે તેમ કરે, ગમે તેટલો મારો કરે, કેટલાએ હલ્લા કરે, તોપણ કિલ્લો પડવો એ તો આકાશમાંનું ટુલ લાવવા જેવું જ હતું. પણ આવી રીતે અંદર ભરાઈ કેટલાક દિવસ ચાલવાનું? વિજસિહે ધાર્યું કે હવે તો આપણે ગમે તે પ્રકારે બહારના કોષને ચેતવણી આપી, બહારની બાબતોએ તેની તરફથી અને અંદરની બાબતોએ આપણી તરફથી સાદતખાનને ત્રાહે ત્રાહે પુકરાવવી જોઈએ. એ ધારતો હતો કે લખેલા કાગળથી ઉશ્કેરાઈ, કોઈ પણ રજપૂત માધનો બચ્યો, રજપૂત રાણાનું અભિમાન ધરાવનારો, આવી પહોંચવો જોઈએ ને આપણી તરફથી પણ સાદતખાનને હજી ક્યાં છોડીએ છીએ. પરંતુ આમ બનશે જ એવી ખાત્રી હજી તેનું મન તેને આપતું નહોતું તેને લાગતું હતું કે દિવસે દિવસે નવા નવા રજપૂતો મોક્ષ થતા હતા અને તે પોતાની પેઢી પૂર્વજોના ગૌરવ અને તેજને ન જાણી, નહિવત જ કરતા હતા, તેથી હવે રજપૂતનું તો માત્ર નામ જ દેવાનું રહ્યું છે, પણ આપણે તો નાગની ફેણ ઉપર પગ મૂક્યો છે, જે થવાનું હોય તે થાઓ? કૃષ્ણ પણ આપણે જ ભોગવવા તૈયાર રહેવું જોઈએ; ને આપણે તૈયાર પણ છીએ. આવા વિચારથી વિજયસિહે જે જે યોજના કરવી ઘટે તે તે તેણે કરી જ રાખી હતી.

૩. કિલ્લાની બાહારની બાજુ ઉપર મુસલમાનો ઘેરો ધાલી પડ્યા હતા, અને દરરોજ, આ તરફના નહિ તો તે તરફના પણ થોડા ઘણા લોકોની આવ જા ચાલતી હતી. આ જોઈને રૂપમતીને ધણું ખોટું લાગવા માંડ્યું. આપણે જ આપણા આપને આવા મોટા સંકટમાં નાંખ્યો છે, હવે પ્રભુ જાણે કે શું પરિણામ આવે છે, આવા જ વિચારો રાત દિવસ કુંવરીના મનમાં ચાલ્યા કરતા હતા. દરરોજ કિલ્લાની સુરક્ષિત જગ્યાએ જઈ, ત્યાંના ઉચામાં ઉચા લાગ ઉપર ચઢી, કુંવરી, બહાર દૂર જોડેલે પોતાની નજર પહોંચે તેટલે સુધી જોતી હતી કે, કોઈ પણ રજપૂત વીર પોતાના પત્રને માન આપી, બહારથી આવી, સાદતખાનને સપડાવે છે કે કેમ? પરંતુ તે બિચારી હમેશાં નિરાશ થતી. આ સ્થિતિમાં પક્ષા શિવાય બીજું કોઈ તેની પાસે નહોતું. પક્ષાને હવે આગળની પેઠે ક્યાંઈ જવું ગમતું નહોતું, પણ ઘણી જ અસ્વસ્થ થઈ ગઈ હતી. પક્ષા શિવાય પોતાની હિતકર અને ગુણ વાતો બીજા કોઈના આગળ કરી શકાય એમ હતું જ નહિ; તેથી પક્ષાને, કુંવરીએ પોતાની છાયા પ્રમાણે જ કરી રાખી હતી. પક્ષાનો પણ એના પ્રતિ વિલક્ષણ પ્રેમ હતો, એ વાંચનારને ક્યાં ખબર નથી? અજીતસિંહને વૈકુંઠ્યોગીરાજ તરફ મોકલાવી દીધો, તે દિવસથી પક્ષા પણ ચંદ્રાવતી બાંધસાહેબ તરફ ઘણી ખરી જ આવ કરતી હતી. અજીતસિંહને મા છતાં તે નહિવતજ હતી. વૈકુંઠ્યોગીરાજે ધાવતરીકે એકે ભિલ્લાણ દાસી રાખી લીધી હતી; તેથી છોકરાની ખબર લાવવા તથા લઈ જવા પક્ષાજ માત્ર કામ કરતી હતી.

સાદતખાને રૂપનગરને તેમજ ગઢને પણ ઘેરો ધાલ્યો, તે દિવસથી બિચારી પક્ષાનું ગટમાં જવું આવવું બંધ થઈ ગયું. કોઈ પણ પોતાના મહારાજની મદદે આવે છે કે નહીં, એ જોવા સાડ રૂપમતી સાથે પક્ષાએ દરરોજ કીલ્લા ઉપર જવું અને નિરાશ થઈને પાછાં આવવું એજ એનો ક્રમ હતો. ઘણા દિવસ થયાં અજીતસિંહ તેને જોવા મળ્યો નહીં, આથી એને ધણું ખોટું લાગતું તો હશે, પણ શું કરે! એ શિવાય બીજા કોઈને પણ ન જોવાથી તેને ખેદ થતો હશે તે કોણ જાણે છે? કેટલાએક દિવસ થયાં આપણા તરફથી અજીતસિંહના સમાચાર બાંધ સાહેબને નથી મળતા, આ વિચારથી તે બિચારી બહુ દુઃખી થતી હતી.

એક દિવસ કુંવરીની સાથે કિલ્લા ઉપર જઈ, ત્યાંના એક ઉચા ધુરંજ ઉપર ચઢી, સામેના મેદાન તરફ તે જોતી હતી, એટલામાં એકાએક એક કબુતર તેની સામે આવી, પોતાની પુંછડી જાણે લાડમાં હલાવતું હોય, તેમ નાચવા અને રમવા લાગ્યું. આ શો ચમત્કાર? આ કબુતર ક્યાંથી? આવો સવાલ બેઠે બાળાઓના મનમાં ઉત્પન્ન થયો.

નાર માણસ નીચે સરી જતાં આ ડોસાની નજરે તો પડ્યો નહિ હોયદ્ અને જો કાંઈ પણ સંશય આવ્યો તો ખચીત ડોસો એને ગોળી માર્યા વગર રહેનાર નથી!" આ વિચાર જેવો પદ્માને આવે છે કે તરત વિનયસિંહે એના તરફ ફરીને પૂછ્યું; "પદ્મા! આ કરાડની છેક નીચે કાંઈક ધોળુ ધોળુ દેખાય છે ખરું?"

આ સાંભળતાં જ પદ્માના પેટમાં મોટો ક્રાસકો પડ્યો. તે એકદમ બોલી ઉઠી, "છે છે: કાંઈ જ નથી, આપને અમરતો જ કાંઈ લાસ થતો હશે." આથી કાંઈ ડોસાનું સમાધાન થયું નહિ. એણે તો વધારે ઝુકી ઝુકીને નિહાળવા માંડ્યું. જે જણાતું હતું તે કાં તો વધારે નીચે જવાથી, અથવા તો પ્રથમ જોવામાં માત્ર લાસ થતો હશે તેથી, આ વખતે ડોસાને કાંઈ જ જણાયું નહિ—આપણને એ તો કાંઈ લાસ લાગ્યો હશે, અથવા તો કાંઈ નવસવું હશે જ! ગમે તેમ પણ આ જગ્યા સુરક્ષિત નથી, અને તેથી કાલથી અહીં પણ પહેરો ખેસાડી દબાવ્યું, આવો વિચાર કરતો ડોસો પદ્માને લઈને ઘર તરફ ચાલવા માંડ્યો. પદ્માના આવા શબ્દોથી, તેમ પોતાના વિચારમાં તલ્લિન થઈ જવાથી, પદ્મા અહિં શામાટે આવી હતી તેની તપાસ કરવાનું ડોસાને મુશ્કેલી જ નહિ. વૃદ્ધ માણસોના સ્વભાવ પ્રમાણે એક વખત મનમાંથી જે વાત ગઈ તે ગઈ જ! આથી કે પછી ગમે તે ખીજા કારણથી, ડોસો તો કિસ્લાની ખીજા તરફ રોન કરવા ચાલ્યો. પદ્માને કહ્યું; "તું હવે છાનીમાની ઘેર જઈને સૂઈ જા. આવી ભાગી રાત્રે ઠંડી હવામાં આવવાથી તું માંદો પડીશ, માટે જા હવે, જતી રહે." સૂળીનું વિદાય સોયે સરી ગયું, આવો વિચાર કરી પદ્મા પણ પોતાના મહેલમાં જઈ, રૂપમતીની પાસે પોતાની પથારીમાં સૂતી

ઉપર કહેલો પ્રસંગ વર્ણવતાં એટલો વખત ગયો છે તેટલો તો શુ, પણ તેનો ચતુર્થાંશ પણ વખત તે વાત બનવાને લાગ્યો નહોતો. પદ્માને જવાને થઈ પણ લાગ્યેજ થઈ હશે, તેટલામાં તે પાછી આવીને સુઈ ગઈ. પથારીમાં પડ્યા પછી આંખ મળી ન મળી, એટલામાં કાંઈએ તેના ઓશીકા તરફ આવી, તેને ધીરે ધીરે દબોળતું હોય એમ લાગ્યું. એને ઉઘતો પુરી આવી જ નહોતી. એને લાગ્યું કે મને કાંઈક સ્વપ્ન આવે છે, તેથી તેણે આંખો ઉઘાડી જોવા માંડ્યું, પણ સા- -- તો કાંઈ જ નહોતું. તેને એટલો જ લાસ થયો કે અતિ મૃદુ હાથવાળું કાંઈક હોવું જોઈએ. હાથના પણ મૃદુપણને લઈને એવા મૃદુ સ્વરથી શબ્દ નીકળ્યા કે—“પદ્મા! પદ્મા! ઉઠ, ઉઠ! મારે તને કાંઈક કહેવાનું છે, ગરબડ કરીશ નહિ; કુંદ જાગશે, તો પછી આપણાથી નિરાંતે વાત થઈ શકનાર નથી.”

આ શબ્દો સાંભળી પદ્માને બરાબર લાગ્યું કે નકકી કોઈક પણ મને
 બોલાવે છે. તે ઉડીને પોતાની પથારીમાં બેસી થઈ. તે બોલી; રૂપમતી
 આઈ! “અત્યારે તે મને કહેવાનું શું સાંભરી આવ્યું?” “પદ્મા! આ શું
 રૂપમતી ને આઈને કાઢને એવું એવું બોલવાનો વખત છે કે? મારે કહેવાનું
 સાંભળી લઈ તેપર વિચાર કરી જવાબ દેવાને બદલે આમ તે શું કરતી
 હોઈશ મારી આઈ, કામ વગર તે આટલી રાત્રે હું શું કરવા તારી પથારી
 પાસે આવીને તને ઉઠાડું? તું ગમે તે વખતે ગમે તે બંદે છે, એ રીત
 તારી મને નથી ગમતી.”

પદ્મા-કીક ત્યારે, આવરે બોલ પાછો, અમારે શું? પણ હવે તમારે
 શું કહેવું છે તે તો કહી નાંખો?

રૂપમતી-પદ્મા! મશ્કરીમાં ન ઉડાવતાં ખરેખરી જ સલાહ આપે
 તો કહું. મશ્કરી જ કરવી હોય તો જા, તુએ મુઠ જા, ને હુએ મુઠ
 જાઉ છું. પછી મને ખીન્ને જે વિચાર સુઝશે તે કરી લઈશ. જોઈશ,
 જે તારી મદદ વગર બની શકે છે કે કેમ?

પદ્મા-પણ આટલાં બધાં ચઢી જવાનું કાંઈ કારણ? હું શું ના કહું
 છું? તમે જ આમ લડવા બેસાં છો તેથી કુંદ નહિ જાગી ઉઠે કે? પછી
 બધુએ રહી જશે તમારે શું કહેવું છે તે કહો તમારા હિતની વાત
 શિવાય હું બીજી આડી સલાહ આપનાર છું કે? મારી યોગ્યતા ન છતાં
 તમે જ મને જીવ અને પ્રાણ જેવી ગણો છો તો પછી હું તમારે માટે
 શું શું નહીં કરું? કુદથી જો વાત છાની હોય તો નરત બોલી દે, નહિ
 તો એ જાગી ઉડી કે તારો બેલ બગડ્યો એમ સમજાવે. એ ઉધનારી
 જખરી છે, માટે જ અત્યાર સૂધી ઉડી નથી તારે શું કહેવું છે તે
 ઝટપટ કહી દે.”

પદ્માનું બોલવું સાંભળી રૂપમતીને જરા સંતોષ થયા જેવું લાગ્યું.
 નરત જ તે કહેવા લાગી, “પદ્મા! પદ્મા! પ્રથમ જેમ પેલો પત્ર તે
 લઈ જવાની હિમત ધરી હતી, તેમ એક બીજું સાહસ માથે લેવાનું
 મારે તને કહેવાનું છે.”

પદ્મા-તે શું?

રૂપમતી-એવો જ એક ખીન્ને કાગળ લઈ જવાનું.

પદ્મા-કોને?

રૂપમતી-હમણાં જ મેં જેને સ્વપ્નામાં જોયો તેને.

પદ્મા-વાહવા! તે સ્વપ્નામાં કોને જોયો તે હું ગી રીતે સમજી શકું?

રૂપમતી-ત્યારે તું ચતુર શાની?

પદ્મા-મારી ચતુરાઈ -શી રીતે જણાવવી? લેહિના સ્વપ્નામાં શું

શું આવે અને તે શું શું જુએ, તે હું જાણી જાઉં એવી ચતુરાઈ મારામાં નથી, બાપ!

રૂપમતી જરા રિમત કરીને બોલી; “અધીએ છે. અમથી મસ્કરી શું કરવા કરે છે? વાંદું, એ તો કીક, પણ માંદું કામ તો કરીશને?”

પદ્મા-પહેલાં કામ શું છે તે તો કહો? કોનો કાગળ, કોને આપવો, એ બધું સમજ્યા વગર શું કરે? નમે તો એકીસાસે મંઘાં છો કે કર, કર, ને કરજ. પણ કરે તે શું, કપાળ?

રૂપમતી-હવે અસ કર તારી મસ્કરી, પહેલાં હા કહે એટલે બધુએ કહું છું.

પદ્મા-પણ જાહેન! હું શી રીતે હા કહું? તું જાણે છે કે હમણાં કીલ્લા ઉપરથી એક ચકલ સરખુએ નીચે ઉતરી શકતું નથી! ચંદ્રાવતી બાપ સાહેબ તરફ-ગઈ ત્યારે કીલ્લા ઉપર આવો બદોબસ્ત હતો કે? તેમાંએ લિલ્લને લીધા ત્યારે હું ગઈ. મારા હાથની વાત હતી તે તો મેં કરી, પણ હમણાં હું શું કરે? બહાર નીકળી પણ શી રીતે શકાય? કોની મગદૂર છે કે જઈ શકે?

આ સાંભળીને રૂપમતીનું મન તો ખાટું થઈ ગયું. કાંઈક સારી આશા ઉપજે તેવું સ્વપ્ન તેને એ ગત્રે આવ્યું હતું, અને તે આશામાં ને આશામાં એને લાગ્યું કે, જો કામ થશે તો પદ્માથી જ થઈ શકશે, એમ જાણીને એણે મોટી હોંસે પદ્માને ઉઠાડી, પણ કિલ્લા ઉપરના ઘેરાની વાતે તેની સર્વ આશા ફેડક કરી નાંખી. રૂપમતી છેકજ નિરાશ બની જઈ નિઃસાસો મૂકવા લાગી.

આ જોઈ પદ્માએ તેને હળવે રહીને કહ્યું, “જાહેન! મારા બોલ-વાથી તું છેક નિરાશ થઈશ નહિ. તારો વિચાર શું છે તે પહેલાં કહે. આપણે કાંઈ ને કાંઈ પણ યુક્તિ કાઢીશું.”

રૂપમતીનું મન કાંઈ આવા શબ્દોથી ઉત્તેજિત થયું નહિ. એ તો છેક જ નિઃસાહી બનીને બેઠી હતી. પદ્માએ વારંવાર જ્યારે, “બોલ,” એમ કહ્યા કર્યું, ત્યારે નિઃસાસો મુકી બોલી; શું બોલું ધૂળ! જે વાત કેવળ બનવી જ અશક્ય તેને બોલીને અને કહીને પણ શું ઉપયોગ? તેનો વિચાર પણ શું કરવા કરવો?”

પદ્માએ ઘણો જ આગ્રહ કરવા માંડ્યો ત્યારે તે બોલી; “જાહેન! પિતાજીએ તો ઘણાએ પત્ર લખી મોકલ્યા છે, પણ મારા મનમાં એક કાગળ લખવાનું આવ્યું છે. પદ્મા! જેને પત્ર લખવાનું મારા મનમાં આવ્યું છે તેની જ વીરમૂર્તિ મારા સ્વપ્નામાં આવી હતી. મને એમ જ લાગ્યું કે આવા વખતમાં જો કોઈ પણ પિતાજીને મદદ કરે, હું-એક રજ-

પૂત દુમારિકાની લાજ રાખનાર નીકળી આવે તો તે આ વીર પુરૂષ જ, બીજાને કોઈ નહિ આજ આખા રજપૂતાનામાં એના વિના બીજાને કોઈ વીર છે જ નહિ. પણ, બહેન પદ્મા! મારા મનનો લાવાર્થ એને કોણ સમજાવે? એ વીરપુરુષને-પરપુરુષને-આપણે જ જાતે પત્ર લખવો. એ રજપૂતાણીને છાજે નહિ-રજપૂત બાળાને અનુચિત કહેવાય. શ્રીકૃષ્ણને જ્યારે રૂકમણિએ પત્ર લખ્યો હતો, ત્યારે મારે શી હરકત... . . . પણ પદ્મા! આ હું શું બોલું છું? હું ગાંડી તો નથી ને? તારી પાસે બોલું છું એટલે ફીક છે, પણ બીજાને કોઈ તો સાંભળતુ નથી ને? અને સાંભળશે તો શું કહેશે? જો તો ખરી, આ કુંદ બીચારી કેવી ધસધસાટ ઉઘી ગઈ છે. પદ્મા! હું જે જે બોલી છું તે બધું ભુલી જ જા. એમ જ ગણુજે કે જાણે બોલી જ નથી, અહં! કંઈ જ બોલી નથી, હોંકિ! અશક્ય વાત મનમાં રાખીને શું ઉપયોગ! સુધ જા, બહેન, હવે તું. હુંએ સુધ જાઉં છું. અમથી મેં તારી ઉધ ખોવડાવી.”

પદ્મા-પણ રૂપમતી! એમ જ જાણુ કે ગમે તે રીતે મેં તારો પત્ર પહોંચાડી આપ્યો, તો પછી?

રૂપમતી-પદ્મા! અમથો તાળવે જોળ શું કામ લગાડે છે? આશા જ ન બાંધીએ તો પછી દુઃખ ક્યાંથી થાય? પણ એક વખત આશા બાંધી પછી નિરાશ થઈએ, એ તો અસહ્ય જ થઈ પડે, ખરુંને બહેન?

પદ્મા-રૂપમતી! આવે પ્રસંગે નને જરાપણ દુઃખ થાય તેવું હું કરીશ વાડ? તને લાગે છે કે હું કરૂં? ત્યારે પછી એમ કેમ બોલે છે વાડ? ચાલ લખ, તારે કાગળ લખવો હોય તે લખ. જ્યાં મોકલવો હશે ત્યાં તરત જ હું પહોંચતો કરી આપુ છું.

રૂપમતી-પદ્મા! ના ના, અમથી વ્યર્થ આશામાં નાંખીશ નહી. તું ખહેલાં કહેતી હતી તે જ ખરૂં છે. મુગલોએ કાલેકા ઘેરામાંથી ચકલું પણ જઈ શક્યું મુશ્કેલ જ છે.

પદ્મા-ચકલું નહિ જઈ શકે, પણ હું તો જઈ શકીશ, સમજ ને!

રૂપમતી-ત્યારે આટલા દિવસ કેમ ગઈ નહિ? અજીતસિંહના કાંઈ જ સમાચાર નથી, અન્નાવનિ માણીની પણ કાંઈ જ ખબર નથી, ત્યારે આમ કેમ બેસી રહી છું?

પદ્મા-આટલા દિવસ રસ્તો જડ્યો નહોતો.

રૂપમતી-ત્યારે શું આજે જ જડ્યો?

પદ્મા-હા.

રૂપમતી-શાપરથી?

પદ્મા-તાડ કામ થશે ત્યારે તને સમજાશે.

રૂપમતી—અને તેમ કરતાં કોઈના હાથમાં સપડાઈ ગઈ તો ?

પદ્મા—પ્રાણ આપીશ, અથવા તો ધૂરી આવીશ.

રૂપમતી—રસ્તો જડ્યો કહે છે તે ખરેખર છે ?

પદ્મા—હા, હા, ને હા. કેટલીકવાર કહું ?

રૂપમતી—ત્યારે કાગળ લખું ?

પદ્મા—છેક અલય થઈને લખ, અને હું તારા હૃતનુ કામ કરીશ.

પ્રકરણ ૨૩ મું.

શામળ પંડિત.

પત્ર લખવો પ્રથમ રૂપમતીને જેટલો સુગમ લાગતો હતો, તેટલો તે સુગમ નહોતો. રાત્રે તરત જ દીવો સળગાવી પોતાની ખોલીમાં પત્રની રચના કરવા રૂપમતી બેસી. પણ એક લીટી એ પોતાના મનગમતી લખી શકી નહિ. પહેલાં તો જેને પત્ર લખવાનો તેને મથાળું જ કેવી રીતે લખવું, તેની શંકા થઈ. રૂપમતીને આ પ્રસંગ પહેલી જ વાર આવ્યો હતો. ખિચારી કન્યાને શો અનુભવ ? માત્ર કથા વાર્તાઓમાં દેવલોકોના પ્રસંગો સાંભળેલા, તેટલો જ અનુભવ. રજપૂત કુળની કન્યાએ આવું કદી કર્યું નહોતું, આ વાત રૂપમતીના મનમાં આવતા જ, તે પાછી ફરી, પદ્માને કહેવા લાગી; “પદ્મા ! મને આમાં કાંઈ જ સાર જણાતો નથી. વખતે મારા લખવાનો હેતુ પાર ન પડતાં પત્રને “છી; થુ” કરી ખુણે નાંખી દે તો ? કોણ જાણે આપણા પત્રનો કાંઈ ભુદો જ અર્થ ત્યાં સમજાય તો ? આજસુધી જે પગલું કોઈએ લીધું નથી તેવું પગલું જાણી, હું કદાચ નિરુદ્ધારને પાત્ર તો નહીં થાઉં ? મને તો પદ્મા, એમ જ લાગે છે કે આપણા લખવાથી કાંઈ ફળ ન નીપજતાં ઉલટી આપણી ફજેતી થશે.”

પદ્મા—રૂપમતિ, આવી વાત તારા મનમાં પણ કેમ આવે છે ? અને આવી ફજેતીથી શું કરવાં બીએ છે ? અન્યારથી જ્યારે આમ નાહિમ્મત થઈશ તો આગળ કેમ થશે ? સુગલોના હાથમાં કિલ્લો આવી જઈ આપણે સપડાઈ પડી કેદ થઈ જઈશું, તેથી જે ફજેતી થશે, તે કરતાં તો આ ફજેતી ઓછી છેને ? સુગલોને તાબે થઈ તેઓના જનનામાં જઈ સુગલાણી બનવામાં ફજેતી છે, કે આવા વીરપુરૂષના.....

રૂપમતિ એકદમ પદ્માના શબ્દોથી ઉશ્કેરાઈ વચ્ચે જ ખોલી ઉઠી; “અસ, અસ ! પદ્મા ! અસ થયું. એ શબ્દો મારાથી સાંભળી શકાતા નથી. તું કહે છે તે ખરું છે; પણ ‘જેન’, જેરા લગ્નવાઈ નીચું જોઈને, ‘એમના

મનમાં આપણે માટે શો વિચાર આવશે ? આજસુધી કોઈએ પણ આવું કામ કરેલું નથી, અને તેવું પગલું લેવામાં મારે જ પહેલ કરવી પડે છે, માટે જરા ખંચાઉ છું.”

પક્ષા-શા માટે વાર ! હમણાં જ તે નહિ કહ્યું કે રૂકમણિએ શ્રી કૃષ્ણને પત્ર લખ્યો હતો, ત્યારે શું રૂકમણિને કાંઈ થોડો વિચાર પડ્યો હતો ? તેમજ તું કર. આવા વિવેકાણુ અને ખારીક પ્રસંગને લંછને જ તારે રૂકમણિ જેવી સતિનુ અનુકરણ કરવાનું છે, અને તે એટલા માટે કે એમનો (શબ્દ ઉપર જરા ભાર મુકીને) આશ્રય નહિ મળે તો મુગલોના જનતાનખાનાની હવા ખાવી પડવાની જ-એજ મુવા શિશુપાલ ! આમ બેઉ પક્ષે વિચાર કરી જોઈશ તો તરત સમાધાન થઈ જશે. હવે એથી વધારે બીજો શો વિચાર કરવાનો છે ? રૂપમતિ ! આ વખતે તો બધા વિચારો કોરે મુકી દઈ શુભચ્ચ શીઘ્ર, તેમ કરવું જોઈએ. વધારે ચોળાચોળ કરવી નહીં. માટે ગહેન ! બધી પચાત જવા દઈ તારા મનમાં જે આવ્યું છે તે કરી જ નાખ

રૂપમતિ-હીક, ત્યારે. લે, આ બેડી.

આમ બેડી કાગળ હાથમાં લીધો. ધડીએ ધડીએ મનમાં એમજ થયા કરે કે આથી આપણી કુળ મર્યાદાને ડાઘ તો નહિ લાગેને ? ગમે તેવા સંકટમાં આવ્યા છતાં પરપુરૂષને પત્ર લખવાથી તેના મનમાં શું આવે ? તેમના મનમાં, ધારો કે, કાંઈ ન આવ્યું, પણ પિતાજી જાણે તો તેમને કેવું લાગે ? પિતાજીના સંતાપનો તો પાર જ રહે નહિ. એમને તો પછી મારે માટે એમ જ થાય કે આ પથરો પેટેજ ન પડ્યો હોત તો સાંઝે. એટલું જ નહિ, પણ મારી શી દશા કરી નાખે ? પુરાણમાં તેમ જ આપણા રજપુતકુળમાં આજસુધી ઘણી ક્ષાત્ર બાળાઓએ સ્વયંવર કર્યાના દાખલા છે; પણ તેનો આજ શો ઉપયોગ ? આપણે જો તેમ કરવા જઈએ તો નિર્લજ્જમાં ખપીએ, એટલું જ નહિ પણ જ્યાં ત્યાં મુખાં બની આપણી નાકકટ્ટી જ થાય.

આવા આવા વિચારો આવતા, રૂપમતિ જેમ જેમ લખતી જાય તેમ તેમ અક્ષરે અક્ષરે આંસુ પારતી જાય-રજપુત કુળને કેવળ જ અનુચિત એવું પોતાનું પગલું જાણી, રૂપમતી વારે વારે ખિન્ન થઈ જાય. એ ઉપરાંત પત્રની રચના શી રીતે કરવી, તે વિચારથી તો તે ઘણી જ મુંઝાઈ ગઈ. લખવા બેસતી વખતે તો એમ થયું હતું કે કેટલું ને કેટલું લખી નાંખીશ; પણ યેઠા પછી તો એ અક્ષર લખતી જાય અને પાછા તે ભુરસી નાંખતી જાય; એવું થયું. આ તો હીક નથી, આ તો એમને કેમ લખી શકાય ? આમ લખવાથી કદાચ ખોટું તો નહિ લાગે ? આવા શબ્દોથી

મનમાં આપણે માટે શો વિચાર આવશે ? આજસુધી કોઈએ પણ આવું કામ કરેલું નથી, અને તેવું પગલું ભરવામાં મારે જ પહેલ કરવી પડે છે, માટે જરા ખંચાઉં છું.”

પદ્મા-શા માટે વાર ! હમણાં જ તે નહિ કહ્યું કે રૂકમણિએ શ્રી કૃષ્ણને પત્ર લખ્યો હતો, ત્યારે શું રૂકમણિને કાંઈ થોડો વિચાર પડ્યો હતો ? તેમજ તું કર. આવા વિલક્ષણ અને ખારીક પ્રસંગને લંછને જ તારે રૂકમણિ જેવી સતિનું અનુકરણ કરવાનું છે, અને તે એટલા માટે કે એમનો (શબ્દ ઉપર જરા ભાર મુકીને) આશ્રય નહિ મળે તો મુગલોના જનતાનખાનાની હવા ખાવી પડવાની જ-એજ મુવા શિશુપાલ ! આમ એક પક્ષે વિચાર કરી જોઈશ તો તરત સમાધાન થઈ જશે. હવે એથી વધારે ખીજે શો વિચાર કરવાનો છે ? રૂપમતિ ! આ વખતે તો બધા વિચારો કારે મુકી દઈ શુભસ્થ શીઘ્ર, તેમ કરવું જોઈએ. વધારે ચોળાચોળ કરવી નહીં. માટે બહેન ! બધી પચાત જવા દઈ તારા મનમાં જે આવ્યું છે તે કરી જ નાખ

રૂપમતિ-હીક, ત્યારે લે, આ ખેડી.

આમ બેલી કાગળ હાથમાં લીધો. ઘડીએ ઘડીએ મનમાં એમજ થયા કરે કે આથી આપણી કુળ મર્યાદાને ડાઘ તો નહિ લાગેને ? ગમે તેવા સંકટમાં આવ્યા છતાં પરપુરૂષને પત્ર લખવાથી તેના મનમાં શું આવે ? તેમના મનમાં, ધારો કે, કાંઈ ન આવ્યું, પણ પિતાજી જાણે તો તેમને કેવું લાગે ? પિતાજીના સંતાપનો તો પાર જ રહે નહિ. એમને તો પછી મારે માટે એમ જ થાય કે આ પથરો પેટેજ ન પડ્યો હોત તો સાફ. એટલું જ નહિ, પણ મારી શી દશા કરી નાખે ? પુરાણમાં તેમ જ આપણા રત્નપુત્રકુળમાં આજસુધી ઘણી ક્ષાત્ર બાળાઓએ સ્વયંવર કર્યાના દાખલા છે; પણ તેનો આજ શો ઉપયોગ ? આપણે જો તેમ કરવા જઈએ તો નિર્લજ્જનમાં ખપીએ, એટલું જ નહિ પણ જ્યાં ત્યાં મુખો બની આપણી નાકકટ્ટી જ થાય.

આવા આવા વિચારો આવતાં, રૂપમતિ જેમ જેમ લખતી જાય તેમ તેમ અક્ષરે અક્ષરે આંસુ પાડતી જાય-રત્નપુત્ર કુળને કેવળ જ અનુચિત એવું પોતાનું પગલું જાણી, રૂપમતી વારે વારે ખિન્ન થઈ જાય. એ ઉપરાંત પત્રની રચના શી રીતે કરવી, તે વિચારથી તો તે ઘણી જ મુઝાઈ ગઈ. લખવા બેસતી વખતે તો એમ થયું હતું કે કેટલું ને કેટલુંએ લખી નાંખીશ; પણ બેઠા પછી તો એ અક્ષર લખતી જાય અને પાછા તે ભુસી નાંખતી જાય; એવું થયું. આ તો હીક નથી, આ તો એમને કેમ લખી શકાય ? આમ લખવાથી કદાચ ખોટું તો નહિ લાગે ? આવા શબ્દોથી

સંભવ છે, એમ પદ્માને લાગતું હતું. જનારો દ્વન સારો હુશીઆર મળી જાય તો સારું. અહિંથી નીચે ઉતરી પડી આસ્યા જવાનો તો રસ્તો છે, પણ તે રસ્તે થઇને જઈ શકે તેવા માણસની જ જરૂર હતી. એવો માણસ કોણ મળી શકે? પદ્માના મનમાં ઓચિંતું શામળ પંડિતનું નામ આવ્યું. પદ્મા જાણતી હતી કે, 'શામળ પંડિત, એક ખુશ મસ્કેરો છે, પણ તેનીજ સાથે ઘણો હુશીઆર, અને ઘણો જ ચાલાક છે. પણ શામળ પંડિતને આટલી હિમ્મત હશે કે નહીં? એ નહીં તો બીજા: રૂપાળ ભાટ છે, અને તે આ કામ માટે ઘણો જ લાયક છે. પણ આ બેમાંથી જઈ કોણ શકશે? કામ તો એવું ગુજ્જ છે કે, કોઈને શીઝો પણ જણાવવા દેવો કામનો નથી, તેમ મહત્વનું પણ એટલું જ છે. શામળ પંડિત પોતાની બોલવાની છટાથી કામ કરી આવે એવો છે, તેમ રૂપાળ ભાટ પોતાની વીરરસ વાણીથી કામ કરે બાંકો છે, ત્યારે હવે આ બેમાંથી કોને કહેવું?' શામળ પંડિત પણ ટકાંવી કામ કરી શકશે? અને રૂપાળ આપણુ કહેવાનું ગુપ્ત પણે સમજી લઈ, 'તે બરાબર પાર-પાડી શકશે? આવા બે સવાલ પદ્માના મનમાં ઉઠ્યા. તેને લાગ્યું કે આ બેમાંથી કોઈને પણ આ કામ બતાવવાનું છે, એમ રૂપમતીને તો જણાવવા દેવું ફીક નથી. કારણ નહિ થવાનું હોય તો નહિ થાય, પણ ઉલટો એને તો એવો જ જોઈએ. ભરાશે કે-જેને તેને મ્હોડે મારી વાત કરી દીધી, અને મને ફજેત કરી. એથી પદ્માએ વિચાર કર્યો કે, રૂપમતીને તો કાંઈ જ જાણવા દેવું નહિ. પ્રથમ તો શામળ પંડિતને મળી તેને ખૂંચવું અને તેનાથી જો આ કાર્ય ન થઈ શકે એવું જ લાગે તો પછી રૂપાળને બોળી કાઢવો.

શામળ પંડિતને ગમે ત્યાં ગમ્મતના ચટકાં કરતો બેસવાની ટેવ હતી, અને એથી આ વખતે તે એક પહેરા ઉપર એમ જ કરતો બેઠો હતો. પદ્માએ તેને ત્યાં બેઠેલો જોઈ, ઇશારત કરી બોલાવી લીધો. પદ્માએ શામળ પંડિતને ચઢાવીને પુછ્યું; અહો! "શામળ પંડિતરાજ! એક કામ છે, કરશો કે?" હાડકાંતો ખોટો અને તૈયાર માલપર બેસનાર શામળ પંડિત બોલ્યો; "કામ! વળી મારા જેવાને તે કામ ગમતું હોય? પુલ ઉપરનાં પતંગીઆં જેમ આમથી તેમ ફરે અને પોતાને મનગમતા પુલપર ગમે ત્યારે બેસી ગમે તેવું મધ યુસે, એમાંના અમે ધરાક. એવા શામળ પંડિતને તે શું કરવા કામ સોંપે છે?" પછી-ખાનપાનમાં ગુલતાન રહેનાર શામળ પંડિત તો પદ્માને જોઈ, જાણે એ પણ ગમ્મત કરાવવા જ બોલાવતી હોય તેમ, મિષ્ટાન્નાદિકની માગણી કરતો, પદ્માની પાસે નાચવા લાગ્યો.

શામળ પડિત ખાય અખડિત, કામ તેને શું કરવાનું;
શાલ, હુશાલા ખાધે નાંખી, પેટ હલાવી કરવાનું.

પછી જો શામળની મોજ,
કેવો - ગળે છે લલ કોળ.

લાહુ, ખેખર, દાડ, ગોળા, પેટમાં મારે વહેલા વહેલા,
શામળ પડિત ઓલો દોલો,
તેને કામની વાત મત બોલો

બ, બ, પોરી, કર તૈયારી, પડિતછની સવારી ભારી,
ખાવાની છે મારા મારી, પેટ તણી પૂજ કર ભારી,
થઈ બ ઝટપટ શાણી નારી, પડિતછ ચલાવશે સ્વારી.

શામળ પડિત ભોળા,
લાહુમા બે ડોળા!

શામળ પડિતનુ આ વખતનું નાચનું અને ગાનું, પદ્માને જરા પણ ગમતુ નહોતુ. પદ્મા તેને કહેવા લાગી, “પડિતછ! તમને હમેશાં જમવાનું અનિ પ્રીય હોય છે, માટે જ હું તમને બોલાવુ છું. પણ ન કરે નારાયણ પણ કાલે સવારે જ જો મુગલો કીલ્લો તોડી અદર પેદા; અને આપણને બધાને પકડી કેદ કરી લઈ ગયા, તો પછી તમે ક્યાંથી મિષ્ટાન્ન પામવાના હતા? હમણાં જરા તમારા ખુશ મસ્કરા સ્વભાવને કારે મુકી, હું કહું છું તે અરાખર લલ દઈને સાંભળો. આજ સુધી મિષ્ટાન્ન ખાઈ ખાઈને આ પાડા જેવુ શરીર વધાર્યું છે તેનો જરા, આપણા માલીક અનદાતા માટે ઉપયોગ કરે તો સાફ.” પદ્માના ગભીરપણે બોલવાથી શામળ પડિત પોતાનો મસ્કરી કરવાનો સ્વભાવ મુકી દઈ, તેનુ બોલવુ જરા લલ દઈને સાંભળવા લાગ્યો. શામળે જાણ્યું કે હમેશાં જેમ એ ગમ્મત અને મસ્કરીઓ કરવા આવે છે તેવી કાંઈ આજે આવી નથી. પણ એકદમ તરત જ ગભીર બની જવાથી બીજાઓનાં મનમાં કાંઈ ને કાંઈ બેહમ આવી જાય તેથી તે જગ મસ્કરીનુ ગાયન ગાવા લાગ્યો. પછી જરા શાંત થઈ કહેવા લાગ્યો.

ચરક ચાંદની,
શી છે તારી માગણી,
શામળ પડિત શાણુ,
કામનાં નહિ કેકાણાં!
બોલ રે પોરી બોલ.

“હીક છે છોકરી! ચાલ, તારું શું કામ છે? તે દેખાડ જોઈએ,” એમ કહી પદ્માની આગળ થયો. થોડેક છેટે ગયા પછી આસપાસ કાંઈ નથી એવું જોઈ, પદ્મા તેને કહેવા લાગી, “પડિતછ! આજસુધી આપણે બધાંએ જે જે મુખ ભોગવ્યાં, જે જે મોજ મારી, તે બધાના બદલા તરીકે આપણા હાથે

આપાણની કાંઈ પણ સેવા થવી જોઈએ; અને જો તમે મનપર લ્યો તો તેવી સેવા બળવવી આજે તમારા જ હાથમાં છે, નહિ તો અહીં કેટલા દિવસ પડ્યાં રહી સડ્યા કરીશું? દિવસે દિવસે કોઠાર ખુટવા માંડ્યો છે, અને આજ નહિ તો કાલે, એમ ક્યારે અન્ન ખુટી પડી આપણે ભૂખે મરવા વખત આવશે તે કહી શકાતું નથી; માટે તેનો જરા વિચાર કરો. આવી ગમ્મતો કરતા ફરશો તો શું વળશે? તમે જો હિંમત ધરશો તો આજ કાંઈ પણ બની શકશે.” આ સાંભળી જરાક હસીને શામળ બોલ્યો; “શું છોકરી! મારે હાથે થવા જેવું કામ હશે, અને તે કરવામાં પાછો હીંચ એમ તારૂં કહેવું છે? છોકરી! તને ખબર છે કે આ શામળ શું શું કરી શકે છે? માત્ર એકલી ગમ્મતો જ કરે છું એમ નથી તારૂં શું કામ છે? તે કહે એટલે પછી હું તને કહીશ કે હું કરું કરી શકું એવો છું કે નહિ?”

પદ્મા-મારૂં કામ એટલું છે કે, હું એક પત્ર તમને આપુ, તે જેના ઉપરનો છે, તેને પહોંચાડી આવો.

શામળ-હા, કરું છું, પણ તું એકવાર મને પાંખો ચોઢી આપ, એટલે પછી કરી આપું છું. તું જાણે છે કે, અહિંથી બહાર નીકળવું કેટલું અશક્ય છે?

પદ્મા-કબુલ, પણ જો હું તમને પાંખો ચોંડી આપુ તો તો જવાને હરકત નથીને?

શામળ-પાંખો ચોંડી આપુ! શી રીતે ચોડીશ વાર?

પદ્મા-અહીંથી રસ્તે કાગાડી દઉં તો? અહીંથી એક નિર્ભય રસ્તો તમને બતાવી દઉં, પછી તો કાંઈ હરકત નથીને?

શામળ-અહિંથી જઈ શકાય એવો નિર્ભય રસ્તો તો મને એક જ જણાય છે, અને તે યમપૂરીનો જ. એ શિવાય બીજો નિર્ભય રસ્તો મને તો જણાતો નથી. આ બધા યમના દૂત જેવા આખા કિલ્લાને ઘેરે ઘાલીને બેઠા છે ને જોયા કે નહિ? ઓ આવ્યો. ઓ પાધો! એ જ સ્થિતિ છે તો પછી એમાંથી જવાય તે શી રીતે?

પદ્મા-ગમે તેમ હો. તમે જવાને તૈયાર છો? જો જવાને હા કહો તો ખરેખરે જ નિર્જન અને નિર્ભય રસ્તો તમને દેખાડું.

શામળ-વાહ! જાણે એક મોટી રાણી હોય, અને આમ કરીશ ને તેમ કરીશ, એમ તું તો ખૂબ બોલે છે, છોકરી! તું તે શું મને રસ્તો દેખાડનારી હતી? ને શું મારી સાથે માણસો આપનારી હતી? ને હું જવાનો હતો? કિલ્લા ઉપરથી ગદ્ગદાં સરખાને ઉતરતું જોતાં જ મુસલમાનો

કેવું કરે છે? તે જોયું નથી? તુ તે શું મને રસ્તો દેખાડતી હતી? અને હું તે શું જઈ શકનારો હતો?

પદ્મા-શામળ પંડિત! હું શું અમથી જ તમારા આગળ ગપ્પો માફ છું એમ જાણો છોકરે? તમે તે શું આમ મસ્કરીમાં ને ટાયલામાં વખત ગુમાવો છો? જરા વખત જોઈને તો કામ કરો?

શામળ-છોકરી! તું જાણે છે કે હું જન્મનો જ મસ્કરો છું, એટલે એમાં શું પુછવું. તારા જેવી આજ કાલની છોકરી જ્યારે આવો મોટા મુત્સદ્દીપણના વિચારો ચલાવે ત્યારે અમારા જેવાએ પછી મસ્કરી નહિ તો ખીજું શું કરવું વારું? તારા જેવી છોકરીઓ તરવારે બાંધશે તો પછી લડવૈયાને તો બંગડીઓ જ પહેરવાની, પછી આ શામળ પંડિતને ભાગે શું રહેવાનું?

ઘેર ઘેર થઈ વઢકણી વઢુઓ,
એક મેકમા કરતી ટહુકો ઘેર ઘેર૦

પુરુષોએ પહેરી બાંગડીઓ,
ઓઢી ઓઢણી તથ તગડીઓ;
પહેરી ધાધરીઓ છોડી પાધડીઓ,
છોડી તરવાર કરે મારામાર;
નર આદ્ર બની મોગલની ગઢઓ ઘેર ઘેર૦

રજપૂત નામ હમારું કહેતા,
સૂર્ય ચ દ્રવ્ય કહેતા બેટા;
બેન દીકરી મોગલને દેતા,
મૂછપર તાલ દેતા તે સૌઓ ઘેર ઘેર૦

દીકરીએ દીપતા વરવધા,
ઠામે ઠામ કરાવી નિદા;
આપ આપમાં કરી બરજોરી,
બત ભાતને બાંધી દોરી ઘેર ઘેર૦

સમય આવે મૂછ મરડે નારી,
આજ કાલ મુત્સદ્દી પ્યારી;
શામળ પંડિત હવે શું કરે,
નીચી મુંડી ને પેટજ હવે ભરે ઘેર ઘેર૦

પદ્મા સમજતી હતી કે શામળ પંડિત ખુશ મસ્કરો છતાં, ઘણો જ ચતુર, વિશ્વાસુ અને પ્રસંગાવધાની છે, એટલે ગમે તે કામ પ્રતેહ કરી આપવામાં એનો જેટલો ઉપયોગ થઈ શકશે તેટલો ખીજનો થઈ શકવાનો નથી. જ. સ્વામિભક્તિ તો શામળ પંડિતમાં રોમે રોમે લરેલી જ હતી; પણ કાંઈ પણ કામ એને સોંપ્યા છતાં ગમે તે પ્રકારે પણ એ

કામની મહત્વતા સમજાવી ન શકાય, ત્યાં સૂધી તો એ ગમે તેમ આહું અવળું બોલી મશ્કરી અને ગમ્મત કરવાનો જ. બિચારી પદ્માને ખચ્ચર નહોતી કે કામની મહત્વતા એના મનમાં શી રીતે ઠસાવવી? ક્રોધ પણ ફેકાણે, ગમે તેવો પણ વિષય ચાલતો હોય, તોપણ ગમે તેની વચ્ચે માથું મારી, ગમે તેવું બોલવું અને ગમ્મત કરવી એ જ એનું કામ. યોગ્યાયોગ્ય પ્રસંગનો જરાપણ વિચાર કરવાનો નહીં જ. તેમ એને બાણી રહેલા એના બોલવા તરફ લક્ષ આપતા પણ નહિ; બલકે, એના બોલવાથી બોહું પણ લગાડતા નહિ. બોલવા ચડે ત્યારે એટલે સૂધી બોલતો કે સામા માણસને બોહું પણ લાગે, અથવા રીશ પણ ચઢી જાય; અને રીશ ચઢી એમ એણે બાણ્ય કે પછી કેવળ ગુપચુપ જ બેસી રહેવામાં, શામળ પોતાનું ડહાપણ પણ માનતો હતો. વખતે એમ પણ કરતો કે સામા માણસનો ક્રોધ પોતાની ગમ્મતે કરી, ઉતારી નાંખવા ગમે તેવું બોલી, તેને ઠંડો પણ પાડતો. સંસ્કૃત ન જાણનાર એવો શામળ નહોતો. પોતાની ગમ્મત લોકોને ક્યારે ફીક લાગે છે? અને ક્યારે નથી લાગતી? તે તો એ બહુ જ સારી રીતે જાણતો હતો. પણ વર્તન કેવળ એથી ઉલટું કરતો હતો. કારણ, આવું વર્તન એ જ એનો ધધો હતો. પોતાની કપોળ કલ્પિત ગમ્મતની કવિતા પદ્મા પાસે ગાઇ દેખાડી, છતાં પદ્માને તે ફીક ન લાગ્યું હોય એવું જોઇ, પદ્માને કહેવા લાગ્યો, “કેમ પદ્મા બહેન! છેક જ ઠંડા થઇ ગયાં જણાવ્યા છો? બોહોહો; કેમ કાંઈ બોલતાં નથી? તમારે તો કામ હતું માટે બોલોને, શું કામ છે? કહી દો, એક વખત! આમ મનમાં ને મનમાં રાખી મુકવું ફીક નહિ આ શામળ પડિત પોતાનો પ્રાણ જતાં સૂધી પણ પાંછો ફરે એવો નથી. માટે એની તારે હવે જરાએ કાળજી કરવી નહિ. બોલ, બોલ, તારે શું કહેવાનું છે?”

પદ્મા-ના, હવે હું નથી કહેવાની. તમારૂં તો બ્યારે ને ત્યારે આવું જ ટાયલું હોય છે. ગમે તેવું ભારે મહત્વનું કામ હોય, અને તમને કહેવા આવીએ, એટલે તમારે તો બ્યારે ને ત્યારે આમ જ કરવું. તમારે મન તો બધુએ હસવાનું જ, એટલે હું તો તમને શું કહું? પણ પંડિતજી! તમને એવું કામ સોંપવાનું છે કે તે સાંભળતાં વારજ તમને એની મહત્વતા જણાઇ જાય પણ તમે એકવાર સાંભળો ત્યારે કેતી? તમારે તો સાંભળવાનાજ સાસાં! ક્રોધ માણસ ગમે તેવું તમને કહેવા આવે, પણ તમારે તો બધુએ મશ્કરી અને ગમ્મતમાં જ ઉડી જાય; એટલે હવે તમારી પાસે કહીને પણ શું ઉપયોગ? ફરે મશ્કરી, શું સાળું આખો જન્મારે મશ્કરી ને મશ્કરી જ?

પંડિત-બહી છોકરી! મશ્કરી જેવું જ કહે ત્યારે તો મશ્કરી જ

કરીએ તો. મશ્કેરી ન કરે તો શું કરે? એવું કાંઈ નહોત તો કાંઈ ન બોલત. પણ હવે કહે તો ખરી કે કામ શું છે?

કહે તો ખરી, તાર કામ એ જોરી.

પદ્મા-ભુઓ, પાછા તમે તમારા અસલ સ્વરૂપમાં આવ્યા ખરા! જાઓ, હવે તો હું નથી જ કહેવાની. બસ, નહિતો આ વખતે એવું કામ હતું, કે આખું રજપૂતાના તમારાથી મુસલમાનોના હાથમાં જતુ અટકત, અને તમારી કીર્તિ અને વાહવા બધેએ થઈ રહેત. પણ તમારા નશી ખમાં જ નહિ, તે આપણે શું કરીએ. શામળ પંડિત, સાક્ષાત્ રૂક્મિણીને સંકટમાંથી છોડવનાર કુળ ગુરૂની જ ઉપમામાં તમે આવી જાત. પણ તમને તો મશ્કેરી અને ગમ્મતની આડે જરા દયાએ આવતી નથી, એટલે હવે તમને શું કહેવાનું? પરમેશ્વર તે તમને કાંઈ ખુદ્દિ નહીં આપતો હોય? કોણ જાણે? જો તમે જ્યાં જવાનું છે ત્યાં સુખ રૂપ જઈ પહોંચો, તો આખું રજપૂતાના જાણે તમારે હાથે જ બચ્ચું એમ થાય એવું છે, પણ કદાચ યશ ન આવતાં, વચ્ચે જ શત્રુના હાથમાં સપડાઈ ગયા, અને તેમને હાથે છવ ગયો, તોપણ હરકત જેવું નથી, કારણ સ્વામિ કાર્ય કરવામાં પોતાના છવની પણ દરકાર ન કરી, એમ જ્યાં ત્યાં બોલાશે અને તમારી સર્વ સ્થળે પ્રશંસા જ થશે. માટે જરા ધ્યાન દો.

પદ્મા-એવી કળકળીને બોલતી હતી કે શામળ પંડિત હવે એની વધારે મશ્કેરી કરતો અટકીજ ગયો. શામળ તો આ સાંભળી સ્તબ્ધ બની ગયો, અને ધીરે રહીને બોલ્યો, “વારૂ, વારૂ છોકરી! તું જ્યારે આટલું બધું કહે છે, ત્યારે લે ભાઈ, હું જવાને તૈયાર છું, પછી કાંઈ? ક્યાં જવું છે? અને શું કરવાનું છે? તે ઝટ લઈને બોલી જા.”

પદ્મા-ત્યારે શામળ પડિત! આ તું શું ખરું જ બોલે છે? કે પછી મને સમજવી લેવા બોલવું કંઈ અને ચાલવું કંઈ એવું તો નથીને?

શામળ-નાના, છોકરી! એવું કાંઈ જ નથી. તું બોલ, ખુશીથી તારે જે જે કહેવું હોય તે કહી નાંખ.

પદ્મા-ભુઓ, પડિતજી! કેવળ છવ સટાસટની જ વાત છે અને તે હું તમને કહેવાની છું, માટે જો તમારાથી બની શકે એમ હોય તો જ હા કહેજો. હું તમારી બેઠએ તેવી તૈયારી કરી આપું છું, તમને કાંઈ હરકત પડવાની નથી. એ ઉપરાત વળી.....”

શામળથી આ સહન ન થવાથી ચીઠાઈને વચ્ચે જ બોલી ઉઠ્યો; “બેસ, બેસ, છોકરી! નકામાં ટાયલાં શું કરવા કરે છે? શામળ પડિત માત્ર એક વચની જ છે. શામળને બીજાઓની પેટું કાંઈ એ મ્હોડાં નથી. એ મ્હોંનાં જનાવર કેવાં હોય છે? ને તેં જોયાં છે?”

“જે મુખનાં પ્રાણી આ જગમાં, અવળાં સવલાં ચાલે,
 “પ્રાણી માનની જાત વગોવી, જેહ જેહ મોઢે બોલે.
 “આહુ ઠોકે અવળું ઠોકે, જેમ નગારુ ગોડે,
 “સાચું બોલે જોડું બોલે, જે કંઈ આપ્યું હોડે
 “શામળ પડિત ધાર ન એવો, સાચો ને સતવાની,
 “ખરેખરો ખાપરીઓ બહો, પદ્મા! આદી અનાદી.”

“માટે સમજી છોકરી, એવો હું સિંહ છું. જો, જો, તારા સામે
 કાણ છે તે તો જો! એ બધાએ જનાવર જ બાળુજે. એક વખત જે
 વાત આ શામળે ‘હા’ લણી દીધી એટલે પછી પ્રાણુન્ટે પણ તેની
 હા તે હાજ રહેવાની. બોલ, બોલ, શું કરવાનું છે? અને કેવી રીતે કરવાનું
 છે? તે કહી દે. હવે મને તારા જેટલી ધીરજ રહેતી નથી.”

શામળ પંડિતને હવે પોતાના ખરા મનથી બોલતો જોઈ, પદ્માએ
 તેને પાસે જઈ કાનમાં જે કાંઈ કહેવાનું હતું તે કહ્યું. સાંભળતાં જ
 શામળ ચકિત થઈને પદ્માના સામું જોઈ જ રહ્યો, જેથી એમ જ જણાવા
 લાગ્યું કે, બાળે શામળે પદ્માના મર્મનું ગ્રહણ કર્યું નથી. કેટલીક વારે
 એ બોલ્યો. “જા હવે, તારૂ કામ ફત્તેહ! હું જઈને ફત્તેહ કરી આવ્યોજ બાળુ.
 સાખ્યાશ, સાખ્યાશ, છોકરી! હું તો કાંઈ સમજ્યો નહીં અને તેથી અમથો
 હમણાં સૂધી મસ્કરી કરતો હતો. આમાં તારૂ ડહાપણ ધણું જ જણાય
 છે. આ વખતે જો કંઈએ રસ્તો આવવાનો હશે તો આ જ ઉપાયથી
 આવશે. આ શિવાય બીજો કાંઈ જ રસ્તો હવે રહ્યો નથી. ડિમરે તો
 નાનો પણ બુદ્ધિમાં કેવળ જ ઔઠ એવો એક જ રજપૂત હાલમાં જોવામાં
 આવે છે. એના મનને કાંઈ પણ શંકા રહેશે તો આ બહો તેને દૂર
 કરી આપવા ક્યાં અસમર્થ છે? વાહવા! આપણી રૂપમતી રૂકિમણીને તો
 એ જ કૃષ્ણ શોભે છે. હું પણ એ કામગીરી બજાવી જ દઉં. અને...
 સાંભળ છોકરી, (જરા માથું ખજવાળતો નીચું જોઈને પદ્મા સામું જરા
 હસીને) ત્યારે હવે તું પણ તારે માટે એવો જ બીજો કૃષ્ણ બોળી
 કાઢ અને આપણે તારૂંએ દુતત્વ બજાવી લાવીશું.” પદ્મા જરા શર-
 માઈ નીચું ધાલીને બોલી;—“પડિતજી! આવું તે શું બોલતા હશે વાહ!
 આમ મસ્કરી શી? હ્યો, ત્યારે હમણાં તો હું કામે જાઉં છું. વળી
 સાંજરે મળીશ ત્યારે શું શું કરવું? તે બધાની આપને સમજાવું પાડીશ.
 ખરેખર! પડિતજી, તમારા વગર અમે આ વખતે કાંઈ જ કરી શક્યાં
 નહોત, હા!” આમ બોલી પદ્મા ત્યાંથી ચાલી ગઈ. થોરેક દૂર ગયા બાદ
 બાળે કાંઈક વિચાર રૂઝરી આવ્યો હોય, એમ તે પાછી આવી અને આ
 બધી આજની વાત કાંઈને પણ કાને ન જાય એવી સુચના કરી ગઈ.

શામળ પડિત તો હવે વિચારમાં પડ્યો કે આગળ શું કરવું ? ચારે તરફ મુસલ્માનો ઘેરો ઘાલી એકા છે, તેમાંથી આપણે તે શી રીતે જઈ શકીશું ? પણ કાંઈ હરકત નહિ. પક્ષા સાંજે મળવાની જ છે. મળશે ત્યારે એ શું કરવા ધારે છે ? તે ખબર પડશે ત્યાંસૂધી આપણા મગજને શું કામ દુખાવીએ ? દુનીયાના લોકોને પોતાના સ્વરથી ફસાવનારી કોકિલાના જેવો ઉઉ ... ઉઉ ... એમ સ્વર કાંઠાં આપણે પણ કાઢતે ખબર ન પડે એટલા માટે અહિંથી ગાતા ગાતા ચાલ્યા જઈએ. આપણું તો એ કામ જ છે.

હવે પોતાના નાદબ્રહ્મના નિશામાં ચકચૂર થઈ ગયેલા પંડિત-જીને તેમનો નિશો ભોગવતા જ થોડીવાર રહેવા દઈ વાંચનારને પક્ષાની પછવાડે જરા લઈ જઈએ. અહીં સૂધી પોતાના પોખાર પડતા જાય છે, એમ જાણી જરા મનને સમાધાન થવાથી, પક્ષા હવે વારંવાર ઉપર અગાસીમાં જઈ જઈતે ચારે તરફ જોઈ આવતી. તેને લાગતું હતું કે, આજે છખીનો આવવો જ જોઈએ; અને થયું પણ એમ જ. છખીનો આવ્યો. ગળામાં આંધેલી રેશમની દોરીને છેડે લટકતો કાગળ કાઢી પક્ષાએ વાંચી નેચો, તથા પોતાને જે કાંઈ નિશાની કરી આપવી હશે તે કરી આપી, કાગળ પાછો છખીનાના ગળામાંની દોરીએ લટકાવી દીધો. આ વખતની પક્ષાની સ્થિતિ જોતાં કાઢતે પણ આનંદ થયા વગર રહે જ નહિ સવારથી લરાઈ ગયેલી મ્હોંપરની મ્હાનતા અત્યારે જ જરા ખસી ખરી. હવે માત્ર તેના મનમાં એટલું જ વિચાર કરવા જેવું રહ્યું કે, પત્રના જવાબમાં લખ્યા મુજબ શી રીતે વ્યવસ્થા થાય છે ?

સંધ્યાકાળે શામળપડિતને જાણાવ્યો હતો, તે આવ્યો. એટલે તેને મળી, તેને જે જે સૂચનાઓ આપવાની હતી તે સર્વ આપી દીધી. આ સાંભળી, કેટલીવાર સૂધી શામળ પડિત ચૂપ બેસી રહ્યો. છેવટે બોલ્યો; “કીક છે એ તો કરીશું, એને માટે કાંઈ જ શંકા રાખીશ નહિ. પણ છોકરી ! એ વાત બનવી મુશ્કેલ છે. એ બાબુ ઉપર કોઈ પહેરેગીર નથી એ તો મોટો અમત્કાર જ કહેવાય. જ્યાંથી દોરડું ઉપર આવશે, ત્યાંથી શત્રુ પણ ઉપર નહિ આવી શકે, એમ કેમ કહી શકાય ?” પક્ષા બોલી; પડિતજી, તેની તમારે પીકર ન કરવી. આજ જો કોઈ પહેરાવાળો ત્યાં હશે તો તેનો હું તમને અંધોળસ્ત કરી આપીશ. ઉતરનારમાં તમે એકલા જ નહિ હો, તમારી સાથે ખીજું પણ કોઈ હશે. તમે જાઓ એટલે બસ. તમને અહમદનગરના સીમાડા સૂધી તે લોકો મુખરૂપ પહોંચાડી જશે.”

શામળ પડિત ખીજું કાંઈ જ ન બોલતાં, “માત્ર નિમેલે વખતે નિમેલી જગ્યાએ આવી પહોંચું છું,” આટલું જ બોલી ત્યાંથી ચાલતો

થયો. આમ બધી વ્યવસ્થા બરાબર થઈ જવાથી પદ્માને હવે જરા શાંતિ વળી. રાત્રે રૂપમતીને કહેવા લાગી, “બહેન ! ધધરેઝાથી તો અત્યાર સુધી દરેક વાત આપણા લાભમાં જ થતી આવે છે. હવે તારે જરાએ કાળજી કરવી નહિ. રૂકમિણીએ પોતાના મનથી વરી ચૂકેલા પતિ શ્રી-કૃષ્ણને જેમ પોતાના કુળગુરુ સાથે પોતાની કુંકુમપત્રિકા મોકલી હતી, તેમ તારી કુંકુમપત્રિકાએ શામળપંડિત જ લઈ જાય છે. રૂપાળ ભાટ જે એની સાથે હોત તો વળી સર્વોત્કૃષ્ટ વાત ! પણ હવે એવું બનવા જેવો વખત રહ્યો નથી; અને કાંઈના આગળ અમથી જ વાત કરી, ગમે તેવું પરિણામ આપણે સહન કરી લેવું, તેમાં અર્થ નહિ. હવે તો જે થાય તેમાં જ સમાધાન માની લેવું ફીક છે.” એટલું બોલી રૂપમતીને કહેવા લાગી, “ક્રિમ બહેન ! કાલની લખેલી પત્રિકા તારા મન ગમતી નહોતી, તે આજે બીજી લખી કે ?” રૂપમતી જરા શરમાઈને બોલી; “ના, મારે બદલે તું જ લખે તો ?”

પદ્મા-પત્રિકા બ્યારે મારે હાથે લખાવે છે ત્યારે સ્વયંવરમાં પણ તારે બદલે મને જ બેસાડજો. કાલે ઉડીને એમ પણ કહેજો કે પદ્મા, તું જ ઉદ્દેપુરની રાણી થા.

આ પ્રમાણે બેઉની માર્મિક મસ્કેરીઓ ચાલી રહી હતી, એટલામાં કુંદ ત્યાં આવી કુંદને આ બધી વાત કાંઈએ કહી જ નહોતી. કુંદ સવારથી એ જ તમાશો જોયા કરતી હતીકે, એ બે જણાં આપણને ટાળી, આપણે ન સાલજીએ તેમ શું ગુચપુચ ગુચપુચ કરતાં હશે ? કુંદને જરા ધર્પાં પણ થઈ કે, મારા કરતાં પદ્માના ઉપર રૂપમતીનો પ્રેમ આધક છે; તેથી પોતે તેમને ટાળીને જરા મ્હોં ચડાવી કરતી હતી. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કુંદ ત્યાં આવી, તે જોઈ બે જણાં ચૂપ થઈ ગયા. આ જોઈને કુંદને ઘણો જ ઉદ્દેગ આવ્યો. આપણને બ્યારે આમ ટાળ ટાળ કરે છે, ત્યારે આપણે એમના સામાં જઈને શું કામ છે ? આપણે હવે અહીં ઉભાંએ ન રહેવું, એમ વિચાર કરી કુંદે ભવાં ચડાવી આડી નજરે પદ્મા તરફ જોયું, અને તરત ત્યાંથી ચાલતી થઈ. આ વખતની કુંદની મુખચર્યા પદ્માના જોવામાં આવી હોત તો તો કાંઈક ફીક થાત ખરું. પણ થનાર વસ્તુ આગળ શો ધંધાજ ? કુંદ મનમાં બડ-બડતી બડબડતી ગઈ ખરી, પણ એના મનમાં તો એમ જ થયા કરતું હતુંકે, “આ બે જણાં આજે શું ગુચપુચ ગુચપુચ કર્યા કરે છે ? આપણને કેમ નહિ કહેતાં હોય ?” કુંદના મનચંદ્રને આ વિચારનું ખત્રાસ ગ્રહણ લાગવાથી તેની કૃષ્ણ છાયા મ્હોં ઉપર પણ કેમ પ્રરી ન વળે ? પદ્મા તે રૂપમતી તો પોતાના કામમાં એટલાં તો નહિન બની ગયાં હતાં કે, કુંદ

ત્યાં આવી ને ગઈ તેનો તેમને ભાસ પણ જણાયો નહિ એ આવી હતી, ત્યારે તો એ લોકો જરા ચૂપ થઈને ખેડાં હતાં ખરાં, પણ શું થવાને લીધે શાથી અને ક્યારે એ જતી રહી? તેની તેમને ખબરે રહી નહિ. ચાર કાનીથી છકાની ન કરવા માટે જ પક્ષાએ કુંદને વાત કરી નહોતી. પણ કુંદને કાંઈ એમ લાગ્યું જ નહિ કુંદને તો પોતાના પ્રતિ થયેલા દુર્લક્ષથી ઘણી જ રીશ ચડી ગઈ, અને તેથી એક કારે જઈ, અનેક તરફ વિતરકે કરવા લાગી ઈર્ષ્યા એક પછી એક કુતરે ઉડાવતી હોય છે ત્યારે દરેક વાત વિરોધિ જ જણાયા કરે છે, અને તેથી પ્રથમમાં કાંઈ સહજ વાત બની હોય તે પણ વિરોધ ભાવમાં ભાસે છે. આવી રીતે કુંદને પણ થયું. પક્ષા તથા રૂપમતીનું વર્તન, કુંદે પોતાની મેળે ઉભી કરેલી ઈર્ષ્યાને લઈને તેને એવું જ લાગ્યું કે, એ ખાસ આપણું અપમાન કરવા ખાતર જ કર્યું હશે. ઈર્ષ્યાવાળું મન દુવિચારનો આગાર જ હોય છે. આગલી રાત્રે જ્યારે પક્ષા અને રૂપમતી બે જણાં, કુંદને ગાઢ નિદ્રામાં જાણી ને વાતો કરતાં હતાં, તે જોઈ બધી અક્ષરે અક્ષર તેના જાણવામાં તો નહિ આવી હોય, પણ તેમાંના કાંઈકે લાગા દુટયા અક્ષરો તો તેને કાને પડેલા જ હતા. કુંદ એકવાર તો ઉઠી તેમને કહેવાની હતી કે “અલીઓ ! શું ગુચપુચ કરો છો” પણ એટલામાં “કુંદ જાગી ઉઠશે, મોટેથી ના બોલ” આવા રૂપમતીના અક્ષરો તેને કાને પડ્યા. તેટલામાં પોતે જાગી છે, એવો જોઈ તેમને આવવા ન દેવા માટે, કુંદ પોતાની પછેડીનો છેડો મ્હોં ઉપર લઈને ચુતી. એ જ વખતથી કુંદને લાગવા માંડ્યું કે, હવે એમનું મન આપણા ઉપર રહ્યું નથી, હવે આ લોકો આપણને ટાળતાં. રહે છે, ત્યારે આપણે પણ એમના મુળીઆં ખોળી જ કાઢવાં. એ બધું સ્વસ્થપણે કર્યું ઘટશે તે કરીશું. એમને તો ને કરવાનું છે તે નિરાંતે ખેડાં કર્યા કરવા દો. આપણે પણ હવે એમનાં શાં શાં કારસ્તાન છે ? અને શા શા ચમત્કાર છે ? તે જોવા તો ખરા !” કુંદે પોતાને રચવાની આજી રચી દીધી. શું કરવું ? તે નક્કી કરી દીધું. કુંદે હવે નક્કી કર્યું કે, એ લોકોની દરેક હિલચાલ હવે જોયા કરવી. કુંદના મનને શું લાગ્યું હશે ! તેના તો એ બે જાણને ભાસે નહોતો; કે બહુના, કુંદ તેઓને માટે શું ધારતી હશે અથવા શું વિચાર બાંધતી હશે તેની કલ્પનાએ તેમને નહોતી થતી કુંદને પાસે ન જોઈ, એ બન્નેને બોલવું ચાલવું હોય તે બોલતાં. પક્ષાએ જાણ્યું કે આપણે શું કરીએ છીએ તે કુંદને પુછ્યું ઠીક ન લાગવાથી એ ચાલી ગઈ, અને આવા વિચારથી જ તે બે જાણીએ કુંદ પ્રતિ દુર્લક્ષ કરી, તેને ને ને વિચાર કરવા હોય તે કરવાજ દીધા. ગરીબ બિચારી કુંદ ! નારા મનમાં

જે કાંઈ આવ્યું હોય, તથા જે કાંઈ ધપા થઈ તેને નહિવત્ કરવા જ તારે તો પ્રયત્ન કરવો જોઈતો હતો. “તમે એક શું કરો છો તે મને કહો,” આવી રીતનો તેમની પાસેથી તારે ખુલાસો લઈ તારે તારા મનને સમાધાન આપવું હતું. પણ તેમ ન કરતાં તું તો ચૂપ જ થઈ બેઠી છું. તારી ધર્પાનાં બીજને વિચાર જળનું સિચન કરી વૃક્ષને મોટું જ થવા દીધું. આ વૃક્ષને કેવાં ફળ આવશે, તેની જો કલ્પના તને આવી હોત-તો કેવું સાઈ થાત? તું કેટલા અનર્થ અને કેટલાં સકટેટા ટાળી શકી હોત!

કુદને તે દિવસે ખાવાનું પણ લાવ્યું નહિ. એનું મન તો એ જ વાત તરફ લાગી રહ્યું હતું. તેનું ધર્પાં પરિપૂરિત મન એક જ વાત ઉપર ગુંથાઈ રહ્યું હતું. રૂપમતી કરતાં પદ્મા ઉપર જ એને ધણો રોશ હતો. અને આ રોશનો શો પરિણામ થયો તે વાંચનાર આગળ જાણશે.

પદ્મા તથા રૂપમતી તો પોતાના કાર્યમાં તલ્લિન જ થઈ ગયાં હતાં. બીજો એક પણ વિચાર કરવાની તેઓને ધુરસદ જ નહોતી. આ રાત્રે તો એઓને સારી ઉઘ મળી જ નહિ. કુદને ઉઘ આવવા માંડી તે વખતે ઉપર જઈ તે બન્નેને વાતો કરતાં જોઈ, “વાહરે બહેનો! હજી પણ તમારી કુચપુચ ચાલ્યા જ કરે છે કે શું? આખો દિવસ ચાલી તોય તમને થાક નથી લાગ્યો. હું તો થાકીને લોથ થઈ ગઈ છું. હું તો મારે આ સુતી, ભલે તમારે જાગવું હોય ત્યાં સૂઈ જાગ્યા કરજો.” આમ બોલી કુદ પથારીમાં પડી, અને થોડીવારમાં તો જાણે ઉઘી જ ગઈ હોય એમ જણાવા લાગ્યું. આ જોઈ રૂપમતી બોલી, “કુદને ઉઘવા શિવાય બીજું કાંઈ જ સૂઝતું નથી કેવી સુખી છે? કાલથી આપણે એને ટાળીને બોલીએ છીએ, છાની છાની વાતો કરીએ છીએ, પણ તેનું એ બીચારીને કાંઈ જ લાગતું હોય એમ જણાતું નથી. સાઈ થયું કે એને કાંઈ લાગતું નથી. બાકી એ તો ઘણી જ ભડ-ભડીઅણુ છે. એને છાની વાત કરવી કામની જ નથી. એક ક્ષણ પણ એના પેટમાં વાત રહી શકે નહિ. ખરે એ ભડભડીઅણુ છે, તે એક રીતે સાઈ. એના જેવો સ્વભાવ રાખવો એક રીતે સાઈ તો ખરું.” પદ્મા જરાક છાણુદા કરીને બોલી, “મને તો એ સ્વભાવ જરાએ ગમે નહીં!” વાંચનારને ખબર છે જ કે ઉપર જણાવ્યું છે કે કુદ ઉઘી ગઈ એમ તેમને જણાયું. પણ એને ખરેખરી ઉઘ તો આવી નહોતી. કુદનો હેતું એ જ હતો કે, આપણે ઉઘી ગયાનો દોંગ કરી, સુઈ રહી, એમની બધી ગુપચુપ સાંભળી લેવી. એ હેતુ પાર પાડવા જ તે સ્વસ્થ થઈને સુતી હતી. રૂપમતી અને પદ્મા કાંઈ બહુ મોટેથી બોલતાં નહોતાં; પણ તેમાંના કોઈ કોઈ

શબ્દ જરા મોટેથી બોલાય, તે કુંદ સ્પષ્ટપણે સાંભળી શકતી. આપણું સ્વભાવ માટે જ કાંઈ ટીકા ચાલે છે, એવો કુંદને જ્ઞેમ આવતાં જ તેણે શ્વાસપણુ રોકી લેઈ, કાનને ત્યાં જ ગોઠવી દીધા. જ્યારે પદ્માનો છેવટને ઉદ્દગાર એને બરાબર સ્પષ્ટ સંભળાયો. હવે તો એના મનને નકી જ થયું કે, પદ્મા આપણા સ્વભાવની નિદા કરે છે, ત્યારે આપણી પણ નિદા રૂપમતી આગળ કેમ નહિ કરતી હોય? આથી હવે કુંદની ધર્પાને પારજ રહ્યો નહી. કુંદ સુતે સુતે જ પોતાના મનમાં બોલી, “હીક છે દેખાડું છું, તને મારો સ્વભાવ કેવો છે તે.”

પ્રકરણ ૨૪ મું.

શામળ પંડિતનું પ્રયાણ.

રૂપમતીએ પચીસેક વખત પત્રિકાની રચના મનમાં ગોઠવી, ત્રીસ ચાલીસ વખત કાગળ લખ્યા ને પ્રાડી નાંખ્યા, પણ એકે કાગળ પૂરે થયોજ નહિ. બેચાર લીટીઓ લખતાંજ મનમાં આવે કે આ પ્રારંભ બરાબર થયો નહિ. કાંઈ યોગ્યયોગ્ય તો નહિ થયું હોય, કાંઈ ભુલભાલ તો નહિ થતી હોય? આમ શંકાઓ આવતાં કાગળ પાછો પ્રાડી નાંખી, બીજો લખવા માંડે. બીજા ઉપર પણ એ ત્રણ વાક્ય લખ્યાં કે પાછી એવીજ કાંઈ શંકા આવતા તેની પણ તેજ દશા થાય આવો ભાવાર્થ સમાવીશું તો એમને ગમશે કે કેમ? આવી રીતનું લખાણ એમને હીક લાગે છે કે નહીં? આ શબ્દો એમને રચિકર હશે કે? આથી એમનું મન ફરી જઈ આપણા પ્રતિ તિરસ્કાર તો નહિ ઉપજે? એમના મનનું આપણા નરક કંઈ રીતે વલણ થાય? આવી જાતની વાક્યરચના ચિત્તાકર્ષક થશે કે નહિ? આવી આવી અનેક શંકાઓ રૂપમતીના મનને વમળમાં ચડાવવા લાગી. વળી બીજો કાગળ લખી જ્ઞેષ વાંચી જાય અને મન સાથે વિચારતી જાય કે, “આ તો એમને નહિ ગમે, આ તો હીકજ નહિ લાગે, આ તો સાઈ ન દેખાય,” વિગેરે સકલ્પ વિકલ્પ થતાં જ કાગળના ભોગ મળે. કેટલીકવાર નિરાશ થઈ બેસી રહી, પણ એટલામાંજ કાંઈક મન સાથે બોલવા લાગી; “અરે! આ હું શું કરું છું? આવો પત્ર લખવો તે મારા જેવી કુમારિકાને યોગ્ય ગણાય? આવો પત્ર લખી મોકલવો તે હીક ન કહેવાય. આમ કરતાં કદાચ જગતમાં આપણે ધિક્કારને પાત્ર તો નહિ થઈ પ્રીડીએ? કુલિન કન્યાના આચરણને છોડી દઈ, આપણા કુલને કલંક લગાડીએ છીએ એમ તો બહાર વાત નહિ થાય?” આવા

રહો તેવાં નથી; એટલે હુંએ શું કરવા ઉતાવળ કરું? ચાલવા દો, તમારું જે કાંઈ ચાલતું હોય તે. એમ હોય ત્યારે તો મને હમણાંથી કહેશો જ નહિ! મારા મનમાં કાંઈ વાત રહેવાની નથી.” છેલ્લા શબ્દ જરાક મરડાટમાં બોલી, જે પક્ષા તથા રૂપમતી બાણી શક્યાં નહિ આટલું બોલી કુંદ જરા હસતી હસતી ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

આ જોઈ પક્ષા જરા હસીને બોલી; “જોઈ, બિચારી કેવી ભોળા છે? હું કહું છું તેવો જ ભોળો સ્વભાવ! પણ એ મને તો ના ગમે, હોંકે? પણ આવા નિઃસશયી સ્વભાવનીએ એક જુદી જ ખૂબી છે મને જે મારી કાંઈ બેનપણી આવુ કરે, મારાથી કાંઈ પણ છાનું રાખે, મને ટાળે છે એવું જે મને લાગે તો હું તો એની પછવાડે ખરેખરી ખાઈ પીને મંડું અને બાણું ત્યારે જ જંપુ હું કાંઈ કુદની પેડે એમ તે એમ ચાલી જાઉં એવી નથી.”

રૂપમતી—ખરું ખરું! મારે પણ એવું જ છે. મને પણ જે કાંઈ ટાળતું હોય, અને મારાથી કાંઈ છાનું કરવું હોય, તો તે જ્યાં સૂધી હું ન જાણું ત્યાં સૂધી મને તો એનું જ પડે નહિ મને કુદનો સ્વભાવ ગમે છે તે આટલા જ માટે કે એ બિચારી આપણી વચ્ચે આવતી જ નથી.

પક્ષા અને રૂપમતી આવી રીતે વાત કરી રહ્યા હતાં, ત્યારે કુંદ ખારણે ઉભી ઉભી, પોતાને માટે જ કાંઈક વાત ચાલતી હશે એમ ધારી. બેઠિના ઉપર લક્ષ રાખી રહી હતી. થોડા વખત ઉપર રૂપમતી અને પક્ષાની સાથે બોલના કુદના મ્હોં ઉપર જે આનંદજનક સ્મિત જણાતું હતું, તેની જગ્યા આ વખતે ઉદ્વેગે લીધી હતી. ધર્પાદેવીએ કુદમાં આવી રહી, પોતાનું ધર કર્યું, અને તેણે તે આનંદજનક સ્મિતને સમજાવો જ નાશ કર્યો. હસતાં હસતાં તેના નેત્રને થતું આક્રમ્ય તથા તેમા નાચી રહેવું, તે નષ્ટ થઈ જઈ, દેખી લમચે ઉપર કરચલી પાડતી તથા તેમાં ધર્પાની દુષ્ટતા બતાવતી બરાબર જણાઈ આવતી હતી. “હમણા પછીશ નહી, નહિ તો પછીની મજા જશે.” આવા પક્ષાના શબ્દો વારંવાર તેના મનને ખુંચ્યા કરતા હતા. વચ્ચે વચ્ચે, “આજ કાલની આ તે શું ચોટી મને મજા દેખાડનારી હતી? હીક, હીક, જોઈ છું, હવે કાણ મજા દેખાડે છે તે?” આવા શબ્દો તેના મ્હોંમાંથી નીકળી પડતા હતા. મનમાં તે મનમાં કુંદ બોલી, “હવે આપણે જે કરવાનું છે—તે બરાબર કરી દેખાડવું જોઈએ.” એના મનમાં થઈ આવ્યું કે એ બે બાણીઓ કીધા ઉપરના ઉચા ધુર જ ઉપર રોજ જઈને બેસે છે ત્યાં હવે આપણે પણ જઈને બેસવું. એ પણ દિલ્લાના ધુરજખર જતી હતી. નિરાંતે બેસી વિચાર કરવા જેવી અને

અહારના ઘેરાની બધી જ મજાદ દેખાડે એવી એ જગ્યા હતી. આથી આવી અસ્વસ્થ સ્થિતિમાં ત્યાં જઈને એસવાથી મગજ જરા શાંત થશે, તથા આગળ શું કરવું? તેનો પણ કાંઈ રસ્તો જડશે, એવું કુંદના મનમાં આવ્યું. આ વિચાર આવતાંજ કુંદ ત્યાં ગઈ.

અહીં પક્ષા અને રૂપમતી તો પોતાની પત્રિકા વિશે જ બોલી રહ્યાં હતાં. કુંદ પેલા ભુરજ ઉપર જઈને સામી નજર રાખી બેઠી હતી. તેનું મન તેના અંતરમાં ચાલતા વિચારોમાં જ ગુંથાઈ ગયું હતું. આપણે હવે શું કરવું? આ લોકોનો કારભાર શી રીતે સમજાય? અને એ કાંઈ કરવા ધારતાં હોય તો તે બનવા જ ન દેવું, એવું તે આપણે શું કરીએ? આ વિચારમાં તે આમતેમ જોયા કરતી હતી એટલામાં નિયમસર આવનારો છબીનો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. છબીનો આવી કુંદની સામે બેઠો, પણ કુંદનું લક્ષ્ય તો તે તરફ ખીલકુલ હતું જ નહિ. આથી બિચારું પક્ષી જેમ તેમ કરી તેનું ધ્યાન પોતાના તરફ ખેંચવા માટે પોતાના ગટરનું ગટરનું એવા અવાજ કરી, આમતેમ પુછડી હલાવતું નાચવા લાગ્યું. કુંદનું લક્ષ્ય સહજ તે તરફ ગયું, એટલે ચક્રિત થઈને તેને જોવા લાગી. છબીનો નાચતો નાચતો આગળ આવે અને વળી પાછો આવે જતો રહે. કુંદને ખીલકુલ સમજ ન પડી કે આવું હળી ગયેલું કયુતર તે કેનું હશે? અને અહીં તે વળી ક્યાંથી આવ્યું હશે? કુંદ અમસ્થી તેના તરફ ધોરી ધોરીને જોવા લાગી, તો એના ગળામાં કાંઈક ચીટી જેવું જોઈ કુંદને ધણું જ આશ્ચર્ય લાગ્યું. લડાઈને વખતે અથવા ઘેરાઓના વખતમાં, ઘેરાયલાં માણસોના અહારના હિતૈશ્રીઓ તરફથી એકમેકની ખબરઅંતર તથા છુપી ખાતમીઓ લઈ જવા લાવવા, આવાં કયુતરોનો ઉપયોગ થાય છે, એવું કુંદે આગળ સાંભળ્યું હશે, તેનું તેને આ પ્રસંગે સ્મરણ થઈ આવ્યું. તરત જ તેના મનમાં આવ્યું કે, બાપાજીને આ ખાતમી જણાવવી. કુંદ એમ કરવા જતી હતી જ, એટલામાં વળી ખીજે વિચાર થઈ આવ્યો કે, પક્ષા અને રૂપમતી જે કારસ્તાન કરવા લાગ્યા છે તેની જોડે તો આને કંઈ સંબંધ નહિ હોય? આની સાથે તેને એમ પણ થયું કે પક્ષા વારંવાર જે આ ભુરજ ઉપર આવે છે તે આટલા જ માટે કેમ ન હોય? ઘણું કરીને તેની જોડે જ આને કાંઈ સંબંધ હોય એમ લાગે છે, આવો વિચાર મનમાં આવ્યો. પક્ષી તો શું પછવું? કયુતરના ગળામાંની ચીટીમાં શું છે તે આપણે જ જોઈ નાંખીએ, એમ ધોરી તે વાંચી જોવા તેણે વિચાર કર્યો. પહેલાં તો કયુતરને શી રીતે પકડવું એની જરા ધારતી લાગી. પણ કયુતર તો છેક જ પાસે આવેલું જોઈ, જરા હાથ લાંબો કરી, પહેલાં તો જરા પંખાળવા લાગી. પક્ષી તેને પકડી,

રહો તેવાં નથી; એટલે હુંએ શું કરવા ઉતાવળ કરું? ચાલવા દો, તુ-
મારું જે કાંઈ ચાલતું હોય તે. એમ હોય ત્યારે તો મને હમણાંથી
કહેશો જ નહિ! મારા મનમાં કાંઈ વાત રહેવાની નથી.” છેલ્લા શબ્દ
જરાક મરડાટમાં બોલી, જે પછા તથા રૂપમતી બાણી શક્યાં નહિ
આટલું બોલી કુંદ જરા હસતી હસતી ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

આ જોઈ પછા જરા હસીને બોલી; “જોઈ, બિચારી કેવી ભોળી
છે? હું કહું છું તેવો જ ભોળો સ્વભાવ! પણ એ મને તો ના ગમે,
હોંકે? પણ આવા નિઃસશયી સ્વભાવનીએ એક જુદી જ ખૂબી છે
મને જો મારી કોઈ એનપણી આવું કરે, મારાથી કાંઈ પણ છાતું રાખે.
મને ટાળે છે એવું જો મને લાગે તો હું તો એની પછવાડે ખરેખરી
ખાંધ પીને મંદું અને જાણું ત્યારે જ જંપુ. હું કાંઈ કુદની પેટુ એમ ને
એમ ચાલી જાઉં એવી નથી.”

રૂપમતી—ખરું જાહેન! મારે પણ એવું જ છે. મને પણ જો
કોઈ ટાળતું હોય, અને મારાથી કાંઈ છાતું કરતું હોય, તો તે જ્યા
સૂધી હું ન જાણુ ત્યાં સૂધી મને તો એન જ પડે નહિ. મને કુદતો સ્વ-
ભાવ ગમે છે તે આટલા જ માટે કે એ બિચારી આપણી વચ્ચે આવતી
જ નથી.

પછા અને રૂપમતી આવી રીતે વાત કરી રહ્યાં હતા, ત્યારે કુંદ
બારણે ઉભી ઉભી, પોતાને માટે જ કાંઈક વાત ચાલતી હશે એમ ધારી
બેઠિના ઉપર લક્ષ રાખી રહી હતી. થોડા વખત ઉપર રૂપમતી અને
પછાની સાથે બોલતાં કુંદના મોં ઉપર જે આનંદજનક સ્મિત જણાત
આપણું હૃદય—” આવા આવા હવાઈ યીજા બાંધ્યા કરેતી, બાંધ્યા
હુઃખમાંથી છૂટીશું.” આવા આવા હવાઈ યીજા બાંધ્યા કરેતી, બાંધ્યા
રાત ફેટલી ગઈ અને હજી પણ એ વખતને ફેટલીકવાર હશે? એમ અંખ્યાજ
કરતાં હતાં. ક્યારે રાત જાય અને ક્યારે શામળા પરિતને પેલા દોરડા-
વતે નીચે ઉતારી દઈએ! એની માળા હવે શરૂ થઈ ચૂકી હતી.

જેમ જેમ રાત જવા લાગી તેમ તેમ પેલી એ જાણીઓનાં અંતઃ-
કરણ હર્ષથી ફલાતાં હતાં. નિત્ય નિયમ પ્રમાણે રૂપમતી પોતાની
એનપણીઓ સાથે જમીન ઉપર પોતાના મહેલમાં સુવાગઈ. પછા એની
જોડે ગઈ અને અંદર ખાટલા ઉપર પડી. કુંદ પણ આવી અને હસતી
હસતી બોલી, “જમ જાહેન! હવે તો મને કહેવાની વખત થઈને?”
પછાએ કહ્યું; “ના, હજી જરાવાર છે.” જે ઉપરથી કુંદ નિરાતિ
બોલી; “વાર ત્યારે.” આમ બોલી કુંદ તો, આ
માં ફેરવતી ઉઘી ગઈ હોય એમ મુતી. હું
રાખેલી યોજના પાર પડનાર જ નથી.
સારું થયું-કે કુંદ આટલી વહેલી મુ

અહારના ઘેરાની બંધી જ મળાહ દેખાડે એવી એ જગ્યા હતી. આથી આવી અસ્વસ્થ સ્થિતિમાં ત્યાં જઈને એસવાથી મગજ જરા શાંત થશે, તથા આગળ શું કરવું? તેનો પણ કાંઈ રસ્તો જડશે, એવું કુંદના મનમાં આવ્યું. આ વિચાર આવતાંજ કુંદ ત્યાં ગઈ

અહીં પદ્મા અને રૂપમતી તો પોતાની પત્રિકા વિશે જ બોલી રહ્યાં હતા. કુંદ પેલા ભુરજ ઉપર જઈને સામી નજર રાખી બેઠી હતી. તેનું મન તેના અંતરમાં ચાલતા વિચારોમાં જ ગૂંથાઈ ગયું હતું. આપણે હવે શું કરવું? આ લોકોનો કારભાર શી રીતે સમજાય? અને એ કાંઈ કરવા ધારતાં હોય તો તે બનવા જ ન દેવું, એવું તે આપણે શું કરીએ? આ વિચારમાં તે આમતેમ જોયા કરતી હતી. એટલામાં નિયમસર આવનારો છખીનો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. છખીનો આવી કુંદની સામે બેઠો, પણ કુંદનું લક્ષ તો તે તરફ ખીલકુલ હતું જ નહિ. આથી બિચારૂ પક્ષી જેમ તેમ કરી તેનું ધ્યાન પોતાના તરફ ખેંચવા માટે પોતાના ગટરનું ગટરનું એવા અવાજ કરી, આમતેમ પુછડી હલાવતું નાચવા લાગ્યું. કુંદનું લક્ષ સહજ તે તરફ ગયું, એટલે ચકિત થઈને તેને જોવા લાગી. છખીનો નાચતો નાચતો આગળ આવે અને વળી પાછો આવે જતો રહે. કુંદને ખીલકુલ સમજ ન પડી કે આવું હળી ગયેલું કણ્ઠતર તે કોનું હશે? અને અહીં તે વળી ક્યાંથી આવ્યું હશે? કુંદ અમસ્થી તેના તરફ ધારી ધારીને જોવા લાગી, તો એના ગળામાં કાંઈક ચીટ્ટી જેવું જોઈ કુંદને ધણુ જ આશ્ચર્ય લાગ્યું. લડાઈને વખતે અથવા ઘેરાઓના વાગવાનાં સંજોગોમાં જોઈ રૂપમતીને આ જાણીઆમાથી કાંઈ દેખાતું નહોતું, પદ્મા ગઈ હોય એવો કાંઈક આભાસ જ માત્ર જણાયો. રૂપમતી તો ત્યાં જ હતી. શામળ પડિત જઈને સુખરૂપ ઉતરી પડે ત્યાં સૂધી એને ખીચારીને ઉંઘ ક્યાંથી આવે? એન ન પડવાથી રૂપમતી જાણીઆ પાસે જઈને ઉભી રહી. કેટલોક વખત થયો, ત્યારે રૂપમતી પોતાના પલંગ ઉપર જઈને પડી. ત્યાં જંપ ન વળવાથી ફરી પાછી ઉડીને જાણીઆ પાસે જઈને ઉભી. એમ ઘડીમાં પલંગ ઉપર જાય અને ઘડીમાં જાણીઆ પાસે આવીને ઉભી રહે.

બહાર તો, આગળ પદ્મા અને પાછળ કુંદ એમ ચાલતાં હતાં. આ બેઉ એનપણીઓ જ હતી એટલે કુંદ પદ્માની પાછળ તેનો ખીછો લેવાને જ જાય છે એવો કાંઈ પણ પ્રહરણાવાળો જોઈ આશ્ચર્ય નહિ. પદ્માએ દરેક પ્રહરેગીરને અનુકૂળ કરી મુક્યા હતા, એટલે તેનો ખરો કાલ આ વખતે કુંદ ભોગવતી હતી. કાંઈએ એને પૂછ્યું પણ નહિ કે તું ક્યાં જાય છે? તેમ પોતે પદ્માની જોડે જ જાય છે

પ્રકરણ ૨૫ મું.

—:૦.—

રોશનઆરા યોગમ.

આપણે છોટુસિહને છોડી દીધાને આજે ઘણા દિવસ થઈ ગયા છે, માટે એ બિચારાના પણ કાંઈ સમાચાર લેવા બેઠાએ ખરા વાંચનાર! છોટુસિહની શી દશા થઈ? એ જાણવાની તો તને ઘણી ઉત્કંઠા હશે, પણ છોટુસિહની આગળ શી અવસ્થા થઈ, તે કહેતાં અગાઉ, આ વખતે ઔરંગઝેબ બાદશાહની, તેમ જ એના જનનાની કેવી સ્થિતિ હતી? તેનો જરા સવિસ્તર ચિતાર તારા આગળ મુકવો આવશ્યક ગણું છું; અને આશા રાખું છું કે તેથી તને કંટાળો નહિ જ આવે, એટલું જ નહિ પણ તેમાંથી તારા મનને ગમ્મત લાગે એવા બોલ પણ નીકળી આવશે જ.

વાંચનાર! તે આજસૂધી ઉદ્દેપુરી યોગમની જ હકીકત જાણી છે. ઔરંગઝેબનો એના ઉપર અપૂર્વ પ્રેમ હતો, દરેક વાત એની જ સલાહથી થતી તથા યોગમ જે કરતી તે પૂર્વ દિશા જ થતું. પોતે જ જનનાખાનાની પૂર્ણ સત્તાધારી છે, એમ સમજીને તે ગમે તેમ કરતી. આ સર્વ હકીકત તો તારા જાણવામાં આવી જ ગઈ છે. વાસ્તવ પૂર્ણ સત્તાધારી ઉદ્દેપુરી જ હતી એમ નહોતું, અને તેથી ઉદ્દેપુરી સર્વ અધિકાર પોતે જ ભોગવતી હતી એમ નહોતું. બાદશાહ એની મુઠીમાં જ છે એવું જાણાયાથી, બીજા બધી રાણીઓ, તથા મુલતાનાઓ તો એની નેડે વાંકી હોય એ સ્વાભાવિક જ છે. પણ એ શિવાય ઉદ્દેપુરીને એક બીજે જ પ્રતિપક્ષી હતો. ઔરંગઝેબની બહેન રોશનઆરા પણ પોતાને જનનાખાનાની સર્વ સત્તાધારિણી જ માનતી હતી, તથા વર્તતી પણ તેમ જ હતી. ઉદ્દેપુરી માનભંગ થાય, એનું કોઈ પણ ટુકાણું વળન રહે નહિ, દરવાન, ખાજા વિગેરે નોકર વર્ગ તથા દાસીઓ સર્વે એને ન ગણકારતાં પોતાને જ માન આપે, આવી જ ઇચ્છા રોશનઆરાને થયા કરતી હતી. એટલું જ નહિ પણ, ઔરંગઝેબનો પ્રેમ પણ એના ઉપરથી ઉતારવા માટે રોશનઆરાએ કંઈક ખટપટો ચલાવી હતી. શાહબંદને કેદ કરી રાખવામાં, તથા પોતાના લાઇનો છળ કરી તેનું ખુન કરાવવામાં રોશનઆરાએ ઔરંગઝેબને ઘણી જ મદદ કરી હતી, એ તો વાંચનારને ખબર હશે. રોશનઆરા ન હોત તો ઔરંગઝેબને રાજ્યના વતીનાં પ્રાંતો મારવાનો વખત હતો. આથી ઔરંગઝેબ રોશનઆરાનું મન કદી દુભવતો નહિ. આથી તરફ ઉદ્દેપુરી પણ

તેના અત્યંત પ્રેમનું પાત્ર, એટલે તેની મરણ વિરૂદ્ધ ચાલવું એ પણ બની શકતું નહિ. આજ કેટલાક દિવસ થયા એવુંજ ચાલતું હતું કે ઉદેપુરી રોશનઆરાની વિરૂદ્ધ બોલે અને રોશનઆરા ઉદેપુરીની વિરૂદ્ધ બોલે, પણ ઔરંગઝેબ બન્નેનું સમાધાનજ રાખ્યા કરતો હતો. આ વિરોધનો પરિણામ એવોજ આવ્યો કે જનાનખાનામાં બે તડ પડ્યાં, એક તડ ઉદેપુરીનું, અને બીજું રોશનઆરાનું. બેઉ તડનાં માણસોમાં પણ દરરોજ મારામારી અને ગાળાગાળી ચાલ્યાજ કરતી હતી. આટલે સુધીની વાત જાણ્યા પછી, છોટુસિંહને કોણ અને શા માટે પકડી ગયું હશે, તેનો પણ સહજ ખ્યાલ વાંચનારને આવશેજ. તો પણ છોટુસિંહને મળીને એની પ્રત્યક્ષ ભેટ લઈએ, તે પૂર્વે હજી પણ કેટલુંક વાંચનારને જણાવવાની જરૂર છે, અને આ જણાવ્યા બાદ છોટુસિંહની કર્મકથા આગળ ચલાવીશું.

છોટુસિંહને આવી અચાનક રીતે પકડી કેદ કર્યો તેને ત્રણેક દિવસ થયા હશે, એટલામાં બાદશાહ આલમગીર આચિતો એકાએક માંદો થઈ ગયો. કોઈ કહે કે ઘોડા ઉપરથી એકાએક પડી જવાથી પગ ઉતરી ગયો છે, તો કોઈ કહે કે કોઈ દોષી જવરની પીડા છે. ગમે તે હો, પણ એટલું તો ખરૂં કે બાદશાહ જરા ચિંતા કરાવે તેવી સ્થિતિમાં આવી પડ્યો હતો. રોશનઆરા શ્વેત્તમનો એના ઉપર ધણો જ ખ્યાર હતો. બાદશાહ માંદો પડ્યાની વાત સાંભળતાંજ તેને ઔપધોપચાર કરવા બેગમ તેની પથારીની પાસેજ જઈને બેઠી. તેણે જતાં વેતજ પહેલું કામ એ કયું કે, બાદશાહના શયનગૃહમાં પોતે, પોતાનાં બે ત્રણ વિશ્વાસુ નોકરો તથા દાસીઓ શિવાય બીજાકોઈને પણ અંદર આવવા ન દેવાનો સખત હુકમ ફેરવી દીધો. મોટા મોટા અમીર ઉમરાવો બાદશાહની ખબર જોવા આવે પણ કોઈને પણ અંદર આવવાની રજા મળતી નહોતી. પોતે જતેજ પુછી લેતી કે તેઓને બાદશાહનું શું કામ છે? અને કાંઈ પણ મહત્વનું કામ હોય તો પોતેજ બાદશાહનો હુકમ લાવી આપે છે એમ કહી અંદર જઈ બાદશાહની સહી શિકાનો હુકમ લાવી તેઓને આપી વિદાય કરતી, પણ બાદશાહની મુલાકાત કોઈને પણ થવા દેતી નહોતી. બાદશાહને મળવાનું છે એમ કોઈ કહે તો તેને સાફ જવાબ મળતો કે બાદશાહ મળી શકશે નહિ. જનાનાની સ્ત્રીઓને પણ બાદશાહના શયનગૃહમાં જવાની બંધી થઈ ગઈ. તેમાં ઉદેપુરીને માટે તો તેણે એવોજ બદોખરત કર્યો હતો કે, બાદશાહના શયનગૃહનાં બારણાં પાસે પણ ઉભી રહેવા દેની નહિ. આ જોતાંજ ઉદેપુરી તો લાલચોળ બની ગઈ. પણ ઉદેપુરી, રોશનઆરા આગળ શું કરી શકે? ઉદેપુરીએ પોતાનાં 'માણસો પાસે ફગો કરાવવાનું પણ એક વખત ધાર્યું,

જતી રહી હતી એટલે આ બે જાણુને છોડવે પણ કોણ ? બંને બેગમે લડતે લડતે એટલે સુધી આવી ગઇ કે, હવે આમાંથી શું પરિણામ નીપજશે ? તે પણ જાણવું મુશ્કેલી લાગેલું થઇ ગયું. રોશનઆરા બેગમ ઘણી કંટાળ અને કૂર હતી. ઉદેપુરી ક્રોધી છતાં પણ નાબુક અને સંક્રામલ હતી. થોડીજ વારમાં ઉદેપુરીને તો દમ લરાઇ ગયો, અને તેથી બેગુદ્દ થઇને ધબકરતીને જમીન ઉપર પડી ગઇ. આ જોઇ રોશનઆરા બેગમને એક રીતે નીરાંત વળી શય્યવત્ પડેલી ઉદેપુરીના તરફ સહેજ વાંકી નજરે જોઇ, રોશનઆરાએ તેનો ટાટીઓ પકડી ઢસડતી ઢસડતી ખાણુની બહાર ધસડી લઇ જઇને ફેંકી દીધી, અને ખાણું બંધ કરી પોતે ચાલી આવી. થોડીજ વારમાં ઇંદિરાને આ વાતની ખબર પડતાં, તે ત્યાં આવી, ઉદેપુરીને શુદ્ધિમાં આણી, મહેલમાં લઇ જવાની તજવીજ કરવા લાગી. ત્યારથી જ ઉદેપુરીને અને રોશનઆરાને ઉદર ખીલાડી જેવું વેર બંધાઇ ગયું, અને એનો કેવો પરિણામ આવ્યો તે વાંચનાર આગળ જાણશે જ. હમણાં તો રોશનઆરાએ રચેલી બાજી કેટલે સુધી પ્રત્તેહ મેળવી શકે છે, તેનું જ જરા ટુંકમાં જાણાવી દઇએ.

રોશનઆરાના મનમાં એવું હતું કે બાદશાહ આલમગીરની પછવાડે એના મોટા છોકરાને દૂર ખસેડી, નાના છોકરા આઝમશાહને આગળ ધરવો, તથા તેને જ ગાદીપર બેસાડી રાજની લગામ આપણા હાથમાં રાખવી. આ વાત કેમ બંને એના જ વિચારમાં એ હતી. ઇચ્છિત કાર્ય બરાબર સફળ થાય તેટલા જ માટે હવે તે પ્રવૃત્ત થઇ ચુકી હતી જયપુરનો રાણો જયસિંહ, આ વખતે દિલ્લીમાં હતો. રોશનઆરાએ એમ તર્ક બાંધ્યો કે એક વખત તેને હાથ કરી લીધો કે પછી એની દ્વારા સર્વ રજપૂત રાજ્યોને તો આપણા પક્ષમાં લાવતાં વાર લાગવાની નથી. આણી તરફ શાહઆલમ પણ રાણા જયસિંહને જઇને મળ્યો અને કહ્યું કે, “બાદશાહ ખરેખરો જ મરી ગયો છે, પણ રોશનઆરાએ હુમ્મ્યાઇથી તેને સંતાડી રાખ્યો છે, માટે એ કાવતરાંને મદદ આપવી, આપ જેવા સ્વામિ-લક્ષ્મી રજપૂત રાજાને યોગ્ય ન જ કહેવાય.” કહેવાની જરૂર નથી કે, રોશનઆરા જયસિંહને હાથમાં લેવાનો તર્ક બાંધીને જ બેસી નહોતી રહી, એણે તો જયસિંહને મળી સર્વ ગોઠવણું ક્યારનીએ કરી જ દીધી હતી, તેથી બ્યારે શાહઆલમે જયસિંહને કહ્યું ત્યારે, જયસિંહ તો વિચારમાં જ પડી ગયો કે, આવી સ્થિતિમાં કરવું પણ શું ? જયસિંહ ઘણો સમયચૂચક, સાવધ અને દિર્ઘદર્શી હતો; આવેશમાં આવી જઇ ગમે તેવું આદુ અવળું કરી બેસે તેવો તે નહોતો. પ્રથમ તો એણે બાદશાહની ખરેખરી જ, કેવી તખ્તીયત છે તે જાણી લેવા તજવીજ

તેથી તેણે, “છટ છટ, તું અહીંથી ક્યાંઈ ગઈ તો જનાનખાનાની કંઈ પણ વ્યવસ્થા રહેશે નહિ, તું તેમ કરતી ના. તારાથી મહેનત થતી નહિ હોય તો તું ગુપત્યુપ બેસી રહે, પરન્તુ ક્યાંઈ પણ જતી ના. મને તારી જોડે દહાડામાં એક વાર પણ મુલાકાત નહિ થયાથી સાફ લાગતું નથી.” એવું કહેણ મોકલીને તે કદાચ તરત જ નીકળી જશે, એ ભયથી તેના પર વિશેષ સખ્ત નજર રાખવાની તજવીજ કરી.

પેલી તરફ ઉદ્દેપુરી બેગમે પોતાના સમાચાર જણાવવા, તેમ જીવની પરવા નહિ રાખતાં, હર પ્રયત્ને અદર આવી અને તેનો રોશનઆરા બેગમે ધણો છળ કર્યો, અપમાન કર્યું, તેના મોં પર ગાળો ભાંડી, એ બાદશાહના જાણવામાં આવ્યું, ત્યારથી, બાદશાહ તેના પર ધણો જ ખુશ થયો; અને પહેલાંના કરતાં પણ તેના પર વધારે પ્રેમ કરવા લાગ્યો, પરતુ હવે પોતાને તેને માટે કંઈ કરવાનું નથી. હાલ તો છાટુસિંહને માટે ખુલાસો કરવાનો છે પહેલાં જણાવી ગયા છીએ કે, રોશનઆરા બેગમે હવે પોતાનાં દાસદાસીઓ તથા બોજબોજીને જોડે લડાઈ ટંટા કરવા સિવાય બીજું કંઈ પણ કામ રહ્યું નહોતું, એવી સ્થિતિમાં તેને એક દહાડો પોતાના બોજબોજીના ઉપરીની તરફથી પકડી લાવેલા કારીગરની યાદ આવી. તેણે ફરકશાહને હુકમ આપ્યો કે, ઉદ્દેપુરી બેગમના મહેલમાં ગયલા પેલા કારીગરને પકડીને કેદમાં રાખવાને કહ્યું હતું, તે ક્યાં છે? લાવ જોઈએ. તે આજ્ઞા થતાં જ, પેલા ચિત્રકારને મીઠું બોલીને તથા ઘણી યુક્તિથી ભૂલથાપ આપીને તેને નાસી જવા દીધો નહિ, તેમ નસાડી મૂક્યો હોત, તો આજે પોતાને હાથીના પગ નીચે મરવું પડત,” પણ તેમ ન કરવાથી તેને આજે અતિ સતોષ થયો. તેણે તરત ધણું જ નમી કુર્નિસ કરીને કહ્યું, “હા બા સાહેબ! તેને તો મેં કેદ કર્યો છે, તેને માટે આપનો શો હુકમ થશે? અને ક્યારે થશે? તેની હું રાહ જોતો હતો. તેને લાવવાનો હુકમ જો થતો હોય તો હું હમણાં તેને હાજર કરું છું, તેને ઘણા જ સખ્ત કેદખાનામાં પૂર્યો છે.”

રોશનઆરાએ તરત તેને લાવવાને કહ્યું. તેમ ફરકશાહે તરત તેને તેની સામે ઉભો કર્યો. છાટુસિંહના ઘણા ગુણોથી તથા ચતુરાઈથી તે અધાને પ્રિય થયો હતો, તેથી તેને ખાવા પીવાની તથા બીજી કાંઈ પણ જાતની ખોટ રહી નહોતી. તેનું શરીર વધારે દુર્બળ થયું નહોતું. તે રૂપમાં પણ દેખાવડો હતો અને તેના ચહેરા પર એક જાતનું ખુદ્દિ તેજ જણાતું હતું, તે ઘણો જ વિલક્ષણ પ્રકારનો હતો. રોશનઆરા માણસની પારખ કરવામાં ઘણી જ ચતુર હતી. આ માણસ ધન્ધો રોજગાર કરનાર કારીગર નથી એવું તેણે તરત અનુમાન કર્યું, અને એકદમ તેના

મનમાં કંઈક વિલક્ષણુ વિચાર આવ્યા. આ કારીગરનો પોશાક પહેરીને તથા વેશ ધારણ કરીને આવેલો કોઈ પણ સંસ્કાર રજપૂત હોવો ન્નેધમ્. તે આવી રીતે શા માટે આવ્યો હશે? ઉદેપુરી બેગમના મહાલ સુધી આવ્યો તો તેનો એકદમ અંદર શી રીતે પ્રવેશ થયો? એવી તરેહના તેના મનમાં ઉપરાચારી વિચારો આવવા લાગ્યા, તે પોતાના મનમાં તે મનમાં બોલી, “આ ન્ને કોઈ પણ હોય, અને કોઈ પણ મતલબથી આવ્યો હોય, તો ઉદેપુરી બેગમની ખરાબી કરવાનું મને સાડ સાધન મળ્યું છે.” આલમગીરના મનમાં તેના વિષે ખરાબ વિચાર ભરાવાથી પોતાને તેને ત્યાં આવવું ઘણું જ ઉપયોગી થઈ પડશે, એવું તેના મનમાં લાગ્યું. આવા ઉદ્દેશથી પોતે તે પછીનો બધો વ્યૂહ રચવાનો મનમુખો કરીને તરત જ તેને પૂછવા લાગી, “તું કારીગર જણાતો નથી. તું ખરેખર કોણ છે? તે કહે. અમસ્તી દગાબાજની થાપો મારી પાસે ચાલવાની નથી, એ તને માલમજ છે. મારી કીર્તિ કાનમાં નહિ ગઈ હોય એવો માણસ આજે આ દુનિયામાં એક પણ નથી? બોલ શું છે?”

છોટુસિંહ તે સાંભળીને ગભરાયા પ્રમાણે વેશ કરીને બોલ્યો, “બેગમ સાહેબ! હું એક—ગરીબ કારીગર છું; મૂળ તો રજપૂતાનાના ન્નેધપૂરનો છું, પણ ઘણા વર્ષથી ઈલાહાબાદમાં હતો. ત્યાં હમણાં ગુજરાત ચાલતો ન હતો, તેથી અહિંયાં મારા મસિયાઈ ભાઈ જેઠમલ છે તેની પાસે આવ્યો છું; કારણ જેને કંઈ કામ આવડે છે તેને આ દિલ્લી શહેરમાં પેટ ભરવાની અડચણ પડતી નથી. સ્ત્રી છોકરાંને અલાહાબાદમાં છોડીને આવ્યો છું. જેઠમલની ઓળખાણથી મને આ આલમગીરપુરમાંના મોટા તસખીરવાળા સોદાગરની દુકાનપર નોકરી મળી હતી. જનાનખાનામાં આપની પાસે જવાની મને વર્દી થવાથી, તેમ આપના ચરણમાં રહી, ગુણ દેખાડીને ચાર પૈસા મેળવવાની વરદી થવાથી, ખટખટ કરીને હું આવ્યો છું. પણ મને! અહિંયાં આવવા બીજાને પ્રસંગ પડ્યો. પૈસા તો મુદ્દલે મળ્યા નહિ, પણ આ ગરીબ માણસને કેદમાં પડી રહેવું પડ્યું. ઐરી છોકરાં અલાહાબાદમાં ભૂખે મરતાં હશે. આપ આપની પાસે રાખવાની કંઈ પણ કૃપા કરો તો સાડ.”

રોશનઆરા સાથે બેગમે પોતાની પાસે આટલું લાંબુ બોલવું કદી પણ કોઈને બોલવા દીધું નહોતું, પરંતુ છોટુસિંહ કહેતો હતો તેટલો વખત તે એકસરખા તેને નખથી માથા સુધી ન્નેતી હતી. તેનું બોલવું, તેના હાથના ચાલા, તેની ઉલા રહેવાની અકડાઈ એ સર્વ તેણે સારી રીતે નીરખીને ન્નેયા પછી તે ઘણીજ ગુસ્સે થયલા ચહેરાથી એકદમ બોલી, “તે ગમે એટલું છેતરાવું લાંબું ટાહેલું કર્યું, તોપણ હું છેતરાવાની નથી. તું ખરે-

ખરે કાણુ છે ? તે મને શું જણાયું નથી ? તોપણ તારા હાલ હવાલ કરીને તારે જીવ લીધા શિવાય હું રહેનારી નથી. હવે હું તુને શું કહું છું તેથી તું બરાબર સમજીશ. હું તને સ્પષ્ટ કહું છું કે તું કાણુ હોવો જોઈએ, તે આખત મને મોટો સદેહ આવ્યો છે. તે પોતે કંઈ પણ કહ્યું નથી, તોપણ હું ખાત્રી ભરેલો પત્તો મેળવીશ, કદી પણ તેમાં ફરક પડશે નહિ. પછી તને કુતરે પણ ખાસે નહિ તેવી તારી હાલત કરીશ, એ તું પશું મનમાં રાખ. બોલ, આ લોકાની સામે કહેવાનું નહિ હોય તો હું તેઓને બહાર જવાનું કહું છું. પણ ખરું શું છે ? તે બોલ્યા વિના તારે છુટકો થવાનો નથી. મેં તો તને નવાણું હિસ્સાથી ઝાળખ્યો છે, તે પશું છે.”

છોટુસિંહ આ સાંભળીને ગભરાયલા જેવો થયો. કંઈક ગભરાયલા પ્રમાણે ચહેરો કરીને બોલ્યો, “જે મને આપે ઝાળખ્યો છે તો હવે નવી જ જગાનો મને સમજાવે, વગર કારણથી છળતા ના, એટલે થયું. નહિ તો કાંઈ પણ મોટાએ આપનો અપરાધ કયો હોય, તેના જેવો કદી હું દેખાતો હઉં તેથી મને તેને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત ભોગવવું પડે, એવું ન થાય એટલી જ વિનંતિ છે.” આટલું બોલીને ધણો જ ગરીબ માણસ હોય તેની પેઠું નીચું માથું ધાલીને જોતો ઉભો રહ્યો તેના ચહેરા ઉપરથી એવું જણાતું હતું કે, જાણે પોતાની તરફથી કંઈ પણ અપરાધ થયો નહિ હોય તથા વગર કારણથી પોતાના ઉપર આ ભયંકર પ્રસંગ આવે છે એવું તેને લાગે છે. આવી સ્થિતિમાં તે ઉભો હતો ને યોગમ પોતાનું લક્ષ ખીજી તરફ લગાડીને જોતી હતી. તે મનમાં કંઈ જુદો જ વ્યૂહ રચતી હતી. તે વ્યૂહ રચવામાં આવ્યો તેટલામાં તે એકદમ ઉપર જોઈને બોલી, “ફૂંકશાહ ! એને અહિંથી લઈ જા, આમ આ કબૂલ થનાર નથી. તેના ઉપર સખત પહેરો રાખ. વળી ફરીથી હું પાછો તેને આણીને હાજર કરવાનું કહું ત્યારે તેને હાજર કરજે. જા, ચાલ્યો જા, એને કેદમાં રાખી આવ.”

હુકમ મળતાં જ ફૂંકશાહ તેને લઈ ગયો. યોગમ એકલી જ કેટલોક વખત વિચાર કરતી બેઠી.

થોડીવારે તે ઉઠી. તેણે ફૂંકશાહને હાંક મારીને કહ્યું, “હમણાં ને હમણાં જા, ને આલમગીર બાદશાહને મારા સમાચાર કહે કે, મારે હમણાં ને હમણાં તમને મળવું છે. મને બોલાવવી હોય તો હું ત્યાં આવું છું. ને તમે આવતા હો તો અહિંયાં આવો.”

આવા સમાચાર કંઈ વિરલ નહોતા. તેથી ફૂંકશાહને આ ખબર માટે આશ્ચર્ય લાગ્યું નહિ. તે એકદમ ‘દીક’ એમ બોલીને ચાલ્યો ગયો. એને બાદશાહ ક્યાં હતો ? તેનો પત્તો મેળવવા લાગ્યો. બાદશાહ ઉદેપુરીના મહેલમાં હતો, એવી તેને ખબર મળી. તેથી તેને એ સમાચાર પહોંચાડવાની

પંચાત આવી પડી: કાણુ કે હવે પહેલાંના કરતાં એકી સામાસામી વધારે આવેલી હતી. અહિંનાં માણસા ત્યાં આવતાં નહોતાં ને ત્યાંનાં માણસો અહિં આવી શકતાં નહિ. એવી સ્થિતિમાં આદશાહને ખબર પહોંચાડવા ત્યાં જવું તથા હમણાં ને હમણાં રોશનઆરા બેગમ પાસે આવો, એ કહેવા જવું, એ તો તોખાહ પોકરાવે! રોશનઆરા બેગમનું નામ અહીં લેવાથી સર્વની અન્દર ખળભળાટ થશે, વળી તે ઉદેપુરીના મહેલમાંથી ઉડીને આવે એ કેટલું ભારે છે? અને કેટલું અસંભવિત છે? ખીચારો ફૂડકશાહ મળવા જવાને અશક્ત હોવાથી પાછો ફર્યો. રોશનઆરા બેગમ તેની રાહ જોતી હતી, તે આવતાં જ તેણે પૂછ્યું, “શું થયું! આદશાહ ક્યારે આવે છે?” ફૂડકશાહ શું જવાબ આપે? એ બેગમનાં રૂમાલથી હાથ ખાંધીને લાચારના જેવો થઈને નીચું માથું ધાલીને બોલ્યો, “સરકાર! આદશાહ ઉદેપુરીના મહેલમાં છે. ત્યાં શી રીતે જવું? કાણુ જવા દેય છે? અને શી રીતે સમાચાર પહોંચાડું?”

‘ઉદેપુરીના મહાલમાં છે’ આટલાં જ વાક્ય સાંભળતાં જ તેનો ક્રોધ તળિયેથી માથે ગયો અને તે એકદમ બોલી, “શું લડાઈના મેદાનમાંથી પાછો આવ્યો? કાલા મોના! ત્યાં ઉભું રહેવું જોઈતું હતું, મને શું કહેવા આવ્યો? તને ચાખકાની નીચે ફેડવો જોઈશે, તદ્દન ચાખકાની નીચે. કાણુ છે રે...” એવું કહેતાંજ ફૂડકશાહ ઘણાંજ લાચાર થઈને ફક્ત પગની નીચે લોટવા લાગ્યો. “હું જઈને ઉભો રહું છું, સમાચાર કાળ્યા શિવાય હું પાછો આવીશ નહિ.” આવી રીતે ઘણાંજ કાલા-વાલા કરીને તે બોલવા લાગ્યો. “ચાલ, ત્યારે ઉઠ, સમાચાર પહોંચાડી આવ! તે ખબર પહોંચાડતાં મરી જાય તો હરકત નથી.” એવું કહીને તેણે તેને એક લાત મારી. જીવથી બચ્યો એવું ધારીને ફૂડકશાહ ગુપચુપ ઉડીને નાકો, પરંતુ પછી શું? હવે આ ખબર પહોંચાડવાના પાપમાંથી શી રીતે છુટાશે? વળી પોતાની ખબર પોતે પહોંચાડશે શી રીતે? એ વિષે કંઈ પણ તેને સૂઝ્યું નહિ. આખરે તેણે એવો નિશ્ચય કર્યો કે, ઉદેપુરીના મહાલના દરવાજાપર ઉભુ રહેવું અને ખબર પહોંચાડવા શિવાય પાછું જવું નહિ. તેના વિના ખીજો ધલાજ ન હતો? તે ઉભો રહ્યો. એક સરખો ઉભો રહ્યો. ઔરંગઝેબ ક્યારે આવે? અને પોતે ક્યારે ખબર કહે? એવું તેને થયું. પરંતુ તેનાં નસીબ ઘણાંજ ખરાબ હતાં. ઔરંગઝેબ તે દહાડે ઉદેપુરીના મહાલમાંથી બહાર નીકળ્યોજ નહિ. તે દહાડે ફૂડકશાહે પણ તેવીજ રીતે મહાલની આસપાસ ગાળ્યો. ખીજો દિવસે જ્યારે રોજના વખતપર આદશાહ આમ દરબારમાં જવા નીકળ્યો ત્યારે ફૂડકશાહ, રીત પ્રમાણે તેની પાસે જઈને દડદડ રોષ પડ્યો. પછી હાથ ખાંધીને ડુર્નિસ કરીને ઉભો રહ્યો. આદશાહે પૂછ્યું, શું છે? ફૂડકશાહે સૌ ખબર કરી.

બાદશાહે તે સાંભળીને થોડો વખત વિચાર કરીને બોલ્યો, “હીક છે. દરબારનું કામ પૂરું કરીને આવું છું, એવું કહે.”

બેગમ શું કહેનાર છે? તેની કંઈ પણ કલ્પના બાદશાહ કળી શક્યો નહિ. તે શું કહેનાર છે? યોગ્ય કાળે જણાશેજ.

પ્રકરણ ૨૮ મું.

—૦—

રસ્તામાં.

વાંચનાર! આપણે ખીચારા શામળ પંડિતને પેલી ભયંકર જગ્યાએથી માત્ર દોરડેથી લટકાવી નીચે જ ટાંગી રાખ્યો છે, માટે એની પણ શી અવસ્થા થઈ? તે જણાવવું જોઈએ. દોરડેથી લટકી, સરકતો સરકતો શામળ પંડિત તે કરાડની નીચે જમીન ઉપર જેમ તેમ કરીને આવ્યો તો ખરો, પણ ત્યાં આવતાં એનાં ગાત્ર તો શિથિલજ બની ગયાં. ડૂકિમણીના મહેલમાંથી પ્રેમપત્રિકા લઈ જનાર જોશી બાવાની પણ આ જ દશા થઈ હશે કે કેમ? તેનો વિચાર શામળ પંડિતને આ વખતે આવ્યો. ગમે તેમ થાય, પણ પુરાણમાં વર્ણવાયલા ડૂકિમણીના જોશી બાવાની કીર્તિને ઈચ્છનાર આપણો શામળ પંડિત તો કાર્યસિદ્ધિ ક્યાં વગર રહેવું નહિ, એ જ નિશ્ચય ઉપર આવ્યો હતો. જે પ્રમાણે ડૂકિમણીની પ્રેમપત્રિકા લઈ, શ્રીકૃષ્ણને ત્યાં જઈ જોશી બાવા સન્માન પામ્યા હતા, તેવું સન્માન આપણને પણ મળશે, એવી હોંસમાં ને હોંસમાં પંડિત નીચે આવી પહોંચ્યો.

દોરડેથી સરી આટલે નીચે ઉતરવાનો અભ્યાસ ન હોવાથી, શામળ પંડિતને ઉતરતે ઉતરતે લાગેલા આંચકાઓથી, નીચે ઉતરી જમીન ઉપર પગ લાગતાં વાર જ તે ખીચારાથી, “ઓય બાપ રે!” એમ બોલી જવાયું. તરત જ સાથે આવેલા માણસે એને અટકાવ્યો. તે બોલ્યો, “પંડિતશ! જરા ધીરે ધીરે બોલો. હવે જે તાણીને બોલ્યા તો ઘડકો મારીને ફેંકી જ દઈશ. તમને ખબર છે કે આપણે ક્યાં અને કેવી રીતે આવ્યા છીએ? જરાએ અવાજ બહાર સંભળાયો, તો જાણો છો કે બહાર કોણ તમારા કાકા બેઠો છે? આ રસ્તો કોઈ જ જાણતું નથી, અને તેની જો આ લોકોને ખબર પડી ગઈ તો પછી શી વલે થશે, તે જાણો છો કે? માટે ગુપ્તગુપ્ત ચાલવા માંડો.” શામળ પંડિતનો આખો જન્મારોજ મશ્કરી અને ગમ્મતમાં ગયેલો, એટલે એનાથી એક ઘડીએ ચુપ તો રહેવાયજ શાનું? તોપણ પેલા માણસે જે ગંભીર અવાજથી એને કહેલું તેથી પંડિતશ તો ચુપ જ થઈ

ગયા. પંડિતજીની તો જાણે શકુન્તલાના મશ્કરા વિદ્યુપકને ઇન્દ્રના સારથિએ દયાન્યાથી જે દશા થઈ હતી તેવીજ દશા આ માણસના આગળ બની ગઈ. તેને મ્હેંડે તો જાણે હવે ટાંકા મરાયો હોય એમ થઈ ગયું. તો પણ તેનો સ્વભાવ પડ્યો તે કાંઈ જાય? વારે ઘડીએ પેલાના કાનમાં પેસી પુછ્યા કરે, “કેમ લાઈ, હવે બોલું કે? હવે તો બોલુંને?” ફરીથી પાછુ પેલા સાથે આવનારે કહ્યું, “ચુપ! ચુપ રહે! નહીં તો કાઈ કાંકો તમારો ને મારો આટોજ કાડી નાંખશે.” આ સાંભળી પંડિતજી તો છેકજ મુગા મુગા ચાલવા લાગ્યા. તે મનમાંજ બોલવા લાગ્યો, “એક વખત આના હાથમાંથી છુટ્યો કે પછી ખુબ બોલીશ અને ગાઈશ. હમણાં તો આ જન્મ ક્યાં જન્મવા દે તેવો છે? પછી એ ક્યાં ના કહેવા આવનાર છે?” આમ વિચાર કરતો જાય અને ચાલતો જાય! દસેક ડગલાં ચાલે ને પાછો ઉભો રહી પેલાની પાસે ધીમેથીજ બોલવાની પરવાનગી માગે, એટલે વળી પેલો એને ધમકાવે. શામળ પંડિતને તો બોલ્યા વગર ચેતનજ ન પડે.

એમ કરતે કરતે કિલ્લાથી ત્રણેક ગાઉ નીકળી ગયા ત્યારે પંડિતે વળી પૂછ્યું; “કહે, કેમ લાઈ! હવે તો બોલુંને? હવે તો મારો કે તારો કાંઈનાએ બાપ સાંભળનાર નથી.” પંડિતને બોલવાની રજા મળી. પછી નો પુછવુંજ શું? પંડિતજી તો પાંજરામાંથી વાઘ છુટ્યો હોય તેમ બસ છુમો અને જરાડાજ પાડવા મંડી પડ્યા. સદલાગ્યે આ દેકાણે ઝાડી એવી તો ઘાટી હતી કે પોતાનાથી ચાર આઠ કદમ છેટે ચાલતું માણસ પણ લાગ્યેજ જોઈ શકાય. પેલા મુકવા આવેલા માણસને હજી ત્રણ ગાઉ સાથે જવાનું હતું. તે જગ્યાથી થોડેક દૂર આવી પહોંચ્યા કે પંડિતની નજરે પંદર વીસેક ભિંજ પડ્યા. પહાડી ભીંજ એટલે રાક્ષસ કુળને પણ લજવે તેવાજ! પંડિતજીના તો તેમને જોઈને હાંમળ જ ગગડી ગયા. તે તો વિચાર કરવા લાગ્યો કે, રૂકમણીની પ્રેમપત્રિકા લઈ જનાર જૈશીબાવાને પણ આવા જ જરાસંધના મોટા લાઈઓ રસ્તામાં મળ્યા હશે કે શું? પણ એવા કાઈ મળ્યા હોય એમ મને યાદ આવતું નથી! એટલે માની લીધું કે, ના, આ તેવા જરાસંધના લાઈ તો નહિજ હોય. એટલામાં પેલા સાથે આવનાર માણસે ભિલ્લોને, પંડિતજીની સાથે જઈ તેમને સુખ રૂપ મુકી આવવાની વરદી આપી. તે જોઈને પંડિતજી જરા ખુશ થયા.

શામળાજી જરા નિર્ભય થયા લાગવાથી અનેક કલ્પનાઓ બાંધતા ચાલ્યા, એક તો આખી રાતનું જાગરણ, તેમા વળી ચાલતે ચાલતે સવાર થવા આવેલી, એટલે પંડિતજીના પેટમાં તો ભુખ કડકડીતે લાગી. પણ કહે કોને? પછી એણે તો કલ્પનાઓજન જ કરવા માંડ્યું. રૂકમણી

વ્યવરના ગીતમાં પ્રેમપત્રિકા લઈ જનાર જ્ઞેશીબાવાનું શ્રીકૃષ્ણના મંદિ-
રમાં કેવું સાદું આતિથ્ય થયું હતું, તેનું સ્મરણ કરવા લાગ્યા. હવે પૂર્વ
દિશા તરફ જરા જરા રસાયણો જણાવા લાગી. પક્ષીઓ પોતાના મુમધુર
શબ્દથી સૂર્ય લગવાનને સ્વાગત કરતાં હતાં. સાતપૂડાના અતિ સુંદર
મેદાન અને અરણ્યની શોભા આ વખતે ખરેખર અવર્ણનીય જ
લાગતી હતી. શું ત્યાંની મધુર હવા, શું ત્યાંનાં પક્ષીઓનું ગાયન,
કેટલાં સુંદર ત્યાંનાં વૃક્ષો, સ્વલ્પમાં આ સૃષ્ટિના સર્વ રમ્ય અને મધુર
જાવ આ સ્થળે જોવામાં આવતા હતા. તેમાં વળી પ્રાતઃકાળનો સમય!
આ શોભા જોઈને તો અતિ દુર્મુખ અને દુર્મિષ્ટ માણસનું મન પણ પુલ-
કિત થયા વગર રહે નહિ, તો શામળ પંડિત સરખા ખુશ-
મિનજ માણસને તો કેવો આનંદ થાય, તે વર્ણવવાની જરૂર નથી.
તેમાં વળી પંડિતજીને જ જરાક ભૂખે ઉશ્કેરેલા, તેમજ રૂકિમણિનાં શ્રી
કૃષ્ણને ત્યાં આતિથ્ય પામેલા જ્ઞેશી બાવાનું સ્મરણ થયાજ કરતું
હતું, એટલે પક્ષી પંડિતજી તો મોકલે અવાજે ગાવાજ લાગ્યા જરા
ખોખારા કરી, પોતાની શૈલિ પ્રમાણે જરા હું હું હું હું એમ ગણગણી,
ગાવાની શરૂવાત કરીજ દીધી.

હોહા

હોહા જ્ઞેશીજી, મલ્યો હુધ રસોઇ તથ્યાર,
સખિયન મંગલ ગાવિયા, કૃષ્ણકર મનુહાર.

હરિયા યૃંગ મેડોવરાલ્યાવૌ ઉજ્જલ ભાત કરાવો,
ચોખાચાવલ ધિરત ઘણેરા વૃંદો દ્રાહું મિલાવો. ૧
છપ્પન ભોગ હતીસૂ બિજન એકસુ એક સવાયો,
ચોખાઘૃત શ્વેત ઘેનુકા ખરો માહિ રિલાયો. ૨
સાખૂની મિસરીકોસીસે ઘણા ધિરતકો ધાયા,
થેવરપાક જલેળી ખુરમા માલપુવો સરસાયા ૩
લાડ પેઢા બરશી મુરકી બહુ પકવાન મગાવો,
મોતીચૂર મગદ્દા લાડ દિજ ડચડચકે પાવો. ૪
ટેલામૂંગા ભોંત ભોંતકે પાપડ વડા મુંગોહી,
સકલ પાક અતિ સુંદર બનિયા સખરે અધિક ફલોડી. ૫
કોલો પેઢો બંગન તોડ આખારે આચારો,
ખારક દાખ બિદામ ખોપરો ખટો ફોગ ફુલગારો. ૬

હોહા જ્ઞેશીજી, મલ્યો હુધ રસોઇ તથ્યાર,
સખિયન મંગલ ગાવિયા, કૃષ્ણકર મનુહાર

ડચડચકેમો વિપ્રજ્યો લાયક કજ્જ નહી,
નિરમલ ગારી ગગાજલકી અવ્યબન દિયોકારક. ૭

થોરે કુમીનહી કાહે શ્રી અનદાતા મહે દાયા,
પદમ ભગનેસી મનભાયા નીકા વિપ્રજી માયા ૮

હોહા

બીડીપાનકપૂરકી, દીદખણી બલખીર; માલામોતી મૂંદરી, ચૌરપટગરચીર
હોહા નેસીજ મલ્યો, હુધ રસોઈ તથ્યાર, સખિયન મગલ ગાવિયા, કૃપણકરે મનુહાર

આ પ્રમાણે પડિતજીએ પોતાના કંકગત અવાજમાં ગાવાનું તથા
એ હાથવડે પગની અંધો ઉપર વગાડી, મારવાડી રીતની પખવાજનો
તાલ મહોંએથી આપતા જવાનું કામ ચલાવ્યું. એટલે પછી શું પુછવું?
જંગલના લિલ્લો પણ આ તાલસુરયુક્ત મધુર ગાયન સાંભળી, ખુશ
ખુશ થઈ ગયા લયનું જરાપણ કારણ ન હોવાથી પડિતના સાથીઓએ તેને
દબાવ્યો નહિ. મન મોકળું કરીને પડિતને જેટલું ગાવું બળવવું હતું
તેટલું તેમણે ગાવા દીધું. પેલા લિલ્લો પણ પડિતના ગાયનથી, હાવ-
લાવથી, મુખ મૃદગ વાદ્યથી, વચ્ચે વચ્ચે અટકી આલાપથી ગાયન
કરતા જોઈને, તેમ તેઓએ આખા જન્મારામાં નહિ ખાધેલા હોય
એવાં પકવાન્નોનાં નામ પણ સાંભળીને, પડિતજીને તો, “વાહવા,
પડિતજી! વાહ તમારૂં ગાયન!” “એમ જ સાખાશી આપવા લાગ્યા.
પડિતજી પણ પોતાની ભૂખતરસ વિસરી જઈ, તેમને બધાને
પોતાની સાથે તાલ સુરના બ્રહ્માનંદમાં મગ્ન કરી નાંખી, ફરી
ફરીને એની એ જ કડીઓ ગાતા હતા. આ વખતનાં પડિતજીનાં તાન,
એમની મુખમૃદંગના તાલ, એમની ગરદનની મરોડ, એમના હાવલાવ,
તેમ જાણે ખરેખર જ પકવાન ખાતા હોય તેમ વચ્ચે વચ્ચે મહોંના
બચકારા બોલાવવાના તથા આંખના મિચકારા કરવાના 'લાવ જોઈને,
શ્રોતાઓને તો ઘણી જ ગમ્મત પડી. તેમ એમને એ પ્રવાસ પણ
ખુબ આનંદવાળો લાગ્યો. બપોરને સુમારે બધાએ થાકી જવાથી એક
ઝાડ નીચે મુકામ કર્યો. આટલી વાર સુધી તો એટલાં બધા પકવાનોનું
કદપના ભોજન જ થયું હતું, પણ હવે તો બપોર થયા હતા એટલે
એમાંનું તો કાંઈએ કામ લાગ્યું નહિ. પેટમાં તો કુરકુરીયાં રમવા લાગ્યાં,
અને પડિતજી તો આમ તેમ ફાંફા મારવા લાગ્યા. પણ રાત્રે નીકળ-
વાની ગરબડમાં પડિતને કોઈએ એક મુઠી ચણા પણ બાંધી આપ્યા
નહોતા, તો જોળપાપડી અને બરછી તો હોય જ ક્યાંથી? મુઠો પાંદ્રા
રોટલોએ મળવાનું ટુંકાણું નહોતું. એટલે હવે પડિતજી તો ખરેખર આમ
તેમ ફાંફાં મારવા લાગ્યા. લિલ્લો હવે પડિતજીને બતાવવા લાગ્યા.
એક પ્રચંડ બીલ પોતાના બોખરા અવાજે પડિતજીના ગાયનની નકલ
કરી હું હું હું કરી કહેવા લાગ્યો:—“પડિતજી, સાંભળો, પડિતજી, સાંભળો.

છપ્પનલોગ છતીસું બિનન
એકસુ એક સવાયો,
સાવની મિસરીકો સીરો
ઘણા ધિરતકો ઘાયો.
ઉઠો નેસીજી મલ્યો
હુધ રસોઈ તથ્યાર,
સકલપાક અતિ સુદર અણિયા
સળસે અધિક ફલોડી.
કેલા મૂળા ભાંત ભાતકે
પાપડ વડા મૂંગોડી,

એ લિલ્લો ખોખરો અવાજ, અશુદ્ધ વાણી, અને તેમાં શામળ પડિ-
તની બરાબર નકલ કરતો હોય તેમ તે અંધો ઉપર હાથવતે વગાડતો,
મુખમૂઢંગના તાલ આપવા લાગ્યો. આ નેધ ત્યાં બેઠેલા બધા લિલ્લો તો
હસતે હસતે આળોટી જ પડયા. શામળ પડિત તો આશીયાળા જેવો
બની ગયો. એને જરાએ હસવું આવે નહિ. દહાડામાં કેટલીએ વાર
જમનાર તેને આજે બપોર થયા છતાં ચપટીએ મળેલું નહિ, એટલે
એની વિકળતાનો તો પાર જ રહ્યો નહિ. આ નેધ બધા લિલ્લો તો એને—

ઉઠો નેશીજી નાહી લ્યો, રસોઈ થઈ તૈયાર.

હુ હુ હુ હુ હાં !

આ કડી ગાઇ ગાઇને ચીડવવા લાગ્યા. છેવટે તેમના મુખ્ય આગે-
વાને ખીજવાઇને બધાને ધમકાવ્યા ત્યારે જરા જંખ્યા. પછી લિલ્લનાયકે
પોતાના લિલ્લો પાસે કાંઇક કેદમુળ વિગેરે મંગાવી આપ્યાં, તે સારી
રીતે જમ્યા બાદ પડિતજી જરા શુદ્ધિમાં આવ્યા. ફરી પાછો પોતાનો
રંગીલો સ્વભાવ તેમણે દેખાડવો શરૂ કર્યો. આગલી આખી રાતનો
ઉબગરો હોવાથી પડિતજીને નિદ્રાદેવી ધીરે ધીરે કબજે કરવા લાગી.
પડિતજી તો ગાતા ગાતા જ ઝુકી ગયા અને ઘોરવા લાગ્યા. દિવસ જરા
નમ્યો, પાછલા પહોરની છાયાનાં ચિહ્ન જણાવા લાગ્યાં. બધું
મંડળ ઉઠવાની તૈયારી કરવા લાગ્યું. મોજ કરવામાં અને ગાવામાં આપણા
પડિતજી જેટલા તૈયાર હતા તેટલા જ તે ચાલવામાં પણ ઝડપવાળા જ
હતા. ઘડીએ ગજ જમીન માપે એટલી બધી ઝડપથી ચાલતા
હતાં ! દરરોજની પાંચ છ ગાઉની મજલ મહા મુશીબતે જ કરી
શકતા. ત્રીસ આળીસ ગાઉની મજલ કરનાર ભીલ લોકોને આ
રગશીઉ ગાડું મળેલું, એટલે તેઓ તો એનાથી કેટલાંય ગયા.
થાકીને કાઈ લિલ્લ કહે કે, “પડિતજી ! તમારાથી અમારી સાથે ચાલી
શકાવું નથી, તો આવો, તમને અમારી ખાંધે લઈ લઈએ, તારે

ખિચારા પંડિતજી આ જરાસંધના લાઘવી પ્હીને વેગળે રહ્યા રહ્યા જ ના ના કહ્યા કરે. ત્રણ ચારેક દિવસ ચાલતાં ચાલતાં થયા, તેવામાં એક માણસ રસ્તાની બાજુ ઉપર પડ્યો પડ્યો રડતો તેમની નજરે પડ્યો. આ જોઈને શામળ પંડિતને જરા મોજ લાગી. તેઓ તેની પાસે જઈને કોણ છે કોણ નહિ એવી તપાસ કરવા લાગ્યા. પંડિતને લાગ્યું કે એના શરીરમાં કોઈક મોટી વેદના થતી હોવી જોઈએ, તેથી દયા આઈને તેને પૂછ્યું, “લાઈ તું કોણ છે, કોનો માણસ છે? ક્યાં જાય છે?” પેલો પડેલો માણસ કેવળ બ્યાકુલ અવાજથી કહેવા લાગ્યો, “લાઈ સાહેબ! હું એક ગરીબ લિશ્તુક છું, અને મારે ગામ જવા નીકળ્યો છું. રસ્તે ચાલતાં કોણ જાણે શાથી માફ બધું શરીર રહી ગયું છે એટલે હવે તો જરાએ હલાતું કે ચલાતું નથી. તમારા-માંના કોઈને દયા આવે અને મહેરબાની કરી મને ખાંધે ખેસાડી, મારે ગામ અથવા તો ગમે તે પાસેના કોઈ ગામમાં મુકી આવો તો આપનો ધણો જ આભારી થઈશ.” ઉપલા વાક્યો તે મહામુશ્કેલીથી અચકાતો અચકાતો બોલી શક્યો. આ માણસની આવી દીન દુર્બળ સ્થિતિ જોઈને પ્રુશ મીજળ શામળ પંડિતને એની દયા આવી ગઈ. એટલું જ નહિ પણ સાથેના લિલ્લોનાં અંત કરણ પણ પલળ્યાં. “જતે જતે ગમે તેના ઉપર પણ ઉપકાર થાય તો કરવો જ જોઈએ,” એમ બોલી, લિલ્લ નાયકે એક જણને એ માણસને ખાંધે ઉચકી લેવા કહ્યું. લિલ્લ લેકા નાયકના કેવળ આજ્ઞાકિત જ હતા, એટલે કોની મગદૂર કે ના કહી શકે? એક વખત આજ્ઞા થઈ એટલે વશે કે કવશે—મને કે કમને—ક્યાં વગર ધૂટકો નહિ. આજ્ઞા તરતજ અમલમાં આવી. મડળ પાછું ચાલવા લાગ્યું. પેલો માંદો માણસ પણ બહુ વાચાળ હતો, એટલે આપણા પંડિતજીને જોડી મળી. બન્ને જણની જીભ હવે શું કામ સપાણી રહે? વાતો ચાલવા માંડી. માંદામાં એક ગુણ જરા વિશેષ હતો, અને તે બડબડાટ કરવાનો. બીજો કોઈ એને માટે કાંઈ પણ જરા બોલે એટલે ચટ લઈ એનું મગજ ખર્સી જાય, એટલે રસ્તે ચાલતાં શું શું બોલાય છે તે ઉપર જ એ લાઈસાહેબની નીધા રહેતી હતી. ખાંધેથી ઉતારી જરા નીચે મુકે કે તરતજ લાઈ તો જુમો બરાડા પાડવા શરૂ કરી દે. બ્યાંસૂધી ખાંધે હોય ત્યાંસૂધી કાંઈ જ બોલે કે ચાલે નહિ. આથી ઉચકનાર લિલ્લને એવો જ બહેમ આવ્યો કે, આ લાઈ ટોંગ તો નથી કરતા? બહેમ આવતાં જ તે વાત પોતાની સાથે ચાલનાર બીજા એક લિલ્લને તેણે કહી. આ વાત પેલો માંદો સાંભળી ગયો, એટલે પછી, તમે બધા કોણ છો, ક્યાં જાઓ છો, આ પંડિતજી કોણ છે, એવી તપાસ આરંભે

આસ્તે ચલાવવા માંડી-ને આવી પુછપરછ ચલાવવામાં લાઇસ. બનું દુઃખ તો જાણે છે જ નહિ એમ થઇ ગયું. વેગજે પણ કોઇ કંઈ જોઇતું ચાલતું હોય કે તરત લાઇસાહેબના કાન ત્યાં જ જાય, અને વખતે પણ દુઃખ જાણે જતું જ રહે. એ ત્રણ દિવસ થયા, એટલે એ દિવસે રાત્રે બધા ઉઘી ગયેલા, તે વખતે લાઇ તો સારી રીતે ઉઠે એ છે અને ચાલે પણ છે એવું એક લિલ્લે જોઇ લીધું. સવારમાં જ પોતાના માણસોમાં તેણે એ વાત કહી દીધી. આનો જોમ પેલા લાઇને પડતાં જ, “હવે તે મારાથી જરાએ હલાતું ચલાતું નથી, તમારી સાથે, હવે તો હું આવીશ નહિ, ખીજા વળી કોઇ હરિના લાલ મળશે તો જોઇ ત્રાંશ, પણ મારે હવે તો તમારી સાથે આવવું જ નથી,” એવાં બોલનાં કાઢી, લાઇ તો ગળીઆ થઇને એકા. લિલ્લો પણ આ અટમણીઓ ઉચ્ચ-કીને કંટાળી ગયા હતા, એટલે તેમણે એને કાંઇ આગ્રહ કર્યો નહિ. આ લાઇસાહેબને તો ત્યાં જ પડતા મુકી બધા ચાલતા થયા.

આ અપંગ માંદો માણસ કોણ હોતો, તથા આ આટલે સૂધીજ સાથે શું કરવા આવ્યો, તેમ સાથે આવીને આપણી શી ચર્ચા જોઇ તેનો, આપણા શામળ પંડિતને અગર લિલ્લના નાયકને અથવા લિલ્લો-માંથી કોઇને પણ કાંઇ ખ્યાલ આવ્યો જ નહિ. તે લોકો તો પોતાના આનન્દમાં જ રસતો કાપતા આગળ ચાલ્યા જતા હતા. શામળ પંડિત ફરી પાછો ખુશ મિજાજમાં આવી જઇને ગાયન કરવા મંડી પડ્યો;

એક ઉગે સૂર, કરે ભોજન કપૂર પૂર;

એકે ન પેટ પૂર, ભાજી ન તાજ હૈ.

આમ ગાતો ગાતો શામળ પંડિત પોતાના સોળતીઓને આનન્દ કરાવતો ચાલ્યો.

પ્રકરણ ૨૯ મું.

૨૨૨૨૨૨૨૨૨૨

કંઈક ઇતિહાસ, કંઈક કથા.

ઐરગજે ધણો જ નિયમસર કામ કરનારો હતો. તે મંદવા-ડમાંથી ઉડ્યો ત્યારથી પોતાના ઉપર અલ્લાની ખેર થઇ, એવું પશું સમજીને વધારે નિયમસર વર્તનારો થયો. વખતોવખત મુકરર વખતે નમાજ પઢવા સિવાય તે કંઈપણ રહેતો નહોતો. આગલા એક પ્રકરણ-માં કહ્યું છે કે, તેણે મંદવાડમાંથી ઉઠનાં જ હિંદુઓના ઉપર એક કર એસાડ્યો અને તે કર ધણો જ જંખરીથી વસુલ કરીને તેના વસુલમાંથી

પોતાના જાતના ફકીરોને તથા સાંઘજીને ખેરાત વહેવવાનો નિયમ સહ કર્યો. આ વચુક બાદશાહીમાં નાનાથી મોટા હિંદુઓ સુધી, રાયથી રક સુધી સર્વની પાસેથી લેવાની તજવીજ થઈ હતી. તે પૂર્ણ શી રીતે થાય તેના વિચારમાં તે રહેતો હતો. ગરીબ ગુરખાની પાસેથી ગમે તેવી જ્યારીથી તેણે તે કર લીધોજ. જે હિંદુ તેના રાજ્યમાં રહેતા હતા, તેની પાસેથી તે વચુક કરીને લેવાની તેને મુદ્દલે પચાતી પડી નહિ. આ કરની હડીકત ઘણીજ આશ્ચર્યજનક છે. આ કર ઔરંગઝેમે નવોજ પોતાના મગજમાંથી કાઢ્યો નહોતો. આરમ્પરસ્થાનમાં અમીર રાજ્ય કરતો હતો, તેના વખતમાં મુસલમાન બાદશાહે એવો ધારો કર્યો હતો કે, પોતે જે દેશ કબજે કરે, ત્યાંના બધા માણસોને મુસલમાન કરવા. જો તે નહિ થાય તો તેની પાસેથી જીજિયા નામનો કર લેવો. આ કર પણ નહિ આપે તો તે માણસની બંધી વસ્તુઓ જપ્ત કરીને વખતે તેનો પ્રાણ પણ લેવામાં આવતો હતો. આવો ચાલ હિંદુસ્તાનમાં ઘણો કાળ સૂધી હતો. તે ચાલ પ્રમાણે મુસલમાની અમલોમાં હિંદુઓની પાસેથી કર લેવામાં આવતો હતો અને ગરીબ બીચારા હિંદુઓ તે આપતા પણ હતા. પરંતુ પરમન્યાયી અકબરશાહની મોટી મહત્વાકાંક્ષા એ હતી કે બધા ધર્મો એક થાય, એક બીજાથી કંઈપણ અંધડો ટટો નહિ કરતાં રહેવું. તેણે પોતાના બીજા અસંખ્ય સારાં કામમાં સર્વથી મોટું સત્કર્મ એ કર્યું કે આ કર બંધ કર્યો. પછી જહાંગીર અને શાહજહાંના રાજ્યમાં પણ આ કર તદ્દન બંધ હતો. ઔરંગઝેમે પોતાના લાઘવજીને મારીને અને પ્રત્યક્ષ પિતાને પણ માર્ગથી દૂર ખસેડીને, રાજ્ય પોતાના હાથમાં લીધું હતું. તે પોતે પક્ષે મુસલમાન કર્મચોગી હતો. તેનામાં સ્વધર્મ ફેલાવવાની પ્રબલ ઇચ્છા હતી. જે કોઈ હિંદુધર્મ છોડીને મુસલમાન ધર્મ સ્વીકારતો, તે તેને ઘણો વહાલો થતો હતો-પછી તેનામાં કંઈ ગુણ હો કે ન હો. જે મુસલમાન ધર્મ કબૂલ કરતા, તેનો દરબારમાં ચાહો થતો એટલું જ નહિ પણ, એવું કહેવાનું કારણ છે કે તેની તરફથી હિંદુધર્મપર વળગી રહેનારાઓનો ઘણો છળ થતો. વટલેલા હિંદુઓ પોતાના જેવા બીજા ક્યારે થશે, એવું કહી તેઓને તેમ કરવા માટે ઘણા ઉપદ્રવો કરતા. પણ તેથી ઔરંગઝેમને ખરાબ લાગતું નહિ. તેણે તેવી બાબતને ઉલટું ઉત્તેજન આપ્યું. પછી શું પૂછવાનું? પરંતુ એમ કરવામાં પોતાનાં રાજ્યને ઘણું નુકશાન થાય છે, તે તેના ધ્યાનમાં ઉતર્યું નહિ. દિલ્લી શહેરમાં તેની સામે હુલ્લડ થવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો.

એક વખતે એક ડોસી પોતાનામાં જગદંબા અવતરેલી છે એવું જાહેર કર્યું, ને બાદશાહેને બધાએ મળીને તખ્ત ઉપર ખસેડી નાખવો

અને બીજા કોઈને ગાદી ઉપર બેસાડવો, એવું લોકોને કહેવા લાગી તથા તેમાં તમને ખચીત જશ મળશે એવું પણ કહેવા લાગી. તેથી કેટલાક માણસોએ તેના કહેવા પ્રમાણે હુલ્લડ શરૂ કર્યું. આદશાહનું ઘણું ખર્ચ લશ્કર તે વેળાએ કાણુલમાં તથા રજપૂતાનામાં અને દક્ષિણ તરફ ગયું હતું; ખુદ દિલ્હીમાં કોઈ વખતે સૈન્યની જરૂર પડશે એવું તેના સ્વભામાં પણ આવ્યું નહોતું. કેટલાક સિપાઈઓ હતા, તેમાંથી પાંચસો માણસોને તો હુલ્લડખોર ઉપર મોકલ્યા, પરંતુ તે હુલ્લડખોરોએ તેને મારી નાંખ્યા તથા નહસાડી મૂક્યા. તે સમાચાર રાજમહેલમાં થતાં જ ઔરંગઝેબ થોડો વખત ચિંતાતુર થયો. પરંતુ તે કંઈ કાચા ગુરૂનો ચેલો નહોતો. તેણે ફરી પાંચસો ઘોડેસવારને બોલાવ્યા અને તેના ઘોડાની હારમાં ફકીરી તથા કુરાનમાંના વાક્ય લખેલી પતાકા રાખીને, ઘણી તૈયારીથી પેલા હુલ્લડખોર તરફ જવાનું કહ્યું. પોતાની દેવીના વિશ્વ આ ઇસ્લામી તરકકા આવ્યા એવું લોકોને એકદમ લાગ્યાથી આવતાં જ નૂતન વેશે ખેરાણુ વેરાણુ થઇને નાહસી ગયા; ને તે સ્ત્રીને છોડીને ઘર જઇ બેઠા. ત્યારથી ઔરંગઝેબ એક સેતાનનો ભક્ત છે, સેતાન તેને અનુકૂળ છે, તે કંઈ વખતે શું કરશે તેનો ભરસો નથી, એવી લોકોમાં ધાસ્તી પેડી અને તેથી તેનો ધર્મ ફેલાવાનો લોભ એક સરખો વધતો ચાલ્યો. રાજ રાજ નવી નવી કલ્પના કાઢીને તે પોતાના મનનો હેતુ પૂરો કરવાની તજવીજમાં રહેતો હતો. એટલામાં તે માદો પડ્યો અને તેમાંથી ઉઠનાંજ તેને પોતાના પેંગળરને ખુશ કરવાની, આ નવી યુક્તિ સૂઝી કે, હિંદુ ઉપર કર બેસાડવો અને તેનું જે વસુલ થાય તેમાંથી પોતાના લોકોમાં ખેરાત વહેંચવી. આ કર એવા પ્રમાણમાં હતો—વેપારી વગેરે શ્રીમત લોકોના માણસ દીઠ દર મહિને સવા રૂપિયા, કારીગરને દર મહિને આઠ આના, અને ગરીબ ગુરખાને ચાર આના. આવો જખર-ફસ્ત કર, અને તે પણ ફક્ત હિંદુઓપર. શાને માટે? ફકીર, સાંધ વગેરે લોકોને ખેરાત વહેંચવા માટે? એ જોતાંજ બધા હિંદુઓ ગુસ્સે થાય તેમાં નવાઈ શી? કોઈ પણ બાબતની મર્યાદા હોય છે. જે માણસો આજ સુધી ઔરંગઝેબના ઘણા જીલમોથી ત્રાસી ગયા હતા, તોપણ પોતાના હમેશના શાંત તથા ગરીબ સ્વભાવથી તે બધા જીલમ ખમીને ગુપચુપ બેઠા હતા, તેજ હમણાં આ નવી ખતના જીલમથી કટાણી ગયા. આ કરની જ્યાં ત્યાં ઘણી ચર્ચા થવા લાગી. હુલ્લડ કેટલાં તથા ક્યાં—ક્યાં થયાં તેની બધી તપસીલ અહિં આપવાની આ જગા નથી, અને તેવી માહિતી આજ સુધી ઇતિહાસકારને પણ મળી નથી, પરંતુ વખતે આપણા દેશમાં આવેલા કેટલાક પરદેશના મુસાફરોનાં લખાણુ

ઉપરથી એવું માત્ર જણાય છે કે ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાંના ધણું કરીને દરેક પ્રદેશમાં આ બાબતનું હુલ્લડ થયું હતું. પંજાબના શીખો ઉઠ્યા, બંગાલના બંગાલી ઉઠ્યા, રજપુતાણાના રાજપુતો ઉઠ્યા. એકંદર રીતે એવું જણાયું કે સર્વત્ર લોકોના મનમાં હીલચાલ થઈ હતી. ફક્ત તેઓને કોઈ પણ એક ઉપરી જોઈતો હતો.

દિલ્લી શહેરમાં ધણુંજ મોટું હુલ્લડ થયું હતું. પરંતુ જ્યાં બાદશાહનું ખુદ રહેઠાણ હોય છે, ત્યાં હુલ્લડ શું લાંબો વખત ટકે? હિંદુઓ ભારે જમાવ થઈને મુખ્ય મસિદનો રસ્તો તદ્દન બંધ કરી નાખ્યો. કોઈ રીતે લીડ ઓછી થાય નહિ, ત્યારે ઔરંગઝેબે મસ્ત થયલા હાથી, એકદમ તે સમૂહમાં છોડી મૂકવાનો હુકમ કર્યો. તે હાથીઓથી કેટલાક વેરણ છેરણ થઈને નાકા.

આવી રીતે ચાર પાંચ વખત ઔરંગઝેબને પોતાના બુલમી કામમાં પ્રતેહ મળવાથી તેને પોતાને શું કંઈ અને શું નહિ કરે? એવું થવા લાગ્યું. તેણે રજપૂત રાજાઓ ઉપર પોતાનો કર ખેસાડવાનું ઠરાવ્યું. જયપુરનો રાણો મર્યાથી અને ગાદીનો ખરો વારસ ઔરંગઝેબના તાબામાં હોવાથી, બાદશાહનાં માણસોએ જયપુરમાં જઈને તેઓએ પોતે તે કર વસુલ કરી દીધો.

જોધપુરમાં તો તે જરૂર વસુલ થયોજ જોઈએ, એવું તેઓના મનમાં આવ્યું હતું; કારણ કે તેઓના હાથમાંથી જયસિહની રાણી નહાસી ગઈ હતી, તથા તે પોતાના છુપા રહેઠાણમાં રાખેલા છોકરાના નામથી રાજ્યકાર-ભાર કરતી હતી. તેના રાજ્યમાં જઈને ધાંધલ કરવી અને કોઈ પણ રીતે પોતાના તાબામાં રાજ્ય લેવું આવો ઔરંગઝેબનો મનસુખો હતો, તેથી તે હેતુ પૂર્ણ કરવાને હમણાં આ લાગ થયોજ સારો છે એવું ઔરંગઝેબને લાગ્યું. પરંતુ રાણી અન્દાવતી જેવી તેવી સ્ત્રી નહોતી. તેણે પ્રસંગ જાળખ્યો. પોતે ના હા કરતી બેઠાથી પોતાના ઉપર બાદશાહ ચઢી આવશે એમ જાણ્યું. જો કે મારામાં સામા થવા જેટલી શક્તિ છે, તે છતાં પ્રજા પાસે કર વસુલ કરી લ્યો એવું કહ્યું તો પ્રજાને ધણું દુઃખ થશે, તેથી તેણે તે વેળાએ ધણુંજ મુત્સદ્દીપણું લટાવ્યું. ઔરંગઝેબને સાથની જે ખંડણી કબૂલ કરી હતી તેટલી ખંડણી લ્યો, પણ મારી પ્રજાના લોકો પાસેથી જિજિઆ કર લેતા ના એવી સરેત કરી. એટલાથી બધું પત્યું. પરંતુ ઉદેપુરના રાણા રાજસિંહે ગણકાયું નહિ ઔરંગઝેબે તેની પાસે કેટલીક માગણી કરી, કેટલીક ધમકીઓ આપી, પરંતુ તેણે જરા પણ લક્ષ આપ્યું નહિ. પહેલેથીજ ઉદેપુરના રાજ્યવંશથી મોગલ રાજ્યને ધણી જ નડતર થતી હતી. તેના રાણાએ મોગલને વશ થયા નહોતા. રાણા પ્રતાપસિંહે મોગલની જોડે કેવી ચાલ

“ધણું થયું, ધણું થયું. મારી સલાહ મસલતની હવે તમને શી કિમ્મત છે, તે મને સારી રીતે માલમ પડ્યું છે. ગરજ સરી કે વૈઘ વેરી. મારા દહાડા હવે પૂરા થયા. એક મ્યાનમાં એ તરવાર રહેવી કદી જ સંભવતી નથી. જ્યાં બાદશાહે છૂટી મૂકી ત્યાં હવે હમાલના જેટલું પણ મને માન નથી. હું એક રીતે ચાલનાર, તારી છોકરી પેલી ઉનિસા તેનાથી ઉલટી ચાલનાર, વળી પેલી તારી ઉદ્દેપુરી અમને બેઠને પણ લાત મારીને ત્રીજી રીતે ચાલનારી છે. એક જનાનખાનામાં આવી રીત મારાથી મુઠ્ઠે જોઈ શકાતી નથી. તેના કરતાં મારો પોતાનો પગ અહિંથી કાઢ્યો હોય તો ઠીક. પછી તે બેઠે મરજીમાં આવે તે કરે. પછી તેઓની મરજી હોય તેને અહિં લાવો.” આટલું બોલી રોશન-આરા બાદશાહના મન ઉપર પોતાના બોલવાની અસર થવા માટે જાણે જરા થોભી. પછી હજવેથી બોલી, “જ્યારે પોશાક બદલીને વેશ લઈને શરે રાજપૂત જો જનાનખાનામાં પેસવા લાગ્યો, વળી તેને અંદર લાવવા માટે તૈયારી થવા લાગી ત્યારે મારે અહિંયાં રહેવાની શોભા શુ રહી?”

“શું શું ? પોશાક બદલીને વેશ લઈને રાજપૂત, જનાનખાનામાં પેસવા લાગ્યો. રોપનઆરા, તું શું બોલે છે ? તને કંઈ ગાંડુ બાંડુ તો લાગ્યું નથી ? ઉનિસાના મિપથી તો તું આ ગાંડાના જેવું બોલતી તો નથી ? ને મારી ઉનિસા !”

“ઉનિસાનું શા માટે નામ લે છે ? રાજપૂતો ચાર રાજપૂતો ઉપર જ હોય છે. હું જો કહીશ તે સિદ્ધ કરવાની મારામાં શક્તિ છે, તેથી હું કહું છું. અમસ્થી બોલતી નથી.”

ફરી રોશનઆરા પોતાના વિષમય શબ્દોનું શું પરિણામ થાય છે તે જોવા માટે અથવા તો પરિણામ સારી રીતે થવા માટે તે ચુપચાપ તથા અર્થપૂર્ણ નજરથી આલમગીરના ચહેરા સામું જોવા લાગી. બાદશાહ વિચારમાં પડ્યો. આ બધું બોલવાની વલાણુ ઉદ્દેપુરીના નિષ્ક છે, એ તેણે તરત કદખ્યું. પછી તેને કહેવા લાગ્યો, “સ્પષ્ટ રીતે બોલવું અને છોડવું. મને આ ફક્ત ઉપરોધિક બોલવું મુઠ્ઠે સમજતું નથી. કારણ રાજપૂત, કેવો વેશ લઈને, કોના કહેવાથી, તે કોની તરફ આવ્યો ? તે આ વખતે ને આ વખતે મને કહે. તે રાજપૂતની ખોડ હજમ કરવી જોઈએ. તેણે મારી બધી મતલબ ઉધી વાળવાનો આરંભ કર્યો છે. આખી બાદશાહીમાં તેના જેવો ત્રાસદાયક માણસ ખીજો નથી. તેમાં વળી પેલા રાજસિંહના સમાચાર લેવા આતુરતા થઈ રહી છે. કહે-રોશન, ફક્ત આવા સંદેહવાલા બોલ બોલીને વગર કારણથી વખત ગાલતી ના. હાલનો વખત કેટલો કિમ્મતી છે તેની તને કદખના નથી. આ

વખતે જો તે રાજપૂતના સારી રીતે સમાચાર નહિ આપવામાં આવે તો ઘણી જ ફજેતી થશે. એ ઉદ્દેપુરીના વંશના માણસોએ આજ સૂધી આપણા મોગલોને ઘણા છેટે રાખ્યા છે. તેઓને આખરે આપણા આગળ નમવાનો પ્રસંગ પણ થયો નથી તે પોતાની મેળેજ આવ્યો છે. એટલા માટે મને હવે આ નાની શ્રીની બાબત પર ત્રાસ આપતી ના. જે કંઈ કહેવાનું હોય તે સ્પષ્ટ કહે. તું પોતાના પહેલાના દહાડા ભૂલવા પ્રમાણે હવે શું કરે છે? મારા મનમાં તારા માટે પહેલાના જેવોજ પ્રેમ છે. તેમાં જરા પણ ફરક પડ્યો નથી.”

ઔરંગઝેબનું આ માન લાવવાનું બોલવું કેવળ પોતાની તરફથી શું છે તે કાઠી લેવાને માટેજ છે, એ બેગમ સારી રીતે જાણતી હતી. પરંતુ હવે એટલી પ્રસ્તાવના થઈ તેટલીજ ઘણી થઈ એવો વિચાર કરીને તેણે કહ્યું, “આ જનાનખાનામાં જેનો પ્રવેશ થવો નહિ જોઈએ, એવા માણસનો પ્રવેશ થયો છે. ક્યો માણસ છે તે હજી મને જણાતું નથી. પણ તે જેવો જણાય છે તેવો નથી એટલું તો ચોક્કસ છે. જે વેશમાં તે અહિં આવ્યો છે તે વેશનું બળવતું જ તેણે બરાબર કર્યું છે. પણ તેના ચહેરા ઉપર જોતાં જ આપને સ્પષ્ટ જણાશે કે, આ કોઈ પણ મોટો રાજપૂત સરદાર હોવો જોઈએ. વળી કંઈ પણ લુચ્ચાઈને માટે વેશ ધારણ કરીને અંદર આવ્યો છે. તેને આજકાલ ઘણા દહાડા થયા છે. આખરે મને તેને માટે સંદેહ આવ્યાથી મેં તેને કેદ રાખ્યો છે. કોની મરજીથી તે અંદર આવ્યો હશે, તે તું બોલખ. વળી શામાટે આવ્યો હશે અથવા તેને કાણે શા માટે આણ્યો હશે એ તેના સુંદર ચહેરા તરફ જોતાં જ જણાશે. તું હવે કહે તો તેને તારા સામે ઉભો કરું.”

“લાવ લાવ, તેને પહેલી સગ્ન હાથીના પગ નીચે કચરીને મારવાની કરું છું. પછી તે શા માટે આવ્યો? કેમ આવ્યો? એની ચોક્કસી કરીશ. કાણ હરામખોર તેને અહિં સુધી જનાનખાનાના અંદરના ભાગ સુધી લાવ્યો? તેની તપાસ તરત કરીને તેને પણ દેહાંત સગ્ન કરીશ. કદી પણ છોડનાર નથી. પછી તે પ્રત્યક્ષ પેટનો છોકરો હો કે છોકરી હો!

રોશનઆરા બેગમે ઔરંગઝેબનો ક્રોધ જોટલા સૂધી ચઢવાની ધમ્મકા રાખી હતી, તેટલા સૂધી ચઢેલો જોતાં જ તે જરા ઉભી રહી અને પછી તે બોલી, “તું હવે તારા મહેલમાં જા. હું નારી પછવાડે તે જ માણસને મારા ફરકશાહની જોડે મોકલી દઉં છું. ત્યાં ઉદ્દેપુરી બેગમની સાથે તેને ઉભો રાખીને તપાસ કર. એટલે બધા ભેદ તને જલદીથી સમજશે. તને તે સમજાવવું પડે એમ નથી. પણ નહિ, હવે આ મિનિટમાં હું તેને તાલ આવે, આણીને ઉભો કરું છું. પછી મને અમસ્થી પંચાતી શું કરવાની છે? તને જે જણાય તે કર.

આટલું બાલીને તેણે ફૂંકશાહને બોલાવીને છોટુસિંહને પોતાની સામે લાવવાને કહ્યું. ફૂંકશાહે તરત તે પ્રમાણે કર્યું. છોટુસિંહ બાદશાહની સામે ઉભો રહ્યો. બાદશાહે પોતાની ગરૂ નજરથી તેની તરફ જોયું. આ માણસ કોના કબાથી અહિં આવ્યો હતો તે તેણે રોશનઆરા બેગમને પૂછ્યું. તેણે બધું કહ્યું તથા ઉદેપુરીએ તેને અહિયાં આવવાને કહ્યું હતું તેથી તેની સામે લઇ જઈને પૂછ, તેને અહિં શામાટે લાવીને પૂછે એવું કહ્યું. આ બોલવું ચાલેલું હતું તેટલીવાર સૂધી બાદશાહે છોટુસિંહના ચહેરાપરથી પોતાની આંખ એક પળ પણ દૂર કરી નહિ. કોઇ હલકો સરખો કારીગર હોત, તો આવી રીતે ધણોજ નિશ્ચિત તથા હસ્તે ચહેરે ઉભો રહ્યો નહોત. કોઇ પણ અસલ રાજપૂત, કંઈ કામ કાઢવા માટે જ અહિં ખાસ આવેલો છે એવી તેની ખાત્રી થઇ. એકદમ તેના મનમાં કંઈ વિચાર આવ્યો. તેના કાવાદાવાવાળા મનમાં કંઈ વિચાર આવ્યો. તેના કાવાદાવાવાળા મનમાં કંઈ દગો સૂઝ્યો. અને તે એકદમ ધણોજ ગુસ્સે થવાનો ઢાંગ કરીને બોલ્યો, “એટલે શું? આટલામાં મારી પ્યારી ઉદેપુરી આટલા સૂધી પહોંચી? ફૂંકશાહ, તેના હાથ બાંધીને તેને મારી જોડે ઉદેપુરીના મહેલમાં લઇ ચાલ. મારા કામબક્ષની માને..... પણ હવે શામાટે તેનો ઉચ્ચાર કરે! રોશનઆરા, આજથી આખું જનતાનખાનુ તને એકલીને જ તાબે થયું એક શબ્દ કાઢીને કહ્યું. જો કોઇએ તારૂં અપમાન કર્યું, તો મને કહેવાની રાહ નહિ જોતી. તેને બેલાશક જે મરજીમાં આવે તે સજા કર. ચાલે ચાલ.” એવું બોલીને તે ફૂંકશાહના ઉપર આરડ્યો. પોતાનું કામ થયું, ઉદેપુરી પોતાના રસ્તાથી જવાની, હવે પોતે અને પોતાની ભાણેજ બેઉ જ વચ્ચે લડાઇ રહી. તે જોઇ લેવામાં આવશે એવું પોતાના મનમાં કહીને તથા મનમાં ને મનમાં ખુશ થઇને હશીને રોશનઆરા બેગમ તે કેદીના તરફ તથા પોતાના ભાઈની તરફ તે ત્યાંથી નજરથી બહાર ગયા ત્યાં સૂધી જોતી રહી.

બાદશાહે છોટુસિંહના ચહેરા તરફ જોયું ત્યારથી તેને લાગતું હતું કે, તેને પોતે ક્યાં પણ પહેલાં દીઠેલો છે. પરંતુ ક્યાં અને ક્યારે તે તેને યાદ આવતું નહોતું. નાનો લિખારી છે. છાંપી ચીતરીને પેટ ભરનાર માણસ હોત, તો તેનામાં આટલી ધીરજ કદી પણ રહેત નહિ. તરત જ તેનું આખું શરીર થર થર ધ્રુજત. તેને પોતાને ક્ષમા કરવા માટે માફી માગી હોત તથા ધણોજ આતુરતાથી પગ નીચે રાખાત. પરંતુ એ એવું માગતો નથી, એટલું જ નહિ પણ આવેલા સકટમાં મોં ઢાવકું રાખીને પોતાની અસલ દપમાં રહેવાની રાજપૂતની મુદ્રા તે સ્પષ્ટ રીતે જણાવતો હતો. બાદશાહ ક્રોધ પાળી ક્રોધીના હાથ બાંધીને

પોતાની જોડે લઈને આવે છે, એ ઉદ્દેપુરીના બાળુવામાં આવતાં જ તેને મોટી નવાઈ લાગી. અને બાદશાહ તેને લાવીને મહાલમાં આવતાં તેણે પેલા કેદીને તેની સાથે ઉભો કરીને “આ કોણ છે? બોલ” એવું કહેતાં જ તે આશ્ચર્યચકિત થઈને એક વાર બાદશાહના મોં તરફ તથા એક વાર કેદીના ચહેરા તરફ એવી રીતે એક પછી એક જોવા લાગી. આ શું પ્રકરણ છે, તે કંઈ પણ તેને સમજાયું નહિ. બાદશાહે ફરી તેને ધમકાવીને તે જ સવાલ પૂછતાં જ તે લાડથી તેની પાસે જઈને બોલી, “આજે આ શો વેશ લાવ્યા છો? ક્યાંના બળ્લરમાંના માણસ મારી પાસ ઉભો કરીને ‘કોણ છે કહે’ એવું ધમકાવીને પૂછાછો તેનો અર્થ શો છે?” બાદશાહે જરા નિષ્કૂરતાથી તેને દૂર ઉભી રહેવાની ઈલાજી કરી અને કહ્યું, “ચુપ! આ કોણ છે? અહીંયાં આવવાનું કોણે કહ્યું હતું? તે બધું કહીને મારા મનમાંના શક પૂરા થયા વિના તને આગળ આવવા દઈશ નહિ. તેને અને તને જોડે ગંધેડા ઉપર બેસાડીને ગામમાં ફેરવીને હાથીના પગતળે ચાંપીશ” આ બાદશાહનું ઘણું જ આશ્ચર્યકારક તથા નિષ્કૂરતાવાળું બોલવું સાંભળતાં જ ઉદ્દેપુરી ઘણીજ ચકિત થઈ અને એકદમ થર થર ધ્રુજતી બોલી “આપના મનમાં સંદેહ? વળી શાને માટે? કોને માટે? તેનો મારે સંબંધ શો? આપ એ શું કહો છો? આ માણસ કોણ છે? મને કંઈ પણ સમજાતું નથી. પછી હું આપનો શક શી રીતે કાઢું?”

“આ માણસ કોણ છે તે તને માલમ નથી? તેને છખી ચિતારનારનો વેશ લઈને લાવી કે નહિ? આ તારો મસાઉદ તેને તારી તરફ લાવ્યો કે નહિ? આ અહીંયાં જ તારા મહેલમાં રહ્યો હતો કે નહિ? બોલ, હવે શા માટે ગુપચુપ બેસી?”

આ પ્રશ્નની વૃષ્ટિથી ઉદ્દેપુરી ઘણી જ ગલરાઈ ગઈ. કેવળ આશ્ચર્ય ચકિત થયાથી તેના મોંમાંથી એક અક્ષર પણ નીકળ્યો નહી. ઇંદિરા તેની પછવાડેની બાજુએ ઉભી હતી. તેને પણ આ સર્વ પ્રકારનો કંઈ પણ અર્થ સમજાયો નહિ અને તે પણ ઘણી જ તટસ્થ ઉભી રહીને છોટુસિંહના ચહેરા સામું જોતી હતી. બાદશાહે પળવાર ઉદ્દેપુરીના અને પળવાર છોટુસિંહના ચહેરા તરફ જોયું. પોતાના બોલવાનું ફળ બેઉના ચહેરા ઉપર કેવું થાય છે? તે જોવાનો હેતુ હતો. પરંતુ ઉદ્દેપુરીના ચહેરા પર નિરપરાધીપણું તથા આશ્ચર્યના સિવાય કંઈ જ તેને દેખાયું નહિ અને બીજાના ચહેરા પર તિરસ્કારયુક્ત હસવાના સિવાય કંઈ દેખાતું નહોતું. આખરે ઉદ્દેપુરીએ તેને એકદમ કહ્યું, “જહાંપનાહ! આપના મનમાં શો સંદેહ આવ્યો છે? તે આપને જ માલમ છે. આ છખીવાળો મસાઉદની

જેઠે થોડા દિવસ પહેલાં મારી તરફ આવ્યો હતો. તેને અહીયાં બેસીને મને કંઈક તસવિરે કાઢી આપી તે આપની અને મારી છે. તેને મેં તે વખતે તે તસવિરે કાઢવાને માટે બક્ષીસ આપીને જવા દીધો. તેનાં ફળ આજે જેઠે છુ. તેણે કાઢેલી તસવિર અહીયાં છે.” એવું કહીને તેણે પોતાની છાતી તરફ હાથ નાખીને એક સોનાના તથા જડાવના પદ્મમાં બેસાડેલી તસવિર કાઢીને તે બાદશાહની પાસે ધરી. તે બાદશાહની અને પોતાની એકઠી કાઢેલી તસવિર હતી. પછી તરત જ એક હાથીદાંતનો પંખો કાચ ઉપરથી ઉપાડીને બાદશાહની તરફ ધર્યો. તેનાપર પણ તે જ પ્રમાણે બાદશાહનો તથા તેનો પોતાનો ચહેરો હતો, તે તેણે જોયો. પરંતુ તેટલાથી બાદશાહનું સમાધાન થયું નહિ. એક તો આ માણસને પોતે ક્યાંય પણ દીઠો છે એવું તેના મનમાં જણાતું હતું, અને બીજું એ કે, એ અહીયાં કેવળ તસવિર વેચવા માટે આવેલો કારીગર નથી. કંઈ પણ ખટપટને માટે અહીં આવેલો હોવો જોઈએ. રોશનઆરા બેગમના કલા પ્રમાણે ઉદેપુરીનો તથા તેનો દુ.સંબંધ હશે કે શું? એ સંદેહ હજી સુધી તેના મનમાંથી ગયો નહોતો. તેવો કંઈક ખરાબ સંબંધ હોય અને જો કંઈ ઉધાડો પડે તો વખતસર આ છબિઓનું બહાનું કાઢવા આ છબીઓ વગેરે કરી હશે, એવો પણ તેનું સંશય મનમાં આવ્યો. ત્યારે તે વધારે ગુસ્સા તથા તિરસ્કારથી બોલ્યો, “ઉદેપુરી, તું છબિઓ દેખાડ કે ગમે તે કર. પણ આ તસવિર કરનાર કારીગર ખાસ નથી. તે તેને બોલાવી મંગાવ્યો છે. આ કાંઈ પણ તારો જીનો દોસ્ત હોવો જોઈએ.”

આ શબ્દ સાંભળતાં જ ઉદેપુરી એકદમ સાપના દંખ લાગવા પ્રમાણે મોટેથી બોલી, “જહાંપનાહ! આપ આપ જ નથી. આ શું બોલ્યા? વળી કોને માટે કહો છો? વિચાર કરો. આ ઉદેપુરીની પરીક્ષા આજસુધી શું આવી જ થઈ? કાઈ દુશ્મને આવું આપના મનમાં ભરાવ્યું છે. મારા માટે આપના મનમાં આવો કુતર્ક? હવે પછી તો સારી ખેટ તપાસ કરજો. હું અપરાધી કંઈ તો બેલાશક જે કંઈ કરવું હોય તે સહ કરજો.”

“હું કાલાવાલાથી છેતરાનારો નથી. મને પક્ષો સંશય આવ્યો છે. નહિ તો એકદમ તારી પાસે આવત નહિ.”

ઉદેપુરી એક અક્ષર પણ બોલી નહિ. તેના મોંમાંથી એક શબ્દ પણ નીકળ્યો નહિ. ઔરંગઝેબ પોતાને માટે આવો સંદેહ લાવશે એવું કદી સ્વપ્નામાં પણ આશા રાખી નહોતી. તે ઘણીજ દિલગીર થઈ. શું કરવું? શું બોલવું? એ કંઈ તેને સૂચ્યું નહિ, અને એકદમ તેના પગ

લાંગી ગયા. પણ સાવધ થઈને તે ઝડપાસેના કોચપર બેઠી અને ઇંદિરા તેને પકડવા માટે આગળ આવતાં ઘણીજ દિલગીરીવાળી નજરથી તે બોલી, “ઇંદિરા, કેવો આ ખોટો મારાપર આરોપ !” એવું બોલીને તેની તરફ જોતી રહી, જરા વાર ઇંદિરાએ તેના તરફ જોયું, ત્યારપછી આદશાહની તરફ જોયું. એટલામાં છોટુસિંહ કંઈ બોલવા જતો હતો. “આદશાહ” એવો શબ્દ તેણે ઉચ્ચાર્યો. પરંતુ આદશાહે તેને “ચૂપ, એક અક્ષર પણ બોલ્યો તો જીલ કાપી નાખીશ” કહી ધમકાવ્યો. તે ગુપચુપ બેઠા પછી ઉદ્દેપુરી તરફ વળીને આદશાહ બોલ્યા, “કેમ ! અહું ખુલ્લું થયું. હવે કંઈ છુપાવું નથી એવું જોઈ નિરાશ થઈને પડી છે. અરે.....” પરંતુ તેટલામાં ઇંદિરા આદશાહની પાસે આવીને એકદમ બોલી, “શા માટે અમરથી તેમને છળો છો ? હવે ખરું શું છે ? તે કહ્યા વિના છુટકો જ નથી ત્યારે હું કહું છું કે આ કોણ છે ? અને અહીંયાં શા માટે આવ્યો છે ? આ મારો ભાઈ દુર્ગાદાસ છે. મને આ બદીખાનામાંથી છોડાવવાની કંઈ પણ યુક્તિ કરીને છોડાવવા માટે આવ્યો હતો. કંઈ પણ સમજ્ય હોવા સિવાય અંદર કોણ આવવા દે ? તેથી પોતામાં તસવિર કાઢવા તથા ગાવા બજાવવાના ગુણ આગળ કરીને પ્રવેશ કરી લીધો. શીજીનું શું ? હું જે કહું છું તે ખરા ખોટાની તપાસ કરીને જુઓ. ઐગમ સાહેબનો તેમાં કંઈ પણ સંબંધ નથી. તેમને આવી રીતે અમારે માટે કપ્ટ ખમવું પડે તે હું શી રીતે મુગી મુગી જોઉં ? તેથી જ મેં અહીં કહ્યું છે. હવે અમારા બેઠિનું શું થનાર છે ? તે મને જણાવ જ છે, પણ તે અમે ખમીયું. કારણ વિના તેનો છળ થાય છે તે નહિ થાય એટલે થયું.” આદશાહ તે સાંભળીને ઘણીજ ચકિત થયો. દુર્ગાદાસનું નામ સાંભળતાં જ તે પેલા છોટુસિંહના મહોડા તરફ વધારે જોવા લાગ્યો. ઉદ્દેપુરીના જીવમાં જીવ આવવા પ્રમાણે થયું. ઇંદિરા આજે પોતાની ગ્રાણાસી થઈ, એવું તેને લાગ્યું. આદશાહ આ પ્રકત સંદેહથી પોતાને કંઈ ફર શિક્ષા આપત ! તેનો કંઈ પત્તો નહતો. આદશાહની ઐમંગ થયું, એ કંઈ નાનું સુનું નથી. કંઈ વેળાએ પોતાના માલિકને શી શંકા આવશે ? અને તે શંકા ઉપરથી પોતાનું શું કરશે ? તેનો કંઈ પણ પત્તો નથી. પાછલા આદશાહોએ પોતપોતાની ઐગમોને નાના પ્રકારની ધાતડી શિક્ષા આપવાની વાતો તેને માલમ હતી, જીવતાં જીવત જમીનમાં પૂરી રાખેલી, ગલામાં પથ્થરો બાંધીને નદીમાં અથવા તળાવમાં ડૂબાવેલી, તેને ચીરીને શહેર બહાર ગીધથી તથા કુતરાંઓને ખવાડેલી. તેમાંથી એકાદી ભયંકર રીતની શિક્ષા પોતાના ભાગ્યમાં આવશે, એ તેના મનમાં આવતાં પોતે આદશાહની પટ્ટરાણી થવાની મહત્વાકાંક્ષા ક્યાંથી ધરી ! તે સિદ્ધ

થવા માટે ક્યાંથી પ્રયત્ન કર્યો? અને આખરે આવી અંતની વાત આવી પહોંચી એવો પશ્ચાત્તાપનો વિચાર મનમાં લાવીને તે નીચું માથું ધાલીને આંસુ ઢાળતી હતી. તેટલામાં ઉપલા ઇંદિરાના શબ્દ કાનમાં પડ્યા. તે એકદમ સચેતન થવા પ્રમાણે ઇંદિરાની પાસે દોડતી ગઇ અને કેવળ તેની તરફ જોઈને જ તેણે પોતાની કૃતજ્ઞતા બુદ્ધિ દેખાડી.

પ્રકરણ ૩૧ મું.

ઔરંગઝેબનો દગો.

અહીં ઔરંગઝેબે દુર્ગાદાસનું નામ સાંભળતાં જ ઔરંગઝેબને યાદ આવ્યું કે જયસિંહની જોડે આ માણસને દોડા છે. પછી તેના મનમાં જયસિંહનો બધો ઇતિહાસ તથા તેની રાણી ચંદ્રાવતીને કાશ્મીરમાંથી નસાડીને જોધપુરમાં લઈને પહોંચાડવાની બધી હકીકત તેની આંખની સામે ઉભી રહી. પહેલા તેનો વિચાર તેને તરત મારી નાખવાનો હતો, પરંતુ વધારે વિચાર કર્યા પછી તેને એવું લાગ્યું કે, આવા શર માણસને પણ વારમાં દેહાંત શિક્ષા આપવા કરતાં પોતાના ધર્મની શિક્ષા આપીને પોતાના મતમાં મેળવવો એ સાફ છે. તેથી જે હું કરવાનો આરંભ કરીશ, તેમાં તે ધણો ઉપયોગી થશે. મારા ધર્મની દીક્ષા જો તેણે નહિ લીધી, તો તેને મારા પક્ષમાં અનુકૂળ કરવાનો આરંભ કર્યાંથી તેમાં સિદ્ધિ થાય તો જે કાર્યભાગ થશે તેમાં કંઈ તેને મારવાથી અથવા તેની બહેનની વિટંબના કર્યાંથી કદી થશે નહિ. આ વિચાર તેના મનમાં આવતાં જ તેણે ફરકશાહને તેના હાથ છોડવાને કહ્યું તથા તેને ઉદ્દેશીને કહ્યું, “શત્રુના ગુણ જોઈને તેને ચલાનારો નથી એટલો આ આલમગીર આંધલો તથા મૂર્ખ નથી! દુશ્મનોએ જો કે મને નીચો પાડ્યો છે, તો પણ સંક્રાંધથી નીચો પાડ્યો છે, તેથી તેની તારીફ કરવી, આ તે બળ છે. દુર્ગાદાસજી! આપે, વળી આપની આ હીમતવાન બહેને દેખાડેલી સ્વામિભક્તિ અને પવની પહેલાં તેણે દેખાડેલી સત્ય નિષ્ઠા જોઈને તમારા બહેન માટે મારા મનમાં એક પ્રકારની પૂજ્ય બુદ્ધિ જ ઉત્પન્ન થઈ છે. કાણ બળે તેનો શો નેમ છે? આ દુર્ગાદાસ છે, એવું માલમ થતાં જ મેં તેને દેહાંત શિક્ષા આપવાનો હુકમ કર્યો હોત. પણ તે સ્પષ્ટ જણાવું હોવા છતાં કેવળ ઐગમના અન્યાયની શિક્ષા થવાના કરતાં પોતાના ભાઈનો પ્રાણ ગયલો સારો, એવું મનમાં લાવીને આ તમારી બહેને તમારું ખર્ચ નામ કહ્યું. મારવા કરતાં તમને માન આપીને મારી પાસે

રાખવા જેવા માણસ છે ખરા. દુર્ગાદાસ, આજથી હું તમને જયસિ-
હની જગાપર માનું છું. જે રીતે જયસિહ મારી નોકરી કરતો હતો
તેમ તું કર. તને તેના બધા આધકાર હું આપું છું. હું તને હમણાં પાંચ
હજારનો મનસબદાર કરું છું. હમણાં ને હમણાં તને પોશાક આપું છું અને
તારી બહેનને લઈને દિલ્લીમાં મારી પાસે રહે. તને જલદીથી તારા
યોગ્ય કામ સોંપવામાં આવશે, તે વેળાએ તે બખ્તવાને હાજર થા.”

દુરકશાહે દુર્ગાદાસના હાથ છોડ્યા. પરંતુ દુર્ગાદાસ ત્યાંથી જરા
પણ હાથ્યો નહિ. બાદશાહે “તને એ મનસબદારી આપી, તું હવે
દરબારમાં રહે,” આવું કહેતાં તેણે જરા તિરસ્કારપૂર્ણ મુદ્રા
કરીને બાદશાહની તરફ જોઈને કહ્યું, “આલમગીર બાદશાહ, તું મને માન
આપે છે તેને માટે આનંદ કરવો? કે શોક કરવો? એ મને કંઈ સમજતું
નથી, તું મારા ઉપર ખુશ થયો હોય તો મને મારી બહેનને લઈને મારા
પોતાની બૂની માલેકણી તરફ જવા દે. તેની અને મારા બાળ રાજની
સેવા કરવામાં જે મને આનંદ છે તે અહિંયાં મનસબદારીથી થવાનો નથી,
દિવાનગીરી મળ્યાથી પણ થનાર નથી. મોગલના તાબામાં રહેવા કરતાં
મારી માલેકણી તરફ જવાની મારી ઇચ્છા છે. હું એકલો માણસ છું.
વળી આ પણ બિચારી એકલી જ છે. અમને બેઉને ત્યાં માલેકણીની
પાસે રહેવામાં જે સુખ અને જે આનંદ થશે, તે ક્યાંઈ થનાર નથી.”

બાદશાહે આ સાંભળતાં જ તેને ઘણો જ ગુસ્સો થયા જેવું જણાયું.
હું ખોતે આટલી મનસબદારી આપું છું, જયસિહની પદવીએ એકદમ
અદાવું છું, છતાં એ નહિ જોઈએ, એવું કહીને તે અહિંથી ત્યાં જવા માટે
વિનંતિ કરે છે. ત્યારે મોગલની સેવા કરે તો ઘણું જ મોટું પાપ, એવું
કહેનારા રાજપૂત બચ્ચામાંનો આ છે, એવી ઔરંગઝેબની ખાતી થઈ.
નહિ તો આટલી મોટી મનસબદારી છોડે શામાટે? જોધપુરમાં જઈને
ત્યાં રાજસિંહની તથા વિજયસિંહની મદદમાં જવાનો તેનો વિચાર
જણાય છે, એવું તેને તરત જણાયું. તેથી તેને પોતાની પાસે
રાખવાની અગત્યતા વધારે જણાઈ આવી. આ ભયંકર ખટપટી
પુરુષ ત્યાં ગયાથી સૈન્ય એકઠું કરવા અથવા વળી કંઈક ખટપટ કરવા
માટે કેટલાં મોટાં કારસ્થાન કરશે? તેનો કાંઈ પણ પત્તો નથી. ત્યારે
—તેને એકદમ પોપટ પ્રમાણે સોનાના પિંજરામાં અથવા માંડ નહિ જ
સાંભળે તો કેદખાનામાં રાખવો. પણ અહિં જ તેને અટકાવી રાખવો
જોઈએ એવો બાદશાહે પૂર્ણ નિશ્ચય કર્યો અને તેને કહ્યું, “તું તારી માલે-
કણીની પાસે જઈને શું કરીશ? તેને હવે કોણ ત્રાસ આપનાર છે? તે
હવે ઘણી મુશ્કિત છે. તું હજી જીવાન છે. હજી કેટલી કીર્તિ મેળવવાની તને

જગા છે? તે જ્ઞેધપુરમાં જઈ બેસીને તું શું કરનાર છે? અહિયાં મારી પાસે રહીશ, તો તને રાણા જયસિંહ પ્રમાણે ઉપર ચઢાવીને એકાદી સુઆગીરીપર મોકલીશ. આજે દક્ષિણની તરફ ખટપટ જાગી છે તે દૂર કરવા માટે મને તારા જેવો કાંઈ પણ જ્ઞેધએ છે. છોકરાના હાથથી તે તરફનો બદોબ્ધસ્ત થતો નથી. થયલી હકીકત હું બધી વિસરી જાઉં છું. તું પણ ભૂલી જા. તારી માલેકણીની સંભાળ કરવાને કાંઈ તને મના કરતો નથી. પણ તું મારી મનસબદારી-પાંચ હજારી મનસબદાર થઈને જા. હવે આ વખતે તારા મનમાં વાત નહિ ઉતરતી હોય તો, તું કંઈક વખત સૂધી વિચાર કરીને કહે, પણ ના નહિ કહેતો. જા મસાઉદ, ઓ મસાઉદ, એને લઈ જા અને લાલબાગમાં તેની તબવીજ કર. ફરી હું કાલે તને બોલાવવા મોકલીશ. ત્યારપછી મને જવાબ દેજે. હમણાં હું તારો જવાબ સાંભળતો નથી.”

દુર્ગાદાસ તેના જવાબમાં કંઈ બોલનાર હતો, પણ બાદશાહે તો તેને ત્યાંજ મોકલ્યો. માત્ર જતાં જતાં મસાઉદને હળવેથી એટલું કહી રાખ્યું કે, “તેને કેદમાં રાખવાની પેઠે બહારથી ચાલ ચલાવવી નહિ. પણ ત્યાંથી જો એ નહાસી ગયો તો તને જવાબદાર ગણીશ. તારા જીવના હાલહવાલ કરીશ. એ પક્ષે ધ્યાનમાં રાખ. તેના ઉપરની નજર જરા પણ દૂર કરવી કામની નથી.” એટલું બોલીને તેણે એ બન્નેને જવા દીધા. પછી ઈંદિરાને ત્યાંથી દૂર જવાનું કહી, બાદશાહે ઉદેપુરીના મનને સંતોષ આપવાનું ચલાવ્યું. “તને જે કંઈ હતું તે કેવળ ખોટું હતું. કંઈક કારણથી બોલ્યો હતો. મારા મનમાં કંઈ પણ શક નહોતો. રોશનઆરા બેગમે ખોટાં કારસ્થાનો રચ્યાં. તેને સાડ લગાડવા માટે મેં તે બધું કયું છે. આંતું નહિ કર્યું હોત તો આજ રોશનઆરા બેગમ જે ધારે તે કારસ્થાન રચે. તેને છેતરીને કેટલાક દિવસ સુધી અહીં રાખવી જ્ઞેધએ. હાલમાં રાજપૂતો બગડ્યા છે, તેમને ટેકાણે રાખવા સુધી અને શહાજહાન જીવતો છે ત્યાં સુધી તેને શાંત રાખવી, નહિ તો દરબારના અને ચારે બાજુએથી આપણા ઉપર સંકટો આવી પડે, એટલા માટે તેને ત્યાં પણ જ્યાં દેવી ઉપયોગી નથી. અહીં દિલ્લીમાં જ રાખવી જ્ઞેધએ અને સલાળીને રાખવી જ્ઞેધએ. એક વખત રાજપૂતનાં હાડકાં નરમ કરીને તેનો કર દૂર કર્યા પછી, અહીંના અંત ગૃહમાં નજર દઈને તેના કાંટા ઉખેડી નખાશે.” એવું બોલીને ઉદેપુરીનું મન તેણે શાંત કર્યું. ઔરંગઝેબ બોલવાના કામમાં ઘણો મીઠો હતો અને તે જેટલો મીઠો હતો, તેટલી જ ઉદેપુરી બેગમ ઘણી ભોળી હતી. તથા બાદશાહનો પ્રેમ પણ તેના પર તેવોજ હતો. પોતાના પર બાદશાહનો આવો સદેહ થયો તેને માટે તેને

જોટલું મરવા જોટલું દુઃખ લાગ્યું, તેટલું જ જલદીથી હાલના તેના
 બોલવાથી તેનું મન શાંત પણ થયું. માત્ર રોશનઆરા બેગમે પોતાનાપર
 આ ભયંકર પ્રસંગ આણ્યો હતો, તેને માટે તેના મનમાં તેના ગિરે
 હજાર ગણો દ્વેષ વધ્યો. તેને માટે વેર શી રીતે-લઘ્ન અને ક્યારે લઘ્ન
 એવું તેને થવા માંડ્યું. આદશાહ ઉપરનો તેનો ગુસ્સો ક્યારનો ચાલ્યો
 ગયો હતો, અને તે અર્ધા કલાકમાં આદશાહને પહેલાંની પેઠે લાડથી
 બોલાવવા લાગી. રજપૂત રાજાઓને-તેમાંથી ઉદેપુરના રાજાસિંહને તથા
 રૂપનગરના વિજયસિંહને સારી રીતે સજા કરીને, રૂપમતીને પોતાના
 મહેલમાં લાવીને, તેને પોતાની દાસી કરીને, તેનો તથા મસાઉદનો નેકા
 દરાવવો જોઈએ, એ તેનો હસ્મેશનો ગણતો વિષય હતો. તે સંબંધમાં તે
 બોલવા લાગી. જ્યાં સૂધી તે થયું નથી ત્યાં સૂધી ઘરમાં ને ઘરમાં રાખી પોતાની
 નજીકને ચીડવીને ત્રાસ આપવો. અને તેણે, રોશનઆરા બેગમને રસ્તે હમણાં
 જનાર નથી એવું, આદશાહની પાસે કબૂલ કરાવ્યું. ખીછ વાતો કરતાં કરતાં
 તેણે આદશાહની પાસેથી ઇંદિરાને તથા તેના ભાઈને જરા પણ ત્રાસ આપશે
 નહિ, એવું કબૂલ કરાવ્યું તથા ઇંદિરા તરફથી તેના ભાઈનું મન વળા-
 વીને તેને આદશાહના આશ્રયમાં રહેવાને લગાડવાનો ઘાટ મેળવી આપીશ,
 એવું પણ તેણે પોતે ચાલ્યું. દુર્ગાદાસ એક વાર આપણા દરબારમાં
 રહે, તો ઘણું જ કામ થાય, એવું આદશાહને સ્પષ્ટ રીતે જણાયું. અને તે
 સાધવા માટે પ્રયત્ન કરવો. જો તે પ્રયત્નમાં સફલતા નહિ થાય તો પછી
 તેને દિલ્લીથી બહાર જવા દેવો નહિ, એવો નિશ્ચય તેણે કર્યો. આટલું
 બધું થયા પછી આદશાહ ઉદેપુરીના મહાલમાંથી ઉડીને સાદતખાનની
 મદદમાં ફોને મોકલવો, સૈન્ય ક્યાંથી કેમ એકઠું કરવું, તેના વિચારમાં લાગ્યો.

આ વખતે આદશાહી સૈન્યના ઘણા જ હાલહવાલ થયા હતા. અને
 રાજાસિંહની તરફનો લશ્કરનો ભરાવ દહાડે દહાડે ઘણો જ વધ્યો છે, એવા
 સમાચાર ઉપરાસાપરી મળતા હતા. તેથી આદશાહને ઘણી ધાસ્તી લાગી હતી.

એ પ્રમાણે સર્વ વ્યવસ્થા થઈ, પરંતુ ઔરંગઝેબની ઇચ્છા પ્રમાણે
 દુર્ગાદાસ તેના આશ્રય તળે મનસખદાર અથવા મુખેદાર થઈને રહેવાને કબૂલ
 થતો નથી, ત્યારે આદશાહે તેને સખ્ત કેદમાં રાખવાનો વિચાર કર્યો.
 ઉદેપુરી બેગમની તરફથી, ઇંદિરાનું મન વળવવાને માટે પણ ખટખટ કરી,
 પરંતુ ઇંદિરા પોતાના ભાઈને પોતે આવું ભલતું કંઈ કહેનાર નથી
 એવું સ્પષ્ટ કહ્યું. ઉદેપુરી બેગમને તેને માટે ખરાબ લાગ્યું, પરંતુ હમણાં
 તેને ઇંદિરાનાપર ગુસ્સો આવ્યો નહિ. હવે તેનાપર ગુસ્સો આવવો એ
 મુદ્દલે શક્ય નહોતું. એકલી ઇંદિરાના વિષે તેના મનમાં કૃતજ્ઞતા ભરીરાખી હતી.
 આદશાહે એક વાર ઇંદિરાને પણ કેદમાં રાખીને તેનો છળ કરવો, તેથી

કદાચિત તેનો લાભ વળે, તો વળે એવું સૂચવ્યાથી ઉદ્દેપુરીએ તેમાં મનાઈ કરી અને ત્યારથી તેને એક ક્ષણ પણ પોતાની પાસેથી દૂર થવા દીધી નહિ. તેના મનમાં એવું આવ્યું કે, પોતાની નજરથી આડી થઈ કે, બાદશાહ તેને ઉપાડીને કેદમાં નાંખીને પીલશે. તેમાં કંઈ પણ ફેર પડનાર નથી. તેના સિવાય ખીણ એક ભ્રાતિ હવે ઉત્પન્ન થઈ કે, રોશનઆરા બેગમ ઇંદિરાપર ઘણી અદેખાઈ કરવા લાગી. બાદશાહના મનમાં લયકર સંશય તથા અસર ઉત્પન્ન કરીને, પોતે ઉદ્દેપુરી ઉપર સંકેત આપ્યું, છતાં તેમાંથી તેને ઇંદિરાએ પાર પાડી અને પોતાની ફળેતી કરાવી, એથી રોશનઆરા બેગમ પણ તેનાપર એકસરખા બળતી હતી, અને તેણે એવો નિશ્ચય કર્યો હતો કે, આ ઇંદિરાને સારી સજા કરવી. આ તેનો નિશ્ચય મસાઉદના કાનપર આવ્યો અને તે હવે ઇંદિરાનો ઘણો જ બંદા ગુલામ બનેલો હોવાથી તેણે તો તેની સંભાળ માટે આંખમાં તેલ નાખીને જાગતાં રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો. પણ તેણે પોતાની માલકણીને પણ તે બધું જણાવ્યું. ઇંદિરાને તે સંવળ પહેલેથી જ જાણવામાં આવ્યું હતું. તેથી તે ઘણી જ જાગ્રત હતી. એવી રીતે એકંદર બાદશાહના જનનાખાનામાં ઘણી જ ખટપટનો પ્રકાર ચાલેલો હતો, તેમાં હવે વળી બાદશાહના મંદવાડથી ત્રીણ એક જ આગળ-આગળ વધતી હતી તે બાદશાહની છોકરી હતી. પોતાની પુષ્ટનું અધિકારપણું ધાતું ઝાણું થવાથી તે તેને પસંદ પડ્યું નહિ અથવા ખમાયું નહિ અને બાદશાહપર તેનું વજન વધારે પડતું ચાલ્યાથી તે પણ જનનાખાનાના ધૂમાડામાં દાખલ થઈ, તે એક ખીણ લડાઈ જ જનનાખાનામાં શરૂ થઈ હતી. ઔરંગઝેબની પણ તે દિવસમાં ઘણી જ ખરાબી થઈ હતી, તેથી તે ચિંતાતુર થયો હતો, એવું કહીએ તો ચાલે બહારથી લશકર મોકલવાની માગણી અને જનનાખાનામા રોજ કંઈ બલા. આવી રીતે એકંદર પ્રકાર ચાલુ હતો, તેટલામાં એક દહાડો સવારે ઇંદિરા એકાએક ઉદ્દેપુરીના જનનાખાનામાંથી જતી રહી. સવારે ઉદ્દેપુરી ઘણી જ મોડી ઉઠતી હતી, પરંતુ તેનો નિત્ય ક્રમ એવો હતો કે જાગ્રત થતાં જ ઇંદિરાને તેણે હાંક મારવી અને ઇંદિરા તેને પોશાક વગેરે પહેરાવવામાં મદદ આપતી. તે પ્રમાણે તે દહાડે હાંક મારી, પરંતુ ઇંદિરા આવી નહિ તથા તેણે હા, આવું છું એમ પણ કહ્યું નહિ. ચાર પાંચ હાંકા મારી, પછી ઉદ્દેપુરીને કંઈક આશ્ચર્ય કારક સદેહ આવ્યો, તેથી તેણે પોતાની દાસીને હાંક મારી ઇંદિરા ક્યાં છે તે પૂછ્યું. ઔરલે તેણે કહ્યું કે અમને માલમ નથી, એવો જવાબ મલ્યો, તેથી ઉદ્દેપુરીને ગુસ્સો થવાથી તેઓને સજા કરી. પછી પોતે ઉડી અને દોડતી જઈને ઇંદિરા જ્યાં સૂતી હતી ત્યાં તેણે

જોયું ને તે બિછાનાપર ઇંદિરા નથી માત્ર બિછાનું ઘણું જ રોળાઈ ગયલું હોઈ. તેથી એ પ્રકાર થું છે એવું મનમાં આવીને તે વધારે ડરી. પોતાના ડર પ્રમાણે કોઈ પણ તેને બળજોરથી લઈ ગયું હોયું જોઈએ એવું તેના મનમાં આવ્યું. બાદશાહે તો તેમ કંઈ હશે અથવા રોશનઆરા બેગમને કંઈક લાગ મળ્યો હશે, એવું તેને લાગ્યું. મસાઉદને બોલાવીને પૂછવાનું કંઈ. મસાઉદ ક્યાં પણ જણાયો નહિ, શોય કરતાં તો ઇંદિરા નથી એવો ધુમાટો થતાં જ તેને શોધવા માટે ક્યાં પણ ગયો હશે એમ સમજાયું, મસાઉદ તેને જ માટે ગયો હશે. તેને માટે ઉદ્દેપુરીને શક નહોતો. કારણ તે તેનાપર દ્રાઈ જાનતો પ્રેમ કરે છે તે ઉદ્દેપુરીને અજાણ નહોતું.

ઉદ્દેપુરીએ બધી તરફ દારી અને ખોજ મોકલ્યા, પરંતુ ઇંદિરા અમુક વખત હતી અને અમુક વખતે તેને અમુક જગાએ જોઈ હતી, એવું કોઈએ પણ કહ્યું નહિ. બાદશાહ તે રાતે ઉદ્દેપુરીના મહેલમાં નહિ આવ્યાથી ઉદ્દેપુરી જલદીથી ઉઘી ગઈ. અને પછી તેણે ઇંદિરાને તું જાહે સ્ એવું કહ્યું. ઇંદિરા પોતાના બિછાનાપર પડી હતી, તેને માટે કંઈ પણ શકા આવી નહિ. કારણ કે બિછાનું ઘણું ચુથાયલું જણાતું હતું. એટલું જ નહિ પણ કોઈએ તેને અચાનક ઉપાડીને લઈ જતાં તેણે ધડપછડ કરવાના કારણથી પથારી ઘણી ચુંથાઈ ગયલી હોવી જોઈએ. કોઈ પણ દેવો દેવને તેને લઈ ગયા હશે એવી ઉદ્દેપુરીના મનની ખાત્રી થઈ. પરંતુ કોણ લઈ ગયું અને ક્યાં લઈ ગયું અને તેનું શું કંઈ, તેનો હવે શોધ શી રીતે લગાડવો ?

પ્રકરણ ૩૨ મું.

શામળ પંડિત પત્ર આપે છે.

પાછળ ૨૮ મા પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે શામળ પંડિત અને તેના સોબતી સિલ્લો પેલા અપગ માણસને ત્યાંજ પડતો મુકી આગળ આલવા લાગ્યા. પંડિતજી તો પોતાના નિયમ પ્રમાણેજ ચાલતા હતા, અને ગમ્મત કરતા હતા, તેથી સિલ્લોને તો ચાલતાં રસ્તો જણાતો જ નહિ. આવી મજામાં ચાલતાં ચાલતાં તેઓ ઉદ્દેપુરથી એકાદ મુકામને છેટે આવી પહોંચ્યા. હવે બીજે દિવસે તો જાણે ઉદ્દેપુર પહોંચી જ જવાશે એમ જાણી સિલ્લ નાયક પંડિતજીને કહ્યું “પંડિતજી ! હવે અહિં ચોર ઘુસાઈ વાટપાકુ વિગેરે એવા કોઈ લોકની ધારની નથી. માટે હવે

તો અમે બધા આપની રજા લઈશું. આપની સાથે એકાદ બે લિલ્લોને આપીશું તે આપને ઠેક ઉદ્દેપુર પહોંચાડી જશે,” આ સાંભળતાં જ પંડિતજી તો જરા ગભરાયા ખરા, પણ બહારથી જણાવતાં બોલ્યા, “ત્યારે શું ચોર ચોરથી જ માફ રક્ષણ કરવા તમે આવ્યા હતા? કે રામના પુત્રની સાથે જેમ રસાલો હોય છે તેમ મારી સાથે પણ રસાલા તરીકેજ આવ્યા હતા? માફ રક્ષણ! માફ રક્ષણ કરવાને હું ક્યાં અસમર્થ છું? આમ જ ને મને ખબર હોત તો તો તમને સાથે લેવાનું કહેત જ નહિ, સમજ્યા ને! તમે મને કેવો સમજો છો? મને શું બહીકણ બિલાડી જાણો છો કે શું? વાહવા, જાણે તમે જ મોટા શરવીર! આ જોઈ કે મારી તલવાર; આ વડે કમતીમાં કમતી આજ સૂધી, સત્તર તો વાઘ, અઢાર કુકર, પંદર વીસેક સિંહ, પાંચ પચીસેક ચિત્તા, પચાસેક પણ આ બધી આત્મ-સ્થાવા તમારી પાસે કરવાથી શું ફળ? મારે જાઓ, જાઓ, મારા ભાઈ, બેલતાં જરા શરમાવું તો હતું.

સિંહ તલપત હે આલહામે, ઘોડા કાબુલ કદહાર,
વીર તલપતહે આલહામે, ઝસકે હાથ પડી તલવાર.

આ બહેત વારવાર બોલી, પંડિતજી કહેવા લાગ્યા, “અરે જરે મારા ભાઈ! જા, તારે અને તારાં માણસોને જવું હોય તો ખુશીથી જાઓ. તમારે મારી કાંઈ ફિકર કરવી નહી. હું છું ને મારી તલવાર છે. જેઉ તો ખરો, કેની માએ શેર ચુકે ખાધી છે કે મારા સામે આવી શકે?” પંડિતજી તો હાથમાં તલવાર લઈને ઉભા અને પેલા બધાને જાઓ જાઓ કરવા લાગ્યા. એટલામાંજ પાછળથી કાંઈ ઘોડાની ખરીનો અવાજ આવતો હોય એમ જણાયું. ચારે તરફ કાન માંડી આમ તેમ પંડિતજી જુએ છે તો કેટલાક મુસલમાનો આવી દૂરથીજ એમને ઘેરી લેતા હોય એમ જણાયું. પછી તો પંડિતજી શું પુછવું? પંડિતજીના હાથમાં તલવાર ન્યાં ને ત્યાંજ રહી ગઈ. શરીરમાં જાણે કે પ વાયુ થયો હોય એમ દેખાવા લાગ્યું. જેતાની સંગાથેજ પરસેવાથી સ્નાન કરી દીધું. થોડીવાર પર નીકળતા શરવીર ઉદ્દગારે તો કાણ જાણે ક્યાંએ જતા રહ્યા, અને પંડિતજી તો આસ્તે રહીને પેલા લિલ્લ નાયકની પ્રછવાડે જઈને લપાઈ ગયા. વાંચનારને જણાયું હશેજ કે આ મુસલમાનો કાણ હતા? શામળ પંડિત તથા તેના સોબતીઓને જેતાની સાથે આ મુસલમાનો તો “દીન દીન” બોલી એમના ઉપર દુટ્ટી જ પડ્યા. “આ તે નવી પીડા ક્યાંથી આવી?” આ વિચારમાં જ થોડી વાર તો લિલ્લ લેકો પડી જઈ સ્તબ્ધ થઈ ગયા હતા. પણ મુસલમાનોની રણ

ગર્ભના સાંભળતાંની સાથે જ એક પક્ષની તલવારે ચમકવા લાગી. લિલ્લ લોકો તો આવા પ્રસંગને માટે કેળવાઈ જ રહેલા હતા એટલે એ લોકો તો પેલા મુસલમાનોને શાની દાદ દે ? એકેકે લિલ્લે બંને ત્રણ ત્રણ મુસલમાનોને સુવાડી દીધા; અને આ નાની સરખી લડાઈનો થોડી જ વારમાં અંત પણ આવી જશે એમ જણાયું. “હવે આપણું શું થશે ?” એ વિચારમાં આપણા પંડિતજી તો ધાભરા ધાભરા આમ તેમ જોતા હતા. જે લિલ્લની પછવાડે એ ભાઈ સાહેબ લપાઈ રહ્યા હતા તેણે ધાણુંએ આશ્વાસન કર્યું પણ પંડિતજીને તો કંપ મટ્યો જ નહિ. છેવટે પેલા લિલ્લે મોટો ઘાટો પાડી ધમકાવીને કહ્યું, “ખબરદાર, જો અહીંથી ખસ્યો છે, તો પહેલો તો હું જ તારા બે ભાગ કરી નાંખીશ.” આ શબ્દો સાંભળતાં જ પંડિતજીનાં તો પોતીયાં છુટી ગયાં, શરીર થરથર થવા લાગ્યું, પણ ભયના માર્યા કાંઈ ખસી શક્યા નહિ. આણી તરફ પેલા આવેલા પચાસ મુસલમાનોમાંથી પાંચેક પણ સંદેશો લઈ જવા રહ્યા નહતા. મુસલમાનોના આગેવાનને લિલ્લ નાયકનો પહેલો જ ધા પડતાં એ તો ઘોડા ઉપરથી ચઢી ખાઈ, નીચે પડ્યો, તરત જ લિલ્લ લોકો “જય અંબે માતકી”ની ગર્જના કરી ઉઠ્યા, અને તે સાંભળતાં જ પાછળના મુસલમાનો પૈકી જેનાથી નસાયું તે તો નાશી જ ગયા. બાકી રહેલા પૈકી બધાએ લિલ્લોને હાથે પૂરા થઈ ગયા. શામળ પંડિતને હાથે રૂપમતીનું દુત્તવ પૂર્ણ કરાવી તેમને યશ અપાવો એવી પરમાત્માની ઇચ્છા હશે જ, તેથી આવું અનુકૂળ પરિણામ આવી ગયું. જેટલા મુસલમાન જમીન દોસ્ત થઈ ગયા હતા, તે તો હવે ઉઠે એમ હતું જ નહિ. લિલ્લ નાયકની રણગર્જના સાંભળી પંડિતજી તો ભયના માર્યા ક્યાં ને ક્યાંએ મુડીવાળી વટાણા વાવી ગયા, તેનો કાંઈ પતો જણાયો નહિ. આખો મહાસાગર તરી જઈ માત્ર ખાળોચીઆમાં જ કુર્બાના વખત આવ્યો હોય એમ અન્યું. આખો પ્રવાસ નિર્ભયપણે કરી આવ્યા બાદ છેક ઉદેપુરની જ પડોશમાં આવી, પંડિતજી ગુમ થયા, એ જોઈ લિલ્લો તથા તેનો નાયક ધાણું દુઃખ પામવા લાગ્યા. નાયકે ચારે બાજુએ હોકો મરાવી જોઈ, પણ પંડિતજીનો તો પતો જ નહિ. પંડિતજી તો ભયના માર્યા નાહા તે છેક લાંબે એકે જાડની બખોલમાં જઈને ભરાઈ ગયા હતા. બંધીકમાં ને બંધીકમાં પંડિતજીને દાંત ખીલી પડી ગઈ હતી. લિલ્લ નાયક તો વિચારમાં પડી ગયો કે પંડિતજી જડયા વગર ત્યાંથી ખસવું પણ ફીક નહી. પણ પંડિતજી તો એવી ગબરડી મારી ગયા હતા કે પૂછવાની વાત જ નહિ. પણ જાડની બખોલમાં ભરાઈ જોડેલા પંડિતજીથી ત્યાંએ બેસી રહેવાયું નહિ.

રાજસ્થાનમાં આપ જ એક નરવીર રહ્યા છો કે જેણે પોતાના કુળની કીર્તિને સૂર્ય સમાન જ અમ્લાન રાખેલી છે, તો આપ જ આપનું વિરદ પાળશો. આ પત્રિકા વાંચી જોવાથી મારે આધક નિવેદનની આવશ્યકતા રહેનાર નથી. એ પત્રિકા આપવા સારૂ જ મને અહીં મોકલવામાં આવ્યો છે. માટે, કૃપા સાગર, પત્રિકા વાંચી આ દીન સેવકને આભારી કરો.”

આટલું બોલી શામળપડિતે રૂપમતીવાળી પત્રિકા હાથમાં લઈ, અન્ને હાથ જોડી. વીરાવેશમાં આવી જઈ, નીચેનું કવિત બોલવા લાગ્યો.

“મોહુ નિર્બલ બલન કોઈ, કહું બેદન કાય,

હું સ કોમે અલસીયો, કાગ ક્યંઈ મડલાય

મેરો તો કહુ નાય બીગરે, બિરદ તુમારો જાય

આ પત્રિકા અહિં બધાના દેખતાં વાંચવા સરખી નથી. કૃપાનાથ ! આપના ખાસ અવાસમાં જઈને વાંચશો. જે હાથવતે એ પત્રિકા લખાઈ છે તે હાથનું ગ્રહણ કરવા આપ જ યોગ્ય નર છો. જો આ વખતે આપ આપનું બિરદ રાખશો નહિ તો તે હાથ પોતાનો અને પોતે જે શરીરનો ભાગ છે તે શરીરનો નાશ કરશે જ. મુગલનો સ્પર્શ મરણાંતે પણ થવા દેનાર નથી. સૂર્ય અને ચંદ્ર જેવા ઉત્તમ કુળમાંથી જન્મ પામવાનું અભિમાન ધરાવનાર કોઈ પણ રાજપૂત તેનું રક્ષણ નહિ કરી શકે તો રાજપૂતોની વહુ દીકરીઓને મુગલો ઘેરો ધાલી દેઈ કરી પોતાને ઘેર લઈ જશે એવી જ આજકાલની સ્થિતિ થઈ પડી છે સવાર સાંજ પૂર્વજોનાં પરાક્રમનું વર્ણન કરનાર ભાટ લોકો તો માત્ર એક મોજને માટે જ વર્ણન કરે છે. પણ આ વર્ણન તેવું ક્ષુલ્લક નથી એમ માનજો. આથી વધારે હવે મારે કાંઈ નિવેદન કરવાનું નથી.”

આટલું બોલી પંડિતે પેલી પત્રિકા મહારાજ રાજસિંહના સિહાસન ઉપર નાંખી દીધી અને પોતે હાથ જોડીને સામો ઉભો રહ્યો. દરબારીઓ તો એકમેકના સામુ ટગર ટગર જોઈ જ રહ્યા. આ તે શી વાત હશે, તેની કલ્પના તેઓ તરત કરી શક્યા નહિ, થોડીવાર સૂધી તો પત્રિકા હાથમાં જ ઝાલી રાખી, પડિતજીના સામુ રાજસિંહ જોઈ રહ્યો. આદ દરબાર બરખાસ્ત કરી તુરત પોતાના એકાંત અવાસમાં શામળ પંડિતને લઈને આવ્યો ગયો. અંદર જઈ પત્રિકા ઉઘાડીને જોવા લાગ્યો.

પતિઆ લિખત મેરિ છતિઆ ફટત હૈ કલમ ન કંઈરત હાત,

હુમિન આલમગિર કપટ ક્ષાઓ ઔર મિલી મેરિ માત.

આટલી એજ લીટીઓ વાંચતાં જ રાજસિંહને શું ને શું થઈ ગયું હોય એમ જણાયું. બેદયુક્ત નિઃશ્વાસ મૂકી આગળની લીટીઓ વાંચવા માંડી.

એક નિમક્રી દીલ ન કિયો નદવ લ્યાને સાથ;
ઉદયપુર રાજપદમદરસન બિન નિકસ પ્રાન યદ નત.
મેં આપનો મન દાન રહી હું ઔર કુશ્વ ન સુવાની;
તેરે બિરદકો લોગ હસેગે સમે ગદ નહિ આની

એટલુ વાંચી વળી રાજસિહ કેટલીકવાર સુધી ચુપ બેસી રહ્યો.
પત્ર સામું નેધ ન શકવાથી કાગળમાંથી નજર કાઢી લઈ, શૂન્ય વૃત્તિથી
બીજે જ દેકાણે નેધ રહ્યો. પછી શામળ પંડિતના સામું નેધને બોલ્યો,
“પંડિતજી! આ પત્રિકા તમને કાણે આપી?”

જરા હસીને શામળ પંડિતે જવાબ દીધો, “મહારાજ, જેણે લખી
છે તેણે જ આપી છે. આપના આગળ એનું શું વર્ણન કરું?” એમ
બોલી નીચેનું કવિત્ત બોલવા લાગ્યો.

અચક મચક પગ ધરત લચક ગત શોભા બરાબી ન બધ,
હે રૂપ રંગમે જગડે લલત તપસી રૂપમતી બાધ;
હનિયાં પેસો પૈ ચક્ર અધર દાડમસી દંતલસાધ,
ત્રીપક્સી નાસિકા ઝિલે નૈને બિચ બૂટ્ટીકી શોભા કાધ;
ચેલિ અરજ સુણો ઉદયપુરવાસી, રાજસિહ દરસકી પ્યાસી

પંડિતજીએ પોતાના મોઝકા સ્વભાવ પ્રમાણે જ રૂપમતિનું વર્ણન
કરી દેખાડ્યું, પણ રાજસિહનું ચિત્ત તે તરફ લાગ્યું જ નહિ. એ તો
પોતાના હાથમાંની પત્રિકા તરફ જ નેધ રહ્યો હતો.

હે શેરિ દિનોકી અવધ મહારાજ હુમ્મન ડાહલ ગલ ફાસી,
મેં ધક તિહારો પ્યાન ઉદયપુર અવો ચહ તુમરી ફાસી;
બિલકુલ નહિ ચૈન ચિત્તમે હોત બહુત ક્હાસી,
તુમ આયે બિન મહારાજ રાજપૂતકી હોય બિરદકી હાસી,
ક્યોં રાજપૂત સખ મર ગયે નહિ બિરદકી કનકો લાન,
મેં ફાસી તુમરી ઘેર લિનઓ અવધ ન કર અબ મહારાજ;
હંસીકો કાગ લેત હૈ હરનીકો ક્યુ. જમુક લિનય,
રાજપૂતકી ફુરરીકો કર ક્યુ મોંગલ દુષ્ઠ ખયાય.

પત્રિકા વાંચી રહેતાં જ રાજસિહ બોલી ઉઠ્યો. “ન્યાંસૂધી આ
શિસોદીયા કુળના બાળકમાં પ્રાણ છે ત્યાંસૂધી તો રજપૂત કન્યાને
મુગલ હાથ અડકાડી શકશે જ નહીં. શું હસનાં બાળકને કાગડો લઈ
જશે? શું મૃગ બાળ તે રીંછડાના હાથમાં આવશે? ત્યારે તો પછી આ
દેહ ધારણ કરવો વૃથા જ છે. પંડિતજી! તમે હવે નિર્ભય રહો. એમ જ
સમજે કે તમારા માલીકની છોકરીને આ શરીરમાં પ્રાણ છે ત્યાંસૂધી
તો મુગલો હાથ પણ અડકાડી શકશે નહીં. આજથી દશ દિવસની અંદર
તમારી રૂપમતીને મુગલોના હાથમાંથી છોડવી જ બાજુજો. મહારાણા

પ્રતાપસિંહના કુળમાં જન્મ લઈને જે એવા કામમાં આ શરીરનો ઉપયોગ નહીં થાય તો જન્મ એજે જ ગયો જાણવાનો. પડિતજી, ઘણું જ સોફ્ટ થયું કે તમે આ પત્રિકા લઈને આવ્યા. બાદશાહ હમણાં ઘણો મદમાં આવી ગયો છે, મદમાં કેવળ અંધ જ બની ગયો છે, પણ હું એની આંખો ઉઘાડીશ. આલમગીરના કાન ઉઘાડવા માટે મેં જ્યારે એને કાગળ લખ્યો ત્યારે તેનો જૂદો જ અર્થ લઈ, મારા જ ઉપર બળવા માંડ્યો છે, કાંઈ હરકત નહીં. એનો રસ્તો આપણે પકડવો નથી. એ જ એની મેજે આપણા ઉપર જ્યારે ચઢી આવે ત્યારે આપણે આપણી તૈયારીમાં રહેવું, એમ જ હું આજ સૂધી ધારતો હતો. પણ હવે તો પેલી પત્રિકાએ વિચાર ફેરવી નાંખ્યો છે. હું માફ પોતાનું જ સૈન્ય લઈને આવું છું, એટલું જ નહીં પણ મારા ખીજા સરદાર માંડ-લિંકાને પણ પોતાનાં માણસો લઈ ત્યાં આવી પહોંચવા હુકમ મોકલી દઉં છું. આજ સૂધી ચુપ થઈને બેસી રહ્યો. હવે ઘણું જ થઈ ગયું, હવે તો માત્ર એક ધાના એ કટકા કરી નાંખવામાં જ ડહાપણ છે. હવે બીજાને બેસી રહેવું કામનું નથી, હું કાંઈ એનાથી ડરતોએ નથી, હવે તો જે હોય તેનો જલદીથી મોક્ષ કરી જ નાંખવો. પ્રથમથી જ ગળ વિજયસિંહને સહાય આપવા આવનાર હતો જ. પણ મેં લખેલા પત્રથી એના કાન ઉઘાડી એનો છદ છોડી દે છે કે નહીં ? તેની જ વાટ જોતો હતો. પણ હવે તો આ પત્રિકા જોઈને ઘડીએ બેસી રહેવાનો નથી.”

રાણા રાજસિંહ આટલું બોલીને પંડિતના સામું જોવા લાગ્યો, એટલે પંડિત હાથ જોડી બોલ્યો, “મહારાજ, મને તો ક્યારનીએ ખાતરી હતી કે, આપ આવો જ નિશ્ચય કરશો. ક્ષત્રીય કુલહીપકને આવે વખતે ખીજા શું કરવું ઉચિત છે ? આપનો આવો નિશ્ચય થઈ ચુક્યો છે ત્યારે હવે આજ્ઞા હોય તો ધીરજ રાખવા પુરતા સમાચાર ત્યાં મોકલી દઉં. સમાચાર લઈ જનાર દૂત મારી પાસે તૈયાર જ છે.”

“બેશક, બેશક, મોકલી દો. પડિતજી, તમે જાણો છો કે કરેલા નિશ્ચયમાંથી તલમાત્ર પણ શિમોદીયો ફરી શકે ? હવે કાં તો રૂપ-મતી ઉદેપુરની મહારાણી થાય છે જ કાં તો રૂપનગરમાં સુગલો સાથે યુદ્ધ કરનાં આ શરીર ત્યાં જ પડે છે. પંડિતજી, હવે તમે પધારો. રસ્તાના થાકથી તમે ઘણા જ શ્રમિત થયા હશે, માટે જાઓ, અને વિશ્રાંતિ લ્યો. મારે પણ સૈન્યને તૈયાર કરવા, તબીબી કરવાની છે તથા તે પૂર્વે ગુરૂ મહારાજની આજ્ઞા પણ લેવાની છે.”

પંડિતજીએ પોતાને મુકામે જઈ, ઉપલા વૃત્તાન્તનો સવિસ્તર પત્ર લખી, બળી સિંહને આપ્યો, અને તેને ખાસ તાકીદ કરી કે, તારાથી

જેમ બને તેમ જલદીથી જઈ, તારા માલિકનેજ હાથોહાથ પત્ર આપજે. કાગળ હાથમાં આવતાં બળી લિલ્લ લાંથી પવનવેગે નીકળી પડ્યો. બળી લિલ્લે નિશ્ચય કર્યો હતો કે, પત્ર પોતાના માલિકને જેમ બને તેમ જલદીથી પહોંચાડવોજ જોઈએ અને તેથીજ પોતાની ત્વરાનો ઉપયોગ કરતો ચાલ્યો. પણ માણસનો નિશ્ચય હમેશાં પાર પડેજ છે એમ કાંઈ ખાસ નિયમ નથી. કંઈ વખતે કેવું વિદ્ય આવી પડશે? તે કહી શકાતું નથી. ઉદ્દેપુરથી નીકળી બળી લિલ્લ, જ્યાં મુગલો તથા લિલ્લોની ઝપાઝપી થઈ હતી, ત્યાં આવ્યો, અને પોતે તો પોતાના જ વિચારમાં આસપાસ જોયા વગર ચાલ્યો જતો હતો, એટલામાં પાછળથી કાંઈએ એના શરીર ઉપર મોટા જબરા બે ફટકા લગાવ્યા. એક માથા ઉપર અને બીજો વાંસા ઉપર લાગ્યો. બળીને એમ સ્વપ્ને પણ કલ્પના નહોતી કે, આમ કાંઈ ઓચિન્તું આવીને તેને મારશે. પાછળ ફરીને જુએ છે તો બે જણા તેના શરીરપર ધસી આવતા જણાયા. બળી પોતાની તલવાર હાથમાં લઈ તેમના ઉપર ધસવા જતો હતો જ, પણ માથામાં વાગેલા ફટકાથી ધણું લોહી નીકળી ગયું હતું તેથી તે ચક્રી ખાઈ નિશ્ચેષ્ટ થઈ ભોંયપર પડ્યો. પેલા માણસોને એના શરીરનો ઝાડો જોતાં જ પત્ર જણાઈ આવ્યો. આ ધસી આવતા માણસ કોણ હતા? તે તો વાંચનારને જણાવું જ હતું. ઉદ્દેપુર આવતાં, શામળ પંડિત અને તેના સાથીઓ ઉપર હલ્લો કરી હાર ખાઈ ગયેલા મુગલોમાંના જ તેઓ હતા. તેમનો આગેવાન પડ્યો ખરો, પણ છેક મરી નહોતો ગયો. પંડિતજીના લિલ્લો વિજય કરી ઉદ્દેપુર તરફ ચાલ્યા ગયા બાદ, પેલા નાસી ગયેલા માણસો ત્યાં આવ્યા અને પોતાના સરદારને ત્યાંથી ઉચકી બીજી જગ્યાએ લઈ ગયા. સરદાર જરા શુદ્ધિમાં આવતાં જ, તે જગ્યાની પકી ચોકસી રાખવા તેણે ત્યાં બે ચાર માણસો મુકી દીધાં. શામળ પંડિત કોઈનો પણ પત્ર લઈને ઉદ્દેપુર જાય છે, એટલે તેનો જવાબ પાછો આવવાનો જ. એ જવાબ લેઈ જનાર માણસ પાસેથી ગમે તેવી રીતે કાગળ છીનવી લઈ, તે સાદતખાન તરફ પહોંચાડી દેવો, એવી તેઓને આજ્ઞા મળેલી હતી. આવી આશામાં બેસી રહેલા પેલા મુગલોની આશા આખરે સફળ થઈ ખરી. શામળ પંડિત જાતે નહિ આવે તોપણ એની સાથેના લિલ્લોમાંથી કાંઈ પણ માણસ જવાબ લઈને જશે જ. માટે જનારો લિલ્લ એ મંત્રણી પૈકીનો જ હશે, એમ ધારી પેલા પહેરો કરનાર તેના ઉપર ધસ્યા અને તેને બેશુદ્ધ કરી નાંખી તેની પાસેનો પત્ર લઈ લીધો. આ પત્ર હાથમાં આવતાં જ તેઓ સાદતખાનની છાવણી તરફ જવા નીકળી પડ્યા. રસ્તે જતાં વચમાં કાંઈ પણ હરકત ન પડવાથી

ધીમે ધીમે બહાર નીકળ્યા અને આમ તેમ જોવા લાગ્યા. એટલામાં એમનું નામ દેઇ જુમ પડતો એક લિલ્લ તેમની પાસે દોડતો દોડતો આવી પહોંચ્યો. બહીતે બહીતે તેની હાંકાને જવાબ તો આપ્યો, પણ આવનાર લિલ્લ જ હશે અને મુગલ તો નહિ હોય એવી શંકા આવતાં જ પાછા ઝાડની બખોલમાં ભરાઇ પેઠા. અવાજ તો આવ્યો પણ પંડિતજી તો જણાયા નહિ. એવું જોઇ લિલ્લને તો મોટી અન્યથી લાગી. ઝાડની પાસેથી જ અવાજ આવેલો જોઇ લિલ્લે બાણ્યું કે, ઝાડની આસપાસ અગર અંદર કોઇ પણ ભરાઇ બેઠું હશે. એમ ધારી તે ઝાડની ચારે બાજુએ ફરી તપાસ કરવા લાગ્યો. પણ પંડિતજીને હજીએ ખાત્રી થઇ નહોતી કે આવનારો મુગલ નહિ પણ લિલ્લજી હશે. તેથી એને ગમે તે પ્રકારે ટાળવા માટે લિલ્લ આમ જ્ય તો પંડિતજી પેલી તરફ ભરાઇ જાય. આવી સતાકુકડી કેટલીક વાર સૂધી આપણા પંડિતજી રમ્યા તો ખરા. પણ જે માણસ ખાઇપીને જ પછવાડે લાગેલો તેને ક્યાં સૂધી ટાળી શકે. છેવટે પંડિતજી તો પકડાઇ ગયા. પેલા લિલ્લે એમને પકડીને પોતાના નાયક પાસે આણ્યા કે તરત બધા “પંડિતજી, તમારા વાઘ, સિંહ, ચિત્તા, કુતરાં, બિલાડાંના શિકારની વાત તો પૂરી કરો,” આમ બોલી એને ખુબ ચીડવવા લાગ્યા. લય રહિત થયેલા જોઇ આપણા પંડિતજી પાછા શરમાં આવી ગયા. લિલ્લના નાયકની પાસે જઇ, પંડિતજી હવે તેને કહેવા લાગ્યા. “સમજ્યાને ભાઇ, નાહા તેને તો નાશવા જ દ્યો. તેમની પુરે પડવાની જરૂર નથી. પણ આ જે એમનો આગેવાન સરદાર છે, તેને પકડીને આપણી સાથે લઇ લ્યો. એ કોઇ પણ મોટો માણસ હશે. માટે એને ઉદ્દેપુરના દરબારમાં લઇ જઇ હાજર કરી દઇએ. આવો કેદી મળી ગયો છે તેનો કોઇ પણ વખતે ઉપયોગ થઇ શકશે જ.” પંડિતજીનું આવું મતસદીપણાનું ભાષણ લિલ્લોને ગમ્યું હોય એમ લાગ્યું નહિ. તેથી એ સરદારને ત્યાં જ પડતો મૂકી બધાએ પાછું ચાલવા માંડ્યું. પેલા મુગલો અને એમનો સરદાર તો ત્યાં જ પડ્યા હતા. શામળ પડિતને તો એમજ થઇ રહ્યું હતું કે હવે ઉદ્દેપુર શી રીતે જઇ પોહોંચ્યું. તેમ લિલ્લોને પણ તેવું થઇ રહ્યું હતું કે ક્યારે પંડિતજીને ઉદ્દેપુરમાં લઇ જઇ કુશળ ક્ષેમ મુકી દઇએ. એટલે એક પક્ષની ઉતાવળથી પંડિતજી તો તરત જ ઉદ્દેપુરમાં આવી પહોંચ્યો. નાયકે બધી લિલ્લને પંડિતજીની તેનાતમાં સોંપી રજા લીધી. પંડિતજીને પાછા જવું હોય તો રાજસિંહની જોડે જ જવાનું હતું અને તે જો ન જાય તો પંડિતજી પણ રૂપનગર ન જતાં ત્યાં જ રહે, તથા ત્યાંની સર્વ હકીકત પેલા બધીને લખી મોકલે, જે લખ તે પોતાના નાયકને આપે, અને નાયક પેલા પ્રથમના માણસને

પ્રહોંચાડી દે. એવી જ સર્વ ગોઠવણુ પ્રથમથી કરી રાખી હતી. રૂપનગરમાં જે ખખર કરવાની તે પેલો પ્રથમનો જ માણસ પોતાના અલૌકિક સાધનથી કરનાર હતો. વારંવાર માણસોની નકામી આવજનથી કોષક વખત ગમે તેવું પરિણામ થઈ જોડે, તેથી સર્વ ગોઠવણુ પ્રથમથી આવી કરી રાખી હતી. તેમ શામળપડિત રૂપનગરના કિલ્લા ઉપર જઈને એ શું ધાડ મારે એવા હતા? તેથી એના કરતાં તો ઉદેપૂરમાં જ રહેતો સાહે. શામળ પડિતને જે કામ કરવાનું હતું તે કર્યા પછી તેમને કાંઈ વિશેષ કરવા સરખું હતું નહિ. દુધથી દાઝેલો છાશ પણ ડુંકીને પીએ તેવા પંડિતજી જે રસ્તે આવતાં મરણુ ધાંટીમાં આવી પડ્યા હતા તે રસ્તે હવે કદીએ પગ મૂકે ખરા?

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેની સર્વ તાકીદ બલી લિલ્લને આપી, પંડિતજી પત્ર આપે ત્યાં સૂધી તેમની પાસે રહેવાનું કહી, નાયક તો લિલ્લોને લઈને પાછો ચાલ્યો ગયો. ઉદેપુરની હદમાં પગ મુકતાં જ આપણા પંડિતજીનો તો હર્ષ માય નહિ. પ્રી પોતાના મુળ સ્વરૂપમાં આવી ગયા, અને હવે રાજદરબારમાં જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. ઉદેપુરમાં પોતાનો કોષ સ્નેહી હતો, તેનું ઘર ખોળી કાઢી, પ્રથમ તો પંડિતજીએ ત્યાં જઈ મુકામ કર્યો. તે સ્નેહી પાસેથી સારો રાજદરબારમાં પહેરી જવા જેવો પોશાક માગી લઈ, કપડાં લત્તા દાઢી મુછો વિગેરેનો ખરાખર તાલમેલ કરી, આપણા પંડિતજી હવે રાજદરબારમાં જવા માટે નીકળ્યા. રાજદર પાસે આવી પહોંચતાં જ પંડિતે પોતાના મોજલા સ્વભાવથી દારપાળ એપદાર ભાલદાર વિગેરેને ખુશ કરી, વરદી કહાવી મોકલી. રૂપનગરના ખાસ અગત્યના કામ સાહે આવેલા માણસને તો જરૂર બોલાવવો જોઈએ, આથી પંડિતજીને તુરત જ હજુરમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા. પોતાના ખુશ મિજાજ સ્વભાવને પૂર્ણ અંશે મુખચર્યાપર પ્રદર્શિત કરતા, પંડિતજી પોતાના ખુશ મસ્કરાના પેશાને શોભે તેવી રીતે મહારાણાની આગળ દૂરથી જ હાથ જોડી બોલવા લાગ્યા.

“મહારાજધિરાજ, આ આપનો દીનદાસ આપનાં દર્શન માટે જ રૂપનગરથી ચાલ્યો આવ્યો છે. મુગલ લોકોએ રૂપનગરની કેવી દશા કરી નાંખી છે અને શામાટે કરી છે તે મારે જણાવવાની જરૂર જ નથી. આખા રજપૂતાનાના શિરછત્ર! આજે રાજપૂતની લાજ રાખવી તો આપના જ હાથમાં છે. જેણે આજ મુઘી મુગલ શાહની આગળ પોતાનું માથું નમાવ્યું નથી તેવા રજપૂત રાજની કન્યા, આપ જેવા માથા ઉપર મુકુટમણિ બિરાજતા છતાં, મુગલો લઈ જવા તૈયાર થયા છે; સૂર્ય કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા, રજપૂત નૃપતિઓના શિરોમણી! આજ સૂધી આખા

પોતાના માણસોની એવી જ વ્યવસ્થા કરી હતી. કિસ્લાને તળીએ એક-સરખું સૈન્ય હતું, તેને ઠેક ઠેકાણે જોઈએ તે પ્રમાણે ગોઠવી, સૈન્યના ઘણા ખરા ભાગ, જે જગ્યાએથી હલ્લો કરવાનો તેણે ધાર્યો હતો, ત્યાં જમાવ કર્યો. તેમાં એ મોટી ટોળીઓને એ જ દિશાએ, એક એ ગાઉ ઉપર પ્રથમથી લઈ જઈ, ત્યાંથી રાત્રે ખુબ મશાલો સળગાવી આવવું, એવી સાદતખાને પોતાના લશ્કરને વરદી આપી હતી. આમ કરવામાં સાદતખાનનો હેતુ એવો હતો કે, રાતની વખતે કિસ્લામાંથી જોનાર માણસને લશ્કર ઘાણું છે એમ લાગે અને તેથી તે બધા ગભરાઈ જાય. સાદતખાનની આ યુક્તિ સફળ થઈ ખરી. કિસ્લાવાળાં માણસોને એમ જણાયું કે કિસ્લાની એક બાજુએ તો, આટલાં બધાં માણસો છે જ અને બીજી બાજુએ દૂરથી બીજાં આવી પહોંચે છે. કિસ્લાની નીચેનું લશ્કર કમી થયું છે, એ તરફ તેમનું લક્ષ જ ગયું નહોતું, પણ દૂરથી આટલાં બધાં માણસો દોડતાં આવે છે, એવો ભાસ થવાથી કિસ્લામાંનાં માણસો ગભરાઈ ગયાં.

૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦

પ્રકરણ ૩૩ મું.

૦-૦-૦-૦-૦-૦-૦-૦-૦-૦-૦-૦

નયનપાળ.

મુગલ આદેશાહની ઇતરાજમાં આવી જવાથી, જે કારાગૃહવાસ ભોગવવો પડે છે તેનું યથાર્થ વર્ણન કરવું કેવળ દુર્લભ છે. મુગલોનું કારાગૃહ યમરાજના કારાગૃહને પણ સારું કહેવાડે, અને તે યાત્રા કરવાનો વખતે કોઈને પ્રસંગ આવ્યો એટલે તેની તો ગ્રહદશા ફરી જ જવાની. ત્યાં થતાં હાલહવાલનો ખ્યાલ પણ કોઈને લાગ્યો જ આવી શકે. સાંભળતાં જ શરીરના રૂવાં ઉભાં થઈ જાય. દગા ફટકાથી પોતાના બ્રાતૃવર્ગને છળનાર માણસ, પોતાના કૃત્યનું કેવું ફળ ભોગવે છે? તે જાણવાની અથવા જોવાની, જેને ઇચ્છા હોય તેણે આ કારાગૃહની એક જ વખત ભેટ લેવી એટલે બસ. આ કારાગૃહમાં દુર્ભાગ્યે કોઈ માણસ એકાદ વખત જઈ પડ્યો, એટલે પછી તેની ખર કે ખબર કોઈ ભેતુ નથી. તે જાણે અને દરોગાઓ જાણે. આ રખેવાળ દરોગાઓ એની કેવી દશા કરે છે? તે જાણવું જ કામનું નથી. આવી રીતના કેદખાનામાં આવી પડ્યાને આપણા નયનપાળને આજ કેટલાએક દિવસ થઈ ગયા. આદેશાહે એક વખત તેને આ કેદખાનામાં મોકલી દીધો કે, પછી તેની ખર કે ખબર પૂછવાની અથવા, એથી અધિક શિક્ષા કે દેહાંત દંડ વિગેરે કાંઈ પણ કરમાન કરવાની એને પુરસદ જ મળી નહીં. એને આ કેદખાનામાં નાંખ્યો.

હોતો તે કાંઈ જેવી તેવી શિક્ષા નહોતી. એના કરતાં તો એને એકદમ દેહાત દંડની શિક્ષા કરી હોત, તો એક રીતે એના ઉપર દયા કરી એમ જ કહેવાત. પહેલાં પહેલાં તો નયનપાળ તુરંગમાં આવ્યો તેવી એની ખુશ જ દુર્દશા થવા લાગી. પણ થોડા દિવસ ગયા એટલે પોતાની હીકમતે કરીને, નયનપાળે તે તુરંગના દરોગાનું મન વાળી લીધું. આ કામમાં નયનપાળ મોટો કાબેલ અને હુશીઆર હતો, તેથી દરોગાનું મન પોતાને અનુકૂલ કરી લેતા એને જરાએ વાર લાગી નહી, અને એક વખતે એનું મન પોતાની તરફ વાળી લીધું એટલે પછી ખીનું શું જોઈએ? હવે નયનપાળને ત્યાં કોઈ પણ પ્રકારનો ત્રાસ ભોગવવો પડતો નહી. દરોગાની જમણી હાથેળીમાં આવતી એણ ઉપર સુવર્ણમલમ ચોપડી આપવાનું અભિવચન આપતાં જ, નયનપાળને હવે થોડા જ દિવસમાં એ વાસમાંથી મુક્તિની આશા પડવા લાગી. ખુદ બ્રાહ્મણ શિવાય ખીજ જ કોઈના હુકમથી નયનપાળ જો ત્યાં આવી પડ્યો હોત, તો ક્યારનોએ છૂટી ગયો હોત. પણ આ તો ખુદ બ્રાહ્મણને જ પોતાની સમક્ષ એને કેદમાં મોકલી આપેલો, એટલે તેમ કરવાની દરોગાની એકદમ હિમ્મત ચાલી નહી. ઘણા દિવસ થઈ ગયા છતાં આ કેદીની કાંઈ જ તપાસ બ્રાહ્મણ તરફથી થતી નથી, એવું જોઈને દરોગાનું મન જરા પલળ્યું ખરું. તેમાં વળી નયનપાળને નહી જ છોડવો એવો જે, દરોગો નિશ્ચય કરીને બેઠો હતો તેને હવે જરા જરા નયનપાળના કનકની ગરમી લાગવાથી, તે નિશ્ચય વધારે પલળવા લાગ્યો, અને થોડા દિવસમાં તો પલળીને પાણી જ થઈ જતાં, નિશ્ચય છેક જ નષ્ટવત્ થઈ ગયો. દરોગાએ વિચાર કર્યો કે, બ્રાહ્મણ તો કાંઈ પૂછતો જ નથી. આટલા દિવસ થયાં કોઈએ તપાસ પણ લીધી નથી, તેથી હવે જ્યારે કોઈ પૂછપરછ કરશે, ત્યારે એને ગમેતેમ આડુંઅવળું સમજાવી દઈશું. દરોગાનું મન છેક આવી સ્થિતિએ આવી જવાથી, નયનપાળને ત્યાંથી છૂટવાની આશા વધારે મજબૂત થતી ગઈ. દરોગાએ બે ચાર વખત હા ના, હા ના કર્યો કરી, પણ છેવટે છોડી મૂકવાનું કબૂલ કર્યું, તે એ જ સરતથી કે, નયનપાળે હવે દિલ્લીમાં રહેવું નહી. આ યમદારમાંથી છૂટવા માટે નયનપાળ ગમે તે સરત કબૂલ કરવા તૈયાર જ હતો. આમ થોડાક દિવસ મનમાં ચગડગ કર્યા પછી એક દિવસ દરોગાએ છોડી મૂકવાની ગોઠવણ કરી અને મુકરર કરેલે દિવસે, રાતની વખતે એણે નયનપાળને નસાડી મૂક્યો.

પ્રેમ એ એક વિશ્વકાળ જ વસ્તુ છે. એના પાસામાં આવનાર કોઈ વખત ઉચ્ચતાને શિખરે જઈને બેસે છે, તો કોઈ વખત નીચતાને તળીએ

આસ્થો જાય છે. માણસના પ્રેમનું સ્થાન શુદ્ધ સાત્વિક અને ઉદાર હોય છે, તો ધ્યાતા, ધ્યેયાકાર બની રહેવાના નિયમાનુસાર, માણસ ગમે તેવો અશુદ્ધ; મલિન, તમોગુણી કે અધમ હોય તો પણ, પોતાના પ્રેમ-સ્થાનના નિદિધ્યાસથી, સાન્નિધ્યથી અથવા પરિચયથી, પોતે પણ તદ્વત, શુદ્ધ, સાત્વિક અને ઉદાર બની રહે છે. તેની અશુદ્ધતા, તમોવૃત્તિ તથા અધમતા ધીરે ધીરે એનામાથી ખસતી જ જાય છે. સર્વાંગે તો નહિ જ, પણ કેટલેક અંશે, નયનપાળની સ્થિતિ પણ આવી જ બની ગઈ હતી. ઇંદિરા પ્રતિ તેનામાં જે પ્રેમ જાગતો થયો હતો, ઉદ્ભવ પામ્યો હતો, તે કારાગૃહમાં આવી પડવાથી દિન પ્રતિદિન અધિકતાને જ પામવા લાગ્યો હતો, અને તેથી ધ્યેય સ્વરૂપ ઇંદિરાના ઘણા ખરા ગુણ, તેના ધ્યાના નયનપાળમાં, આવ્યા હતા. કારાગૃહમાં આવવાથી તેને ધ્યેય પ્રતિ પોતાની વૃત્તિ સ્થાપવા ઘણી સારી અનુકૂળતા મળી હતી, અને તેથી ધ્યેયની વિશુદ્ધિએ નયનપાળની પૂર્વ સ્થિતિનું તેની જ પાસે નિરીક્ષણ કરાવ્યું. નયનપાળે જોયું કે, હું પણ રજપૂત છું, તેમજ દુર્ગાદાસ અને ઇંદિરા પણ રાજપૂત જ છે, પણ મારામાં અને તેમનામાં માત્ર આકાશ અને પાતાળ જેટલો જ અંતર છે. મારા ચરિત્રની મ્હાનતા કરવામાં હું જ કારણ છું; એટલું જ નહિ પણ સ્વચ્છાતિને અને સ્વકુળને કલકિત પણ મેં જ કર્યું છે, એમ કહું તો કાંઈ હરકત નથી. એ સર્વનું મારા દુષ્ટત્વો જ કારણ છે. દુર્ગાદાસ તથા એની બહેન ઇંદિરાએ પોતાનું ખરું બિરદા રાખી, પોતાનાં શુદ્ધ ચરિત્રને સાચવી, પોતાના સ્વામીનો જીવ બચાવ્યો અને અને રાજ્ય પણ બચાવ્યું. બ્યારે હું તેમનાં અત્યંત શુદ્ધ કૃત્તને પાર ન પાડવા દેવા, બનતાં વિઘ્નો નાખવા તૈયાર થયો, એટલેથી જ ન અટકતા, ઇંદિરા સરખી વિશુદ્ધ, દીન બાળાની પણ અભિલાષા રાખવા લાગ્યો. છતાં પણ છેવટે ક્યાં પરિણામને પામ્યો? જે બાદશાહ માટે મેં આટલી બધી અધમતા કરી, સ્વધર્મનો ત્યાગ કરી, આટઆટલી ખટપટો કરી, મારા બધુએને ઝેરી નાગ થઈ ડર્યો, તે જ બાદશાહ આજ મને ભેડા આગળ પણ ઉભો રહેવા દેતો નથી. એટલું જ નહિ પણ પોતે જ પક્ષી ગરીબ ગાયની અભિલાષામાં પડી, મને આજે કારાગૃહમાં નાંખ્યો. જેણે આટલું કર્યું તે હવે પછી મને તોપને ગોળે ઉડાવે કે હાથીને પગે બાંધી મરાવી નખાવે કે શૂળીએ પણ ચડાવતાં ચૂકે નહિ, ત્યારે આવા અધમ અને કૃતઘ્નની સેવા આપણે કરવી જ શા માટે? એના કરતાં તો, જોધપૂર જઈ, રાણીજી ચંદ્રાવતીને મળી, જોધપૂરના રાજ્યની જ રક્ષા કરવાના કાર્યમાં શા માટે પ્રવૃત્ત ન થાઉં? ઇંદિરા મારાપર પ્રેમ રાખવાની હશે, તો પણ બ્યાસધી આ દુષ્ટ બાદશાહની નોકરી છોડી,

આપણા ક્ષત્રીવટનું ચિરદ નહીં રાખીએ, સાંસૂધી તો રાખનાર નથી જ. કેદખાનામાં બેઠેલા નયનપાળના મનમાં આવા જ વિચાર, દરરોજ આલ્યા કરતા હતા. ઇંદિરાની વિશુદ્ધ, દિવ્ય અને મનોહર મૂર્તિને પોતાના હૃદયમાં સ્થાપી, તેના જ ધ્યાનમાં નયનપાળ આખો દિવસ ગાળતો હતો. રહેતે રહેતે ધ્યાતા નયનપાળ, પોતાના ધ્યેય સ્વરૂપ ઇંદિરાના તાદાત્મ્યને પામ્યો. આથી વારંવાર તેને એમ જ થયા કરતું હતું કે, જો આ યમદ્રારમાંથી એક વખત ઘૂટું તો લાગલો જ એ વિશુદ્ધધ્યેય મૂર્તિ ઇંદિરાની પાસે જઈ, સાપ્તાંગ દંડવત પ્રણામ કરી, તેને વિદિત કરું કે, મારાં કરેલાં કર્મોના હવે મને ધણો જ પશ્ચાત્તાપ થાય છે, માટે હવે હું એ નયનપાળ જ નથી એમ માનજે. બીજા કશા માટે નહિ, તોપણ એ સાક્ષાત્ વિશુદ્ધિ દેવીનાં, નેત્રની તૃપ્તિ પર્યન્ત એક વખત તો દર્શન લઈ કૃતાર્થ થાઉં, અને દેવીને વિનવું કે, હવે આ નયનપાળ તારી આજ્ઞામાં રહેવા તૈયાર છે, માટે મારા વિષે હવે તારું મન શુદ્ધ રાખજે.” નયનપાળની કારાગૃહમાંથી ઘૂટી જવામાં આ જ એક મહત્વાકાંક્ષા હતી તે જાણતો જ હતો કે, ઇન્દિરાને એનું કહેવું ખરું નહીં જ લાગે, તો પણ કૃતિ અને આચરણથી આપણી વિશુદ્ધિની તેને ખાત્રી કરી આપીશું. ખરેખર જ નયનપાળનું મન કેવળ શુદ્ધ થયું હતું, અને મલિનપણાનો અંશ પણ તેનામાં રહેલો નહોતો. આવી સ્થિતિમાં એક દિવસ કારાગૃહના મુખ્ય રક્ષકની કૃપાથી, આપણો નયનપાળ રાતને વખતે તે યમદ્રારરૂપ કારાગૃહના બંધનમાંથી, મુક્ત થઈ બહાર નીકળી આવ્યો.

જે રાત્રે નયનપાળ કારાગૃહ છોડી બહાર નીકળી આવ્યો, તે જ રાત્રે ઉદેપુરી બેગમના જાનનાખાનામાંથી ઇંદિરા પણ અચાનક રીતે ગુમ થઈ, અને તેની શોધ ચાલવા લાગી. વાંચનાર! આ વાત તારા મગજના એક ખુણામાં જ રાખી મૂક, કે પછી આગળતો ઇતિહાસ તને બરાબર સમજાશે.

તુરંગમાંથી બહાર નીકળી પ્રથમ તો નયનપાળ પોતાને ઘેર આવ્યો. ઘૂટતા બરાબર શું શું કરવું? તેની તો સર્વ ગોઠવણ કારાગૃહમાં બેઠે બેઠે જ નયનપાળ, કેટલાએક દિવસથી કરી રાખી હતી, એટલે હવે તો તેના માત્ર વખત મળવે, અમલ જ કરવાનો હતો. ઘેર આવીને પેહેલું કામ તો એ જ કર્યું કે, દરેગાને કબૂલ કરેલી રકમ મોકલી આપી. જે રકમ કબૂલ કરી હતી તે ઉપરાંત, યો બસો મહેરો વધારે મોકલી આપી. નયનપાળનું મન હવે કાંઈ પણ ઉપરામ પામ્યું હતું કે નહીં? તેનો આ પહેલો જ દાખલો બસ છે. આપણો નયનપાળ હવે પહેલાંનો નયનપાળ રહ્યો ન હોતો. દરેગા સાહેબ તો મહેરોનો ઢગલો જોઈ ખુશ ખુશ થઈ ગયા.

મહારા' મોકલ્યા બાદ પોતે એક ફકીરનો વેશ ધારણ કરવાનો હતો, માટે તેને જોઈતી કફની વિગેરે મંગાવી લીધી. તુરંગમાં ગયો તે જ દિવસથી નયનપાળને અને હુમમને તો આછ વૈર થયું હતું, એટલે ફકીરના વેશને ઘટે તેવી ડાઠી અને મૂછ કૃત્રિમ કરવાની જરૂર રહી નહીં. તેમ વેશધારીના કામમાં તો પોતે એકો જ હતો, એટલે તેમાં પણ કાંઈ તેને હરકત પડે એમ નહોતું. કફનીની અંદરના ભાગમાં લડાયક શસ્ત્રાસ્ત્રની જરૂર હતી જ એટલે તેની પણ જોઈએ તેવી તજવીજ કરી લીધી. મુગલ સંજ્ઞામાં શસ્ત્રની ક્યારે જરૂર પડશે? તે કોઈથી કહી શકાતું નહોતું. તેમાં વળી એ તો એવી જ જગ્યાએ જવા ધારતો હતો કે જ્યાં શસ્ત્ર વગર ચાલે જ નહીં. ઉદ્દેપુરી ભેગમના મહેલમાં ઇંદિરાને મોકલવામાં આવી, એટલે બાદશાહે તેને ત્યાં જોઈ તો હશે જ, અને વખતે એ દુપટે એને વટલાવી પણ હશે, એમ નયનપાળનું ધારણ હતું. તોપણ એક મન એને એમ પણ કહેતું હતું કે, “એમ તો બન્યું નહીં જ હોય.” મનની આવી સ્થિતિમાં તથા ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ફકીરના વેશમાં, ઇંદિરાની હકીકત મેળવવા માટે, નયનપાળ નીકળી પડ્યો. સવારનો વખત અને ફકીરનો વેશ, એટલે નયનપાળને જનાનખાતાના અવાસ (આગલા ચોક)માં જવાને જરાએ અડચણ પડી નહીં. અવાસ સુધી જવા માટે જેને પરવાનગી મળી હોય તે પૈકી ફકીરો પણ હતા. રોશન-આરા ભેગમને એટકે તથા વશીકરણના પ્રયોગનો જરા છંદ હતો, તેથી ફકીરો તથા એવા જ બીજા લોકોનું તેના મહેલમાં જવું આવવું વિશેષ થતું હતું. નયનપાળ તો પહેલેથી જ સર્વનો ઓળખીતો હતો, તેથી વખત પડે ત્યાંથી સટકી આવવા પણ એને હરકત પડે એમ નહોતું. આવા વિચારથી ભાઈસાહેબ તો જનાનખાતાના અવાસ સુધી આવી પહોંચ્યા તો ખરા. નકલીનું કામ સારી રીતે જાણતો હોવાથી પોતાના વેશનો તેણે બરોબર ભાવ લજળ્યો. કાનને, ચારે બાજુએ કરતા રાખી, લોકોનું લક્ષ એના ઉપર બહુ ન બાંધ, એટલા માટે નયનપાળ ઉપદેશની તથા વિરાગની બેતો તથા દુહા બોલતો અને લિલ્લા માગતો ચાલ્યો. ઇંદિરા ક્યાં છે? અને એની શી સ્થિતિ છે? તે જાણવા જેટલી જ એની ઇચ્છા હતી. વરસા થયાં ભગવાં ધારી લિલ્લા માગવાનો પૂર્ણ અનુભવ થયો હોય, તેવા જ ફકીરની પેઠે નયનપાળ બેતો અને દુહા બોલતો ઢળકતો ઢળકતો ઉદ્દેપુરીના મહેલ સુધી ચાલ્યો. જુએ છે તો સાં કાંઈ મોટી ગડબડ ચાલી રહી છે. પુછપડછ ક્યાં વગર પોતાને ખબર પડવાની નથી, એમ ધારી ચોકસી કરી જોવા નયનપાળે મન સાથે નક્કી કર્યું. ફકીર, લિખારી વિગેરે એવા જ લોકોમાં એક પ્રકારની વિલક્ષણતા હોય છે. એ લોકો

ગમે તેને, ગમે તેવે ફેકાણે અને ગમે તેવો સવાલ કરતાં અચકાચ જ નહીં. તેમના ઉપર કોઈ જરા ગુસ્સો, ક્રીને જોલે, તોપણ તેને કાંઈ જ ન ગણકારતાં, મુગા મુગા ત્યાંથી ચાલતા થાય, અથવા તો ફરી ફરીને તે જ સવાલ પૂછ્યા જ કરે, એટલે કોઈ ને કોઈ એમને જવાબ આપે. તેઓ ગમે તેવો વિલક્ષણ સવાલ કરે તોપણ લોકોને તેમના ઉપર કાંઈ જ લાગતું નહીં. વખતે કોઈ તોછડાઈના જવાબ આપે તો કોઈ વળી વિચારવત માણસ કીક જવાબ આપે. કોઈ એમ પણ કહે કે, ભાઈ! તારે શી પંચાત છે? તું તારે રસ્તે ચાલ્યો જાને! વખતે કોઈ જવાબ દે, અને કોઈ ના પણ દે. કોઈ એમ જાણીને જવાબ દે કે વખતે તે આપણને કામનો થઈ પડશે. એટલે આવા આવા ગમે તે જવાબ મળે પણ એ લોકોને તેની કશીએ રીસ દુલણ હોતી નથી. એ જ પ્રમાણે આપણો ફકીર પણ ત્યાં ઉભો રહ્યો અને જતાં આવતાં આ શી ગરબડ છે? એ જ સવાલ કરતો હતો એક બે જણાએ તો કાંઈ જવાબ આપ્યો જ નહીં. ખીજા બે ત્રણ જણે કહ્યું, 'તું તારે રસ્તે જાને! તારે શી પંચાત.' એમ કરતે કરતે છેવટે એક દાસી આવી, તેને પૂછનાં ખરી હકીકત જણાઈ આવી. દાસીએ કહ્યું કે, ઉદ્દેપુરી બેગમની એક ખાસ માનીતી દાસી એકાએક ગુમ થઈ ગઈ, અને તેને ખોળવા માટે આ બધી ગરબડ ચાલી રહી છે. એટલે તો સાંઈ બાવાએ વધારે સક્ષ આપ્યું. ઉદ્દેપુરીની ખાસ માનીતી દાસી ઇંદિરા એકાએક ગુમ થઈ ગઈ, એટલે ઇંદિરા ગમે તે શુક્રિત કરીને નાસી ગઈ હોવી જોઈએ, એમ ફકીર બાવાએ તર્ક આપ્યો અને એક રીતે તો એથી એનાં મનને જરા સમાધાન પણ મળ્યું. પણ વધારે ચોક્કસી કરતાં તેને પૂરેપૂરી હકીકત મળી એટલે મનની શંકા ખરી જ છે, એમ સાંઈએ જાણ્યું. વળી તેને એમ પણ લાગ્યું કે, કાંઈ પણ દગો થયો હોવો જોઈએ. તેણે ધાર્યું કે હવે તો આપણી કારીગીરી લડાવીને સર્વ બાતમી મેળવવી જોઈએ. ઉદ્દેપુરીને અને રોશનઆરાને મૂળથી જ બે બનાવ ચાલતો હતો. તેમાં વળી આ નવી વાત બનવાથી બેઉમાં વિરોધ વધી પડ્યો. ઇંદિરાએ ઉદ્દેપુરીને બાદશાહની માંદગીના વખતમાં, બાદશાહની ખોલીમાં ખાસ તેના પલંગ પાસે લઈ જવામાં ખૂબ મદદ કરી હતી, આથી રોશનઆરાએ ઉદ્દેપુરી ઉપર વેર લેવાનું ધાર્યું હોવું જોઈએ; અને તેમ કરતાં જ આ વાત બની ગઈ હોય એ વધારે સંભવનીય છે, એમ ફકીરને તપાસ ઉપરથી જણાયું, એટલે તેણે એ વાતનો પાકો શોધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો પણ એ બંને કેમ? નયનપાળ જ્યારે બાદશાહના દરબારમાં હતો ત્યારે રોશનઆરાની તેનાપર ધણી મરછ હતી, પણ તેનો આવે વખતે શો

ઉપયોગ થઈ શકે? હવે તો ગમે તે યુક્તિ લડાવી એમાંથી સત્ય વાત શું છે? તે જાણવી જ નોંધ્યે, એમ નક્કી કરી, વેશધારી પ્રકીર બાવાઈ ઉદ્દેપુરીના મહેલની દિશા છોડી દઈ, પોતાનો મોરચો રોશનઆરાન મહેલ તરફ ગોઠવ્યો. ફરફશાહ જે આપણને અનુકૂલ થયો તો સર્વ હકીકત અરાબર જણાશે એમ નયનપાળને લાગ્યું. ફરફશાહના ટેકની માત્ર એક નયનપાળને ખબર હતી, એટલે એણે ધાર્યું કે એનો જ લાલ લઈ લેવો એમ ધારી પ્રકીર પાછો પોતાના વિરાગનો દુહો અને એતો લલકારતો નયનપાળ એ તરફ આવ્યો અને ફરફશાહની તપાસ કરવા લાગ્યો. ફરફશાહ અદર જ હતો. તે બહાર આવી પ્રકીરને ગાળો દેવા માંડે છે એટલામાં જ પ્રકીરે તેને કહ્યું, “તારા મનમાં શું છે? તે હું તને કહી આપું, તેનો તું અનુભવ લઈ જો, અને જો તેમાં હું ખોટો પડું તો પછી મને ગાળો દેજો.” પછી ધીરે રહી ફરફશાહની પાસે આવી, એકલો ફરફશાહ જ સાંભળે તેવી રીતે પ્રકીરે કાંઈક કહ્યું. સાંભળતાં જ ફરફશાહની મુખચર્યા ફરી ગઈ અને બોલ્યો. “હા, સાંધ બાવા ! તમારું કહેવું સત્ય છે. પહેલાં તેનો મને અનુભવ લઈ જોવા દો, અને પછી હું તમને કહીશ ત્યારે મને તમારો મત્ર આપજો.”

પ્રકીર—“સત્ય હે, સત્ય હે. હું બીજા રૈંજ્યા પૈંજ્યા પ્રકીર જેવો નથી. આજ મુઘી મે કોઈને પણ ફસાવ્યો નથી. તને હું અનુભવ કરાવી આપું ત્યારે તો માનીશને? લે આ અંગુડી તારી આંગળીએ રાખ. એતો કેવો પડછો જણાય છે તે તો પહેલાં જો. પણ સાંભળ ફરફશાહ ! હું તને જે પુછું તેનો ખરેખરો જ જવાબ દેજો. હું તો એ વાત જાણું જ છું. મારે તો જે જાણવાનું હોય છે તે હું મારી અન્તર દૃષ્ટિથી જાણી લઉં છું, પણ તું સાચો છે કે કેમ? તેની પરીક્ષા કરવાનેજ હું તને પુછીશ અને જો તું સાચું નહિ બોલે તો અંગુડીનો ગુણ જતો રહેશે. ખેટા ! આજ હું તારા ઉપર ખુબ ખુશ થયો છું. આ બીજી અંગુડી છે તે તારું ધણું કામ કરી આપશે. આ અંગુડી માત્ર હાથમાં રાખીને જ્યાં હાથ લગાવ્યો ત્યાં ફત્તેજ સમજવી. સમજ્યો બચ્ચા, એમાં જરા પણ શક રાખીશ નહિ.” આમ બોલી પેલી વાળની અંગુડી એણે ફરફશાહની તર્જનીમાં ધાલી દીધી. મુસલમાનોમાં એવો વહેમ હોય છે કે, વાળની બનાવેલી અંગુડીમાં તો જરૂર કાંઈ તંતર મંતર હોય ને હોયજ, એટલે ફરફશાહને એથી જરા ઠીક લાગ્યું. પહેલી અંગુડી બીલાડીના હાડકાંની હતી અને બીજી વાળની હતી, એટલે તે બેઉ જાદુથીજ ભરેલી હતી, અને તે હાથમાં ધાલી રાખવાથી નક્કીજ લાલ થવાનો, એમ પ્રકીર બાવાએ ફરફશાહને સમજાવી દીધો. આ સાંભળતાં ફરફશાહ તેને

કહેવા લાગ્યો “સાંઘ સાહેબ, જો તમારું કહેવું કાંઈક પણ ખરું પડશે તો હું તમને અહીં એસવા દઈશ, નહિ તો તરતજ હાંકી મૂકીશ, સમજ્યાને!”

ફકીર, તેનું બોલવું માન્ય કરી, જ્યાં ઉભો હતો ત્યાંજ આસન વાળી, અડંગો લગાવીને બેઠો અને ફરફશાહને કહેવા લાગ્યો—“સચ્ચા, બેટા, આજ હું અહીંજ બેસું છું. તું આજ સાંજ સુધી એ અંગુડીનો ચમત્કાર જો. જો કાંઈ પણ જણાય તો હું તને કહું તે પ્રમાણે કરજે, અને કાંઈજ પરચો ન જણાય તો તું મને ખાસ્સી રીતે હાંકી મુકજે, પછી કાંઈ ?

સાંઘની વાત ફરફશાહે કચ્છલ કરી, તેને અંદર એસવાની ઝાંઘ કરી આપી. નયનપાળને તો તેજ જોઈતું હતું. તેણે ધાર્યું કે એક વખત અંદર પેઢા એટલે પછી જે કાંઈ ધારીશું તે થઈ શકશે. આંખો અને કાન ચારે બાજુએ રાખી આવતા જતા સર્વની સાથે બોલીશું એટલે જે કરવાનું છે તે બની જશે. બીજા કાંઈને તો ખ્યાલ પણ ન આવી શકે કે આવા ફકીરના વેશમાં આટલું બધું સાધી શકાય છે. ફરફશાહની તો એજ મહત્વાકાંક્ષા હતી કે, બેગમ સાહેબની મરજી સપાદન થાય અને તે પોતાની મુઠ્ઠીમાં થઈ રહે, એટલે બસ. એમ કરવા માટે તેણે કેટલીએક યુક્તિ પ્રયુક્તિઓ કરી જોઈ, કેટલાએક જાદુ મતરવાળાનાં ઘર ભર્યાં, કેટલાએક ભૂવા જતીઓને ધૂણાવ્યા. કાંઈ પણ આવીને એને એમ કહે કે, આમ કરીશ તો આમ થશે, કે તરત ફરફશાહ તેને હાથ લાગુવા મંડી જાય. આ ખોડ નયનપાળ ક્યારનોએ જાણતો હતો, માટે એણે પણ એજ યુક્તિનો ઉપયોગ કર્યો. રોશનઆરા બેગમ એને પાળેલા કુતરા તરીકે જ ગણતી હતી. જરા ખુશમાં હોય ત્યારે બેગમ એની જોડે સારી રીતે બોલે અને જો મિનન જાયેલો હોય તો બીજા ઉપરની રીસ પણ એના જ ઉપર કાઢે. એકાદ વખત એની પાસે કાંઈ દુષ્ટ કામ કરાવવાનું હોય અથવા તો કૂરપણે કાંઈનો જીવ લેવરાવવો હોય, ત્યારે બેગમ એને લડાવી હુલાવી પુલાવીને બોલાવતી, અને કામ થઈ ગયું કે તરત હડે હડે કરતી હતી. આમ ન થતાં હમ્મેશ જ બેગમ સાહેબનું મન પોતાના ઉપર કાયમ રહે એ જ ફરફશાહની મોટામાં મોટી ઇચ્છા હતી. ફકીરે એને કહ્યું હતું કે, એ તારી ઇચ્છા પૂર્ણ થશે, અને તેનો પડછો આજ ને આજ સાંજ સુધીમાં જ જણાશે. આવી રીતના ફકીરના આશ્વાસનથી ફરફશાહ તો પુલાઈ જ ગયો હતો.

અંગુડી હાથમાં પડ્યાને કલાક એ કલાક થયા નહિ એટલામાં જ ફરફશાહને બેગમ સાહેબ તરફથી બોલાવવામાં આવ્યો. ફરફશાહ બેગમ સાહેબની હજુરમાં ગયો કે એને જણાયું કે બેગમ સાહેબ આજે કાંઈ હમ્મેશ કરતાં વધારે ખુશી છે. ફરફશાહને જોઈ બેગમ સાહેબ

તેને પોતાની પાસે બોલાવી, તેના બાજુ ઉપર હાથ મુકી બે
 'અલ્યા ફરકશાહ! તું તો મારો જીવ જ છે. વાહ, આટલ
 મારા ગુણની મને જરાએ પરીક્ષા જ ન હોતી. હવે આજથી
 કાંઈ દિવસ પછી ગુસ્સો કરનાર નથી. વાહ વાહ, પાસે માણસ
 આવો જ નથી. આખો સાળાશ, શું તે આજ સુધી મારી કા
 નવા છે? તારા પૂરી જીવનમાં આપું તેટલું થોડું જ છે, અ
 મારા મન કાંઈ દિવસ પછી ફરકશે છે. હવે રાત્રે જે કામ સોં
 લાવ્યું હતું તે લક્ષિત? કેટલો ઉમદા માણસ? ફરકીરનારાથી અંતર રાખવાની
 ફરકશાહ તારામાં આટલા બધા ગુણ છતાં આજ ફેર? તે હું ધમાતીપણ
 સારી રીતે વર્તી જ નથી, એ મને બહુ લાગી આવે છે. મારા પડું તો
 બહુ ભૂલી જા. ખરેખર, કાંઈ પણ જાણે મોહિની કરી હોય તેમજ
 આજ માફ મન તારા તરફ વળી ગયું છે. ફરકશાહ! આટલું તો કામ
 કરી આપીશ ખરોતે?"

આશ્ચર્ય અને આનંદની રેપાથી ફરકશાહની આંખો તો ચક્રિત જ
 થઈ ગઈ. એને હવે એમ લાગ્યું કે, ફરકીરની અંગુડીનો ખરેખર જ
 ચમત્કાર જણાયો. આથી ફરકીરને તેણે મનમાં ને મનમાં ધન્યવા
 આપ્યો. આજ સુધી કાંઈ પણ ફરકીર કે મંત્રી આવો ધલમી આપણ
 મળ્યો નહોતો એમ જ તેને થયું. તેને ખાત્રી થઈ કે આજ ફરકીર હ
 આપણને બેગમ સાહેબની મરજી બરાબર સંપાદન કરી આપશે, મા
 એના કહેવા પ્રમાણે કરવું. પછી પોતાના બંને હાથ રમણવતે બાંધ
 ઘણો જ ઝુકીને નમ્રતાથી બેગમ સાહેબને કહેવા લાગ્યો. "જી, હવે
 આપ બુદ્ધિવંતો જે હુકમ હશે તે આ બદો, કરવાને તૈયાર છે." રોશ
 નઆરા બેગમ જરા સતોષ પામી બોલી—“ચાલ ત્યારે, જરા એક તરફ
 ચાલ એટલે મારે જે કામ કહેવાનું છે, તે કહીશ.”

પ્રકરણ ૩૪ મું.

ફરકશાહની કામગીરી.

એએક કલાકમાં બેગમસાહેબને શું કામ સોંપવાનું હતું? તથા શો
 રીતે કરવાનું હતું? તેની સર્વ માહિતી લઈ, ફરકશાહ મહેલમાંથી બહાર
 આવ્યો. આ વખતે ફરકશાહનો ચહેરો પ્રથમની પેઠે આનંદમાં જણાતો
 નહોતો. તોપણ પોતાની માલીકની આજ્ઞા પાળવી જ નોંધી, એવો

વિચાર એના મનમાં ચાલી રહ્યો હોય, એમ તો ચહેરા ઉપરથી સાફ જણાઈ આવતું હતું. ધણું કરીને તે એમજ વિચાર કરતો હતો કે આ કામગીરી બળવી લાવવાથી ઐગમની મરજી બરાબર સમ્પાદન થશે. ધીરે ધીરે ફરકશાહ ચિનાઝસ્ત મહોંએ સાંઘ બાવાના આસન આગળ આવી પહોંચ્યો. સાંઘબાવા તો એની વાટ જ નોંધ રહ્યા હતા, એટલે ફરક-શાહને દેખતાં વેંત જ પુછવા લાગ્યા-કેમ બેટા! મારા કહેવા પ્રમાણે તને પરચો જણાયો ખરેતે? આવો જ સવાલ ફરકશાહને એકદમ પુછી જોવો એમ સાંઘબાવાએ પહેલેથી જ ગોઠવી રાખ્યું હતું; અને એજ પ્રમાણે એને જેતાં જ સવાલ પુછ્યો. ફરકશાહને અનુભવ તો થયો હતો જ એટલે તરછોડીને ના કેમ કહેવાય? તેથી બોલ્યો, “હા, સાંઘબાવા! પરચો તો જણાયો ખરો, પણ હવે એ કાયમનો ટકી રહે ત્યારે ખરો.” આવો જવાબ ફરકશાહના મહોંમાંથી નીકળતાં જ સાંઘબાવાએ તો પોતાના મંત્ર તંત્રની તેમ જ મંત્રથી ભરેલી વાટીઓની એકદમ સ્તુતિ કરવાની શરૂ કરી દીધી. ફરી બોલ્યો:-“બેટા! તું આટલો બધો ગભરાય છે શા માટે? હું તને કહું તે કદી ખોટું પડે નહીં, ચક્રીન રાખ. મારા બોલવાપર બરાબર ભરોંસો રાખ. ચાલ ત્યારે, કહે નોંધએ, તું અહીંથી ગયો ત્યારપછી શું શું થયું? તારી ઐગમ સાહેબે તને શું શું કહ્યું? તે સાચેસાચું જ મને કહેજે. મને તો એ બધુંએ બબર છે, પણ આ તો તુ મારા આગળ સત્ય જ બોલે છે કે કેમ? તેની પરીક્ષા સાડ જ પુછું છું. જો તારે હંમેશને માટે બેહેતર કરી લેવું હોય તો સાંઘમૌલા આગળ એક અક્ષરે બુઠો કહીશ નહિ, હું જાણું છું કે નથી જાણતો તેની તારે જો ખાત્રી કરવી હોય તો તને બરાબર નિશાનીઓ પણ આપું? જો, સાંભળ, કાલે રાત્રે તે જે કામગીરી બળવી હતી, તે બદલ તારી ઐગમસાહેબે તને સારી રીતે સાબાશી આપી, કેમ ખરું કે ખોટું? કાંઈ છુપાવવાની જરૂર નથી, સમજ્યો? સાંઘમૌલા આગળ સત્ય બોલવાથી જ પ્રાયદો છે.”

આ ચમત્કારિક ફરીરતું બોલવું સાંભળતાં જ ફરકશાહ તો ધણો જ આશ્ચર્ય પામ્યો, અને હવે એને પકડી ખાત્રી થઈ કે મસીદમાં બેસી રહી ભીખ માંગનારા ફરીરો જેવો આ નથી જ, એનામાં કાંઈ પણ અલૌકિક શક્તિ અને ચમત્કાર તો છે જ. તે બોલ્યો-હાં, સાંઘબાપણ! પણ ખીજ એક ઘણી જ ભયકર કામગીરી સોંપી છે.”

આ સાંભળતાં જ આપણા વેશધારી ફરીર બાવા નયનપાળનું તો કામ જ થઈ ગયું. ઈન્દિરાને રોશનઆરા ઐગમે જ દગો કરી, છુપાવી હશે આવી જે એને શંકા હતી તે હવે જતી રહી. હવે એને ખાત્રી થઈ કે એ તો એનું જ કામ છે. ગઈ કાલે રાત્રે જે કામગીરી ફરકશાહને

સોંપવામાં આવી હતી, તે ઇન્દિરાને ઉચકી લઈ જવાની જોડે જોડે. નયનપાળે તો માત્ર અતુમાન બાંધીને જ ફેરકશાહ સવાલ પુછ્યો હતો, પણ તેને મળેલા જવાબથી તેની પકડી ખાતરી ગઈ. નયનપાળે વિચાર્યું કે આજની કામગીરી તો ઇન્દિરાને ઠાર મેંની જ હોવી જોઈએ.

ફકીરે આપેલી ગોળી લાગુ પડતાં જ ફેરકશાહ તો જાણે એને આશ્રમ જ બની ગયો. ફેરકશાહને ખાતરી થઈ કે આ એક ખરેખરો ચમત્કારિક ફકીર છે, અને એના આગળ આપણે જરાએ જુદું બોલ્યો તો, અંશુકીઓમાં ગુણુ ખરેખર જ કાઢી લેવાશે. એમ ધારીને તે બોલ્યો “સાંધ્યામાં આપનાથી હું શું કરવાને છુપાવી રોકુમ? આપ કહો છો તેવું જ નીચું. અને આ કામગીરી પણ ગઈ કાલની કામગીરીના જ સંબંધમાં છે.”

ફકીર કહેવા લાગ્યો—“બેટા, આજની તારી કામગીરી ફતેહ થઈ એમ જ જાણુ. હું તને એમ કરી આપું કે તેમાં કંઈ પણ હરકત પડે નહિ. પણ પહેલાં તું મને બધી બરાબર હકીકત કહે. એક વખત એ તું બરાબર મને કહે કે પછી હું તને એમાં બરાબર પાર પાડી આપું. યોગમની પણ મરજી હંમેશને જ માટે કાયમ તારા ઉપર થઈ રહે તેમ કરી આપું, તે એટલે સુધી કે, હંમેશાં તારા ઉપર ખુશજ રહે અને તું જેમ કહે તેમ જ કરે એવી તારી મુઠીમાં એને આણી આપું, સમજ્યો ને? અંશુકી આંજળીમાં પહેરતાં જ અડધી ઘડીમાં તો આટલો ચમત્કાર જણાયો ને?” સાંધએ ખુશ થઈ આ સવાલ પુછ્યો, એટલે ફેરકશાહે કેટલીકવાર સુધી તો હા ના કર્યાં કરી, પણ છેવટે બધી હકીકત કહી દીધી. ફેરકશાહ બોલ્યો “સાંધમૌલા, બાદશાહની માંઘીમાં મારી યોગમે કાંઈક ખેત કર્યો હતો, અને તે નિષ્ફળ ગયો. ઉદેપુરી યોગમને બાદશાહની ખોલીમાં ન આવવા દેવાને મારી યોગમે ઘણા જ પ્રયત્ન કર્યા, પણ યોગમ તેમાં ન કાવતાં ઉદેપુરી તો બાદશાહની ખોલીમાં ગઈ જ. ઉદેપુરીને આ બધો ઘાટ ઘડી આપનાર એક રજપુત લોંડી હતી, કે જેને બાદશાહે ઉદેપુરી તરફ ભેટમાં મોકલી આપી હતી. આ રજપુત લોંડીએ જાતે જઈ યોગમસાહેબની તુર્કી ખહેરેગીરીઓને ફેડી, તેની મદદથી ઉદેપુરીને ઠેક બાદશાહના પલંગ સુધી લઈ જઈ ઉભી કરી આપી. ત્યારથી જ રોશનઆરા યોગમની આંખ એ રજપુત લોંડી ઉપર કરડી થઈ. એને એમ જ થઈ રહ્યું કે ક્યારે એ લોંડીને પકડું અને ક્યારે એનો પ્રાણ લઉં. આટલું થયા પછી ઉદેપુરીની પણ ખબર લેવી. બાદશાહની એના ઉપર ધતરાજી કરાવવી, એ ખેવશ છે એમ બાદશાહે ઠસાવી દેવું.

અને એના મનમાં શક ધાલી દેવો. આટલા માટે રોશનઆરા બેગમ એક કાવતરું ઉભું કરી, તે પાર પાડવાની તૈયારીમાં હતી. પણ એટલામાં જ આ રજપુત લોંડીએ બધો ખેલ બગાડી નાંખી ઉલટી રોશનઆરા બેગમની ફજેતી કરી. જે માણસ માટે રોશનઆરાએ બાદશાહના મનમાં શક ઉભો કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો, તે જ માણસને બાદશાહે પોતાના દરબારમાં બોલાવી કહ્યું—હું તને મારી સરદારી આપું છું, અને રાજા જયસિંહના સર્વ અધિકાર પણ તને જ આપુ છું, માટે તું સ્વીકાર! પણ એ માણસ સ્વીકારવા ના કહે છે તેથી બાદશાહે તેને હજી નજર કેદમાં રાખેલો છે. આ માણસ પેલી રજપુત લોંડી ઈન્દિરાનો ભાઈ જણાયો. આથી તો રોશનઆરા બેગમને ઈન્દિરા ઉપર પગથી માથા સુધી લાગી રહ્યું અને એમ જ થઈ રહ્યું કે ઈન્દિરાને શું ને શું કરી નાંખું. છેવટે બેગમસાહેબે મને બોલાવીને કહ્યું કે તું ગમે તેમ કરી, ગમે તેટલો પૈસો વેરી, આ કામ તો પાર પાડી આપ. વખત પડે તારો જીવ પણ વહાલો કરીશ નહિ, પણ એ રજપુત લોંડીને અચાનક પકડી લાવ. મેં પણ બાથ્યું કે આ કામગીરી ને આપણે બળવીશું તો આપણી માલીક આપણા ઉપર ધણી જ ખુશખુશ થઈ જશે. મેં પણ નાના પ્રકારની યુક્તિઓ રચી, પણ સાંધ્યાવા, આ વાત કોઈના આગળ બય નહીં હો,” આવી રીતે વચ્ચે જ જરા ઉદ્ગાર કરતો ફૂફશાહ બોલ્યો, “જે દિવસથી મહેલમાં આવી તે જ દિવસથી એ રજપુત લોંડીએ તો પોતાની બેગમને બાણે વશજ કરી લીધી હતી. પોતાને તો બેગમ હવે બોલાવતીએ નથી એમ બાણી ઉદેપુરીની ખીજ બધી દાસીઓ, એ રજપુત લોંડી ઉપર બહુ જ બળતી હતી, એટલે માફ કામ સાધી લેતાં મને તો જરાએ મહેનત પડી ન હતી. એ લોંડીઓને તો પૈસાની લાલચ દેખાડવાની જ ખોટી હતી. એ લોંડીઓએ કબુલ કર્યાં પ્રમાણે મને મદદ પણ ધણી કરી. શું કહું, સાંધમૌલા? ગઈ કાલે રાત્રે, મધ્ય રાત્રીને વખતે હું ઉદેપુરીના મહેલમાં દાખલ થયો, અને એ રજપૂત દાસીની ખોલીમાં પેસી, એને કાંઈક દવા સુંઘાડી બેશુદ્ધ કરી, મ્હોંએ કુઓ ઈઈ ઉઠાવી લીધી અને લાવીને બેગમ સાહેબની હજીર રજી કરી દીધી. આ જોતાં જ બેગમ સાહેબ તો મારાપર બહુ જ ખુશ થઈ ગયાં, અને મને મોટું ધનામ આપી ત્યાંથી રવાના કરી દીધો. પછી પોતે એકલીએ જ પેલીના શાએ હાલ કર્યાં હશે, તે કાણ બાણે? મને તો લાગ્યું કે એને-ત્યાં ને ત્યાં જ મારી નાખી હશે, પણ હજી સુધી તો તેમ બન્યું નથી. હજી તો એ ખીચારી જીવે છે. પણ આજ રાત્રે એને ધાતકીપણે મારી નાંખવાની જ કામગીરી મને સોંપી છે. હવે કાણ બાણે, એ કામગીરી

મારે હાથે શી રીતે થાય છે ? આ જન્મમાં આવાં ખૂન આ હાથે થયાં નથી એમ તો નથી. પણ આજે ઐગમ સાહેબે જે રીતે એ લોડીને મારી નાંખવાનું કહ્યું છે, સાંઈ સાહેબ ! તે રીત તો એવી ભયંકર છે કે, કાંઈ વાત જ કરશો નહિ.” આ સાંભળતાં જ નયનપાળનાં ફવાટાં ઉભાં થઈ ગયાં. ઈર્ષ્યા અને મત્સરને વશ થઈ, સ્ત્રીઓ કેવાં કેવાં અધમ કૃત્યો કરતાંએ ચુકતી નથી, એ વિચાર તેના મન આગળ ખડો થઈ ગયો. ઈન્દિરા જેવી પવિત્ર અને નિરપરાધી કુમળી બાળાનું ખૂન, અને તે પણ આવી કૂર રીતે, આ વિચારે નયનપાળના મનને ઘણું જ સંતપ્ત કરી નાંખ્યું. નયનપાળને બહુ ત્રાસ ઉપજ્યો, અને રોશનઆરા ઐગમ ઉપર ધણો જ ધિક્કાર આવ્યો, પણ રોશનઆરાના દુષ્ટ સ્વભાવની અપકીર્તિ જગજાહેર જ હતી, એટલે નયનપાળને આથી કાંઈ આશ્ચર્ય લાગ્યું નહિ. વેશધારી ફૂકીર બાવા તો આ સાંભળી કેટલીકવાર સ્તબ્ધ થઈને જ બેસી રહ્યા, અને પછી ફૂકશાહને કહેવા લાગ્યા. “યાર, ફૂકશાહ ! તું જરા કહે તો ખરો કે, તને કેવી કામગીરી દેખાડી છે ?”

ફૂકશાહ જરા અનુમાન કરવા લાગ્યો, પછી આમ તેમ બેઠા ધીરે રહીને બોલ્યો, “સાંઈ મૌલા, તમારે એ બાણીને શું કામ છે ? એ સાંભળીને તમને ધણું ખોટું લાગશે. એના કરતાં તો તમે સાંભળો જ નહિ તો સાંઝે. આપ જેવા દયાવતને એ સાંભળીને બહુ જ ખોટું લાગશે, અને મારે તો એ કરવાનું જ છે. મારો છૂટકો નથી. માટે ન પૂછવામાં જ સાર છે. તેમ મારે કહેવું એ પણ ઠીક નથી, એટલામાં જ તમે સમજી રહો.” પણ સાંઈ તો શાના સમજે ? એમને તો એજ બાસ સાંભળવું હતું, એટલે કહેવા માટે ફૂકશાહને ધણો જ આગ્રહ કરવા લાગ્યા. છેવટે નાઈલાજ થઈને ફૂકશાહ બોલ્યો, “સાંઈ મૌલા ! માણસનો જીવ લેવાની આજ સુધી એવી રીત ચાલી આવી છે કે તેને કાચળામાં ધાલીને ચમુના નદીમાં દુબાડી દેવો. પણ આ રીતમાં એક મોટી ખોડ એ જણાઈ કે થોડે દહાડે તે માણસ પુલીને પાણીની ઉપર આવે છે; અને તેથી કાણ હશે ? તે જણાઈ જવા લાયક છે. પણ આજે તો ઐગમના મનમાં એમ આવ્યું કે, એ છોકરીને જીવતી જ ભીતમાં ચણી લેવી, અને આ કામ મારે માથે આવી પડ્યું છે.”

આ સાંભળતાં જ સાંઈ તો “યા અક્ષા, યા પરવરદીગાર, તોઆ, તોઆ,” એવા ઉદ્ગારો કાઢી બોલ્યા, “આ કેટલું નિર્દયપણું ? પણ બેટા ફૂકશાહ ! તું આવું નિર્દય કામ કરીશ ખરો કે ?”

“ન કરું તો કહું કોને ?” એમ નિરાશ થઈને ફૂકશાહ બોલ્યો.

થોડોક વિચાર કરીને સાંધી જોડ્યા, “બરાબર, તારે તો કરવું જ નોંધ્યો.”

આટલું જોડી સાંધી તો સ્વસ્થ થઈને બેઠા. હવે ઈન્દિરાને આ સંકટમાંથી શી રીતે ઉગારવી? તેનો જ વિચાર એમના મનમાં ચાલવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૩૫ નું.

—:૦:—

વૈકુંઠ યોગી અને રાજસિંહ.

શામળ પંડિત તરફથી મળેલો રૂપમતીનો પત્ર જ્યારથી વાંચવામાં આવ્યો, ત્યારથીજ રાજસિંહના ચિત્તમાં ઉદ્વેગ થઈ રહ્યો હતો. ઔરંગઝેબ આદશાહ એ કાંઈ નાનો સુનો શત્રુ નહોતો. અને હવે તો પ્રત્યક્ષ એની સામેજ વેર બાંધવાનું આવ્યું હતું. આજ સૂધી રજપૂત રાજા રાજસિંહ અને મુગલ આદશાહ આલમગીર વચ્ચે કાંઈ પ્રેમ ઉલરાઈ જતો હતો એવું તો નહોતું, તેમ કાંઈ સામ સામેજ વેર બંધાયું હોય એવું પણ નહોતું. આણી તરફ ઔરંગઝેબ પણ સમજી જ રહ્યો હતો કે રાજસિંહની સાથે આપણા મુગલાઈ દોલ અને દંભથી વર્તવામાં કાંઈ કાલ કાઢવાના નથી. તે જાણતો હતો કે હજી પણ ઉદેપુરના ધરાણા પ્રત્યે દરેક રાજપૂતને પૂન્યલાવ છે, અને તેથી એ ધરાણા સાથે ને લડવાનો પ્રસંગ આવ્યો તો આખા રજપૂતાનામાં દાવાનળજ પ્રકટી રહેશે, તેમ પોતાની હાલમાં એવી સ્થિતિ નહોતી કે ચારે તરફ આવી રીતે સળગી ઉઠતા દાવાનળને બાળી શકે? મારે પોતે પણ પોતાના ભારમાં ને ભારમાંજ રહીને કાગ કરતો. દિલ્લી દરબારમાં ગમે એટલું રાજસિંહના સંબંધમાં જોલાતું, પણ તેથી ઉશ્કેરાઈને એના ઉપર ચઢી જવું, એવું તો એના મનમાં કદીએ આવતું નહોતું. આદશાહની એવી ધારણા હતી કે, રાજસિંહ પ્રતિ પોતાને ગમે તેટલું વેર હોય તો પણ હાલમાં તે દબાવી રાખવું, અને વખત આવે એની ઉપર એકાએક કટક ચઢાવી લઈ જઈ તેનો બદલો તેવે પ્રસંગે લેવો.

મહારાણા રાજસિંહને પણ આદશાહ તરફ ઓછો તિરસ્કાર હતો એમ નહોતું. તોપણ ઉદ્ધતપણે આદશાહના સામા દંડ ઠોકી તૈયાર થઈ જવું એવો એનોએ હેતુ નહોતો. તે જાણતો હતો કે આદશાહ સામે આપણે એકલા કેટલીવાર ટકી શકવાના હતા? એટલે એ પણ બેત-સરજ ચાલ્યા કરતો હતો. તેને ખબરજ હતી કે હાલના રાજપૂતોમાં

ઐક્ય નથી. આદશાહની મરણ સંપાદન કરવા, ગમે તે વખતે ગમે તે રાજપૂત, ગમે તેવું હલકું અને નીચ કામ કરતાં પણ ચૂકશે નહીં. આથી પોતે પોતાના માનમાં રહી આદશાહને નિઃસ્પૃહતા જ દેખાડવામાં શાણપણ વાપરતો હતો. માત્ર રાજ્ય લોભ માટે અથવા જીવન લોભ માટેજ પોતાનું ડોકું મુગલશાહ આગળ નમાવી, આજ સુધી અલિપ્ત રહેલા એવા આપણા સૂર્યકુળના નામને મરણાંતે પણ કલંક લાગવા દેવું નહિ; તેમજ મહાવીર રાણા પ્રતાપ અને ભીમસિંહ જેવાનાં પ્રાતઃકાળ સ્મરણીય નામ પોતાના તેમજ લોકોના સ્મરણ સ્થાનમાં કોતરાઈ રહેલાં છે, તેની વિશુદ્ધિને તો પોતાના શરીરમાં પ્રાણ હોય ત્યાંસુધી મલિનતાનો સ્પર્શ પણ થવાં દેવો નહિ, એવો રાજસિંહનો દૃઢ નિશ્ચય હતો. વખત પડે રાજ્ય અથવા પ્રાણ સામું પણ ન જોતાં રણસંગ્રામમાં કુદી પડવું, અને જે સ્ત્રીઓ માટે મુસલમાનો આટલો લોભ કરે છે તેજ સ્ત્રીઓ અને બાળકોએને પ્રથમથી પોતાને હાથે કાપી નાંખી, પછી પોતે પણ પરલોકગમન કરવું. આટલું બધું શાને માટે કરવું? માત્ર ઉદ્દેપુરના પ્રાચીન કાળથી ચાલતા આવેલા કુલના માન રક્ષણાર્થે. આટલું બધું કરતાં પણ ઉદ્દેપુરના વંશવૃક્ષની એક કળીને પણ મુસલમાનો હાથ અડકાડી ન શકે, એટલે પોતે કૃતાર્થ થયો, એમજ રાજસિંહનું માનવું હતું. પોતાના નિશ્ચયને અનુસરતા રાજસિંહે જ્યારથી રૂપ-ભેતિના પત્રમાં ખેદયુક્ત મર્મભેદી ઉદ્દગારો વાંચ્યા ત્યારથીજ એને પાનો ચઢી રહ્યો હતો. પત્ર વાંચતાંજ દસ દિવસમાં રૂપમતીને છોડવી લાવવાની પ્રતિજ્ઞા શામળ ખંડિત સમક્ષ કરી ચુક્યો હતો. મૃત્યુજ માત્ર એક રાજપૂતોની પ્રતિજ્ઞાને આડે આવી શકવા સમર્થ હતું અર્થાત્ ખરા ક્ષત્રી વીરે સ્ત્રીધિક્ષી પ્રતિજ્ઞા કદીજ વ્યર્થ થતી નહોતી. પણ આજ એવી ખરી પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવામાં પણ કોટલાંએ વિદ્વેષ આવવાં સંભાવિત જણાવા લાગ્યાં. એથી રજપૂતાનાના સર્વ રાજપુતો તરફ પોતે પોતાના નામનો પત્ર લખી મોકલ્યા, જેમાં નીચે પ્રમાણેની મતલબ સમાવી હતી.

“આર્ય વર્તની લાડીલી ભૂમિમાં જે આજે આ રજપૂતાના ગણાય છે તેમાં વસતા સૂર્ય કે સોમવંશીય રાજમંડળના સર્વ વીર પુરૂષોને ઉદ્દેપુર નિવાસી શિસોદીયા કુલમાં ઉદ્દભવ પામેલો તેમનો સેવક રાણો રાજસિંહ, અતિ પ્રેમપૂર્વક વિજિતિ કરે છે કે—

નરવીરો! આપણા આર્યાવર્તને હમણાં લયંકર મહા વ્યાધે ઘેર્યું હોય એમ લાગે છે, અને તેથી દિવસો દિવસ રણ સંગ્રામાનળ નજીકમાં આવતો હોય એવાં ગ્રિહ જણાવા લાગ્યાં છે. એ વાતનો યથાયોગ્ય વિચાર કરી, આપણ સર્વ આંધ્રોએ એકત્ર થઈ, કાંઈ પણ નિરાકરણ ઉપર

આવવું, એ પ્રસ્તુત પ્રસંગને આવશ્યક છે, એમ મારી અનુમતિને લાગે છે. આલમગીર બાદશાહે હવે વીતાડવામાં કંઈ કસર રાખી નથી. આપણા પરમ પવિત્ર દેવાલયોને બ્રષ્ટ કરી, ત્યાં મસીદા બાંધવા માંડી છે. પ્રતાપી સ્મૃત્કબર બાદશાહે ગૌવધનો પ્રતિબંધ કર્યો હતો, તે એણે કાઢી નાંખ્યો છે. એને આમ કરવું યોગ્ય નથી એવું એને વિનવવા છતાં તે તરફ દુર્લક્ષ કરે છે. જે રજપૂત રાજાઓ, એને આધીન થઈ, એની સાથે નમ્રપણે વર્ત્યાં, તેમની સાથે તથા તેમની પાછળ તેમનાં ઐરાં છોકરાંની સાથે પણ આ કૃતમ્મ બાદશાહ કેવો બેપરવાથી અને કેવો બેધમનીપણે વર્ત્યો છે, તેનો દાખલો કાંઈ બહુ દૂર શોધવા જવું પડે એમ છેજ નહિ. મહારાણા જસવંતસિંહજી તેમજ તેમના વડીલ પુત્રના મૃત્યુનું કારણ કોણુ છે? તેમની પાછળ આપણા સર્વ રાજપૂતોના અભિમાનના સ્થાનરૂપ તિર્યકપીણી માતૃશ્રી ચન્દ્રાવતી મહારાણીની આટલી બધી દુર્દશાનું કારણુ પણ કોણુ? જન્મ આપ્યા બાદ બે ચાર દિવસમાં જ પોતાનાં પ્રસુતિ ગૃહનો ત્યાગ કરાવનાર કોણુ? આ બધા સવાલોના જવાબ મારે અત્રે આપવાની જરૂર છે શું? રાણા વિજયસિંહનું સ્વસ્થાન નાનું જ છે, પણ તે આજે વયમાં, અનુભવમાં, પ્રતાપમાં, ક્ષાત્ર તેજમાં, તેમ જ અન્ય સર્વ બાબતોમાં આપણને તો પિતામહ સિખ્માચાર્ય સમાન જ છે. પરન્તુ તેના ઉપર આજે કેવો પ્રસંગ આવી પડ્યો છે! તેનો જરા વિચાર કરો. રાયથી તે રંક સૂધીના તમામ હિંદુઓ પાસેથી, એટલું જ નહિ પણ સાધુસંતો પાસેથી પણ, જમિયા જે એક કેવળ અન્યાયનો ભરેલો જ કર છે, તે એણે પાછો લેવો શરૂ કર્યો છે. આથી એને તો કાંઈ જ લાભ ન થતાં માત્ર ચારે દિશામાં એને માટે અસંતોષ જ ફેલાયલો છે. આ સર્વ બાબતો જ્યારે મેં એને સ્પષ્ટ રીતે લખી જણાવી ત્યારે તે પત્રને ફેંટી દઈ, બાદશાહે ઉદેપુર ઉપર તેમ જ મારા ઉપર પણ વેર લેવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, એવી વાત મારે કાને આવી ચૂકી છે. પણ એ પત્ર ગુરૂ મહારાજની આજ્ઞાનુસારજ લખેલો હોવાથી મને તેનું કાંઈ જ લાગ્યું નથી. એને તેનું ફળ ભોગવવા હું તો જાતે તૈયાર જ હતો. પણ મહારાણા વિજયસિંહ ઉપર આજે એણે જે પ્રસંગ આણી મુક્યો છે તેથી જ મારે આપ સર્વને આ પત્ર લખવાની જરૂર પડી છે. વિજયસિંહ મહારાજની કન્યા, એ તેમની કન્યા નથી, પણ આપણુ સર્વ ક્ષાત્ર બાંધવોની લગ્ન છે કે જેને આજે એ નરાધમ લુટી લઈ જવા બેસી છે. આ કન્યાને એ આપણા દેખતાં જ લઈ જાય, એટલે ક્ષત્રિયોમાં પોતાની વહુ બેટી સાચવવા જેટલી પણ હવે સત્તા રહી નથી એમ આખા જગતમાં ઠરી ચુકવાનું જ. આ લાજ બાદશાહ લઈ ગયો, એટલે આપણી સ્ત્રીઓનું સૌભાગ્ય તેમ જ

આપણું વીર્ય એની સાથે જ નષ્ટ થયું એમ આપણે જ આપણી કૃતિ ઉપરથી દેખાડી આપવા જેવું થાય છે. ભલે આપણી રાજ્યલક્ષ્મી જાઓ, ભલે આપણી લગ્ન લુટાઈ જાઓ, આપણે હતવીર્ય થઈ ગયા છીએ એમ ભલે આખું જગત કહે, પણ બાદશાહની જોડે લડવું નથી, અને આપણે તો આપણા જીવ અને આપણું સ્વસ્થાન સંભાળીને જ બેસી રહીએ, એટલે બસ છે, એવો જ જેનો વિચાર હોય, તેણે આ મારો પત્ર વાંચવાનો શ્રમ પણ ન લેતાં તેના દુકડે દુકડા કરી નાંખવા. પણ જેને મારા લખવાનો હેતુ માન્ય હોય, જેને એમ લાગતું હોય કે બાદશાહે તો હવે આપણને દબાવતે દબાવતે છેકે જ મર્યાદા મૂકી દીધી છે, તેઓએ એને એક વખત બરાબર સમજણ પાડી આપવી જોઈએ કે રાજપૂત વીરો કંઈ હાથમાં બંગડી પેહેરી, ઘુમટો તાણી, ધરને ખુણે લાજ કાઢી બેઠેલા નથી. એમ જ જેની મરજી હોય, તેને તો પછી વખત પડે આપાર કે પેલી પાર છે જ, એમ સમજી પોતાના પૂર્વજોની રીતિને અનુસરી, પોતાને જ હાથે પોતાની જાહેન બાળાઓનાં મસ્તકો પ્રથમથી જ ઊડાવી, મંત્રાશિનો દાહ મૂકી, પછીથી પોતે પણ ધારા તીર્થયાત્રાની તૈયારી કરવી. આવા જ નરવીરોને માટે મારો આ પત્ર છે, સર્વ રાજ-માંડલિકોને આવો પત્ર લખવાનો મારો અધિકાર નથી. પણ હમણા બાદશાહ તરફથી આખાં રાજસ્થાનને ચતાં અપમાને, તેમ જ પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં આવી પડેલા અવસાને આ પત્ર લખવાની મને પ્રેરણા કરી છે અને તે જ પ્રેરણાનું ફળ તે મારો પત્ર છે, એમ સમજશો મહાવીર વિજયસિંહે તો મારી સહાય માગી નથી, પણ આવે પ્રસંગે તેને સહાય થવા રાજપૂતો હજી મુવા પડ્યા નથી, પોતાની વહુ બેટીને ભ્રષ્ટ થતી જોઈ રહે એવા દૈન્યને હજી રજપૂતો પામ્યા નથી, એવું બાદશાહ આલમગીરને તથા આખી દુનિયાને દેખાડી આપવા માટે જ આજ હું આગળ પડ્યો છું. જેને મારા જેવી લાગણી થતી હોય તેણે જ મારા પત્રને માન આપવાનું છે. તેવી લાગણી ન થાય એવો કોણ હશે ? રજપૂતાનાના અન્નથી બંધાયલા પિડવાળો રજપૂતાનાનો દરેક માણસ આવી લાગણી ધરાવતો જ હોય, એ સુપ્રસિદ્ધ છે. તેવા જ વીર પુરુષોએ મને સહાય કરવી. હું તો સમરાંગણમાં પડીશ અથવા તો આલમગીરના સૈન્યને દાંતે તરણું લેવરાવી, તેમની કાનપટ્ટી ઝાલી આવેલા રસ્તે જ પાછો કાઢીશ એવી પ્રતિજ્ઞા લઈને બેઠો છું. એ પ્રતિજ્ઞા સફળ થવામાં સર્વની સહાય આવશ્યક છે, માટે સર્વેએ સહાય આપવી, અને સર્વ બાંધવોએ પૂર્વકાળ પ્રમાણે એક વખત તો ક્ષાત્ર તેજને એકત્ર કરવું જ જોઈએ છે. સુજને આધક શું ?”

આ પ્રમાણેના કાગળ લખી આખા રાજપૂતાનાના સર્વ નાના મોટા રાજા રાજવાડામાં સાંટણી સ્વાર સાથે મોકલી દેવાનો વિચાર કર્યો. રાજસિંહનો એક મોટો નિયમ એ હતો કે પોતાના સદગુરુ વૈકુંઠ યોગીની આજ્ઞા શિવાય કંઈ જ કરવું નહીં. ગુરુ મહારાજની આજ્ઞા લઈ, તેમની પાસેથી પોતાના કામનો શું પરિણામ આવશે તેનું યથાર્થ જ્ઞાન મેળવીને પછીથી જ ગમે તે પગલું ભરવું હોય તે તે ભરતો. આથી પત્રો મોકલી દેતાં પહેલાં ગુરુ મહારાજની આજ્ઞા લેવા વિચાર કર્યો. પ્રસંગ એવો ખારીક અને ચમત્કારીક આવી રહ્યો હતો કે જે જે કાણુ જાય છે તે તે લાખો રૂપીઆની જ છે એમ તેને થયા કરતું. આ કામમાં સ્વામી મહારાજનો મન પ્રતિકૂલ થનાર જ નથી એવી ખાત્રીથી ઘડીક એમ પણ થઈ આવ્યું કે આજ્ઞા લીધા વગર પત્રો તો રવાના કરી દેવા. મનોમન સાક્ષી જ છે એમ ધારી રાજસિંહે પત્રો તો સાંટણી સ્વાર સાથે તાપડતોય રવાના કરી જ દીધા. સૈન્યને સજ્જ કરવા સેનાપતિને આજ્ઞા આપી, પોતે થોડા જ ખાસા સરદારોને સાથે લઈ, આખુના પહાડ ઉપર વૈકુંઠ યોગીના આશ્રમ તરફ આજ્ઞા અને આશિષ લેવાને નિકળી પડ્યો.

સામળ પંડિતને પોતાના પરાણા દાખલ ઉદ્દેપુરમાં જ સારી રીતે ખાવા પીવાની વ્યવસ્થા કરી આપીને રાખ્યા હતા. સામળ પંડિત કેવા સ્વસ્થ થઈને બેઠા હતા તથા તેમણે રાણાજીને શું શું મદદ કરી ! એ બધું વાચનારને આગળ જણાવીશું, પણ હમણાં તો એમને દુધ મલીઢા ખાતા, ઉદ્દેપુરમાં જ નિશ્ચિત બેસાડી મહાત્મા શ્રીવૈકુંઠ યોગીરાજનાં દર્શન કરવા, આપણે વાંચનારને રાણાજીની સાથે જ લઈ જઈશું.

વૈકુંઠ યોગીનાં દર્શન કરવા જતાં, રાજસિંહ કદી પોતાના રાજ્યના આંડબરથી જતો નહોતો. માત્ર પાંચ સાત ખાસાં માણસોને લઈ, તેમને પણ આશ્રમની મર્યાદા ઉપર જ રાખી, પોતે એકસો જ દર્શન માટે જતો હતો. વૈકુંઠ યોગી, આ વખતમાં એક મોટા વૃદ્ધ મહાત્મા, અને રાજપુતોના તો પ્રેરક ચૈતન્ય જ મનાતા હતા. એમના ત્રિકાળ દર્શીપણા માટે તથા તપોબળ માટે, તેમની કીર્તિ સૂર્યસમાન, ચારે તરફ રાજપુતાનામાં પ્રકાશી રહી હતી, અને તેથી ઘણા ખરા તમામ મોટા માણસો તેમનાં દર્શને આવતા હતા પણ હમેશાં જ એમનાં દર્શન થતાં હતાં, એવું કંઈ બનતું ન હોતું. રાણા રાયસિંહ અને રાણા વિજયસિંહની તો એમના ઉપર એટલી બધી નિષ્ઠા હતી કે, કદાપી યોગીરાજ તે બન્નેને અન્ન પાણી પણ ત્યાગ કરવાની આજ્ઞા કરે તો તેઓ એક કાણુ પણ વિચાર ન કરતાં આજ્ઞાને આધીન જ થતા હતા. રાયસિંહ આ વખતે અનતી ત્વરાએ આખુના તે શિખર પાસે આવી પહોંચ્યો. યોગીરાજના

તપોરણ્યની મર્યાદા શરૂ થતાં જ પોતાની સાથેનાં માણસોને ત્યાં જ બેસાડી, પોતે આશ્રમના ઉપવનમાં ચાલવા લાગ્યો. પોતે આવ્યો તે વખતે યોગીરાજ ક્યાં હશે? તે બાજુ પોતે બાજુતો જ હોય એમ ચોકસ દિશામાં જ રાજસિંહ જવા લાગ્યો-યોગીરાજ નદી તટપર સ્નાનાદિ નિત્ય કર્મ પરવારી, કૌપિન ધારણ કરી, પાદુકા પંગમાં ધાલી, પોતાની પર્ણકુટિ તરફ કે બીજે કોઈ ઠેકાણે જવાની તૈયારીમાં હોય એમ જણાયા. એમના મનમાં કોઈ પણ વિચાર ચાલતો હોવો જોઈએ. વખતે પોતાના નિત્ય કર્મમાં કરેલા ધ્યાનથી પ્રસ્તુત પ્રસંગનું જ્ઞાન થતાં તે ઉપર જ વિચાર કરતા હોય એમ લાગતું હતું અને એ વિચાર કોઈ પણ સમાધાનકારક હોય એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવ્યું. કારણ તેમના તપસ્તેજ-મય મુખપર તો કોઈ જ જણાતું નહતું, પણ તપોબળથી દૈદિગ્યમાન થઈ રહેલાં તેમનાં નેત્રોમાં જ જરા સ્મિતનો ભાસ થતો હતો. નહિ તટ ઉપરથી ઉડી પાછા વળી પોતાની પવન પાવડી હાથમાં લે છે એટલામાં ધિમેથી આવી વિનમ્રભાવથી નીચું મસ્તક કરી ઉભેલા રાજસિંહને તેમણે દીઠો યોગીરાજ પોતાના બે હાથ ઊંચા કરી, રાજસિંહને આશિર્વાદ આપી બોલ્યા. “વત્સ, રાજસિંહ, પોતાના કુળને અને રાજસ્થાનના રાજપુત્રને શોભે તેવું જ તે કર્યું છે. તારા પત્રોની અવમાનના ન થતાં તને આ વખતે અત્યોત્તમ કાર્ય સિદ્ધિ મળશે જ. રૂપમતિ સરખું રત્ન તારા કંઠમાં જ શોભશે. માટે એને મુગલોના ત્રાસમાંથી છોડાવ અને લઈ આવ. એ સંનતી કિન્મત તને હજી થોડા દિવસ પછી જણાશે. ખરી રાજપુત્રી અને વીરતન્યા રૂપમતિ તને મનથી વરી ચુકી છે, અને પત્રિકા મોકલી પોતાનું તેમ જ પોતાના રાજસ્થાનનું રક્ષણ કરવાની તને એક અમૂલ્ય તક એણે શોધી આપી છે. આમાં તને સિદ્ધિ મળવાથી રાજપુત્ર અજીતસિંહને વનવાસ મટી જશે. અને એક વખત એને એની માની પાસે લાવીને મુક્યો એટલે આલમગીરની છાતી ચાલવાની નથી. રાજપુત્ર સારો વધતો જાય છે. જંગલમાં પણ એનું થઈ શકે તેટલું લાલનપાલન થયા કરે છે. ગમે તેમ કરીએ, પણ મા તે માજ છે, અને અમે તો અરણ્યવાસી પશુ જ કહેવાઈએ. ચાલ મારી જોડે-પેલી પર્ણકુટિમાં, અને એને એક વખત જો. અને એની માને ખબર કર કે બિચારીને શાંતી થાય. રાયસિંહ, આ રાજપુત્ર કોઈ અલૌકિક જ થવાનો છે, એ ખરેખર, પોતાના કુળનું નામ નારશે, પણ એને તેવા પ્રસંગ મળવા દુર્લભ છે.”

રાજસિંહ આ બધું મુંગે મુંગે સાંભળ્યાજ કરતો હતો. આપણે શું શું કર્યું છે? અને રૂપમતિએ પત્ર મોકલ્યો તેમાં શું શું જણાવ્યું છે? એ

અહું યોગીરાજ પ્રથમથી જ જાણું છે એ જોઈને એને કાંઈ આશ્ચર્ય થયું નહિ. રાજસિંહ તેમજ અન્ય-રજપુત રાજાઓની ક્યારનીએ ખાત્રી થઈ ચુકી હતી કે યોગીરાજને સર્વ વાત અંતરદૃષ્ટિથી જાણાઈ આવે છે ! પછી રાજા બોલ્યો. “મહાતપોધન આપની દિક્ષા લીધા શિવાય, અને આપની આજ્ઞા મેળવ્યા શિવાય જ મેં આ બધા પત્રો મોકલી દીધા છે તેની મને-ક્ષમા થવી જોઈએ. આપ પ્રેરકે જ તેવી પ્રેરણા કરી હશે અને તેથી મને એમ કરવાનું મુઝ્યું. આપ પ્રેરક વગર હું શું કરી શકું એવો છું ? મેં જે કંઈ છે તેથી આપ પ્રસન્ન થયા છો અને તેથી માફએ મન સમાધાન પામ્યું છે, એ કહેવાની હવે જરૂર રહીજ નથી. પણ, મહારાજ, આપના અનુગ્રહ શિવાય, આપની આશિષ વગર, આવું મહાભારત કાર્ય કેમ સિદ્ધ થઈ શકશે ? માટે આપની આશિષ માટે અને અનુગ્રહ થાય એવી જ આશાથી હું આવ્યો છું. દર્શન થયાં એટલે હું તો કૃતાર્થ થયો, હવે આપની જરા ચરણ સેવા કરી આજ્ઞા લઈશ. રાજ્યપુત્ર આપની પાસે રહ્યો, પછી બીજું શું જોઈએ ? માતૃશ્રી પાસે રહેવાથી આપના કરતાં તેની અધિક શુશ્રૂષા થશે એમ કોને લાગે ? દશરથ પુત્ર રામચંદ્ર મહા-સમર્થ શ્રી વિશ્વામિત્ર પાસે રહીનેજ રાવણનો પરાજય કરનારા થયા, એ શું બધા ભુલી ગયા છે ? મહા મુનિ ! આપના આશિર્વાદથી જો આપના આ સેવકને—“રાજસિંહ જરા અચકાયો—એનાથી આગલ બોલાયું નહિ.

યોગીરાજ એનો અર્થ સમજી જઈ રિમત કરી બોલ્યા—“શું, શું, સેવકને શું ! બોલ રાજસિંહ, કેમ અચકાયો ?

રાજસિંહ કિચિત્ લજ્જાથી નીચું જોઈ બોલ્યો “કાંઈ નહિ, મહારાજ, સહેજ કહેતો હતો કે આ પ્રસંગે આપના આશિર્વાદથી જો સિદ્ધિ મળી તો ?”

યોગીરાજ મોટેથી હસીને બોલ્યા—“રાજસિંહ ! બેટા, વિષય શા માટે ફેરવી નાખે છે ? તારૂં કહેવું શું છે ? તે હું સમજ્યો છું. પણ આગળ શું થશે ? તેની ચિંતા તમે સંસારીઓએ કરવી જ નહિ. પરમાત્માની ઇચ્છા હશે તો તને યોગ્ય પુત્ર થશે. તું તો તારા પ્રસ્તુત કાર્યપર લક્ષ રાખી, જે કરવાનું છે તે કર્યો જા. હવે તું અછતસિંહને જોવાને આવતો હો તો મારી સાથે ચાલ, એમ બોલી, યોગીરાજ આગળ ચાલ્યા, એટલે રાજસિંહ તેમની પછવાડે ચાલવા લાગ્યો.

જે ઋતુમાં અને જેમની સાથે આપણે આ પર્વત ઉપર આવ્યા છીએ, તે ઋતુ તેમનાથી જ પર્વત તથા ઉપવનને અપૂર્વ શોભા આપી રહી હતી. માણસના મનમાં ગમે તેવો ઉદ્વેગ હોય, પણ આ ઉપવનની શોભા જોતાં...તેના સર્વ ઉદ્વેગ જતા જ રહેવાના. આવું તે વખતની વન-જીવંતો સ્વરૂપ ખંડેર મનોહર જ હતું. સર્વ સ્થળે આહ્વાદમય વનથીના

પ્રભાવથી કીટાદિથી તે મોટાં ગ્રાણીને સુદ્ધાં, દુઃખ તો કેટલાએ યુગથી ભાસ-
તું જ નહીં હતું. જ્યાં ત્યાં ઉલ્લાસના જ કલ્લોલ, થતા હતા અને દરેક વનવૃક્ષ
સુંદર રગનાં પર્યવસ્ત્રથી શૃંગારેલાં જ હતાં. આવા ઉપવનમાં રાજસિંહના
મનને ઉલ્લાસ લાગે તેમાં નવાઈ શું? મુનિની પાછળ ચાલતાં એમ જ
દેખાતું હતું કે, આ દ્રોષ ક્ષત્રીયવીર મુનિનાં તપોવિધને દૂર કરવા જ આવ્યો
હોયની? અને તે કાર્ય કરવા માટે જાણે ઋષિ પોતાનો પ્રસાદ આપવા
સાડે, પોતાના આશ્રમમાં લઈ જતા હોય, એમ જ મુનિમહારાજ પાછળ
ચાલતો આપણો રાજસિંહ દેખાતો હતો. રસ્તામાં રાજસિંહ અને યોગી-
રાજ એક પર્યુ કુટિ પાસેથી જતા હતા, એટલામાં પર્યુકુટિમાંથી અત્યત
શ્યામવર્ણની એક લિલ્લડી, પોતાના બે હાથમાં લીધેલાં બાળકને રમાડવા
ગીત ગાતી ગાતી બહાર આવી. વૈકુંઠયોગીની પાછળ આવતા રાજસિંહને
જોતાં જ તે જરા અટકી, પણ નાગરિક સ્ત્રિયોની નિરર્થક લજ્જતને જાણુ-
નારી હોવાથી, પેલી લિલ્લડી, પોતાનું ગીત અંધ રાખી, ત્યાં જ જરા
અટકી જઈ, તેના મોં સામું જોઈ રહી.

વૈકુંઠયોગી રાજસિંહ પ્રતિ બોલ્યો—આ વાણિ, આણે જ આજસૂધી
અજાતસિંહનું લાલનપાલન કર્યું છે. જો, જો, પેલો લુચ્ચો છોકરો, દ્રોષ
નવીન માણસ તરીકે તને અહિં આવેલો જોઈને, તારા સામું જુવે છે
તે જો! તારા સરખા માણસ એણે આજે જ જોયો છે.

પ્રકરણ ૩૬ મું.

યોગીરાજનો ઉપદેશ.

બાળક સામું જોઈ રાજસિંહે એક નિઃશ્વાસ મુક્યો. યોગ્યકાળે અને
યોગ્યસ્થાને જન્મ થવાથી, અનેક શુશ્રૂષા અને લાલનપાલનને પામ-
નાર આ બાળક આજે પોતાની માતાથી વિખુટો થઈ, આવા અરણ્ય
વાસનું સેવન કરે છે, પુત્ર દર્શનની ઉત્કટ ઇચ્છા રાખનાર માતાને,
પ્રસંગવશાત્, લિલ્લણીઓનો વેશ લઈ આવવું પડે છે, તેવા સંક્રામણ
બાળને જોઈ રાજસિંહ નિઃશ્વાસ મૂકે એમાં નવાઈ પણ શું? અમુક
ટુકાણે જસવંતસિંહનો પુત્ર છે, એમ જો ઐરંગઝેબને ખબર પડી તો,
તે આકાશને પાનાળ એકઠાં કરી એને શોધી કાઢ્યા સિવાય જપે જ
નહિ, એમ રાણી ચન્દ્રાવતીની ખાત્રી હતી, અને તેથી જ તે આશુના
પહાડપર પુત્રને મળવા બહુ ડરી જતી નહોતી. વખતે રાણી તે તરફ
જવા નીકળી અને એનું પગલું પકડીને, ઐરંગઝેબનો કોઈ છપ્પો જાણુસ
પણ એની પછાડે ગયો, તો પરિણામ શો આવે ઐરંગઝેબને હજી

-ખાત્રી નહોતી કે, અજિતાસિંહ શ્રવતો છે; તેમ જો શ્રવતો છે એવી ચત્કિચિત્ શંકા પણ એને થઈ હોય, તોપણ એને અમુક દેકાણે રાખવામાં આવ્યો છે, એની તો તેને ખીલકુલ જ ખબર નહોતી. બાદશાહ તો એમ જ બાણતો હતો કે, ચન્દ્રાવતીની હયાતી લગણુ જોધપૂરનું રાજ્ય રથું તોપણ કાંઈ હરકત નથી. પોતાનો જીજિયા તથા ખંડણી જ્યાંસૂધી એ રાજ્યમાંથી ખીન હરકતે મળી જાય છે, ત્યાંસૂધી એ નિર્ભય જ હતો. બાદશાહે ખાત્રી હતી કે, રાણીની પછવાડે તો રાજ્ય આપણું જ છે, છોકરો મરી ગયો હશે તો તો હરકત જ નથી, અને શ્રવતો હશે તોપણ રાજ્ય માંગવા તો આપણી પાસે આવનાર છેને! રાણીજીના મરણ પછી જોધપૂરને બાદશાહીમાં ભેળવી દઈ, તેના ઉપર એક પોતાનો જ સૂર્યો નીમી દેવો, એવો ઔરંગઝેબનો હેતુ હતો. આખું રાજસ્થાન કબજે કરી, ઉદેપૂરના રાણાને પણ તાબે કરી, આખા રજપૂતાના ઉપર પોતાના એકાદ છોકરાને જ સૂર્યો નીમી દેવો, એવી તો એની ઘણાએ દિવસથી ઊમેદ હતી, પણ આ મહત્વાકાંક્ષા પાર પડવામાં વિઘ્નરૂપ માત્ર. એક ઉદેપૂરનો શિસોદીયો રાણો રાજસિંહ જ થઈ પડ્યો હતો. બાદશાહનું એના આગળ કાંઈ જ ટકુ ચાલતું નહોતું. પણ આ બધી વાત અહિં જ ન જણાવતાં હમણાં તો આપણો પ્રસ્તુત વિષય જ ચલાવીએ.

રાણી ચન્દ્રાવતી અજિતાસિંહને જોવા સાડ નહોતી આવતી તેનાં એ કારણ હતા—એક તો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે બાદશાહના છુપા જાસુસથી પકડાઈ જવાનો ભય હતો, તથા ખીજું એ કે વૈકુંઠયોગીરાજ ઉપર તેનો સપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો, અને તેથી તેમના રક્ષણમાં આવી પડેલા બાળકનું કદી પણ અકલ્યાણ તો થાય જ નહિ, એવી તેને પૂર્ણ શ્રદ્ધા પણ હતી આટલું છતાં પણ મા તે મા જ! માતૃ હૃદયના પ્રેમનો ઉછળો રાણીને સ્વસ્થ થઈ બેસવા દેતો નહોતો. જન્મ આપતાં જ પોતાના એકના એક આશા તંતુને પોતાની પાસેથી દૂર ખસેડી મુકવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો, તેને પોતાની નજરે જોવાની જન્મદાત્રી માતાને કેમ ઉત્કંઠા ન થાય? આથી મહિને બે મહિને, લિલ્લાણનો વેશ લઈ, ઘણી જ ગુમરીતે રાણી ચન્દ્રાવતી, પોતાના પુત્રનું મહોં જોઈ, તેને, પોતાનાં નયનાશ્રુથી નવરાવવા, વૈકુંઠયોગીના આશ્રમમાં જતી હતી ખરી અને કર્મ સંયોગે આજે પણ રાણી ત્યાં આવી ચઢી હતી વૈકુંઠયોગી તથા રાજસિંહ વચ્ચે અજિતાસિંહના જ સંબંધમાં વાત ચાલી રહી હતી, તેવામાં જ એક હૃષ્ટપુષ્ટ લિલ્લે આવી, ઋષિરાજને દંડવત્ કરી સામા ઉભા રહી બન્નેને હાથ જોડી વિનંતિ કરી કે—“ગુરુમહારાજ! રાણીજી અજિતાસિંહ બાપુનાં દર્શન કરવા આવ્યાં છે, શી આજ્ઞા છે?”

આ સાંભળતાં જ મુનિવર સ્મિત કરી બોલ્યા—“ રાધા, અજીતસિંહને અદર લઈ જા, એની માતા આવી છે. વત્સ રાજસિંહ ! મારે તને કાંઈક વાત કરવાની છે, ચાલ જરા દૂર જઈએ ?” રાજસિંહ જરાક ચકિત થયો, તેને પકડી ખબર નહોતી કે રાણી આમ ખબર લેવા આવતી હશે. “ એક પંથ-દો કાજ ” જેવું રાજસિંહને થવાથી, ગુરૂમહારાજનાં દર્શનમાં માસીનાં પણ દર્શનનો લાભ મળ્યો જોઈ રાજસિંહને એક તરફથી જરા ઠીક પણ લાગ્યું. રજપુતાનાના ખીજા સર્વ સરદાર મંડલિકા તરફથી તો, દરેક રીતની સહાય આવી મળવા સંભવ હતો, પણ જોધપુર આટલું મોટું રાજ્ય, અને તેના તરફની જોઈતી મદદ આવી મળવા થોડીજ આશા પડતી હતી. સંસ્થાન પણ મોટું હતું, તેમ લોકો પણ પુષ્કલ અને યુદ્ધકળામાં નિપુણ છતાં, તેનો લાભ પોતે લઈ શકશે નહિ, આ વિચારથી રાજસિંહનું મન જરા ખિન્ન થતું હતું. એક તરફથી એમ પણ લાગતું હતું કે, બાદશાહ એને સ્ત્રી જાણીને બહુ છેડતો ન હોતો. વખતે એ આપણને મળી જઈ બાદશાહ સામે બંડ ઉઠાવવામાં સામીલ થયાં, તો વિનાકારણ મારીને ત્રાસ થઈ પડે. તેથી ચંદ્રાવતીને આ લાંજગડથી દૂર રાખવી. એટલા માટે રાજસિંહ પણ તેને છેડતો ન હોતો. આજે આવો અચાનક યોગ આવી મળવાથી, એ પ્રશ્નનો ખુલાસો કરી લેવો એમ રાજસિંહને થઈ આવ્યું. તેણે ધાર્યું કે આપણે જતાં પહેલાંજ યોગીરાજને પૃછી લઈશું. યોગીરાજ પોતાને યોગ્ય લાગશે તેવો જ રસ્તો મને તથા ચંદ્રાવતીને બતાવશે, એમ વિચાર કરતો કરતો રાજસિંહ, યોગીરાજની પછવાડે ચાલ્યો. એને ચાલતે ચાલતે જણાયું કે યોગીરાજ પણ કાંઈ વિચારમાં છે ખરા, તેથી રાજસિંહ ગુપચુપ તેમની પાછળ ચાલતો હતો.

થોડીવાર પછી વૈદ્યકયોગી તેના સામું જોઈ બોલ્યા “ બેટા રાજસિંહ ! આ વખતે તું વિજય મેળવીશ એટલા ઉપરથી કાંઈ પુલાઈ જઈશ નહિ. તને કહું છું તે સાંભળ. ઔરંગઝેબ બાદશાહની સાથેજ રહેજોનો અભ્યુદય પૂરો થયો જાણજો. તેમ તમારા લોકોનું સ્વરાજ્ય પણ તમને કાંઈ બહુ દિવસ લાલ આપનાર છે, એમ જાણીશ નહિ. ઔરંગઝેબની પાછળ એ માણસોએ ગાદીનું પૂરું સંરક્ષણ કરી શકનાર નથી. આગળ ઉપર કોના હાથમાં રાજ્યસૂત્ર જશે ? તેમ આ આર્યાવર્તની પણ કેવી દશા થશે ? તે બધું કાંઈ હું તને હમણાં કહેવા બેઠો નથી. કહેવાથી અથવા ન કહેવાથી તને તો સરખુંજ છે. માત્ર એટલુંજ તને કહી રાખું છું કે, આ વખતે તું જો સર્વ કામ શૌર્ય, શાણપણ અને ચાતુર્યથી ચલાવીશ તો તારો તેમજ તારી દ્વારાએ આખા રાજસ્થાનનો વિજય પ્રવર્તવાનો છે. માટે તું કશી શીકર કરીશ નહિ. તને જેટલાં સૈન્યની

જરૂર જણાય છે તેટલાનો ખપ પણ પડનાર નથી. એટા રાજસિંહ, ઉત્તર તરફ ખેંચે ક્ષાત્ર તેજ તારા એકલામાં જ રહેલું છે; તેમ સ્વદેશની દાઝ પણ તને એકલાને જ છે; માટે તેનો લેવાય તેટલો લાભ આ વખતે લેતાં ચૂકીશ નહીં. એ માટે મારે તને વધારે કહેવાની જરૂર નથી. યુદ્ધ-કાર્યમાં તારી કુશળતા અપૂર્વજ છે. રાણી ચંદ્રાવતીનાં માણસોની પણ તને સહાય મળશે; અને એમ કરવાથી રાણીને કાંઈજ હાનિ થવાની નથી. હવે જે તમારા લોકોની લડાઈ થશે તે ઉપર જ ધણીક વાતો અવલંબી રહી છે. આ લડાઈ થવાથી બાદશાહ ઐરંજેબને એવી તો જખરી થયેપડ લાગવાની છે કે પછી એ તારું તો શું પણ આખા રજપુતાનાના કોઈ પણ રાજાનું ફરી નામ સુદ્ધાં દેવાનો નથી. કોઈને પણ આડો આવવાનો નથી. તેથી તમે બધા એકત્ર થઈને જ પ્રયત્ન સફળ કરો અને આટલો પ્રયત્ન સફળ થયો કે પછી હું અંતર્ધાન થવાનો છું. મારે ખીજ દિશામાં કામ છે. માટે તમે તમારા પ્રયત્નમાં જરા પણ કચાસ રાખશો નહીં.”

ચોગીરાજના મોંમાંથી “અંતર્ધાન થવાનો છું, અને મારે ખીજ દિશામાં કામ છે” આ શબ્દો સાંભળતાં જ રાજસિંહનું મોં જરા લેવાઈ ગયું. ચોગીરાજ પ્રત્યે રાજસિંહની વિલક્ષણ ભક્તિ હતી. જેમ કોઈ આસ્તિક માણસ ગમે તે કાર્યના આરંભમાં પરમેશ્વરનું સ્મરણ કરે છે, તેમજ રાજસિંહ પોતાના હરેક કાર્યના આરંભમાં ચોગીરાજનું જ સ્મરણ કરતો હતો અર્થાત્ રાજસિંહ ચોગીરાજને પોતાના પ્રાણ સમાન જ ગણતો હતો. પ્રાણ જવાથી શરીર જેમ નિશ્ચેતન થઈ પડે છે, તેમ ચોગીરાજ જે અંતર્ધાન થાય તો પોતે પણ તેવો જ નિશ્ચેતન થઈ પડવાનો, આથી તેને ઘણું જ ખોટું લાગ્યું અને તે બોલ્યો, “સ્વામી મહારાજ, આપ આ શું બોલો છો? આપ અહીંથી અંતર્ધાન થવાના છો એ અક્ષર સાંભળતાં જ મારા હાથ ને પગ એટ્ટીવારે જ ગળી પડ્યા હોય એમ થઈ ગયું છે. આપ તો અમારા પ્રાણ છો, અને અમે તો માત્ર આપના શરીરરૂપજ છીએ. બાહ્ય જગતના અમે રાજા, પણ અમારા તો આપ જ રાજા છો. ખોળીયામાંથી પ્રાણ ગયો, અને રાજ્ય માંથી રાજા ગયો, ત્યારે પછી તે ખાલી ખોળીકે અને તે અરાજક રાજ્યની શી દશા? અમને જરા પણ અડચણ આવે છે કે અમે આપની જ પાસે દોહ્યા આવીએ છીએ; અને આપ જેવી પ્રેરણા કરો છો તેવું જ વર્તન અમે કરીએ છીએ. એટલે જ્યારે એ પ્રેરણા ગઈ કે પછી અમારી શી વહે?” ખરા અતઃકરુણથી, નિઃસ્વાર્થ અને ઉદ્વેગપૂર્ણ રાજસિંહને બોલતો સાભળી, ચોગીરાજને જરા ફીક ન લાગ્યું. પછી તેના માથા ઉપર હાથ મૂકી બોલ્યા, “એટા રાજસિંહ, તું કહે છે તે બધું તારી દૃષ્ટિથી યોગ્ય છે.

અમારે પણ એક એવી જ ખીજ સત્તા છે કે જેને આધીન રહી, તેની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું પડે છે. તું જાણે છે કે અમે નિરિચ્છ છીએ, કારણ અમારી ઇચ્છાઓ અમારે આધીન નથી, પણ પેલી મહત્ સત્તાને આધીન જ રહે છે. એટલે એક રીતે તો તમે અમારા કરતાં સહસ્રધા સારા કહેવોંઓ. તમારી ઇચ્છાનું ફળ તમને મળે છે, અને અમે તે ભોગવતા જ નથી. પણ એ બધા વિવેચન માટે આ વખત નથી. તારે હજી ઘણી તૈયારી કરવાની છે, માટે તું હવે જા. તને આ વખતે અત્યુત્તમ યશ પ્રાપ્ત થવાનો છે, અને એ યશનો ઉપભોગ તું તારા આયુર્દાની અવધી સુધી લઈ શકીશ. તું ખીલકુલ શીકર રાખીશ નહિ. આ યુદ્ધમાં ઔરંગઝેબ માત્ર આવીને પાછો ફરશે, એટલે જ તારું કામ થઈ ગયું એમ તો માનતો જ નહિ. તારે તારી પ્રજાનું જ નહિ પણ રાજસ્થાનની સર્વ પ્રજાનું તારી સંતતિ પ્રમાણે પાલન કરવાનો વખત આવવાનો છે; માટે તે પ્રસંગને વાસ્તે તું સજ્જ થઈ રહેજે. જે આજ પોતાની મેળે જ તારી પાસે આવવા ઉભી થઈ છે, તે રૂપનગરની રાજ્યકન્યા જ છે એમ માનીશ નહિ. એ તો પ્રત્યક્ષ રાજ્યલક્ષ્મી છે એમ જાણજે. એ રૂપમતિ જ તારી પ્રજાનું માતા પ્રમાણે રક્ષણ કરવાની છે. રાજસિંહ, તારી યોગ્યતા ઘણી વિશાળ છે. તેમાં વળી તારા દૈવનો તો પાર જ નથી. માટે જ એ રૂપમતિને તારી પાસે આવવાની બુદ્ધિ થઈ છે. તેથી હવે જ રાણી ચન્દ્રાવતીનાં દુર્દૈવનો પણ તારા આ યુદ્ધની સાથે જ પાર આવી રહેવાનો છે. ફરી તને હું એક વખત દર્શન આપીશ, નહિ આપું એમ નહિ કહું. પણ તે ક્યારે અને કેવી રીતે? તે આજથી હું તને કહેતો નથી. રાણી ચન્દ્રાવતી હવે પર્ણકુટિમાં આવી હશે, એને કહીને એનાં માણસોની મદદ તને હું અપાવું છું માટે તું ચિન્તા કરીશ નહિ. મારે તને હજી પણ ખીજ કેટલીક વાત કહેવાની છે, તે ફરી તને દર્શન આપીશ તે વખતે કહીશ.” આટલું બોલી યોગીરાજે આપણા રાજસિંહના મસ્તક ઉપર પોતાનો વરદહસ્ત મુકી આશિર્વાદ આપ્યો. વૈષ્ણુયોગી પાછા ફર્યા અને પર્ણકુટિ તરફ ચાલવા લાગ્યા. ચન્દ્રાવતી તો ત્યાં આવીને બેઠી જ હતી. બાળકને બોળામાં લઈ પોતાનાં અશ્રુવારિથી તેને નવરાવતી હતી. અને વારંવાર તેનાં સંક્રમણ ગાલપર ચુંબન કરતી હતી. “મારા લાડકવાયા, ક્યારે તું મારે ઘેર આવી, મારું લાડ પામીશ? હજી કેટલા દિવસ તારે આ વનવાસ ભોગવવાનો છે?” એવા શબ્દો રાણી બોલતી હતી, એટલે ટોણું જાણે શાથી એ છોકરો તેના સામું જોઈ ખડખડ હસવા લાગ્યો અને ચન્દ્રાવતીને તેણે હુંકાર આપ્યો, એટલે તે બોલી, “બુચ્ચા, હસવું શું આવે છે? હુંકારા શાના કરે છે?”

આ શબ્દ જોવા રાણીના મહોમાંથી નીકળ્યા કે તરત મહર્ષિના ગંભીર શબ્દ તેના કાનપર આવ્યા. “હસે નહિ તો શું કરે? એને ખબર છે કે થોડા જ દિવસમાં હવે ઘેર જઈ માતા ખોળામાં હમેશ માટે રમવાનું મળનાર છે. પછી માને આમ વલખાં મારી, લિલ્લ-ડીનો વેશ લઈ, આટલી મુસીબતો વેડવાનું જતું રહેનાર છે.” આ શબ્દો સાંભળતાં જ રાણી છોકરાને હાથમાં લઈ, ઉડીને ઉભી થઈ અને નીચું જોઈ બોલી, “યોગીરાજ, બાળક આપની પાસે છે તે મારી જ પાસે છે, અને મારા કરતાં પણ અધિક લાડ એને અહીં મળે છે, એ હું નથી બાળતી એમ નથી. પેટના બાળકને ઘણું દિવસે જોવાથી અને મળવાથી પ્રેમના ઉછાળામાં ગમે તેમ બોલાઈ જવાય છે, માટે તેની ઉપેક્ષા કરી, આપની બાળકીને ક્ષમા કરશો.”

ચૈત્રકસ્વામી જરા હસીને બોલ્યા—“ચંદ્રાવતી, તને કપેકા આવવાના હેતુથી હું કાંઈ બોલ્યો નથી. તું ખિન્નતા શું કરવા પામે છે? બહાર રાજસિંહ ઉભો છે, અને તે પણ તારો બધું જ છે. સ્વરક્ષાના વિચારને બાળુએ મુકી, આ વખતે તો બાંધવ જનોના રક્ષણનો જ વિચાર કરવાનો છે. આખા રજપુતાનાના ગણમાં ફાંસી આવી રહી છે, માટે તારે પણ વારંવાર અહીં આવવાની કડાકૂટ જતી રહે તેવો જ ઉપાય કર. પછી તારો બાળક પણ સુખે તારે ઘરે આવી ખોળામાં રમશે.”

ચંદ્રાવતી કાંઈ જ ન બોલતાં નીચું જોઈને ઉભી રહી. યોગીરાજ ફરી બોલ્યા. “તારે જરા પણ શકા રાખવી નહીં. હું કહું છું તેમ જ તું કર. તારા જીવ ઉપર આવતા સંકટને પણ એજ દૂર કરશે.”

ચંદ્રાવતી બોલી, “મુનિમહારાજ, શકાને લીધે જ હું બોલતી નથી એમ નથી. આપની આજ્ઞા મને શિરસા વંદ્ય છે. હું એટલો જ વિચાર કરું છું કે—શું એવા દિવસ હવે મારે દેખવાના છે? આવી અતિશય ઉત્સુકતાએજ મને સ્તબ્ધ બનાવી દીધી છે.”

આટલું બોલી રાણી ફરી પાછી સુપ થઈને બેઠી. યોગીરાજ રાજસિંહને હાંક મારી અંદર બોલાવીને કહેવા લાગ્યા. “વત્સ રાજસિંહ, ચંદ્રાવતી તારી ભગિની છે, માટે તારે એના સમક્ષ આવવા હરકત નથી.” આમ બોલી બન્નેને પોતાની બે બાળુએ બેસાડી કેટલીક વાતો કહી. એ બધી અત્રે જણાવવાની જરૂર ન હોવાથી આપણે વાંચનારને તે જણાવતા નથી. યોગીરાજની વાતો સાંભળી કેટલીકવારે ચંદ્રાવતી રાજસિંહને જોઈએ તેટલી પોતાની મદદ આપવા કબુલ થઈ. જસવતસિંહના મુગલાઈ પાદશાહીના આધિપત્ય સ્વીકારવાથી, આજ સુધી ઉદેપુર તથા જોધપુર વચ્ચે જે વૈમનસ્ય થઈ ગયું હતું, તે જતું રહેશે, તથા રાણી ચંદ્રા-

જાસુસો દિલ્હી તરફ ધૂટતા હતા. બીજી તરફથી રાજાસિંહની તૈયારીઓના આદશાહને સમાચાર મળી ચુક્યા હતા. દિલ્હીમાં રહેતા રજપૂત રાજાઓ તરફ આવતા પત્રોમાંથી એકાદ બે આદશાહના હાથમાં જઈ ચડ્યા, એટલે પછી શી બાકી રહે? રૂપમતિ પ્રતિ દ્વેષ અને ધર્પાનો પ્રથમ ઉદભવ કરનાર ઉદ્દેપુરી બેગમના મનથી તો હમણાં તે દ્વેષ અને ધર્પા જતાં રહ્યાં હતાં. પણ આદશાહ ઔરંગઝેબ પકડેલી હડ છોડતો નહતો. આદશાહે જાણ્યું કે ત્યાંસૂધી ઉદ્દેપુરવાળા રાજાસિંહને આપણે દેકાણે આણ્યો નથી ત્યાંસૂધી કાંઈ પણ રજપૂતને નમાવ્યો નથી એમ જ થયું. જેમ જેમ આપણે હંડા થઈને બેઠા છીએ તેમ તેમ રાજાસિંહ વધારે ગમત્યાં ગણે છે. માટે એક વખત તો આપણા આખા સૈન્યનું બળ એકઠું કરી એને દબાવી દેવો જ જોઈએ. અને જો એકવાર એમ થઈ ગયું તો પછી આખા રજપુતાનામાં કાંઈ એવો માનો પુત્ર નથી રહેવાનો કે જે આપણા સામુ માથું ઉચું કરી શકે ત્યાંસૂધી એને એમ ગમત્યાં ગણતો રહેવા દઈશું ત્યાંસૂધી એ બીજા પણ રજપૂતોને શીટવી આખા રજપુતાનામાં મોટો ઉત્પાત નહીં કરે એનો શા નિયમ? આદશાહના હાથમાં આવેલા પત્રોમાં કેટલાંક વાક્યો તો એવાં હતાં કે, એનું કાળજી જ કાપી નાંખે, અને ભોગજોગે બન્યું પણ તેમ જ. એ ઉપરથી હવે તો એણે એવો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો કે, આ વખતે તો ખાસ એને મોટી યાત્રા આપવી, અને તે એવી તો આપવી કે આપણે જ તેના હકીમ બનીને ગયા વગર તેની અસર ઉતરે જ નહિ. આ વખતે જો આપણે આખાં લશ્કરનો ઉપયોગ નહિ કરીએ તો વિજયની આશા થોડી જ છે. આદશાહે ધાર્યું કે, આપણે જ જો વચ્ચે ન પડીએ તો ખચિત એ કન્યા રાજાસિંહના હાથમાં જવાની જ, પછી આપણે લીધેલી પ્રતિજ્ઞાનો કાંઈ જ અર્થ રહેવાનો નહિ. પછી તો બધું હિન્દુસ્તાન, પોતાને ગમે તેવું વર્તન ચલાવશે, માટે આ વખતે શા માટે સુસ્ત થઈને બેસવું.”

રાજાસિંહ તરફ મોકલેલા પત્રમાં રૂપમતીએ આદશાહને કાગડો અને જંબુક કહી તેની મશ્કરી કરી હતી, એ ઉપરથી તો એને ઘણું જ લાગી ગયું હતું. તેમ રાજાસિંહે પણ પોતાના જવાબમાં, પોતે આદશાહની વચ્ચે ન પડવાના નિશ્ચયને દૂર મુકી, આદશાહની કાંઈ પણ ખીક ન રાખતાં, વિજયસિંહની મદદે એકદમ ચડી જવાનો, પોતાનો નિશ્ચય જગજાહેર કર્યો હતો, એટલું જ નહિ પણ બીજાઓને પણ પોતાનું અનુકરણ કરવા ઉશ્કેર્યા. એ જોઈને તો ઔરંગઝેબને કાળ જ ઉડી રહી હતી. મનુષ્યને એકાદ કાર્યમાં વિપ્રજ્ઞ થવાથી કે અપયશ મળવાથી કાંઈ એટલું બધું લાગતું નથી. પણ જ્યારે પોતાનાથી હલકી પ્રતિભા, કિબલુના, ઘણાક

દિવસ સુધી પાતાની સાથે ઉદાસીનપણાથી જ વર્તનાર માણસ જ્યારે એકએક પોતાના વિરુદ્ધ પડી, પોતાનું જ પાણી ઉતારવા, અથવા પોતાને ખાસ મળનારી વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવા જતાં જ વચ્ચે વિદ્ય નાંખી ઝુટાવી દેવા આવે ત્યારે તેના જેવું ખીજું દુઃખકર માણસને શું છે? ઔરંગ-ઝેમ જાતે જ રૂપનગર ગયો હોત, અને પરાજય પામી પાછો પ્રયો હોત, તો એને એટલું બધું ખોટું લાગત નહીં. પણ પોતાનો એક માંડલીક, આજે પોતાના જ સામો ઉડીને, પાતાને જ માટે ધારી રાખેલી વસ્તુનો આવી રીતે ઉપહાર કરી જાય, કિંબહુના, હાથમાંથી ઝુટાવી લઈ જાય, એ તો ઔરંગઝેમને અસહ્ય થઈ ગયું હતું. રૂપમતીને પકડી લાવી, પોતાના જનાનામાં ઘાલવી, યા તો ઉદેપુરીનો ઉપમર્દ કરેલો હોવાથી તેની જ પાસે એની ઘેડફેટી કરાવવી, અગર ઉદેપુરીની મરજીથી તેને મસાહિદ સાથે પરણાવી દેવી, આવો આદેશાહનો ઘણા દિવસથી વિચાર ચાલતો હતો. તે નિશ્ચયના આડે, રાજસિંહ જેવો એક હુલ્લક રાણો આવે એ તેનાથી કેમ જ સહેવાય? આવા દુસ્સહ જવાળોથી ઔરંગઝેમ એકદમ પ્રજ્વળી રહ્યો હતો. તેને કાંઈ જ સ્વપ્ન નહોતું. કોઈની સ્થિતિ તો કેવી હતી તે તો ઉપર જણાવવામાં આવી જ ગયું છે. એટલે એને ધરાબર જમાવ કરવાની ફિકર આવી પડી. શું કરે? તે વખતનું મુગલાઈ સૈન્ય કાંઈ જેવું તેવું નહોતું. આદેશાહી લશ્કર જ્યાં જઈ પડે ત્યાં જાણે એક મોટું ગામ વસી રહેતું. એક મોટું શહેર વસાવવાને જોઈએ તેટલી સામગ્રી એ સૈન્ય માટે ભેગી કરવી પડતી હતી, અને તેથી આસપાસનાં પાંચ પચીસ ગાઉ સુધી ફરતાં ગામોમાં તો જાણે દુકાળ જ પડ્યો હોય એમ થઈ જતું હતું. લશ્કરને જોઈતી વસ્તુઓ ગમે ત્યાંથી પણ આણી જ આપવી પડતી. તે જો ન આવી મળે તો આજી જાણુના લોકો હુંડાયા વગર પણ રહેતા નહોતા. કાંઈ પણ વસ્તુ લશ્કરનું માણસ માગે તો તેને ગમે તે પ્રકારે આણી આપ્યા વગર છુટકો જ નહીં, અને ન મળી કે પાસેનું ગામ તો ઉજાડ થવાનું જ. લશ્કરનાં માણસોમાં દયા અને માયાનો તો છાટોએ ક્યાંથી હોય? લશ્કર જ્યાં ગયું ત્યાં મારઝુડ અને હુંડપ્રાટ તો ચાલવાની જ. પણ આવી રીત રજપુતાનામાં ચાલશે નહિ રાજપૂતો તેવા વર્તનથી કેવળ વિરુદ્ધ હતા; અને મુગલોની આવી રીત તેમને ખીલકુલ પસંદ ન હતી. રાજપૂતો હવે એ રીત ચલાવવા દેવાના નથી. રાજસિંહે હવે રાજપૂતોનાં અંતઃકરણને, આ વર્તનની વિરુદ્ધ પડવા, તૈયાર કરી મૂક્યાં હતા; એટલે કાંઈ પણ સૌમ્યોપચારની જરૂર હતી. તેથી આવી ડોલો - કેમ કાવવા દે? આમ સૌમ્યપણે સર્વ રીતના વિચાર કરી, આદેશાહે પોતાના

ખાલું-ખગડી ગઇ છે. રૂપનગરની રાજ્યકન્યાને જ પકડી લાવવી એટલું કામ હવે કરવાનું છે એમ નથી. પણ હમણાં બાદશાહીની લાજ સાચવવાનો વખત આવી ગયો છે. માટે જ તને કહું છું કે તું મારી સાથે તો આવીશ ને?

એગમ-હા ત્યારે, જ્યાં આપ ત્યાં હું. આપ અહીં ન હો અને હું આ યમપુરીમાં રહું એ બંને જ નહીં. અને રહું પણ શી રીતે? એક તો આપ નહીં એટલે મને એન જ પડે નહીં, તેમ બીજું એ કે આપ અહીં ન હો તો કાણ, મારી શી વલે કરે, તેના કાંઈ નિયમ છે? એતો શું પણ મારા નખતોએ તમને પત્તો લાગવા દે નહીં.”

બાદશાહને પણ ઉદેપુરીનું બોલવું સાચુ લાગ્યું ખરૂં. બાદશાહને પોતાની બહેનના દુષ્ટ સ્વભાવની ખબર જ હતી, એટલે એ પણ જાણતો હતો કે એ શુંનું શું કરી નાંખે એમાં પણ શક નહિ. બાદશાહનો ઉદેપુરી ઉપર પૂર્ણ પ્રેમ હતો તે તો આપણે આગળ જણાવી જ ગયા છીએ, એટલે બાદશાહને પણ એના વગર એન પડે નહિ-ઉદેપુરીને એકલી મુકાને જવાનું તો બાદશાહને સ્વપ્નએ ન આવે. ઉદેપુરી ભોળી અને ગરીબ હતી. એનામાં કાવાદાવા, લુચ્ચાઈ કપટ વગેરેનો અંશ નહોતો. આ જગતનો એક એવો નિયમ છે કે, મનુષ્યો ગુણે અને સ્વભાવે વિરોધી છતાં પણ પરસ્પર પ્રેમ બાંધે છે. ઔરંગઝેબ સ્વભાવે કપટી, ખટપટી, લુચ્ચો, દુષ્ટ અને બેવકા હતો; અને આ જ દુષ્ટ ગુણોના ભેર ઉપર જ એણે રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હતું; તેમ રાજ્યનો ટકાવ તથા વૃદ્ધિ પણ એ જ ગુણોના પ્રતાપે કરી શક્યો હતો. પોતાના શત્રુને અથવા ન ગમતા માણસને પોતાના માર્ગમાંથી દૂર કરવાની જે યુક્તિ પ્રયુક્તિ એ રચી શકતો તે પણ એ જ ગુણોનો પ્રતાપ હતો. ઉદેપુરી એગમ એથી ઉલટી જ હતી એગમ સ્વભાવે કેવળ સાદી અને ભોળી હતી, છાપાંખમાં તો બીલકુલ સમજતી જ નહિ. અંતઃકરણ કેવળ પ્રેમાળ, અને અંતરમાં એક હોય અને બહાર બીજું જ દેખાડવું એ તો એ સમજતી જ નહોતી. અવગુણ કહી શકીએ તો માત્ર એટલો જ હતો કે, તે મહત્વાકાંક્ષા મર્યાદા જ જાણતી નહોતી, અર્થાત્ અપરિમિત હતી. આજ અવગુણને લીધે અસ્મિતધર્મમાં જન્મ લીધો છતાં એગમ થઈ શકી હતી. તે એગમ બની ત્યારથી જ ઔરંગઝેબનો નિઃશય પ્રેમ એના તરફ ટળી ગયો. પ્રતિનિષ્ઠા જે સ્ત્રીઓનો સર્વોત્તમ ગુણ છે, તે આ સ્થિતિમાં પણ ઉદેપુરીમાં સર્વાંગે કાયમ જ હતો. જનતાનખાનામાં પણ પોતાના પક્ષને આગળ આણવાની મહત્વાકાંક્ષા હજી તેનામાં હતી જ, પણ એમ કરવામાં અનન્યતા કૃત્યો કરવાની આવશ્યકતા તેના જાણવામાં બ્યારથી આવી ત્યારથી જ તે તેનાથી પરાવ્રત થઈ બેઠી હતી. પોતાના અધિકારની આડે જ્યાં સુધી કાંઈ આવે

નહિ ત્યાસૂધી પોતે પણ ખીજના આધિકારની વચ્ચે પડવારૂપ લાંબગ-
ડમાં પડતી જ નહિ. ઉદ્દેપુરીના આ અત્યુત્તમ ગુણથી જ આજ
સૂધી બાદશાહનું ચિત્ત એના તરફ ચોટી રહ્યું હતું, અને તે એટલે સૂધી
કે બાદશાહ કોઈ દિવસ પણ ઉદ્દેપુરીની મરજી તોડી શકતો નહોતો. ઉદ્દેપુરીને
ખિન્ન અને મ્હાન જોવી બાદશાહને અતિ દુર્ઘટ થઈ પડતું હતું. ખીજનું
એક એ પણ કારણ હતું કે, ઉદ્દેપુરી કદી પણ રાજ્યકારણોમાં ડબકા-
ડાળ કરતી નહિ; અને તેથી અનેક પ્રકારની રાજ્ય ખટપટોથી કંટાળીને
બાદશાહ જોવો ઉદ્દેપુરીના મહેલમાં આવે કે તરત તેનું મન પ્રસન્ન
થઈ રહેતું હતું. ખરું સ્વાસ્થ્ય તો બાદશાહને ત્યાં જ મળતું હતું. બાદશાહના
શરીરમાં જે જે અવગુણ હતા તે ઉદ્દેપુરીમાં નહોતા, તેમ જે ગુણ ઉદ્દે-
પુરીમાં હતા તે બાદશાહમાં નહોતા, એટલે આ જ તેમના પ્રેમનું મુખ્ય
કારણ હશે.

બાદશાહે જવાની વાત કાઢતાં જ ઉદ્દેપુરીનું ચિત્ત ઇંદિરામાંથી
ખસી જઈ બાદશાહની જોડે તેડી જવાનું જ કહેવામાં લાગ્યું. તે બોલી,
“હું તો તમારી સાથે આવીશ, પણ મારી ઇંદિરાની તપાસ કરવા તમે કાંઈ
તજવીજ કરો છો કે નહિ? અને પણ આપણી સાથે લેઈ લેત, અને
ન તેડો તો કાંઈ નહિ, પણ એની શોધ તો કરવી જોઈએ જ.”

બાદશાહ—“હમણાં વખત એવો ખારીક અને વિકટ આવી પડ્યો
છે કે, દાસીની શોધ કરવા બેસાય એમ નથી. આપણે જલદી જઈ નહિ
પહોંચીએ તો રૂપમતી હાથથી ગઈ જાયજે. એટલું જ નહિ, પણ આખું
રજપુતાના આપણાથી વિરૂદ્ધ થઈ પડવાનું; મારે હમણાં તો જેમ અને
તેમ જલદીથી જઈ જ પહોંચવાનું છે. દાસી એટલે શું? એક ગઈ તો
ખીજ મળશે. એ તો તને છેતરીને નાસી ગઈ હશે. તું તો ભોળી છે
એટલે તને છેતરતાં વાર શી?”

આમ બોલી ઉદ્દેપુરીનું જરાતરા સમાધાન કર્યું. ઉદ્દેપુરીને
હમણાં તો ચુપ થઈને બેસી રહ્યા શિવાય છુટકો ન હોતો. યેગમને
ખાત્રી થઈ કે, રોશનઆરા જ ગમે તે દગો કરી ઇંદિરાને નસાડી લઈ
ગઈ અને હવે ઇંદિરાનું મ્હોં આપણે ફરી જોવા પામીશું નહિ.
આજ સૂધી આમ કેટલાંએ માણસો એણે ગુમ કરી દીધાં છે અને તેનું
નામ કે નિશાન કાંઈ પણ મળવા દીધું નથી, એટલે ઇંદિરાની પણ એ જ
દશા થવાની. પણ એ ખરું કે કેમ? અને જો ખરું હોય તો આપણે
એના હાથમાંથી શી રીતે છોડવી લાવવી, તે ઉદ્દેપુરીને કાંઈ જ સુઝ
પડે નહીં. પછી તેણે બાદશાહને પુનઃ વિનંતિ કરી કે, ‘ઇંદિરાનો કાંઈ
પણ શોધ તો કરવો!’ પણ બાદશાહ શાનો શોધ કરે? અને ઇંદિરા ઉપર

તે ક્યાંથી એટલો પ્રેમ હોય કે એની એટલી જરૂર વિચારે? ત્રીજે જ દિવસે દિલ્લી છોડી જવાનું હતું, એટલે ઉદેપુરીનું પણ મન એ તરફ જરા ઓછું થવા લાગ્યું. બિચારી ઇંદિરા ક્યાં ગઈ હશે, કાણે ફસાવી હશે, અને એની ત્યાં શી દશા હશે, એ વિચાર તો યોગમતે આવ્યા જ કરતો. એની અવદશા થતી હશે, એનો પ્રાણ લેવાવાની તજવીજ ચાલતી હશે, આવા આવા વિચારો આવતાં ઉદેપુરી નિ સાસા મુકવા લાગી. યોગમતો ખીજે દિવસ તો આખો સ્વારીમાં સાથે કેને કેને લેવાં, શું શું લેવું, તેની જ બાંધછોડમાં ગયો.

ત્રીજે દિવસ ઉગતાં જ ઔરંગઝેબનું લશ્કર ખરેખર તૈયાર થઈ બહાર નીકળ્યું. બાદશાહે એવો હુકમ કહાડ્યો હતો કે, દિલ્લીથી વીસ ગાઉ જતાં સૂધી વચમાં ખીલકુલ મુકામ કરવો નહિ. ઔરંગઝેબનું સૈન્ય, તેમ જ ઔરંગઝેબની છાવણી એ કેટલાં મોટા અને વિશાળ હશે તેનો ખ્યાલ લાગ્યે જ કાઢતે આવી શકે. આ છાવણીનું યથાસ્થિત વર્ણન આગળ એક પ્રકરણમાં વાંચનારને જણાવીશું. એક ફ્રેન્ચ ગ્રંથકર્તાએ તેના લશ્કરનું વર્ણન કરતાં જણાવ્યું છે કે.—

“ઔરંગઝેબની છાવણીમાં માણસો કેટલાં હશે એવું જો કોઈ પૂછે તો તેનો ચોક્કસ આંકડો તો કાઢી આપવો કેવળ અશક્ય જ. અજમાયશ પ્રમાણે એક લાખ ઘોડા ઉપર બેસનારો, તથા આશરે દોઢ લાખ જનાવરો હતાં, આમ કહીએ તો કાંઈ અતિશયોક્તિ કહેવાય નહિ. આ જનાવરોમાં ઘોડા, ખચ્ચર, અને હાથીને ગણ્યા છે. આ શિવાય આશરે પચાસેક હજાર ઊંટ હશે ખરાં, તેટલા જ બળદ અને ખીજા ભારદારી જનાવરો હશે છાવણીમાં બળર માંડવા સાડ વેપારી લોકો પોતાનાં ખરાં છોકરાંને લઈને જ સાથે આવતા. નોકર ચાકરોનું તો પૂછવું જ શું? એક એક સ્વારને ત્રણ ત્રણ નોકર! કેટલાકનો મત એવો હતો કે, આખી છાવણીની ગણતરી કરી હોય તો શુમારે ચાર લાખ માણસ તો સહેજ થાય. આખી દિલ્લીની વસ્તીનો અર્ધ ઉપરાંત ભાગ છાવણીમાં જતો એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ કહેવાય નહિ.”

ઉપરના વર્ણનમાં જણાવ્યા પ્રમાણેની જ આ વખતે બાદશાહની છાવણી નીકળી હતી એમ નહોતું. માણસની સંખ્યા કદાચ તેટલી હશે. પણ તે બધાએ લડાઈના પ્રસંગમાં શત્રુ સામે થઈ શકે એવા તો નહોતા જ. આગળ એકાદ પ્રકરણમાં આપણે જણાવી ગયા છીએ કે, બાદશાહનું કેટલુંક લશ્કર તો દક્ષણમાં ચાલતી લડાઈમાં ગુંથાઈ રહ્યું હતું. એટલે આ વખતે દિલ્લીમાં લડાયક માણસો બહુ નહોતાં. પણ જે હતાં તે બધાને લડાઈ ઉપર લઈ જવાની ખાસ જરૂર હોવાથી, આ

છે?" આમ મનમાં આવતાં બંનેની અવગણના કરી, પોતાના જ મનમાં ઝુલાવા લાગ્યો, એટલું જ નહિ પણ આ બેમાંથી કોઈ પણ પરબજ પામી, આપણે શરણે આવ્યા, તો બંને જણને રાજ્ય ઉપરથી દૂર કરી મુકવા, ને આપણી ખાસ તહેનાતમાં જ રાખવા હુકમ કરીશું, એમ મનમાં ને મનમાં નિશ્ચય કરવા લાગ્યો. આવા લુચ્ચા અને શરા માણસોને વેગળા રાખવા ઠીક નહિ. વેગળા રાખ્યા તો શું ને શું કરી નાંખે તેપણ કહેવાય નહિ! આવા વિચાર કરતો, સેના સમુદ્દ દૃષ્ટિ-ગોચરમાંથી બહાર જાય ત્યાંસુધી જોતો જ ઉભો રહ્યો. લશ્કરને જોઈને જે એક પ્રકારનો મનને આનંદ મળતો હતો, તથા જોવાથી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેના જે વિચાર આવતા હતા, તેનાથી જે એક પ્રકારનો આનંદ મનને મળતો હતો, તે આનંદમાં જ તે તક્તિન થઈ ગયો. બાદશાહ જાતે મોટો ધાર્મિક હતો. ગમે ત્યાં હોય, પણ નવાજ પઢવાની વખત થઈ કે, તરત ત્યાંને ત્યાં જ નવાજ સાડ આસન વિગેરે મંગાવી, નવાજ પઢી, પછી જે કરવાનું હોય તે કરતો. પરંતુ આજ સેના-સાગરના નિરીક્ષણમાં, નવાજના વખતની પણ બાદશાહ રહી નહીં. આ વિલક્ષણ દેખાવના મોઢે સ્મરણ શક્તિને પણ મંદ કરી મુકી હતી.

જ્યારે બધું લશ્કર દૃષ્ટિ મર્યાદામાંથી બહાર ગયું, ત્યારે બાદશાહ ત્યાંથી પાછો વળ્યો. કેટલીક વારે તેને નવાજ સાંભળી આવતાં ત્યાં જ ઉભો રહી, વળુ કરવા પાણી, આસન વિગેરે મંગાવી નવાજ પઢવા લાગ્યો. નવાજ પઢી ઉઠ્યો કે નાસ્તાની વખત થઈ હતી, તેથી નાસ્તો કરી લઈ, લોકોની અરજો વિગેરે સાંભળી લેવા, તેણે દિવાને આમ તરફ જવાનો વિચાર કર્યો. મતલબ કે પોતે દિલ્લી છોડે ત્યાં સુધી મળતા બધા વખતનો બરોબર જ ઉપયોગ કરવા, તેની ધારણા હતી. દિવાને આમમાં જઈ આવ્યો એટલે, પાછો નવાજનો વખત થયેલો હતો જ, તેથી તે કામથી પરવારી લઈ, પોતાની પરમપ્રિય બેગમ ઉદેપુરીના મહેલ તરફ જવાના વિચારથી, બાદશાહ ચાલવા માંડ્યો. અને હવે બીજું કાંઈ જ કરવા જેવું રહ્યું નહોતું, તેથી ઉદેપુરીના જ મહેલમાં આખી રાત્રિ ગાળવી એમ વિચાર રાખ્યો હતો. પોતાની માનીતી દાસી એકાએક આમ ગુમ થઈ જવાથી, બેગમ છેક વિહ્વળ થઈ ગઈ હતી, તેથી તેના મનનું શાંતવન કરવું જોઈએ, એમ ધારી બાદશાહ તુરત તે તરફ ગયો.

ઉદેપુરી બેગમે તો પોતાના ધણાક નોકરો તથા દાસીઓને સ્વારીની તૈયારી સાડ સામન ભેગો કરવા કામે લગાડી દીધા હતા. એક ખાસ દાસી, મસાઉદ તથા તેની સાથેનો એક ખાસ નોકર, એટલાં જ માણસો પાસે ઉભાં હતાં, તેને પણ હવે મહેલની બહાર મોકલાવી

દીધાં. અત્યારે, યોગમ એકલી જ, પોતાના રંગમહેલમાં, એક ઉચી કારીગીરીવાળા કોચ ઉપર લાંબા પગ કરી, તકીયાને અઢેલી બેસી હતી. મુખમુદ્રા અત્યારે જરા સચિત લાગતી હતી. હાથમાં લીધેલા મોરપીંછના પંખાને પગના ઘૂંટણુપર રાખી, તેનાં પીછા સાથે અમથી જ રમત કરી, શુન્ય દૃષ્ટિએ કોચ ઉપર પડી હતી. આ વખતે એના મનમાં શા શા વિચાર ધ્રુમતા હોવા જોઈએ, તે બરાબર બાણુવું દુર્ધટ હતું.

એ ચાર મહિને પણ માણસને એક વખત એવો આવી મળે છે કે, જ્યારે પોતાના મનના જ તરંગોમાં આનંદ માનતા, અન્ય સર્વ પદાર્થો પ્રતિ દેવળ જ અણુગમો ઉત્પન્ન થઈ આવે છે. કોઈની સાથે બોલવું ચાલવું પણ તેને આ વખતે ગમતું નથી. આ વખતે ઉદેપુરી પણ તેજ સ્થિતિ અનુભવતી હતી. પોતાના રંગમહેલમાં અત્યારે તેણે બનતા સૂધી માખી પણ રહેવા દીધી નહોતી. બેસી બેસી મનને ઉદાસ કરી ચૂકે તેવા જ વિચારોનું-ચિંતન કરતી હતી. આવી સ્થિતિમાં યોગમ બેસી છે તેવામાં બાદશાહ રંગમહેલમાં આવી પહોંચ્યો પ્રિયાને સચિત વદને બેસીલી જોઈ બાદશાહને થયું કે, એનું મન કાંઈક ઉડા વિચારમાં પડી ગયું છે. સ્વાભાવિક સુંદર મુખ ઉપર ચિંતાની છાયા પણ પ્રસંગોપાત્તે પ્રિય-જનને તો આનંદ જ આપે છે. તેથી બાદશાહ, ઉદેપુરીના ચિંતાગ્રસ્ત મુખથી પણ મોહ પામ્યો. ઉદેપુરી તો પોતાના જ વિચારમાં મશ-ગુલ હતી, તેથી બાદશાહ, અંદર આવનાં આ સ્થિતિ જોઈ તટસ્થ બનીને ઉભો જ રહ્યો. ઔરંગઝેબના મનમાં તો બીજાં ઘણાં કામના વિચાર ચાલ્યા કરતા હતા, પણ તે આ વખતે, ચકિત થઈ ઉભો રહ્યો. જે જે કામ કરવાનો વિચાર કરતો, તેના વિપરીત ફળને પ્રથમથી જ બાણી લેતો હતો. ગમે તેને જોયો કે તરત તેને માટે પ્રથમ તો વિપરીત અનુમાનો જ તેને આવવાનાં. ઔરંગઝેબનો એવો જ સિદ્ધાન્ત હતો કે માણસ નામે જ ખરાબ. પરંતુ અત્યંત અધમ મનોવૃત્તિવાળા માણસને પણ કોઈ કોઈ વખત વિશ્વાસ અને પ્રેમનું સ્થાન હોઈ શકે છે; એટલે તે સ્થાનની સમીપમાં તો તેની અધમવૃત્તિ અંદર જ દબાઈ જઈ, ઉત્તતવૃત્તિ જ બહાર નીકળી આવે છે. યોગમ ઉદેપુરી બાદશાહનું તેવું જ પ્રેમ અને વિશ્વાસનું સ્થાન હતી, એટલે યોગમના સાંનિધ્યમાં જ્યાં સૂધી એ રહેતો ત્યાં સૂધી એનું મન પણ શુદ્ધ અને સાત્વિક બની જતું હતું. બાદશાહને એમ જ થયા કરતું કે, કેટલીવાર એના સામું જોઈ રહું અને બોલ્યા જ કરું. તેને બપોર પડી ચૂકી હતી કે માંદગીના વખતમાં યોગમે આપણાં દર્શન માટે જ કેટલી મુસીબત ઉઘાડી છે, તેમ જ બહેનના જીવનમાંથી છોડાવવા એણે કેટલા પ્રયત્ન કર્યા

છે, તેમ એને કેટલું સહન કરવું પડ્યું છે. આથી બાદશાહનું મન દિવસે દિવસે ઉદ્દેપુરી તરફ અધિક જ લાગેલું હતું.

બાદશાહ કેટલીક વાર સૂધી એમને એમ સ્તબ્ધ ઉભો રહ્યો. યોગમ તો તટસ્થ થઈને બેસી રહી. છેવટે, કાંઈ પણ એની ગમ્મત કરવી એમ ધારી બાદશાહ ધીરે ધીરે ચોરની પેઠે ચાલતો ગાલીચા ઉપર ગયો, અને મેદીની પણ જેને જરૂર પડતી નહોતી, તેવા સુરખીવાળા પગ ઉપર ગલીપછી કરતો હોય, તેમ આંગળીઓ ફેરવવા લાગ્યો. આંગળી લાગતાં જ જાણે ઉધમાંથી જાગી ઉઠી હોય, તેમ યોગમ સડાક લઈને સપ્રાણી ઉડીને બેઠી થઈ, ને બાદશાહને જોતા લજવાઈ જઈને બોલી, “પ્રાણપતિ ! આપના ચરણની દાસીએ પોતાના જ વિચારમાં મશગુલ થઈ જઈ, આપના પ્રતિ દુર્લક્ષ કર્યું છે, તે અપરાધની ક્ષમા કરવી જોઈએ. દાસીના અપરાધ માટે જે દડ કરશે તે ભોગવવા તૈયાર છું.”

ઔરંગઝેબ જરા સ્મિત કરીને બોલ્યો; “પ્રિયે ! દડ કરનાર જ દડને પાત્ર હોય તો ? પણ ઉદ્દેપુરી, તું એટલી બધી શા વિચારમાં ગઈ થઈ ગઈ હતી ? છેક જ એકલી કેમ ? એવી તે તને શું ચિંતા લાગી છે ?”

યોગમ—કાંઈ નહિ મહારાજ ! આખા ભરતખંડના બાદશાહના પ્રેમ છત્ર તળે બેસનારને તે ચિંતા શાની હોય ? મને શાની કમીના છે ? હું તો સ્વસ્થ જ બેઠી છું.”

બાદશાહ—આમ ઉપર ઉપરનું બોલવાનો શો ઉપયોગ ? મારાથી ગુસ્સો રાખે એવું તે તને શું દુઃખ અને શી ચિંતા થાય છે ? પ્રાણાત્મા ! બીલકુલ સંકોચ રાખ્યા શિવાય જે હોય તે કહી દે !

યોગમ—“સંકોચ શાનો ? પણ મારે જે વાત ફરી ઉચ્ચારવાની ન હોય, તે પાછી કહાડી શા માટે વિના કારણ આપને ત્રાસ આપવો ? જે વાત મારા મનમાં આવ્યા વગર રહેતી જ નથી, તેને તે કહી શું કર ?”

બાદશાહ—એવી તે શી વાત છે, વહાલી ?

યોગમ—પ્રાણનાથની પાસે એક વખત તો મેં વિદિત કરી જ હતી, એટલે હવે ફરી બોલવાની શી જરૂર છે ? આપે ઉત્તર પણ આપી દીધો હતો કે, હમણાં એનો તપાસ કરવા જેટલો આપને વખત નથી. એટલે હવે ફરી તેનું તેજ શી રીતે આપને કહી શકું ?

બાદશાહ—ધારી ! આવું બોલવાની મેં તારી પાસેથી આશા પણ રાખી નહોતી; અને હવે મારે તને કહેવું જોઈએ કે એવું તું ફરી બોલીશ નહીં. આવા શબ્દો બોલનાર મને આ રગમહેલની બહાર કેટલાં મળતાં

હશે, ? એ લોકોની ઝુકીને કરેલી કુત્તસ પણ ખોટી જ ! એમના બોલ-વામાં જે બધો વિનય જણાય તે પણ ખોટો જ ! અને મારા પ્રત્યે જે આદરભુક્ષિ જણાવે તે તો ઉપરનાં બન્ને કરતાં હજાર વખત ખોટી જ ! આજ જો મારા ઉપર કોઈ મોટો ભયંકર પ્રસંગ આવી પડે તો એજ ઝુકીને કુત્તસો કરનાર બધા આનંદ જ માનવાના; અને જો એવા પ્રસંગમાંથી છટકી જવાનો માર્ગ ગમે એટલો કંકણ તે લોકોને લાગે, તો તે વિકટપણાનો લાલ લઈ મને પણ ત્રાસ આપવામાં આધું પાધું જીવે નહિ, એમ મારી ખાત્રી થઈ ચુકી છે. તું એવા શબ્દો બોલનારી નથી; કારણ તારે દેખાડવાનો પ્રેમ કાંઈ જીદો છે એમ નથી. તેથી જ આટલો વખત હું તારે ત્યાં રોકાઉ છું. તારે ત્યાં જેટલો વખત જાય છે તેટલો જ માત્ર મને સુખનો હોય છે, માટે તેટલું પણ સુખ લેવામાં શા માટે તું વિદ્ન આણું છે ?

આલમગીર આ બધું એવું તો અંતઃકરણપૂર્વક બોલ્યો કે જે સાંભળી ઉદ્દેપુરી એકદમ તેને કંટે વળગી બોલવા લાગી, “જહાંપનાહ ! મારી ભુલ થઈ છે. ફરી આવા શબ્દો કદી ઉચ્ચારનાર નથી. મને ચિંતા થવાનાં એ કારણો મળ્યાં છે; એક તો એ કે મને ખરા અણીના પ્રસંગ વખતે જેણે પોતાનો પ્રાણ પણ વહાલો ન કરતાં, મારાપરનો આરોપ દૂર કરાવ્યો તે મારી ઇંદિરા આજ જીવતી હશે કે દમ તેને માટે ચિંતાગ્રસ્ત છું એને કોઈએ મારી નાંખી કે શું ? એ ક્યાં હશે ? કોઈએ પણ એને જીવમથી પકડી જઈ એની કેવી દુર્દશા કરી હશે ? અથવા તો એને જીવ-થી જ મારી નાંખી હશે કે શું ? આવા જ વિચારો મનમાં આવ્યા કરે છે. ખીજું કારણ એ કે-એ.....કે...પણ નાથ ! એ મારે મ્હોંડથી જ સાંભળવા કરતાં ખીજા કાંઈને મ્હોંડથી સાંભળશે તો સાડું થશે, મારે મ્હોંડથી સાંભળવામાં આપને કાંઈને કાંઈ શંકાઓ આવી જશે, એટલો જ જરા ભય લાગે છે ! કહો તો કહી બતાવું કે મારે કાને કેવી વાત આવી છે. ખરું પુછો તો આજ વાત આપના આગળ કહેવી કે નહિ તે જ વિચારમાં હું હતી. ઇંદિરા સખંધીની દ્રિઢર તો નીરાળી જ છે, અને એ ચિંતા તો આના આગળ કશા લેખામાં નથી.”

બાદશાહ-એવું શું તારે કાને આવ્યું છે ? અને તેમાં આટલી બધી ચિંતા કરવા જેવું તે શું છે ? સુખેથી મને કહે. મેં તને કેટલી વખત કહેલું છે કે મારા ખરા વિશ્વાસનુ સ્થાન તું જ એકલી છે ?

બેગમ-આજ જે વાત મારા કાનપર આવી છે, તે જો આપના આગળ મેં કદી કહી તો પછી આપનો આજ સુધી જે વિશ્વાસ મારાપર છે, તે હવે પછી કાયમ જ રહેશે કે નહિ તેનો મને ભય લાગે છે.

ખાદશાહ—મારી ખ્યારી ખેગમ ! તુ ખાત્રી જ રાખ કે તારા ઉપરના વિશ્વાસમાંથી એક તલપૂર પણ ઓછો થવાનો નથી તું તારી મતવળનું કહીશ, અથવા તો વિનાકારણ કાઢને માટે મારા મનને ક્ષોભ થાય એવું કહીશ એ તો સંભવિત જ નથી. બેલાશક તારે જે કહેવું છે તે કહી દે, જરા પણ સંક્રાંચ રાખવાની જરૂર નથી.

ખેગમ—ખાવિદ ! જે વાત હું કહીશ, તે ખરી છે કે ખોટી તેની મને કશી જ માહિતી નથી. આપની ખ્યારીક તપાસથી તે જો ખોટી ઠરે તો આપના મનની કાંઈ જ લાગણી દુખાવી ન જોઈએ, અગર એમ પણ આવવું ન જોઈએ કે, મેં કાંઈ બનાવટ કરીને કહી છે. પણ ખોટી છે એમ જો જણાય તો આપને મારી બનાવટ છે એવી ખાત્રી થયા વગર રહે જ નહિ. જેના સબંધની આ વાત છે તે તો આપને એવું સમજાવ્યા વગર રહે જ નહીં એવું છે, માટે જ હું બધું પહેલેથી બધે રાખું છું.....”

ખાદશાહ—આટલી મોટી પ્રસ્તાવના જેને જોઈએ છીએ, ત્યારે વાત તે કેવી હશે ? તમારી ઘેરાંની ચમત્કારીક કહાણીઓ જેવું કાંઈ ન નીકળે તો સાફ.—ખાદશાહથી હસ્યા વગર રહેવાયું નહિ.

ખેગમ—એવી જ આ વાત ઠરે, એમ હું પણ ઈશ્વર પાસે હાથ જોડીને માંગું છું. ખીજું કાંઈ નહિ.

ખાદશાહ—ડીક, ત્યારે હજી એ આપની પ્રસ્તાવના પૂરી થઈ છે કે નથી થઈ ? થઈ હોય તો આગળ શું કહેવું છે તે કહી નાંખો !

ખેગમ; “ત્યારે કહું છું.” આટલું બોલી ઉદેપુરીએ સશક મુદ્રાથી આમ તેમ જોયું. તેને એમ લગ લાગ્યો કે વખતે કોઈ સાંભળતું તો નહિ હોય ! પછી ખાદશાહના છેક જ કાનમાં તે કાંઈ બે. ચાર શબ્દ બોલી, જે સાંભળતાં જ ખાદશાહનો ચહેરો એકદમ ચમત્કારીક બની ગયો. સંશય, ખેદ, દ્વેશ, ચિંતા, લય, એ બધાના જુદા જુદા ભાવ વારા ફરતી તેની મુખચર્યા પર જણાતા હતા. કેટલીકવાર સ્તબ્ધ બેસી રહી, ખેગમને કહેવા લાગ્યો; “તું કહે છે તેમ છેક તો નહિ જ હોય, મારાથી એમ તો કહી શકાતું નથી. પણ શક્ય છે ખરૂં. તારા સાંભળવામાં ક્યાંથી આવ્યું તે મને કહે, એટલે હું એનું બરાબર પગલું કહાડું—મને એમ જણાતું તો હતું જ. હવે આમ છેક છેલ્લે પગથીએ આવી ગયા. પછી તે જંપે નહિ; જીવતાની ખોડ મુલા વિના જાય જ નહિ. એણે તે શો એનો દોષ કયો હતો; અને જો કયો હોય તો પણ આપણે જ કયો હતો.”

એગમ; મારી ઇંદિરાની શોધ માટે હું જાતે જ સિધ્ધાન્તો વેશ લખતે મહેલમાં ગઈ હતી. ત્યાં એ પોતે જ કોઈની સાથે વાત કરતો હતો, તે જ મેં કાતોકાન સાંભળ્યું છે. સાંભળતાં જ માંડે મન ધણું જ ઉદ્વિગ્ન થઈ ગયું અને હું ત્યાંથી પાછી ફરી ને આપના કાનપર તો આ વાત નાંખવી જ નેપ્રત્યે એમ હતું. પણ તે શી રીતે નાંખવી એ જ વિચારમાં હું ચિંતાગ્રસ્ત થઈ જઈ બેસી હતી. ખીજું તો શું? પણ મારા બાળક ઉપર અધિક પ્રેમ ઉપજાવવા માટે જ હું તમને કુલાંડ કરીને કહેતી હોઉં એવું તમારા મનમાં આવ્યા શિવાય રહે નહિ, તેથી જ હું જરા બોલતાં અચકાતી હતી.

આદર્શ—ખારી! તારી તો પરીક્ષા થઈ જ ચૂકી છે. તું એવું મને કોઈ દિવસ પણ કહે નહિ એ તો મારી ખાતરી જ છે. એમ તો શું પણ કોઈ ખીજું મને આવીને એમ જણાવે, તો તે પણ હું કદી સાચું માનું નહિ; પછી શું? આખી આલમની પરીક્ષા કરનારે આલમ-ગીર આટલા દિવસ તારા સહવાસમાં રહ્યા પછી એટલું શું નહિ સમજ્યો હોય? તું આ બાબતની જરાએ ચિંતા કરીશ નહિ. હું અધો અંદોળસ્ત કરી દઉં છું. કેટલાક દિવસ સૂધી, હું જાતે ત્યાં જઈ પહોંચું ત્યાં સૂધી તો, મને એની કશી જ માહિતી નથી, અથવા તેને કંઈ પણ ગણગણાટ મારે કાને આવ્યો હોય, એમ જોમ સરખોએ કોઈને જવા દેનાર નથી. ત્યાં હું મારી આંખો અને કાન બરાબર ચોક્કસ આરે દિશાએ ફરતા જ રાખવાનો છું. મૂળ તો મારા જેવો જોમી ખીજે કોઈ જ નહિ હોય, અને તેમાંએ વળી આવી રીતના સંશયનું કારણ મળ્યું, એટલે પછી ખીજું શું નેપ્રત્યે? તું હવે ખીજા-કુજ ધારતી રાખ નહિ, અને શીકર પણ નહિ. આપણે કાલે તો નીકળવાનું છે. તને જો અહીં મુકતો જાઉં તો માંડે મન પણ અહિં જ રહે, તેમ તને અહીં એકલી મુકી જવા જેવું હવે છે પણ નહિ હું નથી જાણતો કે તારી પણ રેવડી દાણા દાણ કરી નાંખે? હવે તો જ્યાં ત્યાં તું જ. પછી તો થયું ને? સિધ્ધાન્તો વેશ લખતે જવામા તે પણ ખુબ હિમત પહોંચાડી, હો?”

એગમ ઘણી જ ખિન્નતાથી બોલી; “મહારાજ, હું શું કહું? ઇંદિરાનું શું થયું તે જાણ્યા વગર મારે તો પગ અહીંથી ઉપડવાનો નથી. સત્ત્વ તરફની છતાં પણ કેવી નિડર, અને એક વચની છે કે એનો નેપ્રત્યે મળવો મુશ્કેલ છે. એને જ્યારે સકેટમાંથી છોડવીશ, અને સ્વતંત્ર બનાવીશ ત્યારે જ હું એના ઝણમાંથી મુક્ત થઈશ, એમ જ મને અહોરાત્ર ધ્યાન કરે છે. આપ જો મનપર લેશો તો માત્ર પાંચ જ મીની-

ટમાં બંધી હકીકત - જણાશે. - હું ખરેખર લાચાર બની ગઈ છું. હજી પણ આપ મનપર લેશો તો કામ તુરત જ થઈ જશે. - જહાંપનાહ! આપની માનીતી રાણીના મહેલમાંથી તેની જ માનીતી દાસીને પકડી જવું એ તે કાંઈ જેવી તેવી વાત છે? હજી તો મારે અહીં રાત કાઢવાની છે, અને આજ રાત્રે મને પણ એમ જ કાંઈ ઉઠાવી નહિ જાય, એની પણ શી ખાત્રી? કાણ એને પકડી ગયું તેટલો જ પત્તો લાગ્યો કે પછી તેને શી શિક્ષા કરવી તે આપને વિચારવાનું છે. આપને ગમે તો શિક્ષા ના કરશો. પણ આમ એકદમ માણસનું માણસ આખું ગેબ થઈ જાય, અને તેની કાઠને દાદ સુદ્ધાં પણ મળે નહિ, એ તે શું કહેવાય? જહાંપનાહ! આપ જ એનો વિચાર કરો? હું તો પામર છું, તે શું કહી શકું?” ઉદેપુરીના મ્હોંમાંથી આ વખતે નીકળતા શબ્દો ખરેખરા જ લાગણીવાળા હતા, એટલે તેણે બાદશાહના મન ઉપર કાંઈ જ જુદી જ અસર કરી. બાદશાહ થોડી વાર પછી બોલી ઉઠ્યો ‘હીક છે, હીક છે! આપણ કાલે જે વખતે નીકળવાનું છે તે પહેલાં જ, હું તારી ઇંદિરાની તપાસ કરી લાવું છું. અને જો એનું કાંઈ નવું જીવું થયું નહિ હોય, તો એને તારે સ્વાધીન જ કરી દઉં છું, પછી તો થયું ને? પણ એજ જાતે નાસી ગઈ હશે તો? મને તો એમ જ લાગે છે કે તને થોપ દઈને એ તો પલાયન જ કરી ગઈ છે. બીજું કાંઈ જ નહિ. નહિ તો તારા જ મહેલમાંથી અને તારી જ માનીતી દાસીને તે અચાનક કાણ ઉઠાવી જાય?”

એમ; “કાણ એટલે? જેની દુષ્ટ ધારણા પાર પડવામાં એ આડી બોલી થઈ, ધારણા પાર ન પડવા દીધી, તે જ તેનું અશુભ કરનાર. બીજું કાણ હોય?”

‘વાર, હીક છે, જોઈ શું.” એમ બોલી બાદશાહ વિચાર કરવા લાગ્યો.

—:૦:—

મકરણ ૩૬ નું.

—*~*~*~*

દુર્ગાચરણ જોશી.

જોશી બાવા નિત્ય નિયમ પ્રમાણે પોતાની ઓરડીમાં, ધૂળપાટી લામ, તે ઉપર ગણિત કરતા બેઠા હતા. તેમનો નિત્યનો ઉદ્યોગ એ જ હતો. પોતાના આશ્રય દાતાનો ઇષ્ટનિષ્ઠ ગ્રહ કયો છે, કઈ લાણે હાથમાં લીધેલું કાર્ય પ્રતેહ થશે, કયું મુદ્દત સાધવાથી-શત્રુનું નિર્દલન થશે, આવા જ પ્રશ્નો જોશીબાવાના મગજમાં ઘુમ્યા કરતા હતા. પોતાનું આ કાર્ય

પરવારી, અવશેષ રહેલો કાળ તેઓ આવા જ પ્રશ્નોના વિચારમાં ગાળતા હતા. રૂપમતિનો હાથ જોઈ તેમણે લાખેલું લવિખ્ય આજ સુધી અક્ષરસઃખરૂ જ પડતું આવેલું હોવાથી, લોકોના મનમાં પણ તેમને માટે દિન પ્રતિદિન શ્રદ્ધા વધતી જ ચાલી. હાથ જોઈને જોશીબાવા લાગ્યમાં શું છે, તે કહી આપશે જ એમ ધારી જે તે માણસ તેમના તરફ દોડતું. પણ જોશીબાવા તો તેમને તેવું કાંઈ લવિખ્ય કહેતા નહોતા: કાંઈપણ જંતર મંતર આપી તેમના મનનું સમાધાન કરી, પતાવી દેતા હતા. જોશીબાવા કહેતા કે આવા ગરીબ લોકોને તેમનો લાગ્યોત્કર્ષ પ્રથમથી જ કહી દેવાથી તેઓ નિઃશ્ચય થઈ જવાની ભીતિ રહે છે, તેમજ કાંઈ દુઃખ કે સંકટ વિષે કહીશું, તો તે બિચારા અત્યારથી જ ટાંટીયા લાંગીને ખેસશે. તે કરતાં એમને ગમે તેમ સમજાવી દઈ, વિદાય કરી દેવા એજ ફીક છે. તેથી જોશી બાવા તો એમ જ કરતા હતા. માત્ર ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, એમનો પોતાનો ઉદ્યોગ ચાલુ રહે તો-રાજસિંહના પ્રત્યેક દિવસનું અને પ્રત્યેક ઘડીનું કહીયે તો પણ ચાલે, તેમણે ફળ કાઢી જ રાખ્યું હતું. પણ તે બધું જાણવાની રાજસિંહને વિશેષ અપેક્ષા તેમજ આવશ્યકતા ન હોવાથી, તે તેમને પૂછતો પણ નહિ, તેમ જોશી બાવા પોતે જાતે કદી કહેતા પણ નહિ. માત્ર કોઈ મહત્વનો પ્રસંગ હોય, ત્યારે જોશીબાવા જાતે તેને મુદ્દામ મળી જણાવતા કે અમુક વખતે અમુક યોગ છે માટે અમુક કાર્યનો અમુક મુદ્દતે જ આરંભ કરવો ધખ્ત છે; અને રાજસિંહ તેવે વખતે તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે કરવા કદી ના પણ કહેતો નહી.

દુર્ગાચરણ જોશી પોતાની ઓરડીમાં ગણિત કરતા ખેડા હતા, એટલામાં કોઈએ ઓરડીનાં બારણું ટોક્યાં. જોશીબાવા તો કાંઈ ગુણાકાર કરવામાં તટ્કિન થઈ ગયા હતા; એટલે એમના સાંભળવામાં ખડખડાટ આવ્યો નહિ. એટલામાં બારણું ધક્કેલી શામળખંડિત અંદર આવી જોશીબાવાના સામે ઉભો રહ્યો; અને બોલ્યો-“જોશીબાવા, તમે એકવાર અમારું વર્ષ ફળ કહાડો, જોઈએ. આજ કાલ વીસ બાવીસ વર્ષ થયાં અમે લડાઈઓ માર્યા કરીએ છીએ, તો હવે તેમાં અમારો જય થશે કે શત્રુઓનો, તે તો કહો વાર? મહારાણાજી તો હમણાં જ, બધા પત્રો વિદાય કરી દઈ યોગીરાજનાં દર્શન લેવા ગયા, એટલે વિચાર થયો કે ચાલો, ચાર ઘડી જોશી-મહારાજનાં દર્શન કરી આવીએ. બોલો મહારાજ! અમારી પ્રતેહ થવાની કે અમારા પ્રતિપક્ષીની? હવે તો આપણને આ યુદ્ધનો કંટાળો આવી ગયો છે.”

દુર્ગાચરણ જોશી આ શબ્દો, સાંભળી, ધુળ પાટી ઉપરથી લક્ષ

ખસેડી, પંડિતજી સોમુ જોઈ બોલ્યા; “પંડિતજી! આપના પ્રશ્નનો જવાબ આપવો જેટલી વિદ્યા આપણામાં તો નથી. તમારી તે લડાઈ કંઈ, અને વળી તમારો પ્રતિપક્ષ કોણ? આ મુદ્દો કાંઈ મારા તો સમજવામાં ખીલ-કુલ જ ન આવ્યો, એટલે પછી આપના પ્રશ્નનો જવાબ તે હું શી રીતે આપી શકું?”

શામળપંડિત—“ત્યારે પછી આજથી જ પાટી અને વતોણું એક આળુ મુકી દઈ, મંજીરા લઈને હરી હરી કરતા કેમ બેસતા નથી? તમે પ્રશ્નનો ઉત્તર કહો તેમાં શી ધાડ મારી? પ્રશ્ન પણ કહો અને તેનો ઉત્તર કહો ત્યારે જ ખરા જોશી. નહિ તો પછી તમે પૂછો તે પ્રશ્નનો જવાબ આપણે પણ દઈએ તેવા ઉસ્તાદ છીએ.”

દુર્ગાચરણ—“કહેશો જ. ના કોણ કહે છે? કોણ કહી શકે કે આપનું જ્યોતિષ્યમાં થોડું જ્ઞાન છે? અમારી ખાત્રી જ છે કે, એવું એકે શાસ્ત્ર નથી કે જે આપને જીજ્ઞાસે નેહાય. બેશક, આપ જાતે જેવા સર્વતોગામી છો તેવી જ આપની બુદ્ધિ પણ સર્વતોગામી જ છે. આપની જાત શિવાય ખીજ કોઈને પણ તેવી શંકા નથી. આપનું નામ જ કહી આપે છે. એક તો આપ પંડિત, અને તે પણ કાંઈ જેવા તેવા? શામળ પંડિત. “સા” એટલે પડ, અને પડ એટલે છ, અને તેનો મેળ, અર્થાત્ પડ-શાસ્ત્ર યુક્ત પંડિત. અમે જાણીએ છીએ જ કે, છએ શાસ્ત્ર-સા આપનો હાથ પકડી શકે એવો કોઈ નથી.”

શામળ પંડિત ખુબ હસીને બોલ્યો; “બરાબર, જોશીબાવા! આપે તો ખુબ જુગતે જુગતો જ - તાલ મેળવી દીધો. જોશી મહારાજ, બધા ખરેખર તેવા જ છે. પણ અમારું આમ વર્ણન કરી, અમારા પ્રશ્નનો જવાબ આપે ઉડાવી દીધો કે? એ જવાબ દો એટલે આપની હુશી-આરીની ખાત્રી થાય. પ્રશ્નનો અર્થ પણ તમે જ સમજો અને ઉત્તર પણ તમે જ જાણીને બેસી રહો, એ કાંઈ બને?”

દુર્ગાચરણ—આપ જેવા સમર્થ પંડિતનો પ્રશ્ન, હું સરખા પામર જોશીથી શી રીતે સમજાય? બોલો ત્યારે, એમાંથી.....

પંડિતજી—એમાંથી શું? બોલો, બોલો, એમાંથી શું?

જોશીબાવા—તેમાંથીએ હું ચર્કિચિત્ત કહેવાનો પ્રયત્ન કરું, પણ આપ પ્રાછા-કોપિષ્ઠ દુર્વાસા મુનિ જેવા તેજસ્વી બ્રાહ્મણ, એટલે આપને ક્રોધ આવી ગયો, તો પછી મારી શી વલે?

પંડિત—ક્રોધ કેમ આવે! પણ એટલું બધું શું કરવા જોઈએ? ક્રોધ ચડશે કે કેમ તે પણ આપને આપના ગણિત ઉપરથી તરત જ

ખખર, પડશે અને તે ખખર પડી, કે પછી તે શાથી ઉતરશે તે પણ આપને તો જણાવાનુંજ. પછી શું જોઈએ?

દુર્ગાચરણ-એમ છે? ત્યારે પછી આપનો પ્રશ્ન એવો છે કે, આપનું અને આપના પ્રતિપક્ષીનું જે યુદ્ધ ચાલે છે, તેમાં આપની ફત્તેહ ક્યારે થશે? એનો ઉત્તર એ જ કે જ્યારે આપને અન્નદ્રોષ થશે, ત્યારે જ આપના ઉપર આપનો શત્રુ વિજય મેળવી શકશે. હાલમાં તો આપની જ ફત્તેહ ઉડ્યા કંઈ છે.

પંડિત-મને અન્નદ્રોષ થાય, એટલે? અન્નદ્રોષનો અને મારા પ્રશ્નનો શો સંબંધ?

જેશી-આપનો એક પક્ષ, અને બીજા પક્ષમાં અન્ન, અર્થાત્ પકવાન વિગેરે. હવે આજ કેટલાએક દિવસ થયાં આપ બન્નેની વચ્ચે મહા તુમુલ્લ યુદ્ધ ચાલે છે; તેમાં આપ હમેશાં આપના પ્રતિપક્ષી અન્નને ખાઈ નાંખો છો; આપની નજર સામે ઉભું પણ રહેવા દેતા નથી, તો પણ એ વારંવાર આપની સામે આવીને ખડું જ રહે છે. આપ પણ જેટલીવાર એ આવ્યું તેટલીવાર એના દુકડેદુકડા કર્યા વગર છોડતાએ નથી. હવે આથી તે બીજી આપને કેવી ફત્તેહ જોઈએ? માત્ર, આપને જ્યારે અન્નદ્રોષ થશે, એટલે તરત એની ફત્તેહ થવાની જ. એવો વખત આણુશો જ નહિ એટલે સારૂ. પછી આપની હમેશાં ફત્તેહ જ છે.

પંડિતજી ખુબ હસીને બોલ્યા; “જેશીબાવા! તર્ક તો ખુબ જ ગોઠવી દીધો, હોં! પણ દુઃખની વાત માત્ર એટલી જ છે કે, તે તર્કમાં આપ જરાક ફસાઈ ગયા ખરા. મારા મનનો પ્રશ્ન કેવળ જ જુદો છે, અને તે આપનાથી સમજાયો નહિ. બસ, જાઓ, આજ મૂંઝીની તમારી સર્વ ખ્યાતિ વ્યર્થ જ ગઈ. હજુએ હિમત હોયતો આવી જાઓ! બોલો, કહો કે મારો પ્રશ્ન શું છે? તેની જ સાથે તેનો ઉત્તર પણ આપી જ દેજો, નહિ તો આપના પોતાં થોથાને એક કારણે બાંધીને મૂકવાં પડશે.” જરાક હસીને વળી બોલ્યો; “જેશી મહારાજ! તમને શ્રીમત લોકાના પ્રશ્ન સમજાય, અમારાં જેવા ગરીબના પ્રશ્નએ સમજાય નહિ, ને ઉત્તરે સમજાય નહિ. પૈસાવાળા માટે જ તમારું જ્યોતિષ્ય છે, અમારા જેવા ગરીબને માટે નથી, એટલે તમે અમને શાનો પ્રશ્ન કહો અને શાનો ઉત્તરે કહો!”

જેશીબાવા જરા સ્મિત કરી બોલ્યા; કીક ત્યારે, પંડિતજી! એક વખત કરી તમારો પ્રશ્ન કહું છું તે સાંભળો, આ વખતનો જો તમારો પ્રશ્ન ખરાબર ન હોય તો પછી તમે જે કહેશો તે હું સાંભળી રહીશ

પંડિતજી-હાહા, ઠીક, કચુલ, કચુલ, ચાલો બાલો ત્યારે, તમારું ગણિત શું કહે છે ?

જેશીબાવા પ્રરી જરા સ્મિત કરી બોલ્યા; આપનો પ્રશ્ન એ જ છે કે આજ પચીસ વર્ષ થયાં આપને અને આપના કુટુંબને જે અંધડો ચાલ્યો છે, તેમાં આપના કુટુંબની જ ફત્તેહ થાય છે, અને આપની તો ફત્તેહ કદીએ થતી નથી; તો આપની ફત્તેહ ક્યારે થશે એ જ આપનો પ્રશ્ન છે ને ?

પંડિતજી તો આ સાંભળતાં જ ખુબ પેટ પકડીને હસવા લાગ્યા, અને કેટલીકવારે છાના રહીને બોલ્યા, “અલખત ! અલખત ! આજ વખતે આપે મારો પ્રશ્ન બરાબર જાણ્યો. આભેહુબ ! તમે કહો છો તે જ મારા મનમાં હતું. ખરેખર એ જ મારો પ્રશ્ન હતો. માત્ર તેમાં કાંઈ જ સહેજ ફેર પડે છે, તે એટલો જ કે મારે જરા કુટુંબ નથી. બાકી તો બધુંએ બરાબર મળતું જ આવે છે.”

દુર્ગાચરણ જેશી આ સાંભળીને જરા કરી ગયા, અને કેટલીકવારે પંડિતને કહેવા લાગ્યા, “પંડિતજી, હવે કાંઈ આપણો ઉપાય ચાલતો નથી. આપણી તો ગાડી અટકી ગઈ. માટે આપ જ આપનો પ્રશ્ન કહી દો. મારાથી તો હવે કાંઈ જ ઉત્તર દેવાતો નથી.”

પંડિતજી હસીને બોલ્યા; “ત્યારે એમ જ પહેલેથી ભરી મરવું હતું ને ? ચાલો, જવા દો. અમારો પ્રશ્ન રહ્યો ખાડમાં હવે પેલી ધુળ પાટી ઉચકીને જરા વેગળી મુકો. હવે તો જેનો રાટલો ખાઈએ છીએ તેને કાંઈક ઉપયોગી થવું જોઈએ. માટે ચાલો, આપણે જરાવાર ફરીએ. તમે તમારી જોતિષ્યની કરામત દેખાડો અને હું મારી બોલવાની ખુબી દેખાડી, મુગલોની ખોડ ભુલાવા મહારાણાની સાથે લડવા જવાને જેમ તેમ કરી લોકોને ઉશ્કેરણી કરીએ. જેશી મહારાજ ! શી આ રાજસ્તાનની દિવસે દિવસે દશા થતી આવી છે ? મહારાણા રાજસિંહ જો આજ આટલો ટેક રાખીને બેઠા નહોત, તો મુગલો તો આ રાજસ્તાનની કેવીએ દશા કરી નાંખત. લોકો એમજ સમજે છે કે હું તો એક મૂર્ખ, અને ખુશ મશ્કરા છું, અને મારો બધોએ વખત લોકોની ચેષ્ટા ચાળામાં અને છોડરાંને ગમ્મત કરાવવામાં જ જાય છે. પણ મારા મનમાં જે ચિંતા થયા કરે છે તેની તો કલ્પનાએ કાઢીને આવતી જ નહિ હોય ! હું અહિં આવ્યો તે દિવસથી મારાથી કાંઈએ બન્યું નથી; માટે મારે હવે કાંઈપણ કરવું જોઈએ. લોકોની પછવાડે લાગીને, તેમને શિખામણો દઈ દઈને, ન બનેતો છેવટે ચેષ્ટા કરીને અને “ચાલો, ચાલો” એમ કહીને પણ, તેમને એક વખત તો ખુબ જ ચીડવી ગુસ્સો ચડાવવો જોઈએ.

એ લોકો હવે હલાવે પુલાવે તો હાલવાનાએ નથી જ. દુર્ગા-
ચરણુ! ઔરંગઝેએ હમણાં જે બુલમ ચલાવવા માંડ્યો છે, જે ત્રાસ
લોકોને દેવા માંડ્યો છે, તે માટે શું આપણા રજપૂતોને કાંઈ લાગણી
થતી નહીં હોય? એક માત્ર આ ઉદ્દેશનો વંશજ આજ સૂધી શુદ્ધ
રહી શક્યો છે; રજપૂત નામ દેવા જેટલું એ જ છે; માટે તેને તો રહેવા
દો! તેને એકલવાયું ન પડવા દેતાં, બધાંએ મળી તેને પોતાનું વડીલ
પદ આપી, પોતાના આગેવાન બનાવી, એક વખત તો મુગલોનાં હાંડકાં
નરમ કરવા દો! મુગલો આપણી સ્ત્રીઓને લઈ જાય, તેમને વટલાવે,
અને તેમની સાથે ગમે તેમ ચાલે, અને તે આપણે જોયા કરવું? જેથી
મહારાજ! હમણાંનો પ્રસંગ ઉત્તમ નથી શું? છે જ, સર્વોત્તમ છે જ.
આવે વખતે જે આપણા રજપૂતોનું લોહી ઉકળી નહિ ઉઠે, તો પછી
ક્યારે ઉકળવાનું હતું? માટે ચાલો. આપના જ્ઞેતિષ્યનો ઉપયોગ કરી
લોકોને એવી સમજણ પાડો કે, આ વખતે તો રજપૂતોને ખરેખર જ
વિજય મળવાનો છે—માત્ર એટલું જ કે, બધાંએ એક મનથી મહારાણાને
મદદ કરવી જોઈએ, નહિતો, કાંઈ થશે નહિ, એટલું જ નહિ પણ ઔર-
ંગઝેબને જે આ વખતે યશ મળ્યો, તો પછી આપણી ગરદન ઉપર
ચઢી ખેંદા વગર રહેવાનો નથી. એટલા જ માટે આપણે લોકોને ઉશ્કેરી
ઉશ્કેરીને લડાઈ ઉપર મોકલવા જોઈએ. દુર્ગાચરણુ! આપ જે દરેક રાજ્ય,
સંસ્થાનિક અને હાકારને મળો, અને તેમને આપના જ્યોતિષ્યનો ચમત્કાર
દેખાડી, મહારાણા તરફ વાળી લાવો, તો તો વળી પૂછવું જ શું?
હમણાં તો રજપૂતનું નામ દેવા જેવા તો માત્ર એક રાણા જ રહ્યા
છે. એમનાથી જ મુગલો જરા દખતા રહે છે અને તેથી એમની આંડે
આવી શકતા નથી. બાદશાહનું પણ મન એની આગળ આવવા તલપતું
નથી. બાદશાહનો અને રાણાજીનો આ પહેલો જ સમાગમ છે, માટે તેમાં
જે, ન કરે નારાયણ અને રાણાજીની જરાપણ પાછી પુઠ થઈ, અથવા
સમરાંગણ ન છોડતાં રાણાજી જે તેમાં ખપી ગયા, તો પછી આખું
રાજસ્થાન રાંડ્યું જ સમજજો. રજપૂત કુળની સ્ત્રીઓનાં પતિવ્રત્ય, મુગ-
લોના હાથમાં જશે, અને પછી ભલે સ્ત્રીઓ પોતાના પતિવ્રતનું ગમે
તેમ કરી રક્ષણ કરશે, પણ તેમના પતિ, સસરા, બાપ, ભાઈ, દિયેરોને
તો આંખો જ ચોળવાની રહેશે. કેમ, દુર્ગાચરણુ! કેમ કાંઈ બોલતા
નથી? હું કહું છું તે આપને પસંદ પડે છે કે નહિ?”

શામળ પડિતે પહેલાં કહ્યું હતું તે ખરું જ હતું. લોકોને એમ જ
લાગતું હતું કે શામળ પડિત તો એક માત્ર નકલી જ છે. બેચાર મંડળ
બેઠી હોય ત્યાં જઈ નાચવું, ગાવું, ચેષ્ટા કરવી, ઢોંગ કરવા, વિવિધ

આળા કરવા, એ આદિ અનેક ગમ્મતો કરી લોકોને ખુશ કરવા, એમ દુર્ગાચરણ પણ આજ સુધી જાણતો હતો, તેથી પંડિતજીનું આ વખતનું આવું ખરી લાગણીનું બોલવું સાંભળીને આશ્ચર્ય ચકિત જ બની ગયો, અને પંડિતને કહેવા લાગ્યો, “સાખાશ! સાખાશ! પંડિતજી! આ વખત તો તમે ખુબ જ કરી. તમારું આ વખતનું બોલવું તો ખરેખર જ છે. હમણાંનો વખત તમે કહો છો; તેવો જ ખરી અણીનો છે. આ વખતે જો લોકોને ચઢાવી આપણી તરફ ખેંચીશું નહિ; તો રાણાજીનો પરાલવ થવાનો સભન છે ખરો. પણ તેમ કદી બનનાર નથી. રાજસિંહને આ વખતે અપયશ છે જ નહિ. એના ગ્રહ અતિ ઉત્તમ છે, એટલે વિજયની અને સ્થિતિની પ્રાપ્તિનો પુરો યોગ છે. છતાં એને કાંઈપણ ટેકા તો જોઈએ જ. એકલા ગ્રહના જોરથી કાંઈ બધું બનતું નથી. તેને પણ નિમિત્ત હોય છે જ. તેથી આપણે જો આ કામમાં ખરેખરી મહેનત કરીશું; તો તે ઘણી જ ઉપયોગી થઈ પડવાની એમાં શક નથી. તારું ગમ્મતી, પણ પાણી ચઢાવી આપે તેવું ગાયન, અને તેની સાથે મારું જોતિષ્ય મેળવીને, આપણે જ કાંઈ બની શકે તે કરવું જોઈએ. તારી સુચના ખરેખર અમુલ્ય છે. લોકોને સ્પુર્તિ આણવા, તેમને પાનો ચઢાવવા, આપણે કાંઈપણ કરીશું તો જ બાજી સુધરનાર છે, નહિતો કાંઈ જ થઈ શકવાનું નથી. કેટલાક રજપૂતો તો કેવળ નધરોળ જ બની ગયા છે, એટલે તેમને હલાવી હલાવીને બેજાર થાઓ, તોયે પણ એક ડગ ભરે તેવા નથી. માટે કાંઈપણ ખટખટ કરવા આપણે પણ કબુલ છીએ. ચાલો.”

દુર્ગાચરણનું પણ ખરી લાગણીનું જ બોલવું હતું એટલે પંડિતને પસંદ પડતું થયું. જોશી પોતાની સંમતિ દેખાડીને ઉઠ્યા. બન્ને જણાએ ક્યાં જવું, શું શું બોલવું, તથા શું શું કરવું, તે બધું વિચાર થોડી જ વારમાં કરી કીધો. ઉદેપુરીની આજુબાજુ જ્યાં જ્યાં નાનાં રજવાડાં, કોકોરો વિગેરે હોય ત્યાં જવા માટે બે મિત્રો નીકળી પડ્યા. અત્યાર સુધી તો શામળ પંડિત ગાંધિય રાખી રહ્યા હતા, પણ હવે તે પાછું વેગળે મૂકી, પોતાના અસલ સ્વરૂપમાં આવી ગયા. પંડિતની મુખચર્યા જ એવી હતી કે, જોતાં વાર જ કોઈને હસવું આવ્યા વગર રહે નહીં. બન્ને મિત્રો ઉદેપુરથી પંદરેક ગાઉ જઈ પહોંચ્યા, તો એક નાના સરખા કોકોરનું ગામ આવ્યું. સંધ્યાકાળે પંડિતજી તથા જોશીમહારાજ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તે વખત ગામના મુખ્ય મુખ્ય લોકો, ચોરા ઉપર ભેગા થઈ વાતોના તડાકા કંડે પેઠે ચલાવતા હતા. કોકોર સાહેબ તો પોતાની ગદીમાં જ હતા. બે દિવસ ઉપર જ રાણાજીનો પત્ર ત્યાં આવી ગયો હતો, અને કોકોરજી પણ પોતાની તૈયારીના જ વિચારમાં

હતાં. પણ વિચાર તે વિચાર જ રહ્યો હતો, તેનો અંમલ હજી થવા પા-
મ્યો નહતો. કાકાર સાહેબ જરા ખ્યાલી ખુશાલીના વિચારવાળા હોવાથી
તેમને એમ થયાં કરતું હતું કે, મુગલોને આપણે તે શું કરી શકવાના
હતા? પરસ્પર એમ જ ગપ્પો ચાલતી હતી કે, મહારાણાની આ અધી
ખટપટ વ્યર્થ જવાની છે; છતાં પણ નાઇલાજે હુકમને તાબે થઇ નીક-
ળવું તો નેઇએ. ચોરા ઉપર એકલા થયેલા લોકો બધા કાકારની સીબ-
દી પૈકીના જ હતા. તે પણ રાણાજીની ચર્ચા કરવામાં જ મશગુલ બની
ગયા હતા.

પંડિતજી અને નેશીઆવા ત્યાં જઇ પહોંચ્યા, એટલે પંડિતે મંડ-
ળીને ખુશી ખુશાલી પૂછીને બોલ્યો, “કેમ, આપનું મંડળ હજી આમ
નિરાતે કેમ બેઠું છે? ચોરા ઉપર કેમ લરાઇને બેઠા છો? પેલી તરફ
તમારા ખીજ ભાઇઓને ત્યાં શું ચાલી રહ્યું છે તેની કાંઇ ખબર છે કે?
તમારા ઘર ઉપર ધાડ પડવા આવી છે; અને તમે તો હુકા પાણી જ
કરતા બેઠા છો?”

ત્યાં તે તલવાર, ત્યાં તે સમશેર, ત્યાં ગયું તે તીર,
ધીર ધરીને લડીયા ન્યારે, બાપ તમારા વીર
સુઝે સુકા, તમે હુકા, સમજી લ્યો પકા,
ઘસા દઇને, છોડી લઇને, મુગલ કરે નિકા.”

શામળ પંડિતના જુરસાભેર ગાયનથી અધું મંડળ કાવડે આવડે
બની ગયું. પંડિતજી તો પોતાનું ગાયન આગળ ચલાવવા જ લાગ્યા.

—: ૦ :—

પ્રકરણ ૪૦ મું.

શામળ પંડિતની ઉશ્કેરણી.

ત્યાં તે તલવાર, ત્યાં તે સમશેર, ત્યાં ગયું તે તીર,
ધીર ધરીને લડીયા ન્યારે, બાપ તમારા વીર
સુઝે સુકા, તમે હુકા, સમજી લ્યો પકા,
ઘસા દઇને, પુત્રી હરીને, મુગલ કરે નિકા.
તમે મદાન, બડા ખાનદાન, પુરા છો નાદાન,
હેવાન પટ્ટા, બનીયા કટ્ટા, ગયાં કુળ અભિમાન.
મને નહિ લાજ, ગમે કેમ આજ, પડવા બેઠો બાજ,
રજપૂતાણી, વટની સાચી, ઉચકી લ્યો, એ કાજ.
બસ થઇ વટ વટ, કોઠો ઝટ ઝટ કાર્ય કરો ચટપટ,
ઝટપટ મારે, દૂરથી ટાળો, શત્રુની ખટપટ.

શરીરમાં જેટલું જોર હોય તે બધું કહાડીને ખોલી ઉઠ્યા; “ઓ ભલા માણસ ! તુ આટલું જોર તોર ને ધુમરી રાખતો હોય તો જનને મહારાણાની સાથે મુગલો જોડે જ લડવામાં તારું જોર દેખાડવાને તો કાંઈ કામ પણ આવે ! મને ગરીબ બ્રાહ્મણભાઈને આમ દગ્ધીને તારું શુ વળવાનું છે ? પેલો આલમગીર બાદશાહ ઘેરઘેરથી વહુ છોકરીઓને ઘસડી જાય છે, તેની જ ગળચી દાખને ? તારું નામ થશે.” પડિતજી આટલું બોલે છે એટલામાં જ તેમાંથી બે ચાર જણે આવી, એમને ખુબ જોરથી પકડી, બોલવા લાગ્યા; “આ ગમાર બોલે છે શું ? મુગલોની અને મુગલ બાદશાહ આલમગીરની સાથે લડવાનું કાને કહે છે ? ઉભો રહે, તને જ હમણાં પેલા વડના ઝાડે ઉઘો લટકાવી ગરદન ઉડાવી નાંખુ છું.” આટલું બોલી બધા પંડિતજીના શરીરપર ધસી આવ્યા. આ જોતાં જ પંડિતજીની આંખો ઉઘડી ગઈ, પણ એમના મનમાં તો રજપૂતોને ઉશ્કેરવા સંબંધી જ વિચાર ધુમાયા કરતો હતો.

મુગલ બાદશાહને મારવાની વાત મ્હોંમાંથી નીકળતાં, આ લોકો આપણા ઉપર કેમ ધસી આવ્યા, એ વિચાર તો પંડિતના મનમાં પેસવા જ પ્રાપ્ત્યો નહીં. લોકોને પોતાના ઉપર જ ધસી આવતા જોઈ, પડિતજી તો જરા તપી જઈને કાંઈનું કાંઈ બોલવા મંડી પડ્યા. જોશી બાવા જરા પાછળ હતા, તે પણ આવી પહોંચ્યા; ને તેમને પણ પંડિતની જ દશા અનુભવવી પડી. જોશી બાવા પંડિતજીને કહેવા લાગ્યા, “પંડિતજી ! આ શું લખે છે ?” પણ પડિતજી તો ગાળોને વરસાદ વરસાવવા મંડી પડ્યા હતા, તે બિચારા જોશીના બોલવા તરફ લક્ષ જ ક્યાંથી આપે ? છેવટે એ લોકોમાંના એક જણે આવી એમને મ્હોંએ ચાથરાનો ડુચો દીધો. પંડિતજીની હવે જરા આંખો ઉઘડી અને આબુબાબુ જોવા લાગ્યા તો જણાયું કે, મહારાણાને મદદ કરવા જનાર રજપૂત સૈન્યને બદલે આ તો મુગલ સૈન્ય જ છે. આ જોતાં જ પંડિતજી તો લેવાઈ ગયા. અત્યાર સુધી લવલવાટ કરનારી રાંડણી જીલ અત્યારે કાણુ જાણે ક્યાંએ સંતાઈ ગઈ તે શોધી જડે નહિ. પંડિતજીથી તો બરાબર બોલાય પણ નહિ. દુર્ગાચરણની પણ ખીચારાની એ જ અવસ્થા થઈ. આ તો થયું શું ? એમ બેમાંથી કોઈને સુઝ પડે નહિ. એક ખીજના સામું માત્ર ટગર ટગર જોયા જ કરે. બે જણા મનમાં વિચારવા લાગ્યા કે હવે આપણી પૂરી કમ્પખતી આવી છે ! પણ આ બાબુ તે મુગલ લશ્કર ક્યાંથી આવ્યું હશે ? તે તેમને સમજણુ પડે નહિ. એમને તો એમ જ થયા કરતું હતું કે, આપણી વાક્યાતુર્યથી અને મર્મભેદી વચનોથી, લોકો ન્યાં ત્યાંથી ઉભરાઈને મહારાણાની સાથે, રૂપમતિ અને વિજયસિંહની સહાય

માટે જ જતાં હોવાં જોઈએ. પણ આ તો કાંઈ આડું જ વેતરાઈ ગયું છે? આ સૈન્ય ક્યાંથી આવ્યું? શી રીતે આવ્યું? ક્યાં, અને શા માટે જતું હશે? તેની કલ્પના પણ તેમને નહોતી. મનની ઘણી ઘડલાંજો ખાત્રી થઈ કે, સૈન્ય ગમે ત્યાંથી આવો અને ગમે ત્યાં જાઓ, પણ એટલું તો ખરૂં જ કે આપણું એથી કાંઈ ઇશ્વર થવાનું નથી.

આવો વિચાર આવતાં જ વિચારોનો જીવ તે શી રીતે સ્વસ્થ કરીને એસે? એમને પકડનારા બાદશાહના સિપાઈઓ હવે તો “ક્યૌં બે, ક્યૌં બે સાલે!” કરીને તે બેઠે જણાવે સતાવવા લાગ્યા. એક મુગલ જોલ્યો, “આમને ઝાલીને જરા આદાંપાક આપીશું એટલે તરત કબુલ કરશે કે કોણ છે, ક્યાંથી આવ્યા છે, શા કામે નીકળ્યા હતા, અને કોણે મોકલ્યા હતા તે કહેશે. ખીજે એક જણ કહેવા લાગ્યો; “એ તો બાદશાહ વિરૂદ્ધ ફિતુર ઉઠાવવા ખટપટ કરતો હતો, નહિ તો એમ જોલે જ કેમ?” આમ એક પછી એક મુગલ સીપાઈઓ મગજના બુદ્ધિ જણાવવા લાગ્યા. શામળ પડિત જેવો ભરભડીયો હતો તેવો જ સંકટ સમયે ધીરજને ધરવાવાળો પણ હતો. તે ધર્યને ન છોડતાં, માથા ઉપર આવી પડેલી આપ્તનો જેમ તેમ હવે તોડ ખોળી કહાડવો, એની યુક્તિ પ્રયુક્તિઓ મનમાં રચવા મંડી પડ્યો. પંડિતજી અવાક જ બની ગયો, એક અક્ષર પણ મ્હોંમાંથી કહાડે નહિ. મુગલો જે કાંઈ જોલે તે અધું તે મુંગે મ્હોંએ સાંભળ્યા જ કરે. થોડીવારે મુગલો એ બેઠે જણાવે મુશ્કે બાંધી પોતાની સાથે ધસડતા ચલાવવા લાગ્યા. દુર્ગાચરણ જોશીની પણ એ જ દશા થવાની હતી, પણ સદ્ભાવે પંડિતજી તરફ અધાં માણસો ભરાઈ ગયેલાં જોઈને પોતે ધીરે રહીને પ્રાણલે પગે અગીઆરાં ગણી ગયા. આટલી ભીડમાં એના તરફ લક્ષ પણ કાનું નય; એટલે એ ભાઈ તો અત્યાર સુધીમા કેટલોક રસ્તો માપી પણ ગયા; પણ ખીચારા પંડિતજીને તો ગીરફતાર બનાવી, પોતાને પગલે પગલે મુગલોએ ધસડવા માંડ્યા. રસ્તે ચાલતાં મુગલો એને પૂછતા કે તું કોણ છું? ક્યાંનો છું? શું કરતો હતો? પણ શામળ પંડિત જેનું નામ તે એક નહિ કે એ નહી, એમ જ બનીને બેઠો! મ્હોંની ફાડ ઉઘાડે જ શાનો? મુગો મુગો ચાલ્યો જ નય. આવું જોઈને મુગલ સીપાઈઓને તેમના ઉપર રીસ તો ઘણી જ ચડી, પણ કરે શું? પરમેશ્વરની એટલી જ કૃપા થઈ કે, ઘણાએ મુગલોએ પંડિતની ગરદન ઉડાવી નાંખવાની વારંવાર દેહેશત દીધી, પણ તેનો અમલ માત્ર કરવા જેટલી અત્યાર સુધી કોઈને કુબુદ્ધિ થઈ નહિ. એવી બુદ્ધિ થઈ હોત તો ક્યારનાએ પંડિતનાં ઘડ અને ડોકાંને વિચોગ પડી જ ગયો હોત.

શામળ પંડિતના મનમાં અનેક વિચાર ચાલતા હતા. એની

ખાત્રી થઈ કે બાદશાહી, સૈન્યના તડાકામાં આપણે સપડાઈ ગયા છીએ. પણ આ સૈન્ય અહિં ક્યાંથી, અને ક્યાં જતું હોવું જોઈએ, તેનો ખ્યાલ આવી શકતો નહોતો. એક વખત એમ પણ લાગ્યું કે, આ સૈન્ય વિજયસિંહને ઘેરીને પહેલા મુગલ સૈન્યની દુમકે જતું હોવું જોઈએ, પણ થોડી જ વારમાં પોતાનો તરફ ભૂલ ભરેલો છે, એમ એને સમજાયું. તેને એટલું તો સમજાયું કે આ સૈન્ય બાદશાહનું નથી, પણ શાહબંદાનું છે અને તે ઉત્તર તરફ જાય છે. શામળ પડિતે ધાર્યું કે, આમ ગુપચુપ ચાલ્યા કરવા કરતાં, કાંઈક યુક્તિ લડાવી આપણી દાદ ઠેક શાહબંદા સુધી પહોંચે તેમ કરીએ તો બેઠો પાર! આ વિચારથી તે પોતાની સાથે ચાલના સીપાઇને કહેવા લાગ્યો; “શું ચાર! આટલા વખત સૂધી તમે મને ત્રાસ દીધો તેથી શું ધરાયા નથી? આ તે કેટલો મોટો ભ્રમ કે તમે મને એક પ્રિતુરી બાણીને અટકાવી રાખ્યો છે? તમ કોણ છો? ક્યાં જાઓ છો? એ બધું બણ્યા શિવાય હું પણ કોણ છું? ક્યાં જાઉં છું? અને શા માટે જાઉં છું? તે બધું મારાથી કેમ કહેવાય? આ રજપૂતાનામાં આજ કાલ એટલું તો શીતર ચાલી રહ્યું છે કે, તેની કદપના પણ તમને આવી શકે નહિ. પેલો ઉદેપુરવાળો રાજસિંહ તો એક બીજાને બાદશાહ બનીને બેઠો છે. આથી બાદશાહને એનો જરા ભય લાગે છે, માટે મેવાડના રાજા રજવાડામાં મારા જેવા છુપા બાતમીદારને મોકલી બાદશાહ અહિના શીતુરી લોકોની સર્વ બાતમી લે છે. અમે લોકોની પાસે જઈ બાદશાહનું જ વાંકું બોલીએ, અને રાજસિંહની સ્તુતિ ગાઈએ તોજ લોકો પોતાના મનનો ભાવ અમારા આગળ બતાવે. હું પણ આજ કેટલાક દિવસથી અહીં આવ્યો છું અને રાજસિંહનો દૂત છું, એમ બધેબધ કહેતો ફરું છું. આથી લોકો મારા ઉપર જરા વિશ્વાસ મૂકી મારા આગળ કાંઈ ને કાંઈ પણ ખરી વાત કરે છે. તમે પણ તે પૈકીના જ હશે એમ ધારી હું પ્રથમ તમારી પાસે પણ તેવું જ બોલ્યો હતો. હું ખરો છું કે ખોટો, તેની જો તમારે ખાત્રી કરવી હોય તો મને શાહબંદા પાસે લઈ જઈ ઉભો કરશો કે, તરત મારે કહેવાનું તે ત્યાંજ હું જાહેર કરીશ.”

શામળ પડિતનું આવું બોલવું સાંભળી મુગલ સીપાઇઓ તેની વધારે હુરીયો કરવા મડી પડ્યા. પણ પડિતે પોતાનું વૈર જરા પણ છોડ્યું નહિ, મુગલ સીપાઇઓના વારંવાર પૂછવા છતાં પણ શામળ પડિત તો એજ વાત પકડી રહ્યો કે, મારે જે કહેવાનું છે તે શાહબંદાની આગળ જ કહીશ.

સાંધળ.

વાંચનારને સ્મરણ હશે કે દ્રુકશાહની પાત સાંભળી આપણા વેશ ધારી સાંધમૌલા ઇંદિરાને ગમે તે પ્રકારે છોડવવી, એમ વિચાર કરી ચુક્યા હતા જ. હવે ઇંદિરાને ક્યાં સુક્તિથી છોડવી લાવવી તે તરફ તેમનું ધ્યાન ગયું. નયનપાળે મન સાથે નક્કી કરી રાખ્યું કે, ભલે આપણા છવ ઉપર આની પડે, તો પણ હરકત નથી. ઇંદિરા જેવાં એક ફૂલને આમ નિર્દયપણે વિલય થતું આપણે જાણીને તેનો કાંઈ પણ ઉપાય ન કરતાં; એમ ને એમ મરવા દેવી એ તો આપણું કેવળ બાવલાપણું જ કહેવાય. ઇંદિરા આપણને આડું અવળું સમજાવી જતી રહી હોત તો કાંઈ હરકત નહોતી. આપણે જે એનો આટલો બધો વિના કારણ ધાત કર્યો છે, તે માટે જો કાંઈ પણ પ્રાયશ્ચિત્ત આપણે લેવું યોગ્ય હોય તો તે આ પ્રસંગે જ અને આપણા છવને પણ અકારે કરી એને બચાવી લેવી એજ છે. આવા અનેક વિચારો મનમાં આવ્યાથી સાંધળ દ્રુકશાહને કહેવા લાગ્યા; “એટા દ્રુકશાહ! એક વખત તારો હાથ મને જોવા દે. તારે હાથે જ જો સ્ત્રીનું મૃત્યુ થાય તો તારા નશીબતુ પાંદડું ફરી જાય એમ મને લાગે છે. અત્યાર સૂંધી હું તને જે જે કહેતો આવ્યો છું, તેનો તને ખરાખર પડ્યો મળતો જાય છે; અને આગળ ઉપર પણ મળતો આવશે; અને મારા કહ્યા પ્રમાણે ન વર્તવાથી તારી બ્યારે કાર્ય સિદ્ધિ નહિ થાય તો તને ઘણો પસ્તાવો થશે. ગાંડા! તારા આ હાથ ઉપરથી હું તને કહું છું કે, આજ તારું નશીબ ચડતી દશામાં આવી ગયું છે, તેને કાંઈ પણ ખાંપણ ન આવે એવું જો તારે જોઈતું હોય તો હું તને કહું છું તેમ કર. માફ કહેવું માનવાથી તારી ઐગમ તારા ઉપર જરા પણ ખપ્પા ન થતાં, ઉલટી તારા હાથમાં રમકડું થઈ રહેશે. એમ જો ન બન્યું તો મારો આ ફકીરનો વેશ બાળી જ નાંખવો, અને જન્મારામાં ફરી શરીરપર લેવો નહિ, પછી કાંઈ? જગલમાં જઈને છવતો જ દટાઈ મરું નહિ તો માફ નામ સાંધ નહિ, એમ ખાત્રી રાખજો. પણ તેની સાથે એ પણ યાદ રાખજો કે, જો તે આ છોકરીને છવની ચણી લેવાના કામમાં જરા પણ મદદ કરી, તો ચાર જ દિવસમાં તારી ઐગમ, તારા ઉપર એકદમ અચાનક ગુસ્સે થઈ નારો જ છવ લેવા તૈયાર થશે. ચરે, તૈયાર તો શું, પણ છવ લેશે જ. નારો અને આ છોકરીનો એવો પ્રહયોગ છે કે, તારે હાથે એનો છવ જો લેવાય, તો ચોથે જ દિવસે સૂર્યોદય થતામાં જ તારા છવપર કાંઈ

પણ લયંકર આપત આવી પડશે. તારા ઉપર કંપજા ન લેતાં, તારી યોગમની મરણ તારા ઉપર કાયમ જ રાખી, પુનઃ તારો જીવ બચે, એટલું જ નહિ પણ તારા ઉપર એની આહના ઘણી જ થાય એમ જો, કરવું હોય તો, તને એવી બેમાલુમ યુક્તિ દેખાડી આપું કે, તું એમ જ બોલી ઉડીશ કે આહો! આજ તો મારો ખરો જ લાગ્યોદય થયો. તારી યોગમ ઉલટી સેવા કરશે.”

સાંધએ આગળ કહેલી વાતનો ઘણો ખરો અનુભવ ફરફશાહને થઈ ચુક્યો હતો, તેથી આ વખતે પણ એનું મન જરા ડગવા લાગ્યું. ફરફશાહે ધાર્યું કે, સાંધમૌલા કાંઈ એવી જ યુક્તિ દેખાડે તો એનો જ ઉપયોગ કરી, આપણું મરણ કાંઈ કરતાં ટાળવું ખરું! વિના કારણ આપણે જ માથે બધું તોહોમત ઓઢી લેવાથી શો ફાયદો છે? આવો વિચાર કરીને તે 'બોલ્યો; “સાંધ સાહેબ, આપ કાંઈ એવી યુક્તિ દેખાડો તો હું જરૂર કરીશ જ. પણ મારા જીવને જરાએ ઘોઢા લાગવો ન જોઈએ, હોં? તેમ યોગમ સાહેબ પણ મારા ઉપર ખુશ થવી જોઈ-એજ! એટલું જો બની ગયું તો પછી મારે ખીજા કશાની જરૂર નથી. આપ કહેશો તે હું જરૂર જરૂર કરીશ”

સાંધજી—“તો ઠીક છે બેટા! હું કહું છું તેમ કરજે. પણ જરા એક બાબતએ આવ એટલે હું તને કહું.”

ફરફશાહને આથી પણ વધારે એકાન્ત સ્થળમાં તે સાંધ લઈ ગયો ત્યાં જ કાંઈ એને કહેવાનું હતું તે કાનમાં કહી દીધું.

ફરફશાહે કહેલું કર અને ઘોર કૃત્ય તે દિવસે ત્રીજા પહોરના અરસામાં થવાનું હતું. તે વખત પેહેલાં બેએક કલાક અગાઉથી ફરફશાહે પોતાના ખાસ બે માણસો ત્યાં લઈ જઈ, સર્વ તૈયારી કરી રાખવી એવો યોગમ રોશનઆરાનો સમ્મત હુકમ થયો હતો. ફરફશાહ તેવા માણસોને જોઈ કહાડવા બહાર નીકળી પડ્યો, તેમ આપણા વેશધારી સાંધજીએ પણ તેજ વખતે પોતાનો રસ્તો પકડ્યો. જનાન-ખાનાના અવાસમાંથી બહાર નીકળી રસ્તે ચાલતાં સાંધજી કાંઈક વિચાર કરતાં જતા હતા, એટલામાં બાદશાહી ફ્રેન્ચમાંનો કોઈ સીપાઈ સામેથી દોડતો દોડતો આવતો હતો તે એમની સાથે અથડાયો, એટલે સાંધજીએ તેને કહ્યું; “અરે યાર, જરા જોઈને તો ચાલતા જાઓ.” આટલું બોલી તેનો હાથ પકડી ઉભો રાખ્યો. સિપાઈ ઘલરાયલા અવાજથી બોલવા લાગ્યો; “આ વખત જોઈને ચાલવાનો નથી, સમજ્યાને? આ વખત તો જીવ લઈને નાસી છુટવાનો છે. અત્યાર સુધી જોઈને ચાલવાથી જ આજ આ વિટબણામાં આવી પડ્યો છું!”

સિપાઈના શબ્દ કાન ઉપર પડતાં જ સાંઈજી જરા સ્તબ્ધ બની ગયા, એટલે સીપાઈએ હાથ છોડવી લઈ પોતાનો રસ્તો માર્યો. સાંઈજી પણ પોતાની શાંત વૃત્તિના આડંબરને ઘડીવાર વેગળે મૂકી, તેની પાછળજ દોડવા લાગ્યા. રસ્તે જનાર લેકિા પણ નેંઈ જ રહ્યા કે સિપાઈની પાછળ સાંઈજી તે શું દોડતા હશે? એટલામાં સાંઈજીએ કાંઈક નામ દઈને શ્રુમ પાડી, જે સાંભળી સિપાઈ એકદમ ચમકી ગયો. સાંઈજીના મોંમાંથી નામ નીકળતાં જ સિપાઈ ભાઈ તો સબળડજ બની ગયા અને ઉભા રહ્યા; એટલે ફરીથી નામ દઈ શ્રુમ પાડી સાંઈજી બોલ્યા; “ભાઈ! આમ ઘભરાય છે શું કરવા? હું તો તારો દોસ્ત છું, દુશ્મન નથી. તુ જરા ઉભો રહે તો તને મારે એક વાત કહેવાની છે. તું બાણે છે કે આ જનાનખાનામાં આજે તારા એક અત્યંત પ્રાણુસમાન પ્રિય માણસ ઉપર કાંઈક આકૃત આવી પડવાની છે? તને ક્યતું હોય તો આવ મારી સાથે, અને હું યુક્તિ બતાવું તેમ કર. તુ અને હું આપણે બે મળ્યા એટલે ખીજા કોઈની જરૂર જ નથી. મારાપર વિશ્વાસ રાખી, ખીલકુલ ડરીશ પણ નહિ, તેમ કરી સંકા પણ રાખીશ નહિ.”

સિપાઈ પ્રી જરા વિચારમાં પડ્યો. સાંઈના કહેવાપર વિશ્વાસ રાખવો કે નહિ, કે આપણે આપણો રસ્તો જ લેવો: અને પછી શું થાય છે તે નેંઈ લેવું? ” આવો વિચાર કરવામાં જ ફેટલીકવાર એ સ્તબ્ધ જ ઉભો થઈ રહ્યો; એટલે પ્રી સાંઈજી બોલ્યા; “હું જે તને કહું છું તે બધું નામ નિશાન સાથેજ કહું છું. અને તે જરા પણ ખોટું નથી. આટલું કહેવા છતાં ને તારે એ અનાથ સ્ત્રીને છોડવવી ન હોય તો લલે, તુ તારે રસ્તે જા, મને કાંઈ તેમાં હરકત નથી. પણ પાછળથી પસ્તાયો કરતો નહિ, સમજ્યોને? ” આવી રીતના ફરીથી વેગે કોઈ કાંઈ પણ બોલે તેની કાંઈ હરકત ગણાય નહીં. એવા લેકાને કાંઈ વિધિ નિયમ હોય જ નહિ. આવાં ભગવાં ધારણ કરનારાઓને એક પ્રકારે છુટ જ એ રાત્નામાં હતી: તેથી સાંઈજીનું બોલવું ફેટલાક પાસેથી જનારા લેકાના સાંભળવામાં ને કે આવ્યું હશે તોપણ તે તરફ તેમણે કાંઈએ લક્ષ જ આપ્યું નહિ. પેલો મુગ્ધ સીપાઈ તો ફરીનું બોલવું સાંભળી ફેટલીકવાર મૂંઝી સ્તબ્ધ ઉભો થઈ રહ્યો હતો; “તે છેવટે બોલ્યા: સાંઈ” મદા-રાજ! હું આપનું ન સાંભળતાં આમ દોડતો જતો હતો, પણ આપે મારું નામ દીધું અને ફેટલીક નિશાની આપી તેથી હું બાણું છું કે, આપને કાંઈ પાન મારેલી તેવી નેંઈજી. પણ આ જગ્યા વામ વાસન બોલવા જેવી નથી; મારે આપ જગ કોઈ ખીજા સારી એકાંત જગ્યાએ આવો અને મને સ્થિતિ પતાવ કરો. આપની આટલી વધી મારાપર રોમ નહિ છે

તો હું પણ આપને જણાવીશ કે હું જાતે પણ કેવી રીતે છુટીને આવ્યો છું. આપનો વેશ જ ખાત્રી કરી આપે છે કે, આપ સરખા મહાપુરુષો કાઢતો વિશ્વાસઘાત કરે નહિ. સાંઘ મહારાજ! આપે મને શી રીતે જાળખ્યો લલા, અને મારું ખરૂં નામ ક્યાંથી જાણ્યું વાર ?”

આ સાંભળતાં જ સાંઘ જરા હસીને બોલ્યા, “એકાંતની જગ્યાએ જઈ હું તને બધું કહીશ. હમણાં તો રસ્તામાં કાંઠ-બોલ્યા વગર ચાલ, એક વખત આ કિલ્લાની બહાર નીકળી જઈએ.” એટલું બોલી પેલા સિપાઈને લઈને સાંઘજી ઉતાવળે પગલે ચાલવા લાગ્યા. રસ્તે ચાલતાં સાંઘજીએ પાછા પોતાના આત્મજ્ઞાન અને વિરાગના દુહા તથા બહેતો શરૂ કરી, એટલા માટે કે આબુબાબુના કાંઈ પણ માણસનું તેમના તરફ વિશેષ લક્ષ જાય નહિ. આવી બહેતો અને દોહરા બોલનાર દિલ્લી સહેરમાં ઘણુએ ફકીરો ફરતા હતાં, એટલે તે પૈકીનો જ આ પણ હશે એમ લોકોના જાણવામાં આવ્યું. આમ ગાતે ગાતે કેટલીક વારે ઘણે દૂર એક સારી જગ્યાએ તે બંને આવી પહોંચ્યા. ત્યાં પણ લોકોનો કલબલાટ જણાતો હતો, માણસોની પણ જ આવ થયા જ કરતી હતી, તેમ છતાં કેટલીક વારે પેલો મુગલ સિપાઈ બોલ્યો; “સાંઘ મહારાજ! આપની મરજી હોય, તો મારો એક ગરીબ દોસ્ત આ ચકલાની દક્ષિણ બાજુ ઉપર રહે છે, અને તેનું ઘર છેક જ એકાંતમાં આવેલું છે, તેથી ત્યાં કાંઈ બોલવા કરવાને અડચણ પડે તેમ નથી. આપ આવતા હો તો ત્યાં આપને લઈ જઈ.” સાંઘએ જરા વિચાર કરી કેટલીક વારે હા કહી; એટલે તરત જ પેલો સિપાઈ તેને ઉપર જણાવેલે ઘેરે લઈ ગયો. કયા મહોલ્લામાં અને કયે ઘેર પેલો સિપાઈ સાંઘને લઈ ગયો, તે સંબંધે અમે આશા રાખીએ છીએ કે વાંચનારને તેની ખબર પડી હશે જ જેઠમલ્લ અને એનું એકાંત અવાસમાં આવેલું ઘર વાંચનારની સ્મરણ શક્તિમાંથી ખસી તો નહિ જ ગયું હોય. સાંઘ અને સિપાઈ તે ઘર આગળ ગયા ને આગળની જ પેઠે બારણાં ઉપર બે ચાર ટકારા વગાડ્યા. કેટલીકવારે એક ડોસી આવીને દરવાજો ઉઘડ્યો. આપણા સાંઘને તથા પેલા સિપાઈને જોઈને, ડોસી પોતાના ખોખરા અવાજથી બોલી; “મારે ઘેર તે સિપાઈ શો? તમે કેમ આવ્યા છો? અમે કાંઈ કાઢતો વાક ગુંહો ક્યો છે?” પણ એટલામાં જ પેલા મુગલ સિપાઈએ એની છેક પાસે જઈ, ડોસીને સાંભળે એવું કાંઈ કહ્યું, કે તરત ડોસી ચુપ થઈ જઈ, દરવાજો ખુલ્લો મૂકી, આઘી ખસીને ઉભી રહી, કે બંને જણ અંદર દાખલ થયા. ડોસીએ પાછાં પોતાનાં બારણાં બંધ કરી લીધાં. સિપાઈએ ડોસીને પૂછ્યું; “જેઠમલ્લ ક્યાં છે?” ડોસી બોલી, “કાંઈક કામે ગયો છે તો ખરો.” એટલે

સિપાઈએ ડોસીને, “આરણા પાસે જઈને બેસો તથા ટ્રાઈને પણ અંદર આવવા દેશો નહિ, અમારે અહીં જરા કામ છે તે બેઠા છીએ, માટે તમે ત્યાં જઈને બેસો;” એમ કહ્યું, એટલે ડોસી મા તો તરત જ ઉઠીને આરણા આગળ જઈને બેઠાં, અને પેલા બે જણા છેક અંદરના ભાગમાં જઈને બેઠા. કેટલીક વારે સિપાઈએ ફરીને કહ્યું, “સાંઈ મહારાજ ! હવે આપને જે કાંઈ વાત કરવી હોય તે મુખે કરો. ઇંદિરા દેવા સંકટમાં છે અને તેને કેવી રીતે છોડવી લાવવી, તે હવે મને આપ કૃપા કરીને કહો. હું એને માટે મારો પ્રાણ પણ આપવાને તૈયાર છું.”

ફરી જરા હસીને બોલ્યા, “બેટા દુર્ગાદાસ, તારા શિવાય ખીજે પણ એક માણસ છે, જે એને માટે એક તો શું પણ હજારો પ્રાણ આપવા તૈયાર છે. તમે બે ભાઈ બહેન, તમારી અપ્રતીમ સ્વામી ભક્તિથી તેની આંખો ઉઘાડી આપી છે. તેને હવે ખાત્રી થઈ ગઈ છે કે, પોતાના આખા આયુષ્યમાં તેણે નીચ અને અધોર કર્મ શિવાય ખીજું કાંઈ જ કર્યું નથી તેને હવે અત્યંત પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો છે અને પોતાનાં કૃતકર્મના પરિમાર્જન માટે દૃઢ નિશ્ચય તમારામાં જ સ્થાપી છે. આગળ તેણે તમારો ગમે તેટલો છળ કર્યો, ગમે તેવું અધમ વર્તન તમારી સાથે ચલાવ્યું, તોપણ તે બધાંનું વિસ્મરણ કરી તમે હવે એને તમારાથી દૂર કરશો નહિ. એનો પશ્ચાત્તાપ તે બોલે પશ્ચાત્તાપ નથી, એના મનમાં તમારા પ્રતિની ઉદ્ભવેલી ભક્તિ તે બોલી ભક્તિ નથી, કેવળ જ શુદ્ધ અને સાચી છે.” આટલું બોલતાં સાંઈ ત્યાંથી ઉઠી ગયો. દુર્ગાદાસ તેના સામુ જ બેઠો રહ્યો હતો. સાંઈના બોલવાથી દુર્ગાદાસને વધારે શંકા પડવા લાગી, પણ એટલામાં ફરી-પોતાના માથા ઉપરનો જટાભાર તથા કૃત્રિમ ડાઘને વેગળી મૂકી દીધી કે તરત તેનું ખરું સ્વરૂપ જણાઈ આવ્યું. નયનપાળને બેતાં જ દુર્ગાદાસ એકાએક આશ્ચર્ય ચકિત બની ગયો. આમાં ખરું શું, તે એને સમજાયું નહિ. જે આપણો કટ્ટો શત્રુ, જેણે આપણો તથા આપણી બહેનનો આજ્ઞા સૂઝી કેવળ નીચ વૃત્તિથી જ છળ કર્યો, તેજ નયનપાળ આજ આમ એકાએક આપણો મિત્ર બને એ દુર્ગાદાસને શક્ય પણ કેમ લાગે? પણ નયનપાળ દુર્ગાદાસના પગ ઉપર હાથ મૂકી બોલ્યો—“દુર્ગાદાસજી ! હવે મારે માટે કર્શી પણ શંકા રાખશો નહિ. આવી શંકાઓ કહાડવામાં વખત ગાળવા કરતાં હમણાં જેમ બને તેમ ઇંદિરાને છોડવવા જવું બેઠાએ, એ બિચારીનું ત્યાં શું થતુ હશે તે કહી શકાતુ નથી. દુષ્ટ રોશનઆરા ઇંદિરાને ભાતમાં ચણાવી લેવા બેઠી છે, પણ એને ખબર નથી કે ઇંદિરાની બહાર ચડનાર કેટલા છે? હું તો ગમે તે પ્રકારે એને છોડવવા

જવાનો હતો જ-એના સર્વ પ્રપંચને તોડી પાડવા હું જ એકલો બસ હતો. શી રીતે એના પ્રપંચને તોડી શકત તે આ વખતે કહેવા માગતો નથી. પણ હવે જ્યારે તું પણ મળી ગયો એટલે આપણને કાંઈજ અશક્ય રહ્યું નહિ. સિતમાં ચણી લેવાનું કામ જે ગુલામને સોંપવામાં આવ્યું છે, તેને તો મેં ક્યારેનાએ મારી મૂકીમાં જકડી લીધો છે. પણ હવે આપણે કલાકિકમાં કડીયાનો વેશ લઈ જનાનખાનામાં જવું જોઈએ. ફરકશાહે મને દરવાજામાં જ મળવાનું કમ્બલ કર્યું છે. કાદાળી, પાવડો, લેલોં, વિગેરે કડીયાનાં હથીયારની જ માત્ર જરૂર છે, માટે ચાલ, ગમે ત્યાંથી તે તો પેદા કરી લઈશું.”

આમ બે જણાનું બોલવું ચાલે છે એટલામાં જોઈમલ્લ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. જે જે હથીયારોની જરૂર હતી, તે બધાં દુર્ગાદાસે જોઈમલ્લને કહી સંભળાવ્યાં. આણી આપવાનું કમ્બલ કરી જોઈમલ્લ તે હથીયારો લાવવા માટે તુરત નીકળી પડ્યો. તે પાછો આવે ત્યાંસૂધીમાં દુર્ગાદાસે પણ બાદશાહની નજર કેદમાંથી એક દરેગાને છેતરી, પેહેરેગીરનો વેશ લઈ કેવી રીતે પોતે છુટી આવ્યો તે બધી હકીકત નયનપાળને કહી.

દુર્ગાદાસ બોલ્યો; “બાદશાહે મારા ઉપર બે દરેગા નીમ્યા હતા. તેમાંનો એક પોતાનાં કપડાં ઉતારી નહાવા માટે ગયો, એટલે બીજો જે ત્યાં ફરતો હતો તેને જરા ઐદમું રત્ન દેખાડી, પેલા નહાવા ગયેલા સિપાઈનાં લુગડાં પહેરી આપણે તો તેની નજર ચૂકાવી રવાના થઈ ગયા. સીપાઈનો વેશ અને હથીયાર પણ રાખેલાં હોવાથી, સર્વે જણાએ મને તો પહેરેગીર જ જાણી, બીલકુલ ટોક્યો મુક્યાં નહિ, એટલે મેં માફ કામ સિદ્ધ કરી લીધું.”

આ બીના સાંભળી નયનપાળે તેના સાહસની પ્રસંશા કરી અને બોલ્યો; “સાબાશ ! સાબાશ ! દુર્ગાદાસ ! હું કેટલો હતભાગ્ય કે તમારા જેવા પવિત્ર ચરિત્રવાન સાથે વિના કારણ વેર બાંધી, પોતાના કુળને કલંકિત કર્યું ? ખેર, થવાનું તે થઈ ગયું, હવે ગઈ વાતનો પરતાવો કરવાથી ફળ શું ? પણ હું કહું છું, તેમ જો આગળ મારાથી કામ બની આવ્યાં તો મારી શક્તિની નિર્મળતા તમને જણાઈ આવશે.” એટલામાં જોઈમલ્લ જોઈતાં હથીયારો લઈને આવી પહોંચ્યો. બન્ને જણાએ પોતાનો પોશાક ઉતારી મૂકી દીધો. ખાસ જરૂર પડે તેવાં શસ્ત્રો આમ તેમ શરીર ઉપર ધારણ કરી લઈ, ઉપરથી પ્રાટેલાં અને કડીયાના વેશને લાયક કપડાં પહેરી લઈ, હાથમાં પાવડો, કાદાળો વિગેરે કડીયાનાં હથીયારો લઈ, બેઉ મિત્રો ઘરમાંથી બહાર નીકળી પડ્યા. નયનપાળે પોતાની કૃત્રિમ જટા

તથા ડાહી મૂછ કાયમ રાખ્યાં હતાં, કારણ તેણે પ્રકીરના વેશમાં ફરક-
શાહને કહ્યું હતું કે, હું જ કડીયાનો વેશ લઈને આવું છું. બન્ને મિત્રો
પાતો કરતા કરતા થોડી વારે ફરકશાહ સાથે નક્કી કરેલી જગ્યાએ
જઈને ઉભા રહ્યા. થોડી વારમાં ફરકશાહ ત્યાં આવી પહોંચ્યો.
તેણે એક કડીયાને અંદર લઈ જઈ એક એકાન્ત જગ્યાએ બેસાડ્યા.
અંદર જતાં જ કડીયાના વેશવાળો પ્રકીર નયનપાળ બોલ્યો; “એટા ફરક-
શાહ! જો! અમારા પ્રકીર લોકોને પણ પરોપકાર માટે કેવા કેવા વેશ લેવા
પડે છે? નહિ તો અમે પ્રકીર, સાંઈ, અમારે કડીયાનો વેશ લેવાની
જરૂર પણ શી? પણ એ તો તારે માટે, તેમ પેલી બીચારી ગરીબ
ગાયનું ખુન થઈ તારો પ્રાણઘાત થાય, એટલા માટે જ અમારે પણ
આમ કરવું પડ્યું છે.” ફરકશાહ તેમને ચુપ બેસવાનો ઇશારો કરી,
વખત પડે અંદર લઈ જવાનું કહી, ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

આ બે જણા અહિં ધડીચો ગણતા બેઠા છે, એટલે આશરે ઘડી
દોઢેકમાં ફરકશાહ તેમને અંદર તેડી લઈ જવા આવ્યો. પ્રથમ તો
બંનેની આંખો ઉપર પાટો બાંધી લેવા ફરકશાહે જણાવ્યું ને પોતાની
સાથે એક કાળો રૂમાલ આણ્યો હતો તે વડે તેમની આંખો બાંધી. પહેલાં
દુર્ગાદાસની આંખો બાંધીને પછી નયનપાળની પાસે ગયો; એટલે ધીરે
રહીને નયનપાળે તેને પોતાની આંખો મજબુત બાંધવી નહિ એમ સમજાવી
દીધો ફરકશાહે; “હમણાં તો બાંધવી પડશે, પછી તમે તમારી મેળે
ધીરે ધીરે સરકાવી નાંખજો,” એમ કહી તેની આંખો પણ બાંધી.
બંનેની આંખે પાટા બાંધી ફરકશાહ જાણે આંધળાનો નાયક હોય
તેમ તેમને દોરીને અંદર લઈ જવા લાગ્યો, ફરકશાહ તેમને એવા
વાંકાચુંકા ફેરવતો ફેરવતો લઈ ચાલ્યો કે, રોશનઆરાના મહેલમાં
ક્યે ટુકાણે, ક્યાં, કઈ દિશામાં, અને કઈ ઓરડીમાં લઈ જાય છે,
તેની તેમને જરાએ ખબર પડે જ નહી. જતે જતે તેમને એમ પણ
થવા લાગ્યું કે, આપણે આમ ફરકશાહના ભરોંસા ઉપર જ ચાલ્યા જ-
ઈએ છીએ તે ઠીક નથી કરતા; તે વખતે કાંઈ ખાડામાં જ લઈ જઈને
નાંખી દે કે કાંઈ મોટા સંકટમાં હડસેલી મુકે, તો શું કરવું? એવી ચંકાઓથી
તેમનું મન અંદરથી કંપતું પણ હતું. પણ આટલે સૂધી હીમત ભીડીને આવ્યા
પછી પાછા ફરવું તે પણ ઠીક નહિ, એમ ધારી બંને ચાલતા હતા. એટલામાં
ફરકશાહે તેમને એક ટુકાણે આણી ઉભા રાખ્યા અને આંખોના પાટા
છોડી લીધાં. આંખો ઉપરનો પાટો ખસતાં બુલે છે તો તેઓ એક દસ
હાથ લાંબી પહોળી ઓરડીમાં આવ્યા હોય એમ લાગ્યું. ચારે તરફ
જેતાં તે ત્રણ મિત્રો શિવાય બીજાં કાંઈ જ ત્યાં જણાતું નહોતું. ફરકશાહે

તેમને સામેની ભીંત દેખાડી કહ્યું કે, “આને જોદી નાંખે. ભીન ઘણી જડી છે. એક માણસ અંદર ઉભું રહી શકે અને તેના ઉપર સારી રીતે ચણતર આવી શકે એટલી જોદવાની છે.” ફૂંકશાહે આ હુકમ તેઓને સંભળાવતો હતો એટલામાં પાછળથી છાતીમાની રોશનઆરા બેગમ ત્યાં આવી, અને આ બે કડીયાને ધારી ધારીને જોવા લાગી. આ કાંઈ હુસ્ન તો નથીને, આવી શંકાથી તેમને તપાસી તપાસીને જોવા લાગી. એની દૃષ્ટિમાં એટલી બધી દીર્ઘદર્શિતા લાગતી હતી કે જાણે એની દૃષ્ટિ તેઓની છાતી ચીરી અંદર પેસી તેમનો ભાવાર્થ જાણી લેતી હોયતી, એમ જ એ બે જણાને થવા લાગ્યું. પણ એને શકા આવવા સરખું કાંઈ જ કારણ ન જણાતાં ફૂંકશાહના જેવો પોતે પણ હુકમ કરાવી, કામ કેટલે સુધી આવ્યું છે, એ પછીથી જોવા આવવાનું કહી, બેગમ ફૂંકશાહને લઈને ત્યાંથી ચાલી ગઈ. આ બે જણાં હવે ભીંત જોદવાના કામમાં મચી ગયા. ફૂંકશાહના કહેવા પ્રમાણે તેમણે ઘણીક ભીંત કોરી કઢાડી; છતાં પણ હજી કાનરતા જ હતી. તેમના મનમાં એમ હતું કે ભીંત કોરતે કોરતે બીજી બાજુથી ખુલ્લી કરી મૂકવી. પણ તેમ કરવાથી કાંઈ લાભ નહોતો, કારણ તેમ કરવાથી વખતે પોતાનો હેતુ ખુલ્લો પડી જઈ પોતે જ વિટંબણામાં આવી પડવા તેમને ધાસ્તી લાગી. આ વિચારથી તેમણે એક ખુણે જ માત્ર જરા સરખું આરપાર બાકાઈ પાડ્યું. તેમ કરવાનો હેતુ એટલો જ કે પેલી બાજુ ક્યાં પડે છે તથા ત્યાં કાણુ કાણુ છે તે જણાઈ આવે. આ પ્રમાણે જોદને જોદને તેમણે એટલું મોટું બાકાઈ પાડ્યું કે, તેમાં ડોકું ધાલીને જોઈ શકાય. તે બાકામાં ડોકું ધાલી જોતા જ નયનપાળના મોંમાંથી એક આનંદાદગાર નીકળી ગયો, અને પછી પોતાના મિત્ર દુર્ગાદાસના કાન સરસો જઈ તેને કાંઈ કહ્યું.

થોડી વારમાં ફૂંકશાહ અને બેગમ ત્યાં આવી પહોંચ્યાં અને કામ જોતાં જોદેણુ બસ છે એમ જણાવી, વધારે જોદવાનું બંધ રખાવ્યું અને બેગમ ચાંચી લેવાની સર્વ સામગ્રી તૈયાર રાખવા વરદી આપીને પછી ફૂંકશાહને ત્યાં મૂકીને ચાલી ગઈ. આ કાગ સાંધી લઈ સાંધેએ ફૂંકશાહના કાનમાં કેટલીક વાત કરી લીધી, જેનો જવાબ આજબો પોતાનું ડોકું ફાળાવીને દીધો. થોડી જ વારમાં ત્રેનવત્ ઉચકેલી દંડિયાને એ મુલાકા ત્યાં લાગ્યા. આ જોતાં જ નયનપાળ તથા દુર્ગાદાસને શું થયું હશે તે ચાંચનારને જ જોવાનું છે. આ બે મિત્રો દંડિયાની આવી સ્થિતિ જોવા છતાં પણ કાંઈ જ જોવા નહિ. પાછળથી બેગમ પણ આવી અને બેગમ શા હુકમ આપે છે તે જાણી લેવા ફૂંકશાહ પાસે જઈ કાન પરીને

એ મને ફેસલાવીને અહિ લાવે અને પછી ઐગમ મને જ અહિંથી રવાના કરી દે એવો જ એનો પ્રપંચ હશે. આ વિચાર દુર્ગાદાસના મનમાં આવ્યો અને તેને ખાત્રી થઈ જવાથી દુર્ગાદાસનું મન ગભરાવા લાગ્યું. “નયનપાળે ખાસ દગો જ કર્યો, આપણા ઉપર વેર વાળ્યું, લાઈબ્રેન બંનેને પોતાના પેચમાં લઈ લીધાં. અમને બંનેને, ફસાવી પંચમાં લેવા માટે જ એણે ઐગમને સમજાવી હોવી જોઈએ, નહિ તો આમ થાય જ કેમ?” આવા વિચારની એક સરખી શ્રેણી હવે એના મનમાં ચાલવા માંડી. માણસ ખીજના દોષ જ જોવા એસે છે ત્યારે તેને એક પછી એક દોષ જ જણાય છે. એમ જ દુર્ગાદાસને હવે થયું. નયનપાળની દરેક કૃતિ દુર્ગાદાસને દોષમય જણાવા લાગી. તેને જણાયું કે, “આ વખતે આપણે ગમે તે કરીશું તોપણ આપણું કાંઈ જ ચાલવાનું નથી. આપણે અત્યારે તો અહીં કેવળ અનાથ જ બની ગયા છીએ.” એમ સર્વ નિરાશાના વિચારોથી ગભરાઈ ગયેલા દુર્ગાદાસના મગજમાં હવે એક પણ સાવધાનતાનો વિચાર પેસી શક્યો નહિ. આ વખતે કાંઈ પણ મોટું સાહસ આપણે નહિ કરીએ તો, લાઈબ્રેન બંનેને જીવવાની આશા જ નથી. બે જણાને જીવતાં જ સમાધિ લેવી પડવાની છે.” આવી જ્યારે દુર્ગાદાસને ખાત્રી થઈ ચુકી ત્યારે જ તેણે પેલા ગુલામો ઉપર ધસારો કર્યો. એક ગુલામને તો એણે પાછો ખેંચી કહડ્યો જ. પાસેના જ બારણામાં ઉભેલી ઐગમ આ ચમત્કાર જોઈને સજ્જડ જ બની ગઈ. તેને એવો વિચાર આવ્યો કે, આપણે આપણાં માણસોને લઈને એક ખુણે જઈ કામ કરીએ છીએ, તેમાં વળી આ એક મજૂર આપણા માણસપર ચડી આવી, આપણો લક્ષ છીનવી લેનાર કોણ? આંખમાં ધૂળ નાખી વાધનો શિકાર લઈ જવા પ્રયત્ન કરનાર વાંદરાને જોઈ જેમ વાધ ખીજવાઈ જાય, તેમ જ ઐગમ આ વખતે ચીડાઈ ગઈ હતી.

ઐગમે રીસમાં આવી જઈ થુમ પાડી કે તરત જ પાંચ દશ ખોળ દોડી આવ્યા, એટલે પછી શું પૂછવું? ગમે તેટલો વીર પુરૂષ હોય, પણ પાંચ દશ જણાની તલવાર તેના ઉપર ચાલતી હોય તો તે વિચારો શું કરી શકે? દુર્ગાદાસની પણ તેવી જ વલે થઈ. દુર્ગાદાસે પોતાનાથી બંને તેટલું જોર તો માર્યું, પણ એકનું એસડ બે. સામા સામા બે ચાર હાથ ચાલ્યા ન ચાલ્યા કે તરત દુર્ગાદાસ પકડાઈ ગયો. દીંદિરા તો અત્યાર સૂધી છેક શબવત્ પડેલી હતી. પકડાયેલો માણસ કોણ છે? શા માટે આવ્યો છે? વગેરે તપાસની પંચાતમાં ન પડતાં તેને પણ પેલી લોંડીની સાથે જ ભીતમાં પુરી લેવાનો હુકમ કરી દીધો. ઐગમનો ગુસ્સો અને હુકમ

વિલક્ષણ જ હતો. એક વખત હુકમ થઈ ગયો કે પછી કાની મગફર છે કે તેની અમાન્યતા કરી શકે? હુકમનું ફરમાન કરવા ફરકશાહને પાસે બોલાવી તેને પૂછવા લાગી કે, ‘આ કોણ છે? અને આવી દગલખાણ એ શી રીતે કરવા પામ્યો?’ ફરકશાહ તો બિચારો થરથર કંપવા જ લાગ્યો. જવાબ શું દેવો તે કાંઈ તેને સુઝે નહિ. એટલામાં એક વિલક્ષણ ચમત્કાર થયો કે જેથી ફરકશાહ પરનો ઐગમનો તમામ ગુસ્સો ઉતરી ગયો, અને બિચારો મોતના મ્હોમાથી બચ્યો. નહિ તો એની પણ એજ વલે થવાની હતી. ફરકશાહના નશીબે ભેર ક્યું. દુર્ગાદાસને હફાવી, પેલા ગુલામો તેને પકડી ઐગમની પાસે લઈ ગયા. રોશનઆરાની નજર ઘણી જ તીક્ષ્ણ હતી, એટલે જોતામાં જ તેણે દુર્ગાદાસને ઓળખી કાઢ્યો. છોટુસિંહ આમ પોતાની મેળે જ આપણા પંજામાં આવી પડેલો જોઈ, ઐગમને તો એકદમ હર્ષ સન્નિપાત જ થઈ ગયો. વાંચનારને ખબર છે કે, દુર્ગાદાસ ઉર્દૂ છોટુસિંહના ઉપર ઐગમને કેટલી બધી રીસ હતી એટલે પોતાના લક્ષને હાથમા આવેલો જોઈ, ઐગમ તો હરખની મારી નાચવા અને ફૂંવા જ લાગી ગઈ. ઐગમને એમ જ થયું કે ફરકશાહ એને આપણા સપાટામાં લાવવા માટે જ આણ્યો હશે, તેથી તે કહેવા લાગી, “અરે ફરકશાહ! વાહ, વાહ! તં પણ શું યુક્તિ કરી છે? હું અમથી જ નારા ઉપર ગુસ્સે થઈ. અને ભાઈજીને એક જ ટુકાણું પુરી લેવા માટે જ તં આ ઘાટ ઉતાર્યો હોય એમ લાગે છે. સાબાશ, તારી કળાને? તું હવે એવું કર કે એ હવે જીવતો રહેવા પામે નહિ. અહીંથી જ બીજા કોઈ મજબૂરને બોલાવી ભીંતની ફાટને મોટી કરાવી લે, એટલે ફીક પડશે, એયને એકજ ટુકાણું ચણી લઈશું. પછી ભલે એ એ જણાં એક જગ્યાએ એસી બાદશાહની વિરૂદ્ધ ગમે તેટલાં રીતુર ઉઠાવે. બસ, એ તો એજ હવે, સમજ્યોને?”

ફરકશાહને પોતાની નિર્દોષવૃત્તિ જણાવવાનો આ લાગ ફીક મળ્યો. તે બોલ્યો, “હા, માલીક! મેં એને ઓળખીને જ અહિં આણ્યો હતો. આપને જે પ્રિયકર તે જ હું કરીશ. આપની તબીયતને જે પસંદ પડશે તેવું જ કામ મારે હાથે હમ્મેશા થાય છે.” ફરકશાહના કૃત્ય માટે તેને જાણે ઇનામ આપતી હોય તેમ તેના સામું ઐગમે જરા રિસત ક્યું; એટલે ફરકશાહ તો કુલાઈને ફાળકા બની ગયો. ભીંતને તાબડોલ વધારે બોલાવવાનો હુકમ કરી, ફરી બીજી કોઈ આવી જ ગફલત ન થાય એટલા માટે ઐગમ પોતે બેઠે ત્યાં બેઠી. ભીંત ફેડવાનું કામ ચાલવા લાગ્યું.

ઇંદિરા પ્રથમ તો કેટલીક વાર સૂંધી નિશ્ચેષ્ટ પડી રહી હતી, પણ આવી અવસ્થામાં તે ક્યા સૂંધી રહે? કેટલીક વારે જાગી ઉઠી અને આમ

તેમ જોવા લાગી, તો પોતાના ભાઈ દુર્ગાદાસને પોતાની પાસે ઉમેલો જોયો. ભાઈને એળખતાં જ ઉડીને ઉભી થઈ અને એકદમ તેને ગળે વળગી પડે છે એટલામાં જ યોગમ વચ્ચે આવી બેઠેને છુટાં પાડી બોલી; “રાખો, રાખો, થોડી-વારમાં જ બેઠેને ચીરકાળ માટે ગળે વળગીને જ એસવાનું મળશે, શા માટે આધરાં થઈ જાઓ છો?” યોગમ આ શબ્દો એવા કઠોર અવાજથી બોલી કે ઇંદિરાનું તો હૃદય કંપવા જ લાગ્યું. તેને કાંઈજ ભાન નહોતું કે આ બધું શું છે. જરાતરા ખબર હશે, તો પણ આ વખતે તે બધું જ ભૂલી ગઈ હતી. યોગમની જાણ તો એક સરખી ચાલી જ રહી હતી. યોગમનો દરેક શબ્દ દુર્ગાદાસને વજ્રપાત જેવો જ લાગતો હતો. પણ નિઃપાય! ગુલામોએ એને ખુબજ જકડીને પકડ્યો હતો. હવે એમાંથી છુટવાની આશા શાની? એને મનમાં થવા લાગ્યું કે નયનપાળે વેર લેવા માટે જ આ સર્વ યુક્તિ ગોઠવી રાખી હોવી નેહએ. હું આટલો બધો શાણો કહેવરાવતાં છતાં કાણુ જાણે શાએ દુષ્ટયોગથી એના ફદમાં ફસાઈ ગયો. આવા વિચારોએ દુર્ગાદાસનું મન તદ્દન વિહ્વળ બની ગયું. ફરી પાછી વિચાર શ્રેણી ચાલી. “હવે તો જે બનવાનું તે બનવા જ દો, મરવું તો એક જ વખત છેને? આજ સૂધી જે બહેને મારા ઉપર એક નિઘાથી પ્રેમ રાખ્યો છે, તેની જ સાથે હું-પણુ મૃત્યુને માફ બલિ આપુ-એ કાંઈ જેવું તેવું સદ્ભાગ્ય ગણાય?” એમ મનમાં બોલતો જતો ને દુર્ગાદાસ પોતાની બહેનના સામુ જોતો હતો. આખરે તેણે બહેનને મોટેથી જ બોલીને સમજાવી દીધું કે, આપણે ક્યાં આવી પડ્યા છીએ અને શી સ્થિતિમાં છીએ. પણ તે સાંભળતાં ઇંદિરા તો બહાવરી બની ગઈ. પણ તે બિચારીનું શું ચાલે? ઇંદિરાને હવે સજ્જડ ધારની લાગી ગઈ કે, પોતે કાંઈ કાચા પોચાના હાથમાં આવી પડેલી નથી. પણ આવે વખતે શો ઉપાય ચાલે? માટે જે થાય તે જોયા જ કરવું એમ મન વાળ્યું. મનને જ ઉદ્દેગ આપવા શિવાય એના હાથમાં હવે બીજું શું રહ્યું હતું નહિ.

સાંજ પડવા આવી હતી, એટલે તે એકાન્ત ઓરડીમાં તો ઘણું અંધારું પડવા લાગ્યું. નાના જરા જેટલા ઝાંખા દિવાના પ્રકાશથી ભીત ફાડવાનું કામ ચાલતું હતું, યોગમ પણ ત્યાં ક્યારની બેસી જ રહી હતી. એકદમ દુષ્ટ વાદળ પોતાના વજ્રમાં સપડાયલા શિકરને એકદમ મારી ન નાંખતા તેને હસાવી ખીજવી રોળી રોળીને મારતી હોય તેમ યોગમ આ વખતે કરતી હતી. એક જણાં તરફ યોગમ ફૂર દૃષ્ટિથી નેહ જ રહી હતી. ભીત જ્યારે આખરે નેહએ તેટલી કારાઈ રહી ત્યારે જોદવાનું કામ બંધ કરાવી, યોગમ ત્યાંથી ઉડી, હાથ અક્ષાળતી અને ખરાડા

પાટની બોલી ઉઠી, “ચાલો, ઉચકો આ એ જાણુઓને, અને પુરી થો નેમને ભીતમાં! એ ત્રણ જાણુ એમને ખુબ ઝાલીને ઉભા રહો, અને આક્રીના ચણુવા મડી પડો.”

બેગમના મ્હોંમાંથી હુકમ મળવાની વાર હતી. હુકમ થતાં જ પહેલાં તો ઇંદિરાને ઉચકી, પણ એટલામાં બેગમને કાંઈક થઈ આવ્યું હોય તેમ બોલી, “હમણાં એ છોકરીને રહેવા દો! પહેલાં આ હરામખોરને જ ઉકાવો.” હુકમ થતાં જ ઇંદિરાને પડતી મૂકી, સીદી ગુલામોએ દુર્ગાદાસને ઉકાવ્યો. દુર્ગાદામે તરફડીઆં તો માર્યા, પણ કાંઈ વળ્યું નહીં. ગુલામોએ તેને મળખૂત પકડી, ઉકાવી અદર ગોઠવી દીધો. ત્યારબાદ ખીન્ન એક ગુલામે ઇંદિરાને ઉકાવી દુર્ગાદાસની નેડે જ ગોઠવી દીધી. અને જાણુ ગોઠવાઈ ગયાં કે તરત જ ભીત પુરવાનું કામ શરૂ થઈ ગયું.

આ વખતે ઇંદિરાએ જે ચીસ પાડી તે ખરેખર દુઃસ્મનનાં હૃદયને પણ પીગળાવી નાંખે. પણ દૂર રોશનઆરાના મનપર કાંઈ જ અસર થઈ હોય એમ જણાયું નહિ.

—:૦:—

પ્રકરણ ૪૩ મું.

—*—*—*—

નદીમાંથી.

તે ચીસ સાંભળીને એકાદા હિસક પશુને પણ કંપારી છૂટી પોતાના શિકારને છોડી દેવાનું મન થાય, અથવા છોડી પણ દે, અથવા તેને રીખીરીખીને મારવાનું મન છતાં પણ તેમ ન જ કરે; એકાદી દૂર વાંધણુ પણ પોતાના પગમાં આવી પડેલી હરણીને ઘ્રીવારતો નીચી મુડીએ ચાની નજરથી જોઈ રહે. પણ આ માનવ વાંધણુ-બેગમ-ને પોતાના અલિની જરા પણ દયા આવી હોય એમ લાગ્યું નહિ. ઇંદિરાની ચીસ સાંભળી અટકે તો શાની જ, પણ ઉલટી પેલા ગુલામોને તેના ઉપર કપાટાબંધ માટી નાંખી પુરી દેવાની તાકીદ કરી. તારૂંચમાં બ્યારે સાણસ પોતાના પરાક્રમેથી કાંઈને કાંઈ કરી, પોતાના અમ્લાન પ્રભાવથી આ જગતમા પ્રકાશ પાડવા શક્તિમાન થયો હોય, અથવા ધન અને યશની પ્રાપ્તિથી પોતાના ધરિસન અર્થને સાધતો હોય, અથવા તો વશ કે અપયશની ખીલકુલ દરકાર પણ ન રાખતાં, જગતનાં કાર્યોને પોતાનું કર્તવ્ય-સમજી કંઈ જતો હોય, તેવાં વખતમાં મૃત્યુ અને તે પણ આવી દૂર રીતે, ભીતમાં નિર્જીવ પદાર્થની પેટું ઝવતાં જ ચણાઈ જઈને થવું, ધણી તેપણુ એક દુષ્ટ સ્ત્રીના કેપને લીધે જ! એ વિચાર જ કેટલો ત્રાસ

જનક છે? આ દુષ્ટાની સર્વ પ્રપંચખાળ બગાડી નાંખી તેના પાઝામાંથી છુટી જવું, એનાથી ખીન્નું દુસ્તર અને લયંકર શું હોય? દુર્ગાદાસ મોટો પરાક્રમી અને વિચારવાન તથા સાહસિક હતો, પણ એક વખત આવી સપડામણમાં આવી ગયો, એટલે તે પણ શું કરી શકે? પોતાની અનાથ ખેનની આ દશા જોઇ, તેને કેવા વિચાર આવતા હશે, તેની કલ્પના કરવી પણ અશક્ય છે, તો પછી વર્ણવી શકવું કેટલું દુર્ઘટ હોય? તે પરાક્રમી છતાં પણ હતવીર્ય બની ગયો હતો, વિચારવંત છતાં પણ અત્યારે વિચારહત બુદ્ધિવાળો થઇ ગયો હતો. સાધારણ રીતે જે પ્રસંગ સાંભળવો તેને અશક્ય હતો, તે જ્યારે આજ નજરો નજર જોવા લાગ્યો ત્યારે તેની કેવી અવસ્થા થઇ હશે? ખેનને સહજ આશ્વાસન આપવું પણ અત્યારે અશક્ય થઇ પડ્યું હતું. જ્યારે આણી તરફ તો દરેકપણે ચણતરની અંકક ઇંટ ગોઠવાતી જ ચાલી.

* * * * *

આ અત્યંત નિર્દય અને ક્રૂર પ્રસંગ વાંચનારને વધારે વખત દેખાડવો, હું ઠીક સમજતો નથી, જે બનાવ જોતાં જ મનને કંપારી ધ્રુટે, તથા જેનો પ્રતિકાર આપણાથી કાંઇજ થઇ શકે નહિ, તેવા પ્રસંગને જોતા બેસવું એમાં અર્થ પણ શો? માટે તે પ્રસંગને મૂકી દઇ, પ્રિય વાંચનાર, તારૂં લક્ષ ખીજી જ બાજુ તરફ લઇ જવાની રજા લઉં છું.

જનનાખાનાની પાછલી બાજુમાં યમુના નદી પોતાના વિસ્તૃત પ્રવાહને ચલાવ્યા કરતી હતી. જનનાખાનામાં વસનાર સ્ત્રીમંડળ, જેને માત્ર રંગમહેલમાંથી શયનગૃહ અને શયનગૃહમાંથી રંગમહેલમાં જ જવા પૂરતી ધ્રુટ હતી, તે પોતાની બારીના માત્ર નામના જ ચકના પડદાને પણ ધડીવાર ઉઘાડી, નદીના તટ ઉપરની શોભા નિરખીને પોતાના મનને આનંદ આપતી હતી. ચાંદની રાત્રે તો આ તટતી શોભા અપૂર્વ જ જણાતી હતી. પણ આજની રાત્રી તેવી ન હતી. આવી અંધારી રાત્રે પણ ત્યાં એક નૌકા અતિ વેગથી નદીના પ્રવાહમાં ચાલતી હતી, તેના વેગ ઉપરથી કહી શકીશું કે, તે કાંઇ ક્રિડાર્થે આમ ચાલતી નહોતી. અંદર બેઠેલામાંથી એક જણ, બીજા બધાને કોઈ વખત સાબાશી આપતો, તેમ કાંઇ વખત પુષ્પાંજલિ પણ સંભળાવતો હતો. વચ્ચે વચ્ચે, હોડી જેમ અને તેમ જલદીથી લઈ જનારને, ધનામની પણ આશાનો શબ્દ સંભળાવતો હતો. તેના શબ્દો, તેની સંત્રસ્ત મુખમુદ્રા, તેમ જ હોડીમાના માણસોનાં હલ્લેસાં ઉપર કપાટાખંધ ચાલતા હાથ, એમ જ જણાવી આપતા કે પ્રત્યેક ક્ષણ તેને પોતાના પ્રાણ કરતાં પણ અધિક મુલ્યવાન છે. જો એ માણસને તે વખતે એક કરતાં અધિક જીવ હોત તો દરેક ક્ષણે

એકેકા જીવ આપતો જઈ, તેને જ્યાં જવાનું હતું ત્યાં ગયો હોત, એટલી બધી ઉતાવળ અને આતુરતા તેના યોગવામાં જણાતી હતી. તેમ મ્હોં-પર ચિંતા, આતુરતા, ઉત્કંઠા આદિ વિકારોની રેખાઓ જણાતી હતી. તે જોઈ હોડી ચલાવનારા પણ તેટલી જ ઉતાવળ કરતા હતા, અને “હવે તો જીવ જ આપવાનો બાકી રહ્યો છે. અમારા તરફથી તો કંઈ જ કસર રહેતી નથી,” એમ કહેતા હતા. પરંતુ હોડીવાળાના બડબડાટને સાંભળવા તેના કાન તૈયાર નહોતા. તેની જીભ તેમને ઉતાવળ કરાવતી હતી. જેમ જેમ હોડીવાળા ઉતાવળથી હૃદયેસાં મારતા જતા, તેમ તેમ તે પણ તેમને વધારે ને વધારે ધનામ આપવાનું કહેતો હતો, તથા કોઈ વખત પુષ્પાંજલિ પણ સંભળાવતો હતો.

છેવટે મનોવેગથી ચાલનારી તે હોડી એક વિવક્ષિત જગ્યાએ આવી પહોંચતાં જ કિનારા ઉપર લેવાની તેણે તાકીદ કરી. કાંઠે આવતાં જ હોડીમાંનાં દસ પંદર માણસો ખરપટી, પાવડાં, કાદાળા વિગેરે હથી-યારો હાથમાં લઈ, કિનારાપર ઉતરી પડી ચાલવા લાગ્યા. એક ચોકસ લીત પાસે જઈ, પેલા ઉતાવળ કરનારા માણસે એક વખત તો તે લિંત ઉપર હાથ ફેરવી જોયો. ફેરવતાં ફેરવતાં એક ખૂણાપર કાંઈક છિદ્ર જણાતાં જ તેણે ત્યાં એકદમ ખોદવાનો હુકમ આપ્યો. ખોદતાં જ માણસ મોટાં ચોસલાં કાઢે તે દરેકને એક એક સોના મ્હોર ધનામ આપવાનું તેણે વચન આપ્યું. તેના મનમાં શું હશે તે તો કાણ જાણે, પણ એટલું તો નક્કિ જણાતું હતું કે, તેને દરેક ક્ષણે વાર થઈ ગઈ છે અને વખત-સર આવી શકાયું નથી, પણ હવે શો ઉપાય? એમ વિચાર આવતો હશે. પણ તેવો વિચાર કરીને નિરાશ થઈ ખેસવાનો હવે વખત નહોતો. હવે તો જોટલું બને તેટલું કરી જોવું જ આવશ્યક હતું, પછી પોતાનો ઇશ્વર હેતુ સાધ્ય થાઓ કિવા મ થાઓ. નદીને કિનારે બાંધેલી લીત કાંઈ જોવી તેવી તો હોય જ નહિ. તેમાં વળી આ કામ ચોરી છૂપીથી કરવાનું હતું. લીતપર કામ કરનારા માણસો પણ જેવા તેવા નહોતા. એ તો ધડાકાબંધ કામ ચલાવતા હતા. પાંચેક પુટ ઉચી તથા ચારેક પુટ પહોલી ખોદાવા છતાં, લીંત કાંઈ તેમને દાદ દેતી નહોતી. તો પણ થોડીવારે અંદરથી એક પછી એક પથ્થર કાઢીને ગળ-ડાવવા મંડ્યા. આમ પથરા કાઢવાથી તો કામ નડાકાબંધ ચાલ્યું. જેમ જેમ પથ્થરા નીકળતા ગયા, તેમ તેમ પેલા માણસનું હૃદય હર્ષથી પુલાઈ જતું; અને તેમ તેમ તે ખોદનારાઓને સાબાશી આપ્યો જતો હતો. ખોદતાં ખોદતાં હાથેક ઉંડું બાકું પડ્યું, ત્યારે લીતમાંથી કાંઈક અવાજ સંભળાતો હોય, એમ તેને ભાસ થયો. ‘આ ભાસ લાગતાં જ તેણે ખોદ-

વાનું કામ બંધ કરાવ્યું. પોતે જાતે જ પાસે જઈને કાન માંડીને સાંભળવા લાગ્યો અને હાથવતે તે બાકુ દાખી જોવા લાગ્યો. પોતે જાતે જ એક બાજુ ઉપર કાદાળીનો એક ધા કરી જોતાં તેમાં કિંચિત્ લીલો તાલો ચુનો અને માટી જણાયાં. આ જોતાં જ તેના મ્હોંમાંથી આનંદોદ્ગાર નીકળી ગયો, અને ફરીથી તેણે ખોદવાનું કામ શરૂ કરાવ્યું. મજુરો એ ચાર કાદાળી મારે કે તરત પેલો બધ કરાવી પોતે તે બાકી-રામાં હાથ ધાલી તપાસી જુવે. હાથને જે લાગવું જોઈએ તે લાગે કે તરત ખોદાવવાનું કામ ચલાવે. આમ કરતે કરતે કેટલીકવારે તેના હાથને કંઈક લાગ્યું હોય એમ જણાયું. કારણ આ વખતે એના મ્હોંમાંથી આનંદ અને સતોષનો એક ઉદ્ગાર નીકળ્યો હતો. હવે તો પોતાને હાથે જ તેણે ઇંટો અને પથ્થરા ખસેડવા માંડ્યા; તેમ સાથેના મજુરોને પણ તે જ કામે લગાડી દીધા. કેટલીકવારે તેમના હાથમાં એક માણસનું પ્રેતવત શરીર આવ્યું. તે આવતાં જ પેલો આશ્ચર્ય ચકિત થઈ ગયો હોય એમ લાગ્યું. પણ આ વખતે આમ આશ્ચર્ય પામી બેસી રહેવાનો નહોતો. છેવટે આખું પ્રેતવત શરીર પોતાનાં માણસો પાસે તેણે બહાર કઢાવ્યું, તો તેની સાથે તે પ્રેત શરીરને કંઈ વળગેલું એક સ્ત્રીનું પણ તેવું જ મૃતવત શરીર તેમના હાથમાં આવ્યું. પ્રેતવત એટલા માટે કહેવું પડે છે કે, મરણ પછી જે ઈંડક માણસના શરીરમાં જણાય છે તેટલી તેમાં જણાતી નહોતી. એ શરીર હાથમાં લાગતાં જ હથીઆરો ત્યાં જ પ્રડતાં મૂકી આ બે જણાને હોડીમાં જલદીથી લઈ જવાં તેણે પોતાનાં માણસોને તાકીદ કરી; અને અમલ પણ તરત થઈ ગયો. બેઉ નિચેઈ શરીરને હોડીમાં લઈ જવામાં આવ્યા, પોતે જાતે હોડીપર ચઢ્યો, અને આવ્યા હતા તે કરતાં બેવડા વેગથી લઈ જવાનો માણસોને હુકમ આપી, પોતે તે બે પ્રેતવત શરીરોની ખરી અવસ્થા શી છે, તે તપાસવા લાગ્યો.

હવા ઘણી સારી હતી. હોડીને જવાનો માર્ગ પ્રવાહ પવનની વિરૂદ્ધવાળો હોવાથી, હોડી મંદગતિથી ચાલતી હતી. પણ વાયુમાં શીતળપણું વિશેષ જણાતું હતું. તે ઉપરાંત પેલો માણસ નદીના શીતળ જળને આ બંને પ્રેતવત શરીરોપર વારે વારે છાંટતો હતો. હોડીમાંના એક માણસને કૃત્રિમ શ્વાસોચ્છ્વાસ ચલાવવાની ચુકિત બખર હતી, અને તેથી જ તે માણસને પેલાએ સાથે આણ્યો હતો. તે સાથે આવનારો પોતાનાથી બને તેટલું કરતો હતો આગેવાન ગૃહસ્થના મનમાં એવા પ્રશ્નો ઉઠ્યા કરતા હતા કે, પેલાં પ્રેતવત શરીર ક્યારે એકપણ શ્વાસ લે, અને આપણે કરેલા ભગીરથ પ્રયત્નનું સાર્થક્ય થાય. તેમના

જીવનની આશા પડવાથી ઘડીમાં તેને આશાનાં સ્પર્શો ઉભરાઈ આવતાં, તેમ જ ખીજી ઘડીએ ચેતનનું કંઈ ચિન્હ ન જણાવાથી નિરાશાના મહા-સાગરમાં તે દૂખી જતો હતો. આમ છતાં પણ પેલાં પ્રેતવત શરીરોના હાથ પગ દબાવવા, તેમના નિશ્ચેષ્ટ મુખપર શીતલ જળનું સચન કરવા, આદિ ઉપચારો તો તે કર્યા જ કરતો હતો. કેટલીકવાર પેલા પ્રેતવત પુરૂષનાં મ્હોંમાંથી કાંઈક સુસ્કારા જેવો શબ્દ નીકળ્યો હોય, તેવો તેને ભાસ થયો, આ લાગતાં જ તેના પ્રતિ પોતાના ઉપચારો અધિકાધિક ચલાવવા માંડ્યા. એટલું જ નહિ, પણ તે સ્ત્રીપ્રતિ પણ તેવી જ આશા-થી પોતાના ઉપચારો ચલાવવા લાગ્યો. થોડીવારમાં તેના મ્હોંમાંથી પણ તેવો સુસ્કાર નીકળ્યો હોય એમ લાગ્યું ખરું, એટલે તો એના આનંદનો પાર જ રહ્યો નહિ. એક ઉપર ખીન્ને એમ ઉપચારો તડાકાપેદ ચલાવવા માંડ્યા, એટલામાં “ભાઈ, ભાઈ, મારી સાથે તને પણ જીવતો જ ભી-તમાં” આવા મંદ મંદ અને અસ્પષ્ટ શબ્દો એકના મ્હોંમાંથી નીકળ્યા હોય એમ સંભળાયા ધીરે ધીરે એ જ શબ્દો પાછા સ્પષ્ટ સંભળાયા, એટલે એ ગૃહસ્થને આનંદનાં ઉભરણ ચઢી આવ્યાં હોય તેમ જણાવા લાગ્યું. આ શબ્દો જેને ઉદ્દેશીને બોલાયલા હતા તેને પણ હવે સાંભળી શકવા જેટલી શુદ્ધિ આવી હોય એમ લાગ્યું. થોડીવારમાં તો પેલો પુરૂષ ઉઠીને બેઠો થયો અને એવી ભ્રાન્તિથી આસપાસ જતેલા લાગ્યો કે “હું જીવુ છું કે મરી ગયો છું, સૂતો છું કે જાગું છું, જાગ્રત છું સ્વપ્નામાં છું, શુદ્ધિમાં છું કે બેભાન છું! ક્યાં અને કેવે સ્થળે આવી પડ્યો છું?” કહી હવા લાગવાથી તેને એટલું તો લાગ્યું કે પોતે હોડીમાં બેસીને કોઈ નદીમાંથી જાય છે ખરો. એવું ભાન થતાં જ તે ચમત્કારીક દૃષ્ટિથી આસપાસ જતેલા લાગ્યો જીવતા દટાઈ જવા છતાં આવે સ્થળે આવી પડવાથી તેને આશ્ચર્ય તો ઘણું જ લાગ્યું. એક વખત એવી પણ ભ્રાંતિ થઈ કે આ સ્વપ્ન તો નથી? અથવા તો સ્વર્ગારોહણ કરતાં વચમાં આવતી કોઈ મહાનદીના પ્રવાહમાં તો નથી? આ બધું શું છે તેની તેને કાંઈ જ સમજણ પડી નહિ. પોતાના શરીર ઉપર હાથ ફેરવી જતેનાં શરીર બધું કાદવથી ખરડાયલું જણાયું, આમ તેમ નજર ફેરવતા પોતાની પાસે એક સ્ત્રી પડેલી જણાઈ. તેને શરીરે હાથ ફેરવતાં જ તે “ઓ મારા ભાઈ” એમ બોલી ઉઠી. આ ઉપરથી એટલું તો તેને જણાયું કે, આ સ્ત્રી આપણી ખેત હોવી જોઈએ. તરત તેને સ્મરણ થઈ આવ્યું કે એને પણ મારી સાથે ભીતમાં ચણાવી દીધી હતી; અને તેથી તેપણ મારી સાથે જ સ્વર્ગારોહણમાં સામેલ છે, અને આ બધા જણાય છે તે સ્વર્ગનોકાના નાવિકા છે. આ જોઈ

તેને આશ્ચર્ય તો લાગ્યું જ. “ભીંતમાં ચણાઈ ગયા પછી આપણને બહાર કાઢે કહાડ્યા હશે ?” આવા વિચારથી તે આંખો ચોળતો તથા માથું ખજવાળતો પોતાની જાહેન તરફ જોવા લાગ્યો. પોતાના ઉદ્યોગની જરા પણ ખબર પડતાં શરીરમાંથી નિઃસંશય પ્રાણ વેગળો થાય તેવું સાહસ માથે લેનાર, ચણીલેનારાઓનો છેલ્લો જ પથ્થર ગોઠવાઈ રહેતાં ચણાયલાંની શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા બંધ થાય ન થાય એટલામાં જ ખીજ તરફથી છિદ્રને મોકળું કરી આપનાર, જે સાહસિક વીરે તેમનો તાત્કાલિક ધૂટકો કર્યો હતો, તે ગૃહસ્થ તો વેગળે બેસી તેમની ગમ્મત જ જોયા કરતો હતો. કેટલીક વારે તે ધીરે રહીને બોલ્યો, “દુર્ગાદાસ ! દુર્ગાદાસ !” એટલામાં વચ્ચે જ દુર્ગાદાસ બોલી ઉઠ્યો, “કાણુ નયનપાળ કે ? દુષ્ટ, અહિં પણ તું અમારી પાછળ લાગુ રહ્યો છે કે શું ? શું તને પણ પેલી દુષ્ટાએ અમારી પેઠે જ શિક્ષા કરી હતી કે ? અમને-વિશ્વાસઘાત કરવાથી તને પણ જો કંઈ શિક્ષા મળી હોય તો તે યોગ્ય જ છે, અને ન મળી હોય તો તો હું અહિં જ.....”

આટલું બોલી દુર્ગાદાસ જોવો તેના શરીરપર ધસવા જાય છે તેવો જ નયનપાળ તેને પકડી લઈ બોલ્યો—“દુર્ગાદાસ ! તું હજી જ્ઞાન્તિમાં છું, પણ તે જરા દૂર કર. તું મરી નથી ગયો. તારી જાહેનની સાથે તું પણ ભીંતમાં ચણાયો હતો જ, પરંતુ તમારા શરીરમાંથી પ્રાણ નીકળી જતા અગાઉ જ મહું તમને ખીજ બાળુએથી બોદી કહાડી આ હોડીમાં બેસાડી અહીં સૂધી આણ્યાં છે. હવે હું આગળનો નયનપાળ રહ્યો નથી. હું હવે આપનો અંકિત, આસાંકિત સેવક—અને માની લ્યો તો આપનો મિત્ર બની રહ્યો છું. તું જરા શુદ્ધિમાં આવ અને ઇંદિરાને પણ જરા લાન આવવા દે, પછી મારે જે કહેવું છે તે કહીશ.”

દુર્ગાદાસ તથા તેની જાહેનને સાવધ થવાનો જાણે વખતે આપતો હોય, તેમ કેટલોક વખત વીતવા દઈ નયનપાળ બોલ્યો—“ભાઈ દુર્ગાદાસ ! તને ખબર છે જ કે આપણે બ્યારે ભીંત ફેડવાનું કામ કરતા હતા તે વખત મેં ભીંતના એક ખૂણામાં કોઈને ન જણાય તેવું એક આરપાર બાકું પાડી, તેમાંથી બહાર જોઈ લીધું હતું. તેમાંથી જે ભાગ મને જણાયો તે અશબર મેં ધ્યાનમાં રાખ્યો હતો. ઇંદિરાને ગમે તે પ્રકારે પણ બચાવવી એતો મારો દૃઢ નિશ્ચય હતો જ, તે તું ક્યાં નથી જાણતો ? પણ એટલામાં પેલી દુષ્ટ બેગમે મને બહાર કહાડી મૂક્યો, તે પણ એક રીતે હીક જ થયું. લાગ્યો જ ત્યાંથી નીકળી મારા વિશ્વાસુ માણસને મોકલી આ નીકા તથા તેના વિશ્વાસપાત્ર નાવિકાને તૈયાર કરાવી, હું જાતે તેમાં બેસી મહેલની પાછલી બાળુ જે મારી ધ્યાનમાં જ હતી ત્યાં આવી પહોંચ્યો. ધ્યાનમાં રાખેલી નિશા-

નીચી જગ્યા ચોકસ રીતે શોધી કહાડી, પરમાત્માનું નામ ઈઈ, ખોદાવવાનું કામ શરૂ કર્યું. વાર ઘણી થઈ ગઈ હતી એટલે મને આશા તો થોડી જ પડતી હતી. ઈંદિરાનું પ્રેત જ મળશે એમ લાગ્યું હતું. તોપણ નિરાશ થઈ સ્વસ્થ એસી રહેવા કરતાં કાંઈપણ પ્રયત્ન કરવો સારો, એમ ધારી ઉદમ ચલાવ્યો. દુર્ગાદાસ તુ પણ ભીતમાં ચણાઈ ગયો હોઈશ એવું તો મને સ્વપ્ને પણ લાગતું નહોતું. ખોદતાં ખોદતાં પહેલું તો તારૂં જ શરીર મારા હાથમાં આવ્યું. તે જોઈ મને જરા આશ્ચર્ય તો લાગ્યું, પણ મેં છેવટની કાદાળી મારી હશે તેજ વખત અથવા તો તેથી બે ચાર પળ અગાઉ અંદરનાં માણસોનું ચણવાનું કામ બંધ થયું હશે એમ મને લાગે છે; કારણ તમારાં શરીર મને હાથ લાગ્યાં, તે વખતે તમારી શ્વાસ પ્રશ્વાસની ક્રિયા તો બંધ થઈ હતી જ, પણ શરીરની ગરમી છેક નાશ પામી નહોતી. આથી જ મને તમારા જીવની આશા આવી, તેમ મારા ઉપચારો ચલાવવાની પણ મને હોંશ વધવા લાગી. પરમેશ્વરને પ્રતાપે મને તે કામમાં યશ પણ મળ્યો. સર્વ શક્તિમાને મારો પશ્ચાત્તાપ સ્વીકાર્યો અને તેથી તમારા સરખા મહાત્માઓનો મારે હાથે છૂટકારો તેણે કરાવ્યો. પાંચ દશ પળનો જ જો વિલંબ થયો હોત તો સર્વ વાત હાથથી ગઈ જ હતી.”

નયનપાળ વચ્ચે જ નાવિકાને કહેવા લાગ્યો, “દક્ષિણ કિનારા તરફ પેલા ગામ પાસે હોડી હકારજો.” આજ્ઞા પ્રમાણે નાવિકાએ હોડી હાંકી અને સર્વ મંડળ કિનારે ઉતરી પડ્યું. આ ગામ નયનપાળના નાભાનું હતું. બાદશાહની કૃપાથી મળેલું હોવાથી તેણે તેનું અસલ નામ બદલી નાંખી “ઓરંગવાડી” એવું નવું નામ પાડ્યું હતું. નયનપાળે ઓરંગવાડીમાં સર્વ પરોણાઓને લઈ જઈ, પોતાની વાડીમાં ઉતાર્યા અને ત્યાં તેમના ખાવા પીવાની સર્વ યથેચ્છ વ્યવસ્થા કરી. નયનપાળ માટે હવે જરા જરા વિશ્વાસ ભાઈ બહેનને એસવા લાગ્યો. એટલી રાત તો બધાંએ ત્યાં જ ગાળી. પોતાને ભીતમાં શા માટે ચણી લેવામાં આવ્યો હતો તે હકીકત પણ દુર્ગાદાસે તેને હવે કહી સંભળાવી. પછી મધ્યરાત્રિને વખતે, બે તુર્કી દાસીઓ એકએક કેવી રીતે તેના મુવાના ઓરડામાં આવી, તેના મ્હોંમાં ડૂંચો દાખી કેવી રીતે તેને ઉઠાવીને લઈ ગઈ, એક અધારી એકાંત કોટડીમાં કેવી રીતે પૂરી દીધી, કેવી રીતે બેગમ ત્યાં આવી મ્હોંમાં આવે તેવી ગાળો પોતાને તથા પોતાની માલિક ઉદેપુરી બેગમને દેવા લાગી, વિગેરે બનાવોનું ટુંકમાં વર્ણન આપી, ઈંદિરા બોલી, “તે રાત્રે તો રોશનઆરાએ મને કાંઈ જ ખાવાને આપ્યું નહિ. પણ બીજે દિવસે સવારે પાછી મારી પાસે આવીને કહેવા લાગી, ‘તારી પેલી ઉદેપુરી જે તારે માટે આટલી બધી કાળજી ધરાવે છે, તેને ખબર પણ પડતાં પહેલાં

લાગવા દેવો જ નહિ. ઇતિહાસ ઉપરથી વાંચનારને ખબર તો હશે જ કે રંજપૂતો નિશ્ચયમાં કેવા અડગ હતા. તેમણે કરેલો નિશ્ચય તેમના પ્રાણની સાથે જ ધૂટી શકતો, તેમાં પણ વિનયસિદ્ધ કદો રંજપૂત, એટલે એનો નિશ્ચય કેવો અડગ હોય તે જણાવવાની જરૂર જ રહેતી નથી. તેને જણાયું હતું કે, શત્રુને મોટી મદદ આવી મળેલી હોવાથી, તે હવે આપણા ઉપર ધસી આવ્યા વગર રહેનાર નથી. આજ સૂધી તો તે માત્ર ઘેરો ધાલીને બેસી રહ્યો હતો, મારો ચલાવતો નહોતો, એટલે કેટલાક દિવસ સૂધી કિલ્લામાંના લોકોને તપાવી રાખી, ભૂખે મારી નાંખી, જેર કરી દેવા, એવો તેનો વિચાર હશે. પણ જ્યારે એ લોકોનો નીચેથી મારો શરૂ થઈ ગયો છે અને વળી દૂરથી ખીણ પણ મોટી મદદ તેમને આવી મળે છે ત્યારે હવે નફિ કાંઈ પણ ભયંકર પરિણામ આવવાનું જ. વિનય-સિદ્ધને આવા વિચાર કેમ ન આવે? તુરત જ તેણે પોતાનાં સર્વ લડાયક માણસોને એકઠાં કર્યાં, અને પોતાની ધીરવીર વાણીથી તેમને કહેવા લાગ્યો, “રંજપૂત વીરો! તમને કહેવું પડે એમ નથી જ કે, તમે તમારા ખિરદના સામું જોઈને લડશો જ. આ લડાઈમાં, પરમાત્માની ઇચ્છાથી, જે આપણને યશ મળવાનો નથી એમ જણાઈ આવે કે તુરત જ પ્રથમ તો, સ્લેચ્છોના સ્પર્શથી ભ્રષ્ટ થતાં પૂર્વે જ તમે તમારી મા, બહેન, વડુ, દિકરીઓને, આપણા બાપ દાદાઓએ દેખાડી આપેલી રીતિ પ્રમાણે, તમારે હાથે જ સ્વર્ગમાં મોકલી દઈ, તમારું નામ અને તમારી જાતિને નિષ્કલંક રાખશો. બસ, આથી મારે તમને અધિક કહેવાની જરૂર નથી. તમે તમારા હવ ઉપર જ આવી જઈ, જે પ્રમાણે શત્રુને હંકવાય તેમ લડશો.” આટલું બોલી સીપાઈઓને લડવા માટે વિનયસિદ્ધ ઉત્તેજિત કરવા લાગ્યો, અને પોતે જાતે સમરાંગણને મોખરે જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. આ વૃદ્ધ વીર મહાત્માનો આ વખતનો વેશ, ઉત્સાહ, ધૈર્ય અને એકંદરે આવિર્ભાવ જોઈ, તેના લડવૈયા સીપાઈઓની વીરશ્રી એવી તો ચઢી આવી કે પૂછવાની વાત જ નહિ.

આણી તરફ સાદતખાન પણ જરા નિરાશ થઈ, પોતાના સીપાઈ-ઓને પાણી ચટાવી આપવા, તેમની વચ્ચે ઉભો રહી બોલતો હતો અને નીચેથી મારો ચલાવતો હતો. દૂરથી આવતા સૈન્યનો દેખાવ તો હજી તેવો જ રાખ્યો હતો. કેટલેક ઠેકાણે તો ચાર પાંચ ગાઉ સૂધી કાકડા સળગતા રખાવી, રંજપૂતોને એવો ભાસ કરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો કે ઔરંગઝેબનું મોટું પ્રચંડ સૈન્ય જાણે પાસે જ આવી પહોંચ્યું છે. સાદતખાન આટલેથી જ અટક્યો નહિ. તેણે પોતાનો એક વધીલ તથા તેની સાથે ચાર માણસો કિલ્લાપર વિનયસિદ્ધની પાસે મોકલી.

તેને કહેવરાવ્યું કે, બાદશાહી સૈન્ય આવી પહોંચ્યું છે, અને તેથી તમને કિસ્લામાંથી હાંકી કહાડી, કિસ્લો હાથ કરી લેતાં, અમારે જરા પણ વાર લાગવાની નથી. હવે મુઝે મ્હોંએ હાથ બાંધી અમારી પાસે આવી, છોકરી બાદશાહને આપી દઈ, જીવનદાન તથા રાજદાન માંગી લ્યો. નહિ તો નાહક અનેક જનની ખુવારી કરી દેશો. રાજ અને છોકરી બેઉ તમારા હાથમાં તો હવે રહેવાનાં નથી જ, એ નિશ્ચે જાણજો!" મુદ્દામ વકીલ મોકલવા જેટલી જેણે હિંમત ચલાવી હશે, તેને કાંઈ પણ જોર તો આવી મળ્યું હશે જ, એમ વિજયસિંહને લાગ્યું. પણ તે વૃદ્ધ વીર લાલચોળ બની ગયો ને, વકીલનું એકદમ અપમાન કરી તેને ત્યાંથી હાંકી કહાડ્યો.

તરત જ વિજયસિંહ ઉઠ્યો અને કિલ્લાની ચારે બાજુઓ તપાસી
વળ્યો. જે તરફ પહેલાં વધારે લશ્કરનો જમાવ દેખાતો હતો, તે તરફ
જતાં હજી પણ જમાવ તેટલો જ હોય, એમ તેને લાગ્યું. પરંતુ તેટલામાં
તેને વધારે ગભરાવાનું કારણ બન્યું. ખીજી દિશામાંથી એક મોટું
પ્રચંડ સૈન્ય આવી પહોંચતું હોય એમ તેને લાગ્યું. તે દિશામાં પણ દૂરથી
પુસ્કળ મથાલો અને કોકડાના ભડકા તેને જણાવા લાગ્યા. વિજ-
યસિંહની ખાતરી થઈ કે, સાદતખાને વકીલ સાથે મોકલેલા સંદેશ પ્રમાણે
પરેખર જ મોટું સૈન્ય એની કુમરે આવી પહોંચે છે; તે પ્રચંડ
સૈન્ય સાગરના પ્રવાહમાં આપણે ધૂળધાણી થઈ જવાના જ; હવે
મનમાં આવી ગયું. આ વિચાર મનમાં આવતાં જ તે પોતાની કન્યાના
મહેલ તરફ ચાલ્યો. રૂપમતી પણ તદ્દત ચિત્તાંગ ન તે પોતાની કન્યાના
લના ગવાક્ષમાં ઉભી ઉભી જોતી હતી, તો તે અસ્ત મુખે પોતાના મહે-
લસર આવી પહોંચતું હોય એમ જણાવા લાગ્યું. તેને લાગ્યું કે, ખીજી
બાજુએથી આવતું મોટું લશ્કર ઘણા વેગથી ચાલે છે. તેને લાગ્યું કે, ખીજી
લશ્કર બાદશાહી જ હશે, એમ તેની ખાતરી થઈ હોય જોઈએ. આ
પાસે જતાં જ અતિ કઠોર સ્વરથી બોલવા લાગ્યો; વિજયસિંહ તેની
ત્રાણ સમાન પ્રિય છે ખરી, પરંતુ મારા કુલની લાજ એટલી મને
મને તારા કરતાં પણ અધિક પ્રિય છે. વિજયસિંહના જીવન અને અભિમાન.
પાછળ પણ, તેની છોકરી સ્નેહોના હાથમાં ગઈ, આ વાત જોતાં અને તેની
સંભળાતાં મારી એકાન્તર પેટી ભ્રષ્ટ થઈ નીચે પડશે, તેથી મારું
માન કાયમ રાખવા જોઈએ શિવાય હવે બીજો રસ્તો મને દેખાતો નથી
આટલા બધા રજપૂત રાજાઓ છે, તેમને શું હજી સૂધી મારી શકે

* જોડરા-રત્નપૂતોમાં, વડુ દીકરીઓની લાજ સાચવવા અને મરવાનો દિવાળ

તેની કાંઈ જ ખબર પડી નહીં હોય? પણ એ તો બધા ચુડીઓ પહેરીને બેઠા છે, એ લોકો તો મુગલોની જુતીઓ ઉઠાવનારા થઈ પડ્યા છે! તેવા ગુલામ રજપૂતો આપણને શું મદદ કરી શકવાના છે? ચાલ, તૈયાર થઈ જા, અને તારી સખીઓને બોલાવ! કિલ્લાપરના સર્વ રજપૂતોની સ્ત્રીઓને બોલાવો અને હવે તમારા મંગળ મૃત્યુ માટે તૈયાર થઈ જાઓ. તુ જ આગળ થઈ જા, અને ખરી રજપૂત કન્યાને ઉચિત હોય તે કર. રજ પૂત વીરતરોને ઉચિત શું છે, તે હું મારા માણસો પાસે કરાવીશ.”

આ શબ્દો સાંભળતાં જ રૂપમતીએ એક વખત પિતાના તરફ, એક વખત ગવાક્ષમાંથી બે બાજુએથી આવતા સૈન્ય તરફ અને એક વખત પોતાના મહાલયની છત તરફ જોયું પછી બોલી “પિતાજી! રજપૂતોના બિરદ અને આપની આજ્ઞા કરતાં, આ જગતમાં મને અધિક કાંઈ જ નથી.” વિજયસિંહ એકે અક્ષર બોલ્યો નહિ, ઘણું પ્રયત્ન બાળી રાખ્યા છતાં, બન્ને નેત્રમાંથી નીકળી પડતાં બે અશ્રુબિંદુને લોહી નાંખી, બાબ્બ કંઠથી બોલ્યો, “બેટા! તું મારી ખરી પુત્રી છું.” આટલું જ બોલી વિજયસિંહ ત્યાંથી જતો રહ્યો. રૂપમતી કાણુમાત્ર વિચાર કરતી ત્યાં જ ઉભી રહી. પછી પદ્મા તથા કુંદને કિલ્લાપરના સર્વ રજપૂતોની સ્ત્રીઓને અમુક સ્થળે બોલાવી ભેગાં કરી લાવવા કહ્યું. બેઉ જણાં આજ્ઞા થતાં જ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યાં. પોતે જાતે એક પાગા આગળ ગઈ અને પાગાના માણસોને ત્યાંથી પોતાનો સરસામન ઉઠાવી, પાગા ખાલી કરી આપવા તાકીદ આપી, પોતે ત્યાં જ ઉભી રહી. ડુંગરની એક મોટી ગુફામાં જ આ પાગા આવેલી હતી. ઓછામાં ઓછાં પાંચ હજાર માણસો સહેજમાં ત્યાં લરાઈ બેસવા છતાં બીલકુલ ખબર પડે નહિ એવડી આ પાગા હતી. રૂપમતીની આજ્ઞા થતાં જ સ્વારલોહોએ તરતજ પાગાનો સર્વ સામાન કહાડી નાંખી, પાગા મોકળી કરી આપી. રૂપમતીએ કિલ્લાપરથી મળી શકે તેટલાં લાકડાં આણી ત્યાં ખડકાવી દેવાની આજ્ઞા કરી. સર્વ લોકો તરત જ સમજી ગયા કે આમ કરવાનો હેતુ શો હોવો જોઈએ. પોતાની વહુ દિકરીઓ મુસલમાનોના હાથમાં જાય તે કરતાં પ્રથમથી જ તેમને ચિતામાં સળગાવી મૂકી, પોતે લડાઈમાં સામો થઈ જવું, એવો સર્વ લોકોનો નિશ્ચય થઈ ગયો. આવા પ્રસંગ અનેક વખત તેમના પૂર્વજોમાં બન્યા હતા, એ તેમની સ્મરણ શક્તિમાંથી બહાર જતું રહ્યું નહોતું. જે કારણથી આજે આવો પ્રસંગ આવ્યો છે તેવાં જ કારણોથી પૂર્વે પણ તેમ કરવું પડ્યું, એ પણ તેઓને યાદ હતું જ. આ રજપૂતો તેમાં એકે પ્રકારનું અભિમાન રાખતા હતા. રૂપમતીની આજ્ઞાનુસાર તે ગુહાનું દ્વાર માત્ર એક જ માણસ સારી રીતે અંદર પેસી શકે તેટલું રાખી,

ખાકીનો ભાગ કાઢ્યાં તથા ખીજ તાત્કાલિક જવાલાગ્રહી પદાર્થોથી પૂરી લીધો. આ સર્વ કામ ચાલતું હતું. રૂપમતી શાંતપણે જોયા કરતી હતી તે સહજ સચિતપણે ત્યાં ઉભી રહી હતી. એટલામાં પદ્મા કિલ્લાપરના સર્વ રજપૂતોની સ્ત્રીઓને બોલાવી લાવી. તેમાં કુંદ જણાતી નહોતી. સર્વ સ્ત્રીઓ તરફ રૂપમતીએ એક વખત નેધ લીધું. “સ્વકુળ અને સ્વગતિના અભિમાન, અને લજ્જના રક્ષણ અર્થે, પૂર્વજોની રીતિને અનુસરી, આજે આપણે પણ અગ્નિ નારાયણનો આશ્રય લેવો નેધએ, માટે તે સાફ સર્વ સજ્જ થઈ જાઓ. આપણા લાઇ અને બાપને આપણા સખધીની સર્વ ચિતાથી મુક્ત કરી, તેમને કેશરીઆં કરી લડવા દઈ, સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ કરવા દો.” આટલા જ અક્ષર રૂપમતી બોલી શકી. એનાથી અધિક કાંઈ જ બોલી શકાયું નહિ, એટલે અગ્નિપ્રવેશ કરવા ગ્રામ્ય વસ્ત્રોને પરિધાન કરવા તે ચાલી.

વિનયસિંહે નખથી શિખા પર્યન્ત સર્વ કેશરી વસ્ત્ર પહેરી લીધાં. પોતાના તમામ સિપાઇઓને, કિ બહુના, કિલ્લાપરના તમામ પુરુષોને પણ તેવાં જ વસ્ત્રો ધારણ કરાવી, તેઓને પોતાની સાથે લઈ અગ્નિ પ્રવેશનો સમારંભ જ્યાં થવાનો હતો, તે ગુફા પાસે પોતે આવી પહોંચ્યો. પોતે રૂપમતીને આપેલી આજ્ઞા પ્રમાણે ત્યાં સર્વ રજપૂત સ્ત્રીઓ આવીને ઉભી હતી એમાની એક પણ સ્ત્રીની આંખમાં અત્યારે અશ્રુતું નામ જણાતું નહોતું સ્ત્રી મંડળમાં રૂપમતી સર્વને મોખરે જ હતી. અગ્નિ પ્રદિપ્ત કરાવી રૂપમતી જેવી તેમાં પ્રવેશ કરે છે, એટલામાં જ કિલ્લાની નીચલી બાલુમાંથી એકાએક જળરી ચીચીઆરીઓ સંભળાઈ. આ વખતે રાત્રીનો સમય વીતી જઈ પ્રભાત થવા આવ્યું હતું. નીચેની ચીચીઆરીઓથી કિલ્લાપરનાં માણસો અધિક ઉત્કેષાઈ ગયાં. સર્વને એમ લાગ્યું કે, નક્કી મુગલો હલ્લો કરી કિલ્લાપર ચઢી આવે છે, એટલે અગ્નિ પ્રવેશ જેમ અને તેમ જલદીથી કરી દેવો, એમ સર્વને લાગ્યું. ગુહાના દાર સામુ એક વખત નેધ, રૂપમતી જગદમાતું સ્મરણ કરી આગળ થવા જાય છે એટલામાં જ જણાયું કે કિલ્લાની નીચેથી સંભળાતી રણ ગર્જના મુગલોની નહિ પણ રજપૂતોની જ છે. વિનયસિંહની ખાત્રી થઈ ગઈ કે, મુગલો કરતાં રજપૂતોની ગર્જના વધુ સંભળાય છે. ક્ષણવાર તેને એમ જ લાગ્યું કે, આ ગર્જના મુગલોની નહિ પણ પોતાને મદદ કરવા આવી મળનાર રજપૂત વીરોની છે. એમ જ જો દોય તો કિલ્લાના રક્ષણનો હથ પણ સભવ તેને જણાયો, તેને લાગ્યું કે અત્યારથી આટલા બધા જીવોની નિષ્પ્રયોજને અગ્નિ નાગરણને આદ્વિ આપવી એ કીડ નથી, એટલે તરત જ રૂપમતીને

અગ્નિ પ્રવેશ કરતી અટકાવી પોતે તપાસ કરવા ગયો. આનંદની વાત
 એ બની કે, જે મુગલ સૈન્યની ગર્જના જણાતી હતી તે તેમની નહિ,
 પણ ઉદ્દેપૂરના રાણા રાજસિંહના સૈન્યની હતી. રાજસિંહે આવી પહોંચી
 સાદતખાનના લશ્કરની કાપણી ચલાવવા માંડી હતી, એવી
 ખાતમી વિજયસિંહને મળી. ક્ષણમાં હજારો અખળાનો પ્રાણુ જતો
 જતો બચી ગયો. વિજયસિંહે રૂપમની તથા અન્ય સર્વ રજપૂત
 સ્ત્રિઓને કહ્યું કે, “હવે અગ્નિ પ્રવેશ કરી પ્રાણુ આપવા જેવો પ્રસંગ
 રહ્યો નથી માટે સર્વે જણુ નિર્ભયપણે પોતપોતાને સ્થાને સુખેથી
 આસ્થાં બાંધો.” આટલું બોલી પોતાના સિપાઈઓને લઈ તે શત્રુ ઉપર,
 ઉપરથી મારો ચલાવવા માટે દોડ્યો. નિયેનું સૈન્ય ખરેખર જ રાજ-
 સિંહનું હતું. વાંચનારને ખબર છે જ કે, અન્ય રજપૂત રાજાઓના સૈન્યને
 આવી પહોંચવાની વાટ પણ ન બેળેતાં રાજસિંહ એકલો જ પોતાનાં માણુ-
 સોને લઈને મોખરે નીકળી પડ્યો હતો, તે આ પ્રસંગે તરત જ આવી
 પહોંચી, મારો ચલાવવા લાગ્યો હતો. વિજયસિંહને પ્રસાવવા સાદતખાને
 પાથરેલી જાળમાં તે પોતેજ સપડાઈ ગયો. પૂર્વ પ્રમાણે સર્વ સૈન્ય તેનું
 એકજ ઠેકાણે રહ્યું હોત તો તેના જોરથી તે કાંઈ પણ કરી શક્યો હોત;
 પણ પોતાના સૈન્યના છુટા છુટા ભાગ પાડી નાંખવાથી તેનું જોર કમી
 થઈ ગયું; અને મારો ચલાવનારી ટુકડી પર જ રાજસિંહનું સૈન્ય ટુટી
 પડ્યું. સાદતખાન છુટા પાડેલાં લશ્કરને એકઠું કરી શક્યો નહિ. અને
 તેથી તે કમતાકત થઈ જવાથી, રાજસિંહ પોતાના થોડાં માણુસો છતાં
 પણ ફાવી શક્યો. રજપૂતોએ તેને સારી રીતે સ્વાદ અખાડ્યો. ઉપર
 નીચે એક બાજુથી મારો ચલાવવાથી તેને તો હવે નાશી ધૂટવા શિવાય
 બીજો માર્ગ રહ્યો નહિ. એટલે કેટલીક વારે સાદતખાન ત્યાંથી નાઠો. રાજ-
 સિંહનું સૈન્ય કેટલેક સૂધી તેની પછવાડે પડ્યું. રાજસિંહ એકલોજ પોતે
 દિલ્લાપર ગયો અને વૃદ્ધ વિજયસિંહને ઘટિત નમન કરી, એક રજપૂત
 વીરો ખુબ્બ બેટી પડ્યા. રાજસિંહને જોઈ વિજયસિંહની આંખોમાંથી
 અશ્રુની ધારા ચાલવા લાગી. જે રજપૂતવીરને પોતે વિનાશરણ દોષ દેતો
 હતો તેણેજ આવી, આવી ખરી અણીને વખતે મદદ કરી, તેને ઉગાર્યો, આ
 વિચાર મનમાં આવતાં જ વિજયસિંહને જરા લજ્જા આવી. આ એ નરવીરને
 જોઈ રૂપમતીને જે આનંદ થયો હશે, તેનું વર્ણન જ અશક્ય છે. આવી
 રીતે આ સર્વ મંડળી વિજયાનંદને અનુભવે છે, એટલામાં જ એક બસુસ
 દોડતો દિલ્લાપર આવ્યો. તે રાજસિંહને અતિ નમ્રપણે નમન કરીને બોલ્યો;
 “મહારાજ ! મુગલ સૈન્ય ધાણુ જ નચકે આવી પહોંચ્યું છે. લશ્કરનો
 આગળનો ભાગ તો અહિંથી માત્ર દેગેક ગાઉ ઉપર જ આવીને પડેલો

છે; આવતી કાલે પહોંચાટતાં પ્રાટતાં જ તે અહિં આવી પહોંચશે, અને આ આગલો ભાગ અહિં આવી પહોંચ્યો કે પછી શું નહિ કરે ?”

અને રાજગોએ આ ખબર સાંભળી લીધી. રાજસિંહ વિજયસિંહના સાસુ જોધ બોલ્યો, “કાંઈ હરકત નહિ. જે કારણ માટે આટલું બધું માથે લઈ આટલી તૈયારી કરવા માંડી છે તે જ્યારે અત્યારથી અહિં બેઠું જ બની આવે છે તો પછી બીજું શું જોધએ છીએ.”

વિજયસિંહ જરા સ્મિત કરી તેના સાસુ જોધ બોલ્યો, “તે કારણ આ ક્ષણે જ હું આપના હાથમાં મુકવા ધારું છું. જેને માટે આટલી જલદી રણસંગ્રામની તૈયારી કરવી પડી છે, તેનું લગ્ન પણ તેટલું જ જલદીથી થઈ જવું જોઈએ. આ સર્વ લોકોની સમક્ષ હમણા જ હું એને આપને સ્વાધીન કરી દઉં છું. આપની પાછળ આપના ઘોડા ઉપર જ એને બેસાડીને ઉદેપુર લઈ જાઓ: એ જ એના લગ્નનો વરઘોડો અને આ લશ્કર એ જ આપની જાન: આવી બાબતનું મુર્ત પણ શિશ્ન જ હોય છે, અને તે શુભ જ ગણાય છે. મહારાજ ! આપને તો બે તરફની ઉતાવળ કરવાની છે, એક તો લગ્ન સમારંભની, તેમ બીજી યુદ્ધ સમારંભની.”

આટલું બોલી વિજયસિંહે રૂપમતીને પાસે બોલાવી, માથા ઉપર અતરપટનું વસ્ત્ર ઓરાડી, તેનો હાથ રાજસિંહના હાથમાં આપી દીધો, અને બંને જણાંને એક જ ઘોડા ઉપર બેસાડી દીધાં. “એક વખત પોતાની ધર્મપત્નીને કુશળતાથી ઉદેપુર પહોંચાડી દઈ, પછી શત્રુના નિક્ષેપની તૈયારીથી અહીં આવો,” એમ વૃદ્ધ વિજયસિંહે આગ્રહથી જણાવ્યું. રાજસિંહને પણ એક રીતે વૃદ્ધ વિજયસિંહની સલાહ યોગ્ય લાગનાથી તેમ જ કરવાનું કષ્ટ કયું. પોતાના જ ઘોડા ઉપર પોતાની સમવૃત્ત વધૂને પોતાની પાછળ બેસાડી લઈ, ઘોડાકે ઘોડાઓ લઈ તે ઉદેપુર જવા નીકળી પડ્યો, અને લશ્કર બધું ત્યાં જ રહેવા દીધું.

આગળ આપણે જોધશું કે તે પત્નીને લઈને નિર્વિઘ્ને ઉદેપુર પહોંચ્યો કે કેમ ?

પ્રકરણ ૪૫ મું.

૧૭૩૨-૧૭૩૬

પુનઃ અચળેશ્વરના મંદિરમાં.

પાછળના પ્રકરણમાં જણાવેલી હકીકત જે દિવસે બની, તેને આગલે દિવસે એટલે જે વખતે રાજસિંહ પોતાની નવપરિણીત વધૂને પોતાના ઘોડા ઉપર બેસાડીને બે ચાર માણસોને જ સાથે રાખી, ઉદેપુર જતાં

આમુના પહાડની એકાદ ખીણ ઉતરતો હતો તે વખતના બરોબર આઠ પ્રહર પહેલાં, ત્રણ પ્રવાસી રસ્તાના ચાકથી કેટાળી જઈ, આમુના પહાડમાં આવેલા ભગવાન શ્રી અચલેશ્વરના મહારણ્યમાં પ્રવેશ કરતા હતા. ખીલકુલ ન અટકતાં એક સરખા જ કરેલા પ્રવાસથી તેમની મુખમુદ્રા ઉપર આવેલી મ્હાન જતા, તડકા લાગવાથી આવતી શ્યામતા તથા પવન લાગવાથી ચામડીનું ફાટી જવું, એ સર્વ સ્પષ્ટ જણાઈ આવતાં હતાં. એમ છતાં પોતાના પ્રવાસને અંતે થવો જોઈતો અત્યાનંદ તથા સમાધાની પણ તેની સાથે જ મ્હોંપર પ્રકાશી રહેલાં હતાં. તે દરેકના મ્હોં ઉપર એક પ્રકારનું સ્મિત જણાતું હતું, અને તે તેમનું આનંદી અતઃકરણ જણાવી આપતું હતું. તે પૈકી એકના મુખ ઉપર પ્રેમાતુરતા જણાઈ આવતી હતી. આ ત્રણમાં એક તો તરૂણ જ લાગતો હતો. તેના પ્રત્યેક અગવિક્ષેપ ઉપર, બોલવા ઉપર તથા જોવા ઉપર, તેની ડાખી બાબુએ ચાલનારા પ્રવાસીની દૃષ્ટિ જાણે સ્થપાઈ જ ગઈ હોય એમ લાગતું હતું. “ક્યારે આની સેવા કરવાનો મને લાલ મળે કે હું કંઈ, ક્યારે એના મ્હોંમાંથી કાંઈ પણ બોલ નીકળે કે હું કીલી લઉં, ક્યારે એની નજર મારાપર પડે કે હું પાવન થાઉં,” આવા અનેક પ્રેમ અને આતુરતાના લાવ તે ડાખી બાબુએ ચાલના પ્રવાસીની, તે તરૂણપ્રત્યે સ્થીરપણે સ્થપાયેલી દૃષ્ટિ જણાવી આપતી હતી. પોતાના ઘોડા ઉપર લક્ષ આપવા કરતાં પોતાના તરૂણ મિત્રના ઘોડા ઉપર તેનું વિશેષ લક્ષ લાગી રહેલું હતું ત્રીજો પ્રવાસી જમણી બાબુ ઉપર હતો, તે પણ હવે જરા જરા આનંદમાં મહાલવા લાગ્યો.

ધીરે ધીરે ત્રણે જણા અચલેશ્વરના અરણ્યમાંના મંદિરપર જવાના ઘાટ પાસે આવી પહોંચ્યા; એટલે ત્રણે જણે ઘોડા ઉભા રાખ્યા, પછી નીચે ઉતરી પડ્યા. એટલામાં તેમાંનો એક જણ બોલવા લાગ્યો, “મને કલ્પના પણ આવતી નહોતી કે આપણે આટલા ઘોડા દિવસમાં અને આવા નિર્વિઘ્નપણે આવી પહોંચીશું. દુર્ગાદાસ, મને એમ જ થયા કરતું હતું કે આપણે કોણ છીએ તે જાણી જઈને કોઈ પણ આપણને વિઘ્ન કરવા માટે આવી પહોંચશે જ. પણ ભગવાન એકલિંગલની કૃપાથી અહીં સુધી તો મુખરૂપ આવી પહોંચ્યા છીએ. અચલેશ્વરનાં શિખરનાં દર્શન થયાં ત્યારથી જ મારા મનમાં આનંદ અને નિશ્ચિતપણું જણાવા લાગ્યું હતું. ત્યાં સુધી તો એમ જ થયા કરતું હતું કે કોણ જાણે, કોણ વચ્ચે વિઘ્ન નાંખવા આવી પહોંચે છે.”

તે ઉપરથી પેલા પ્રવાસી બોલ્યો; “જે અચલેશ્વરે આજ સુધી અમારે હાથે આટલાં કામ સિદ્ધ કરાવી આપ્યાં છે, આટલાં સંકટોમાંથી

બચાવ્યા છે, સાક્ષાત્ લિતમાં ચણાયાં છતાં પણ જેણે અમને જીવતાં બહાર કઢાવ્યાં છે, તેની પૂર્ણ કૃપા વગર આવી વાતો અને ખરી ? આટલાં બધાં વિદ્વોમાંથી ઉગારી લઇ, તેણે જ પાછાં પોતાના ચરણમાં અમને આજે બોલાવી લીધા છે. પ્રથમ તેમનાં દર્શન કરી, પછી મહારાજ અને છોટા મહારાજનાં દર્શન લઇ, પછીથી ઉદેપૂર તરફ જઇશું.”

તરણુ પ્રવાસી જ્યારે ઉપરના શબ્દો બોલતો હતો ત્યારે નયનપાળ તો તે શબ્દોને જાણે અમૃતપાન તરીકે ગ્રીલી લેતો હોય એમ પોતાના કાનમાં લેતો જણાતો હતો. બોલનારના બોલતી વખતના દરેક હાવભાવને પ્રેમ-પૂર્વક નિહાળી, પોતે આનંદિત થતો હતો. પેલો તરણુ પ્રવાસી નયન-પાળ તરફ ફરી બોલવા લાગ્યો, “નયનપાળજી ! આરંભમાં જ આપના તરફથી અમને જે જે ત્રાસ પડેલો છે તે કરતાં પાછળથી આપે અમને જે અમુલ્ય સહાય આપેલી છે તે એક ચમત્કારની જ વાત છે. ભગવાન એચજેશ્વરની કૃપાથી જ આ સર્વ વાત બનવા પામી છે. આપની પૂર્વની ધારણા પ્રમાણે જો સર્વ વાત બનવા પામી હોત તો આજે અમારા મહારાણીજી જોધપૂરની પ્રજાને જે સુખ આપે છે, તે ક્યાંથી આપત ?...”

નયનપાળ તરત જ નિયું મ્હોં ધાલી વચ્ચે જ બોલી ઉઠ્યો, “ઇંદિરાબાઇ, ગઇ ગુજરી વાતનું સ્મરણ થતાં જ મને અતિશય ખેદ થાય છે. તેમાં વળી આપનાં જેવાં મહાત્માનું સ્મરણ કરાવી આપે તો તેથી મને કેટલું બધું લાગી આવવું જોઇએ ? મારાં કૃતકર્મનું જે જે પ્રાયશ્ચિત્ત મને લાગતું જશે તે તે હું કર્યાં જ કરીશ; અને દેહાંત એ જ જો ઉત્તમ પ્રાયશ્ચિત્ત હશે તો હવે રણમાં પડવાનો વખત પણ પાસે જ આવ્યો છે. જે દુષ્ટ ઔરંગઝેબની સેવામાં આટલા દિવસ ગાળી, તમારા સરખી સાધ્વીનો મેં છળ કર્યો છે, તે જ ઔરંગઝેબના સામો ઉભો રહી, લડી, કંઠસ્નાન કરી, કરેલાં પાપકર્મનું ક્ષાલન કરીશ. પણ માત્ર એટલું જ રહી જાય છે, અને તે રહી જવાની જ.....”

આ છેલ્લા શબ્દો બોલતાં નયનપાળની દૃષ્ટિ ઇંદિરાના મ્હોં તરફ જ લાગી રહી હતી, અને જાણે તેમાં જ પોતાનું જીવન સર્વસ્વ લાગી રહ્યું હોય, એમ તેનો ભાવ જણાઇ આવતો હતો. ઇંદિરાએ તેની નજર સાથે નજર મેળવી જ નહિ. તરત જ પોતાનું મ્હોં ફેરવી નાખી, બીજી તરફ જોવા લાગી, એટલે નયનપાળના બોલવાનો વિષય પણ ત્યાંથી જ અટકી પડ્યો.

થોડીકવાર વિશ્રાન્તિ લઇ, ત્રણે જણાં ત્યાંથી ઉઠ્યાં ઉપર ચઢી આવતા સૂર્યનો વધારે ત્રાસ ન લાગે, તેમ જ તાપને લીધે ઉપર ચઢતાં થાક પણ વધારે ન લાગે, તથા જેમ અને તેમ જલદીથી ભગવાન અચ-

સેશ્વરનાં, યોગીરાજનાં, તથા નાના મહારાજનાં દર્શન થાય એવા હેતુથી ત્રણે જણે પોતાના ઘોડા ત્યાં જ એક ઝાડે બાંધી દઇ, ઉપરનો ચટાવ ચડવા લાગ્યાં.

ભગવાન્ સૂર્યનારાયણ ધીરે ધીરે હવે આવતા હોવાથી તે પહાડના વનવૃક્ષાદિને એવી તો અપૂર્વ શોભા આપવા લાગ્યા કે, ગમે તેવો વર્ણન ચિત્રકાર પણ તે શોભાને વર્ણવવા સમર્થ થઇ શકે નહિ. આ વર્ણન લેખક તેમજ ચિત્રકાર બંનેને માટે અશક્ય હતું. લેખકને પોતાની કલમ ચલાવી તેનું યથાર્થ વર્ણન કરવા શક્ય જ નહોતું મુશ્કેલ થઇ પડે, બ્યારે ચિત્રકારને તેની તાદૃશ્યતા મેળવવા અનેક પ્રયાસ કરવા છતાં, રંગમિશ્રણ થવા મુશ્કેલ થઇ પડે; કારણ દરેક ક્ષણે તેની શોભા બદલાતી જ રહેતી હતી. જે રંગછટા હમણાં એક ઝાડ અથવા એક વૃક્ષ ઉપર દેખાતી હોય તે બીજી જ ક્ષણે ત્યાંથી જતી રહી. બીજી જ ઝાડ અથવા શિખરને દીપાવતી હતી. પ્રાતઃસંધ્યાના ઇશદારકત રંગથી રંજિત તથા પૂર્વે જ અધકારના પટકુંડળથી વ્યાપ્ત થયેલી વનશ્રી, અવગુંઠનયુક્ત રૂપવતી નવવધૂના જેવી જણાતી હતી. અને ભગવાન્ સૂર્યનારાયણ પણ પોતાના ક્રોમળ કરથી તે અવગુંઠનની પાતળી ગડીઓને ધીરે ધીરે એક પછી એક ખસેડતા જઇ, પ્રેમ અને લજ્જાથી આરક્ત થયેલી તેની મુખશ્રીને નિહાળવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય, એમ જણાતું હતું. તે અરસામા શુક કોકિલાદિ મનુજધ્વનિ-કર પક્ષીઓના ક્રોમળ સ્વરથી એમ જ જણાવા લાગ્યું કે, તેઓ “આ શું? આ શું?” એમ બોલી અવગુંઠનની ગડીઓને દૂર ન કરવા માટે, ભગવાન્ સૂર્યનારાયણને વિનય લાવથી વિનવતાં હોય! ધીરે ધીરે અવગુંઠન દૂર થઇ જઇ, મુખ જણાવા લાગ્યું જેથી તે પરની પ્રેમ પ્રકૃતિતતા સર્વને સ્પષ્ટ જણાવા લાગી ધીરે ધીરે પરિચયથી પ્રાપ્ત થનાર ઘિટપણુ તેને આવ્યું હોય એમ જણાવા લાગ્યું; અને હવે તો વનના દરેક ખુણા રંજિત થઇ રહ્યા. લગ્ન ક્રિયાને અતે વધુ દર્શન થતાં જ પ્રેક્ષક મંડળ તરફથી વગાડવામાં આવતી થાળીઓથી જેમ લગ્ન મંડપ ગાજી રહે છે, તેમ વનમાં રહેતાં પશુ પક્ષીઓના આનંદયુક્ત કોલાહલથી તે વનમંડપ પણ ગર્જિત થઇ રહ્યો. વિવાહાનંદથી જેમ ઘરનાં બાળકો આનંદમગ્ન થઇ નાચવા તથા ફૂંદવા મંડી બંધ છે, તેમ તે પર્વત વનનાં હરિણ બાળકો પણ આનંદથી નાચવા ફૂંદવા મંડી ગયાં. પર્વત ઉપરનો મંદ અને શિતળ પવન આપણા આ ત્રણ પરાણાઓને આનંદ આપવા લાગ્યો, તથા વન પુષ્પની ઘટાઓમાંથી વહી આવી, તેમનું યથેચ્છ આતિથ્ય કરવા લાગ્યો. આથી આપણા અતિથીઓને તે ઘાટ ચડવાનો શ્રમ બીલકુલ જણાવા લાગ્યો નહિ. બાળસૂર્યનાં કિરણો આપણા અતિથીઓને

વખત તમે ખંધાં આ સ્થળેજ જ્યારે ભેગાં થશો ત્યારે હું તમને દર્શન દઈશ. તમે એ ભાઈ બહેનના ખોળામાં આ બાળકને સોંપી દેતાં સૂધીજ મારે અહિં રહેવાનું હતું. ને તે માટે આજનો દિવસ નિર્મિત કરેલો હતો; તે આવી પહોંચ્યો છે, એટલે હવે હું જઈશ.” આટલું બોલી યોગીરાજ ત્યાંથી ઉઠ્યા અને બાબુ ઉપરની ઝોરડીમાં પેઠા, તે ફરી બહાર આવ્યા જ નહિ. આ ત્રણે જણ અંદર પેસી જોવા લાગ્યાં તો ત્યાં કોઈ જ ન મળે. તે ઝોરડીમાંથી બહાર જવાનો બીજો કોઈ પણ માર્ગ ન છતાં યોગીરાજ ક્યાં અને શી રીતે ચાલ્યા ગયા હશે એના અચંખામાં કેટલીકવાર સૂધી ત્રણે જણ સ્તબ્ધ થઈ જઈ, ચારે તરફ શોધ કરવા લાગ્યાં, પરંતુ યોગીરાજનો કાંઈ જ પત્તો લાગ્યો નહીં.

ઈંદિરા, દુર્ગાદાસ અને નયનપાળ ત્રણેને ધણું જ આશ્ચર્ય લાગ્યું, અને ઈંદિરા તથા દુર્ગાદાસને તો ધણું જ દુઃખ ઉત્પન્ન થયું. યોગીરાજ હવે ફરી દર્શન નહિ આપે અને તેથી આખા રાજસ્થાનની ધણી માદી દશા આવશે, આ વિચાર મનમાં આવતાં જ તે એ જણાંની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યા. પણ હવે આવી રીતે આંસુ પાડતાં ઉભાં રહેવાથી શું થવાનું? આગળ ઉપર જે કર્તવ્ય કરવાનું છે તે કરવું જ જોઈએ. બાળરાજ પોતાના ખોળામાં આવતાં જ તેને હવે ચંદ્રાવતી મહારાણી પાસે પહોંચાડી દેવો જોઈએ એ પ્રથમ જ કર્તવ્ય હતું. મહિયારીનો વેશ લઈ ટોપલામાં બાળ રાજને ઉચકીને તે ચાલી હતી તે પૂર્યો તો પ્રસંગ ઈંદિરાની નજર આગળ આ ક્ષણે તરવરી રહ્યો. તે જ સ્થિતિ આજે પણ આવેલી જોઈ તેનું મન ઉદ્વિગ્ન થયું. તો પણ આવી રીતે ઉદ્વિગ્ન થઈ એસી રહેવાથી ફળ શું? આગળને માટે કાંઈ પણ વિચાર કરવો જોઈએ, એમ ધારી દુર્ગાદાસ, ઈંદિરા તથા નયનપાળને કહેવા લાગ્યો, “ઈંદિરા! હવે બીજો કોઈ માર્ગ રહ્યો નથી. શત્રુ કેવળ આપણી પીઠપર આવી પહોંચ્યા છે, આવે વખતે જો આ પહાડ ઉપરથી ઉતરી બાળરાજને લઈ જઈશું તો આપણા ઉપર શો પ્રસંગ ગુજરશે તે કહી શકાતું નથી. માટે તું અહિં જ રહે, નયનપાળ હવે પારકા નથી, એ તારી રક્ષા માટે અહીં રહેશે અને હું નીચે જઈ આવી સર્વ તપાસ કરી જોઉં છું. કે રાણીજી કેટલા સલામત છે. નીચે તપાસ કર્યા શિવાય મહારાણાને લઈ જવા બીલકુલ યોગ્ય કહેવાય નહિ. એરેંગજેબના જાસુસો ક્યાં ને ક્યાંએ ફરતા હોય તે કાંઈ આપણે જાણીએ છીએ? જો આ વખતે કોઈ પણ સુરક્ષિત જગ્યા હોય તો તે આજ છે, માટે મારો વિચાર તો એવો છે કે, હું નીચે જઈ આવું ત્યાંસૂધી તું અહિં જ બેસ.”

દુર્ગાદાસનું બોલવું સાંભળી નયનપાળને પ્રથમ તો જરા સમાધાન

લાગ્યું હોય એમ જણાયું. તેણે એક વખત અત્યંત પ્રેમ દાખવી ઇંદિ-
રાના સામું જોઈ લીધું. પછી કાંઈ વિચાર એકદમ તેના મનમાં આવ્યો
હોય તેમ તે દુર્ગાદાસને કહેવા લાગ્યો; “દુર્ગાદાસજી, મારે પરપુરૂષે
આવે વખતે અને આવે એકાંત સ્થળે રહેવું યોગ્ય કહેવાય નહિ.
ઉપરાંત મારી મહત્વાકાંક્ષા એ જ છે કે, ઔરંગઝેબ, જે આજ સૂધી
મારી સાથે આવી કૃતમૃતાથી વર્ત્યો છે, તેની સાથે એક વખત લડાઈ
કરી, તેને માફે પરાક્રમ બતાવી આપવું. તેવો પ્રસંગ આજ જ આવી
મળ્યો છે, માટે તે હું શા માટે ખોઉં? તમે જ એ જણ અહીં બેસો
અને હું આગળ જાઉં છું.”

કેટલીક વાર હા ના કરવા પછી નયનપાળની માગણી કમુલ રહી,
અને તે પહાડ ઉપરથી નીચે ઉતરવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૪૬ મું.

૨૨૨૨૨૨૨૨૨૨૨૨

નયનપાળની ખીજ કપટબાળ.

પહાડપરથી નીચે ઉતરી આવતાં નયનપાળના મનમાં ચાલતા
વિચારોનું જો કોઈ પ્રથક્કરણ કરી જૂવે તો તેમાં કેટલા બધા પરસ્પર વિરોધી
વિચારો હતા તે તેને જણાયા વગર રહે નહિ. અનેકવિધ વિચિત્ર વિચારોનો
સમૂહ તેના મનમાં હોવાથી, તે બધા એક પછી એક એમ તેના મનપર
સાત્રરાજ્ય ભોગવતા હતા. આ બધામાં સર્વોપરી માત્ર એક જ વિચાર—
કિં બહુના, વિકારનું પ્રાપ્ત્ય અત્યારે ચાલતું હતું. ઇન્દિરા પ્રતિનો પ્રેમ
તેના મનમાં એટલો બધો પ્રબળપણે વર્તતો હતો કે, તેને માટે તે ગમે
તેવું સાહસ પણ કરવા તૈયાર હતો. કારાગૃહમાંથી નાસી આવી, તેના જ
પ્રાણરક્ષણાર્થે તેણે કેવો મોટો ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો હતો? ત્યારથી જ તેનો
એના પ્રતિનો પ્રેમ એવો વિશુદ્ધ બનવા લાગ્યો હતો, કે તેમાં કોઈ પણ
પ્રકારનો દંભ કે છળ જણાતો નહતો. નયનપાળને તેથી વિચાર આવ્યો
કે, આપણા આ પ્રેમની કાંઈ પણ સફળતા થશે કે કેમ? આજ પ્રશ્ન
તેના મનમાં વારંવાર ઉઠ્યા કરતો હતો. એનો ઉત્તર પોતાને મન ગમતો
થશે કે કેમ, તે એને કાંઈ સમજતું નહોતું. એનું કારણ વાંચનારને
આગળ સમજાશે.

આ પ્રેમ વિચાર અને તેની નિષ્ફળતા એના મનમાં વારાફરતી
આવ્યાજ કરતી હતી. ખીજે જે વિચાર તેને આવતો તે એ હતો કે જો
પોતાનો પ્રેમ સફળ થવાની આશા પડતી નથી તો પછી પોતાના પ્રેમ

પાત્રને જે ઇષ્ટ હોય તેને આપણે પણ ઇષ્ટ માની તે સાધ્ય કરવું એ જ હવે તો આપણું કર્તવ્ય છે, પછી તે સાધ્ય કરવામાં ગમે તેટલું સાહસ માથે લેવું પડે તો તે લેવું જ, અને તેમ કરતાં આપણું મૃત્યુ થાય તોપણ કાંઈ હરકત નહિ. માટે હવે આપણું જીવન એટલાજ માટે છે, બીજા કશા માટે નથી જ. માટે તે હવે શી રીતે સાધ્ય થાય? આ વિચારમાં તેનું મન ગુંથાઈ જઈ, તેજ વિચાર કરતો માથું ખંજવાળતો-ખંજવાળતો ચાલતો હતો, એટલામાં વળી પાછો બીજાને એક વિચાર આવ્યો. આ બીજા વિચારથી પ્રથમ તો તેના મનને કાંઈક ઉદ્વેગ થયો હોય એમ જણાયું ખરું, અને તે ઉદ્વેગથી તેનું મન જરા ત્રાસ પામ્યું હોય એમ પણ જણાયું ખરું, ત્યારબાદ કાંઈ જુદો જ વિચાર આવી તેણે આ ઉદ્વેગ તથા આ ત્રાસને પણ હઠાવી કહાડ્યાં હોય એમ જણાયું.

આવા પ્રકારની મનની સ્થિતિમાં નયનપાળ પહાડ ઉપરથી નીચે ઉતરતો હતો; એટલામાં સહજ વિશ્રાન્તિ લેવાના વિચારથી પાસેના એક શિખર ઉપર જઈને બેઠો, અને ત્યાંથી નીચેના દૂર પ્રદેશને નિહાળવા લાગ્યો. એટલામાં ઉત્તર બાજુ તરફ પાસે જ ઔરંગઝેબના સેના સમૂહ જેવો તેને કાંઈક ભાસ થયો. આ જોતાંજ તેની ચિત્તવૃત્તિ એકાએક વિહ્વળ બની ગઈ હોય એમ જણાવા લાગ્યું. એના મનમાં ગમે તે વિચાર આવો, પણ તેણે પુનઃ એક વખત અચલેશ્વરના દેવાલય તરફ નજર કરી તરતજ ઔરંગઝેબની સેના સમૂહને જોવા લાગ્યો. ત્યાર પછી તે દિશા છોડી દઈ બીજી દિશાઓ તરફ કેટલીકવાર સૂંધી તે જોઈ રહ્યો, અને કેટલોક વખત કાંઈક વિચાર કરતો ઉભો જ રહ્યો. “આમ કંઈ કે તેમ કંઈ” આવો દ્વિધાભાવ કેટલીકવાર સૂંધી તેના મનમાં ચાલતો હોય એમ સ્પષ્ટ તેની મુર્ખચર્ચા કહી આપતી હતી. પછી કેટલીક વાર પોતે શું કરવું? તે નિશ્ચય ઉપર આવ્યો હોય એમ જણાયું. પુનઃ અચલેશ્વરના શિખરપર એક જ વખત નજર કરી, એક ઉંડો નિસાસો મૂકી ત્યાંથી સપાટાબંધ ચાલવા લાગ્યો નીચે આવતાં જ જુલે છે તો ઝાડે બાંધેલા ઘોડા ત્યાં જણાયા નહિ. આવા અણીને વખતે કાંઈ શર-વીરનો ઘોડો જતો રહે તો તેને કેટલો ત્રાસ ઉપજી આવે? પણ કરે શું? ક્યાં જવું અને હવે શું કરવું તે કાંઈ જ સ્પષ્ટ પડે નહિ. ઘોડા કાંઈક છુટી ગયા હશે, માટે તેને પહેલાં તો શોધી કહાડવા જોઈએ, આવા વિચારથી ઘોડાની શોધ કરવા લાગ્યો. આમ તેમ જોતાં કાંઈ જ પત્તો લાગ્યો નહિ. પગલાં તપાસતાં એક જ બાજુ તરફ તે જતાં હોય એમ જણાયું, એટલે તે બાજુ તરફ શોધ ચલાવવા માંડી. પગલાં કેવળ તાજ્જ જ પડેલા હતાં તેથી તપાસ કરતાં બહુ

પ્રયાસ નહિ પડે એમ તેને લાગ્યું, અને તે અનુમાન ઉપર તે ચાલવા લાગ્યો. જતે જતે તે એવા ઘાડાં જંગલમાં જઈ ચડ્યો કે ચારે તરફ ઝાડી સીવાય તેને કાંઈ જ જણાયું નહિ કેટલેક ટૂંકાણે ધૂળ પણ એટલી બધી ઉડી હતી કે, ઘોડાનાં પગલાં પણ જણાતાં નહોતાં, બસો ચારસો કદમ જાય ત્યારે વળી એકાદ પગલું જણાતું. આવા એકાદ પગલાના મુમાર ઉપર પણ તેણે આગળ ચાલવા માંડ્યું. નયનપાળ નિરાશાને જાણતો જ નહોતો, અને તેથી જ તે પોતાના ગમે તે પ્રયત્નમાં વળગ્યો રહેતો. ઝાડી ઘણી જ ઘટ્ટ હોવાથી તેને તડકાનો પણ ત્રાસ નડતો નહોતો, અને તેથી થાક પણ બહુ જણાતો નહોતો. જતે જતે તેણે ઘણાક વિકટ રસ્તાઓ પણ જોઈ નાંખ્યા, તે એવા કે કદાચ પાછા જવાનો પ્રસંગ આવે તો મૂળ રસ્તો તેને જડી જ શકે નહિ. આવી ભૂલભૂલવણીમાંથી બહાર આવવું શી રીતે? છેવટે એ પ્રશ્ન તેના મનમાં આવ્યો અને તેથી ઘોડીવારમાં ત્યાં જ અટકી ઉભો થઈ રહ્યો અને થાકીને તે જેવો નીચે બેસવા બંધ છે એટલામાં જ દૂરથી કાઠએ ઘોડો મારી મૂક્યો હોય એવો તેને લાગુદારો લાગ્યો. તરત જ આગળ આવી બેઠો છે તો સામેથી એક ઘોડેસ્વાર આવતો જણાયો; તે પોતાનો જ ઘોડો હશે એમ નયનપાળને લાગતાં જ તેણે પોતાની તલવાર ખેંચી ઘોડેસ્વારને બૂમ પાડી બોલાવ્યો, અને ઘોડો ઉભો રાખવા માટે ધમકી પણ આપી ઘોડેસ્વાર તરત જ ઉભો રહ્યો અને નયનપાળને નિહાળવા લાગ્યો.

કેટલીકવાર સૂધી બેઠે જણા એક ખીજના સામું જ જોઈ રહ્યા. છેવટે નયનપાળ તે ઘોડેસ્વારને ઓળખી કહાડી બોલ્યો, “કાણુ શિવસિંહ ?”

ઘોડેસ્વાર એકદમ ચકિત થઈ ગયો. પોતાનું નામ દઈ હાંકે મારનાર આ ગૃહસ્થ કાણુ હશે, તેની કદપના પણ તેને આવી શકી નહિ. તે બોલ્યો, “તું માઈ નામ દે છે ખરો, પણ મને તારા નામની ખબર નથી, તેમ પહેલાં મને તને ક્યાં જોયો છે તે પણ મને સાંભરતું નથી. ‘તું કાણુ છે તે પહેલાં કહે.’” શિવસિંહનું બોલવું સાંભળીને નયનપાળ કહેવા લાગ્યો, “તારે મારા નામની શી જરૂર છે? એક તો પહેલાં તું મારો ઘોડો ચોરી લાવ્યો છું, તે તો પાછો આપ, પછી મરજી હોય તો હું કહું તે સાંભળ. હું તને જે કાંઈ કહેવાનો છું તે તને અને તારા બાપદાદાને હિતકરજ છે. તુ આની રીતે એકાએક આ વખતે મારી નજરે પડ્યો, એ પણ એક ચમત્કારિક યોગાનયોગની જ વાત છે. મારા મનમાં છે તે સર્વ હું તને કહેવાનો છું; પણ તે પહેલાં હું કાંઈ શત્રુનો જમુસ, લુચ્ચો, ઠગારો, ધર-પ્રાપ્ત અથવા ચોર હુદારો નથી તેની ખાત્રી કરી લે. ઉપર શ્રીગમ્યલે-સ્વરના દેવાલયમાં જ, ત્યાં દુર્ગાદાસ અને તેની બહેન ઇંદિરા બેઠાં છે તેમને

મળ. એ બે તથા હું એમ ત્રણે જણાં અમે અહિં આવ્યાં, ઘોડા ઝાડે આંધી ઉપર ચડ્યાં. એ બે ઉપરજ બેઠાં છે અને હું કાંઈક કામ પ્રસંગે નીચે આવ્યો છું. હું કોણુ છું, અને શા માટે આવ્યો છું, તેની ખાત્રી તેમની પાસેથી જ કરી લેજે એટલે તને સમજાશે કે હું વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય છું કે નહિ. તુ એક વાર જઈ આવ એટલે પછી મારો આગળનો સર્વ બેત હું તને કહીશ. બેત કરનારો અને યુક્તિ ખોળનારો હું છું, પણ તે બધું સિદ્ધ કરી આપવાની ખટખટ તારે કરવી જોઈએ; માટે માંડું નામ હમણાંથી જણાવવામાં અર્થ નથી. અમયું જ નામ કહેવાથી તારી ખાત્રી થવાની નથી, માટે પ્રથમ ઉપર જઈ આવ. એક ક્ષણુ પણ અમથી ગુમાવવાથી કેવો ભયકર પરિણામ આવશે તેનો જરા વિચાર કર.”

શિવસિંહ આ બધું શાંતપણે સાંભળતો નયનપાળના સામુ જોઈ ઉભો જ રહ્યો હતો. એને લાગ્યું કે આ માણસને આગળ કોઈ દેકાણું પણ જોયો છે ખરો, પણ આ અમુક જ છે એમ ખાત્રીથી તેનાથી કહી શકાય નહિ. તો પણ તેના કહેવા પ્રમાણે કરી જોવામાં પોતાને કાંઈ હાનિ ન જણાવવાથી તે બોલ્યો; “આપનું નામ કહેવામાં આપને કાંઈ હાનિ છે ખરી?” નયનપાળ; “છે પણ ખરી અને નથી પણ ખરી. માંડું નામ સાંભળતાં પહેલાં તું દુર્ગાદાસ પાસે જઈ તપાસ કરીશ તો ઠીક થશે. પહેલેથીજ નામ સાંભળતાં તારી ચિત્તવૃત્તિને શું થઈ જાય તે કેમ કહેવાય? તે કરતાં છાનોમાનો ઉપર જઈ આવી સર્વ માહિતી મેળવી આવ એટલે ઠીક પડશે.”

“દુર્ગાદાસ અને ઇંદિરા ઉપર શ્રીઅચલેશ્વરના મંદિરમાં બેઠાં છે,” આ શબ્દો સાંભળ્યા ત્યારથી તેમને મળી આવવાની શિવસિંહને ધણી જ ઈચ્છા થઈ રહી હતી તેથી ઉપરનું વાક્ય પૂરૂ થતાં જ, તેને એમ લાગ્યું કે આના કહેવા પ્રમાણે આપણે એક વખત જઈ આવીને તપાસ તો કરવી જોઈએ. એવો નિશ્ચય કરીને તે નયનપાળને કહેવા લાગ્યો; “હું ઉપર જઈ આવું ત્યાંસુધી તું અહિં જ બેસી રહેજે. અહિંથી જરા પણ આંધો પાછો થયો તો દુગો છે એમ જાણી મારા લિલ્લો તારી ગરદન ઉડાવી નાંખશે, અને નહિ તો તારો વાળ પણ વાંકો થવા દેશે નહિ.” આવી રીતે નયનપાળને સખત તાકીદ આપી તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. જતાં પહેલાં પોતાની પાસેના બે ચાર લિલ્લોને તાકીદ આપી કે, “આ માણસને અહિંથી જરા પણ ખસવા દેશો નહિ, એના ઉપર બરાબર નજર રાખજો.” આટલું કહી પાસેને રસ્તેથી જ તે અચલેશ્વરના શિખર તરફ ચાલ્યો. વાંચનારને ખબર હશે જ કે વિજયસિંહનો પુત્ર શિવસિંહ પિતાની મરણ વિદ્ધ જસવંતસિંહની પાસે જઈને રહ્યો હતો; પરંતુ જ-

સર્વતંત્રિહના એકાએક દાળ થવાથી તે, તેની સ્ત્રી તથા પુત્રને સહ આ જંગલમાં ભિરલોતો નાથિક બનીને રહેલો હતો. જંગલ તથા પહાડના ઉદર જેવો જ તે થઈ ગયો હતો. અચલેશ્વર જઈ આવવું એ તો તેના કશા હિસાબમાં જ ન હોતું. તરતજ ઉપર ચડી ગયો. નયન પાળના કહેવા પ્રમાણે ત્યાં દુર્ગાદાસ તથા ઇંદિરા એકાં હતાં. તેમને મળનાં એઉને બહુ અત્યાનંદ થયો. આનંદના ઉભરા શમતાં જ તેણે પેલા ત્રીજા સાણસ માટે જે કાંઈ પૂછી જોવાનું હતું તે પૂછી લીધું. અને તેમને પણ તેનાં સંબંધમાં જે કાંઈ કહેવાનું હતું તે કહ્યું. આટલું થવા છતાં પણ શિવસિંહનો તેના ઉપર પહેલા તો વિશ્વાસ એટલો નહિ. છેવટે જ્યારે દુર્ગાદાસ અને ઇંદિરાએ પોતાના છુટકારામાં તેણે કરેલી મદત માટે સર્વ હકીકત કહી સભળાવી ત્યારે તેને જરાતરા ખાતરી થઈ. અને આ બે જણાંનું આટલું બધું કહેવું છતાં એના વિશે સંશય રાખવો એ કીક નહિ એમ તેને લાગ્યું, એટલે થોડી વાર પછી ત્યાંથી તે પાછો ફર્યો. પરંતુ પુનઃ તેના મનમાં કાંઈક શકા આવવાથી તે પાછો ફરી દુર્ગાદાસને કહેવા લાગ્યો; “દુર્ગાદાસજી! આપ જરા મારી સાથે કૃપા કરી નીચે પધારો, અને નયનપાળનું શું કહેવું છે? તે સાંભળી લઈને પાછા ઉપર પધારજો” કેટલીકવાર સૂચી દુર્ગાદાસે હા ના કર્યા પછી છેવટે બંને જણ એક નજીકને રસ્તે થઈને નીચે ઉતરી પડ્યા.

નીચે નયનપાળ તો તેમની આતકની પેઠે જ વાટ જોઈ એટલો હતો. એકલા શિવસિંહની જ વાટ જોતો હતો, છતાં દુર્ગાદાસને પણ તેની સાથે નીચે આવેલો જોઈ, પ્રથમ તો જરા આશ્ચર્ય લાગ્યું; પણ પછીથી “આ પણ કીક જ થયું” આવો લાવ તેના મનમાં આવ્યો હોય એમ તેના મ્હોંપરથી જણાઈ આવ્યું. થોડીવારમાં તે બે જણા નયનપાળની પાસે આવી પહોંચ્યા, એટલે તે શિવસિંહને કહેવા લાગ્યો; “કેમ શિવસિંહ! મારા કહેવાનો અક્ષર અક્ષર ખરો હતો કે નહિ? હવે હું આગળનો નયનપાળ રહ્યો નથી; આ નયનપાળ કેવળ ભુલો જ છે. ઉપરથી નીચે ઉતરતાં મને ઓરંગજેનું લશ્કર જણાયું, ત્યારથી જ મારા મનમાં કાંઈક બેત આવે ગયો છે. એ ધારણા પાર પાડવામાં કંઈ યુક્તિ લગાડવી તે પ્રથમ મને સૂઝતું નહોતું, પણ હવે સૂઝી આવ્યું છે. પણ તે પ્રમાણે કાર્ય-સિદ્ધ કરી લેવાનો એક જ માર્ગ છે, પણ તે મારા હાથમાં નથી. માટે હું જરા નિરાશ બની બેસવાનો હતો, પણ તેલામાં જ, શિવસિંહજી, આપની મદત થઈ ગઈ; અને તે કરતાં પણ અધિક ઉત્તમ એ બન્યું કે તમે ઉપર જઈને દુર્ગાદાસજીને નીચે બોલાવી લાવ્યા. દુર્ગાદાસજીની એક જ યુક્તિ, તે મારા જોવાની હજારો યુક્તિઓ બરાબર છે, તેથી એ પોતે આવ્યા

એ તો ઘણું જ સારૂ થયું. હવે મારી યુક્તિ શું છે તે કહું છું.” આટલુ બોલી તે એક વખત જમીન તરફ જોઈ રહ્યો. પાસે જ એ ચાર લિલ્લો હતો, તેમને શિવસિંહે દૂર ખસેડી મૂક્યા, છતાં પણ નયનપાળને જે કહેવાનું હતુ તે કાંઈ તેણે મોટેથી કહ્યું નહિ; પણ છેક જ ધીમે ધીમે બોલીને આ લોકોને શું કહેવાનું છે તે સાંભળવા તેમના સામુ જોવા લાગ્યો.

દુર્ગાદાસ તેનું બોલવું સાંભળી, કેટલીકવાર સ્તબ્ધ બેસી રહ્યો. પછી ધીરે રહીને બોલ્યો; “વાહ યુક્તિ તે યુક્તિ જ છે. પણ તે પાર શી રીતે પડે? કીક છે, કાંઈ હરકત નહિ. શિવસિંહ, તું તો અહિં બેઠો છેને? હવે મને ઇંદિરા તથા અનિતસિંહજીના સુરક્ષિતપણા માટે કશી જ કાળજી નથી. હું જાઉં છું અને નયનપાળની યુક્તિ પ્રમાણે ખીજી તજવીજ કરી આવું છું. ખરો મુસદ્દો અને ખરો સેનાપતિ હોય તેના જ મગજમાં આવી કલ્પના આવી શકે. સાબાશ નયનપાળ! આ યુક્તિ જો સફળ થઈ, તો તમારા પાછલા સર્વ વૃત્તાન્તને ઢાંકી દઈ આખા રાજસ્તાનમાં નામ કલાકારો એવું જ થવાનું. જાઓ બેલાશક, આપ જે કરવા ધારતા હો તે કરો, અને હું આપનું કામ બજાવી લાવું છું.” કાંઈ માણસને પોતાની ક્વચિત્ પ્રમાણે સર્વ કાર્ય બની આવવાથી જેમ તેના મનનુ યથાર્થ સમાધાન થાય છે, તેમ નયનપાળને થયું હોય એમ લાગ્યું. શિવસિંહે પોતાનો ઘોડો તેને આપ્યો. ફાણ માત્ર પણ વિલબ્ધ કરતાં, અચલેશ્વરના મંદિર તરફ એક વખત પ્રરીથી જોઈ લઈ, નયનપાળે ત્યાંથી કુચ કરવા માંડી.

જંગલની બહાર નીકળી જતાં વાર ન લાગે એટલા માટે શિવસિંહે તેની સાથે એક ભોમીયો લિલ્લ આપ્યો હતો, તેને લઈ થોડી જ વારમાં તે જંગલની બહાર નીકળી ગયો. બરાબર રસ્તો હાથ લાગતાં જ નયનપાળે તે લિલ્લને રંગ આપી દીધી. લિલ્લથી છુટો પડતાં જ નયનપાળના મુખ ઉપર સ્મિતની રેખાઓ જણાવા લાગી. “થશે! થશે! મારી ઇચ્છા પ્રમાણે જ સર્વ કામના સફળ થશે જ!” આવો ઉદ્ગાર ધીરે હીને તેના મુખમાંથી નીકળી ગયો. આટલુ બોલી બાદશાહી ફોજ બ્યાં પડેલી હતી તે તરફ તેણે ઘોડાને દોડાવી મુક્યો. થોડી જ વારમાં નયનપાળ એ પ્રચંડ છાવણીના આગલા ભાગ પાસે આવી પહોંચ્યો. ત્યાંના લશ્કરી અમલદારોને તો તે સારી પેઠે ઓળખતો જ હતો, એટલે તે લોકોએ એને તરત જ ઓળખી કહાડી પૂછ્યું, “કમ રે! તું તુરંગમાંથી કયારે છુટી આવ્યો?” નયનપાળ બોલ્યો, “હું કયારે અને શી રીતે છુટી આવ્યો, તે ભાંજગડ અત્યારે કરવા કરતાં, પ્રથમ મને બાદશાહની મુલાકાત કરાવો. હું એક ઘણી જ અગત્યની બાતમી લાવ્યો છું. એ વાત પ્રથમ મને કાને નાંખ્યાં પછી મારી કથા હું તમને કહીશ.” આમ બોલી નયનપાળ ઘણી જ ઉતાવળ કરવા લાગ્યો. શત્રુ તરફની કાંઈ

પણ અગત્યની ખાતમી લાવ્યો હશે એમ ધારી, અધિકારીઓએ બાદશાહને તરત જ વરદી પહોંચાડી દીધી. નયનપાળ ખાતમી લઈ આવ્યો છે, એવું સાંભળતાં જ બાદશાહને ઘણી જ નવાઈ લાગી. બાદશાહ વિચારમાં પડ્યો કે કેદમાંથી છુટી ખાતમી લેવા અહિં મુઘી એ આવી જ શી રીતે શક્યો? તેને લાગ્યું કે, આપણી ઇતરાજ થયેલી હોવાથી, પુનઃ મરજી સંપાદન કરવા ગમે તે ચુકિત કરી કેદમાંથી છુટી, સાંહસ કરી, શત્રુમાં ભળી જઈ તેમની ખાતમી કહાડી લાવ્યો હશે. એમ ધારી તેને પોતાની પાસે બોલાવી લાવવા હુકમ કર્યો. નયનપાળને તુરત જ બાદશાહની હજુરમાં લાવી ખડો કર્યો. તેને જોતાં જ બાદશાહ બોલી ઉઠ્યો, “અથ બદમાશ! તુ ગદગત કરી આખરે છુટી આવ્યો ને?”

તરત જ નયનપાળ પોતાના બે હાથ રૂમાલવતે બાંધી, બાદશાહને ઘણી જ ઝુકીને કુત્તસ કરી બોલ્યો, “પ્રદાવિદ! મારે અમથાં જ છૂટીને નાશી જવું હોત, તો અહિં આપની હજુરમાં પાછો આવત જ શું કરવા? ગરીબપરવર! મેં કાંઈ ખાતમી આણી છે તે જરા સાંભળી લ્યો. આ ક્ષણે જ જો ખાવિદ અચલેશ્વરના ડુંગર ઉપર તથા રૂપનગરના કિલ્લાની ઉપર એકદમ હલ્લો કરશે તો બે મોટા શત્રુ એકદમ હાથમાં આવી જઈ, શહેનશાહનો જય થતાં જરા પણ વાર લાગવાની નથી. આ વખતે અચલેશ્વરના મંદિરમાં દુર્ગાદાસ, તેની બહેન તથા જસવંતસિંહનું બાળક બેઠેલાં છે. તેમ પેલી બાબુએ પણ સંપાદનખાતને હાવી ઘણાં જ થોડાં માણસોને મૂકી રાજસિંહ પણ ઉપર ચાલ્યો ગયો છે.” આ બખર સાંભળતાં જ બાદશાહનાં નેત્ર પ્રપુલ્કે થઈ ગયાં અને નયનપાળને પોતાના આસન ઉપરથી ઉઠી, વાંસો થાપડી-સાખાશી આપવા મંડી ગયો.

—:૦:—

મકરણ ૪૭ મું.

૩૩૩૪૪૬૬

સર્પને થયેલો સર્પ ઉશ.

નયનપાળના ઉપર નારાજ થઈ તેને કેદમાં નાંખ્યો, એ તેને ઘણું લાગી આવ્યું હોવું જોઈએ, અને તેથી આપણી મહત્વાકાંક્ષા બાણી લઈ તે આપણા તરફ દોડી આવ્યો હોવો જોઈએ; અને આવી આણી વખતે જો આપણને મદદ કરે તો જ આપણી મરજી પાછો સંપાદન કરી શકે, નહિ તો બીજી એકે રીતે આપણી મરજી તે સંપાદન કરી શકનાર નથી, એમ ધારીને જ તે આપણી પછવાડે દોડી આવ્યો છે એમ બાદશાહને થવા લાગ્યું. પરંતુ જે ખાતમી તે લાવ્યો છે તે એને

હાથ શી રીતે લાગી, એ બાબતનો પકકો તપાસ કર્યા વગર એને આપણી પાસે લેવો હીક નથી, એવો પણ વિચાર બાદશાહને પછીથી થઈ આવ્યો. તેથી પોતાના હુમેશના કઠોર અવાજથી તેને પૂછવા લાગ્યો.

“નયનપાળ ! તું કહે છે તે મારી ધ્યાનમાં કાંઈ ઉતરતું નથી. શું, ખરું કહે છે કે દુર્ગાદાસ અને ઇંદિરા આ વખતે આશુનાશિખર ઉપર છે? તેમ જ જસવંતસિંહનો નાનો છોકરો પણ તેમની જ પાસે છે? દિલ્લીના તુરંગમાંથી છૂટી આવનાર તને તે એ બધી ક્યાંથી ખબર?”

નયનપાળ બોલ્યો; “માલિક, મને એ બધી બાતમી ક્યાંથી મળી તે ખરાબર હકીકત આપને કહું તો જ મને પાછો આપના શરણમાં લઈ, મારી યુક્તિ સાંભળજો; નહિ તો મને અવજો હાથે બાંધી સૂળીએ ચડાવી દેતાં માલિકને કાણ રોકી શકે એમ છે. માટે જો આપના ગુલામને રજા હોય તો કહું? નહિ તો પછી હુજુરની નિધામાં આવે તે ખરું.”

ઔરંગઝેબે કહેવાની રજા આપી હોય તેમ ડોકું ધુણાવ્યું કે તરત જ નયનપાળ બોલવા લાગ્યો; “ખુદાવિદ ! આપના હુકમથી મને તુરંગમાં તો લઈ જવામાં આવ્યો, પણ ગમે તે યુક્તિ લડાવી કેદમાંથી છૂટી, ગયેલી મરજી પાછી સપાદન કરવી, લડાઈમાં મોટું પરાક્રમ કરી બતાવી આપને ખુશ કરવા, એવો દૃઢ નિશ્ચય કરી, હું દિલ્લીથી આપની પછવાડે દોડતો નીકળી આવ્યો. રસ્તે આવતાં અહિંથી આશરે પંદર વીસેક ગાઉપર તે ભાઈ બહેન મારી નજરે પડ્યાં. એ જણાં એકલાં એક ઝાડની નીચે નીરાંતે વિશ્રાંતિ લેતાં હતાં. જોતાં જ મહેં તેમને ઓળખી કહાડ્યાં, ને હું પાસે જતાં જ તેમણે પણ મને ઓળખી કહાડ્યો. મને જોતાં જ પેલો દુર્ગાદાસ તો મારા ઉપર ધસી આવ્યો. આ વખત મારામારી કરવાથી કાંઈ જ વળવાનું નથી એમ ધારી તેને છેતરવાના વિચારથી હું નમ્ર બની બોલ્યો, પણ ખાવિદ ! તેને જે અક્ષરો મહે કહ્યા હતા તેની જો મારી બક્ષવામાં આવે તો બોલી દેખાડું. કારણ જો તેવું ન બોલ્યો હોત તો, મારું કામ પણ થવાનું જ નહોતું. મહે કહ્યું, ‘દુર્ગાદાસ ! હું હવે આગળનો નયનપાળ રહ્યો નથી. મુગલોની સેવાથી છેક જ કંટાળી જઈ, હું દિલ્લી છોડીને ચાલ્યો આવ્યો છું. બાદશાહ માટે મહેં મારું માથું આપવા પણ તૈયાર કીધા છતાં, તેણે મારી ઉલટી પ્રજોતી કરી મને કેદખાનામાં નાંખ્યો; માટે એની ખુશામત કરવા હવે હું કદી જ જવાનો નથી. હવે મને ઘણાજ પશ્ચાત્તાપ થઈ આવ્યો છે, અને એમ જ નિશ્ચય થઈ ગયો છે કે, ઉદ્દેપુર જઈ આપણા રજપુત શિરોમણિ રાણા રાજસિંહની જ નોકરી કરવી. માટે હવે તો તું મને તારો મિત્ર ગણીને તારી સાથે લઈ જા. ખુદાવિદ ! આ બધું મેં એવું તો ગળગળીને, ને આંખોમાં

તે સર્વ કાગળ ઉપર દીપી લઈ, બાદશાહ તેને કહેવા લાગ્યો કે; “દીક છે, એનો વિચાર કરીશું. તારે એમ જાણવું નહિ કે, હું સર્વ તારા કહેવા પ્રમાણે જ કરીશ.” તે પરથી નયનપાળ બોલ્યો; “બ્રહ્મવિદ! મહે તો મારી અદ્વ્યમતિ પ્રમાણે કહ્યું છે. આપને તો જે આપની ધ્યાનમાં આવે તે જ કરવાનું છે. અરજ એટલી જ છે કે, ત્રણે શિકાર એક તડાકે હાથમાં આવી જાય તો આ ઘાટ છે. આ વખત એકવાર ચુકી ગયા તો રૂપમતીને રાજસિંહ ઉદેપૂર લઈ જશે, તેમ અનિલસિંહને ઈંદિરા તથા દુર્ગાદાસ ક્યાંએ સતાડી દેશે તે કહી શકાય નહિ, અને રૂપનગર હાથ કરી લેવામાં થવાનો પ્રયાસ તે થશે તો ખરો, પણ તેનું ફળ કાંઈ જ દેખાવાનું નથી. બાવિઘની આજ્ઞા હોય તો રસ્તો દેખાડવા આ ગુલામ તૈયાર છે. ન હોય તો આપનો જે કાંઈ બીજો હુકમ થાય તે માથાપર ચઢાવું છું.”

આટલું બોલી હાથ નેડી નયનપાળ બાદશાહના સામે ઉભો રહ્યો. બાદશાહ પોતાના મન સાથે વિચાર કરવા લાગ્યો. કેટલીક વાર પછી તે બોલ્યો;—“રાત ગયા પછી નેંદ્ર લઈશું.” આટલો જવાબ દઈ નયનપાળને પહેરામાં રાખવાનો હુકમ કરી દીધો.

બાદશાહે તે સંધ્યાકાળ તથા રાત્રિ પોતાના મન સાથે જ વિચાર કરવામાં ગાળી. સવાર પડતાં જ નયનપાળને બોલાવી મંગાવી કહેવા લાગ્યો.—“નયનપાળ! એકદર રીતે નેતાં તારૂં કહેવું પસંદ કરવા લાયક છે. સૈન્યના બે ભાગ કરી એકને રૂપનગર તરફ તથા બીજાને આણુ તરફ મોકલી દઈ, તડાકામાં આપણું કામ સિદ્ધ કરી લેવું. નયનપાળ, ક્રોધના આવેશમાં મહે તને તે વખતે શિક્ષા તો કરી, પણ તે સર્વ ભૂલી જઈ આ વખતે તું મને મદદ કરવા આવ્યો, એ તારી નેકી જ જાણવી આપે છે. એ માટે તને હું શુ બક્ષીસ આપવાનો છું તે હમણાં કહેતો નથી.” આ સાંભળતાં જ નયનપાળે ધણેજ આભાર દર્શાવ્યો. એક પણ શબ્દ વધારે ન બોલતાં તેણે કહ્યું; “આપની તૈયારી થતાં જ મને હુકમ થયો કે તા-એદાર તૈયાર જ છે.” બાદશાહે અડધા કલાકની અદર જ લશ્કરનો મુકામ ઉઠાવવા હુકમ કરી દીધો. પોતે ક્યાં જવાનો છે તથા શું કરવાનો છે, તેની કાંઈ જ ખબર સેનાપતિને પણ પડવા દીધી નહિ. માત્ર સાદત-ખાને પુછવા જેટલી હિમત ધરી, પણ તે તરતની હાર ખાઈ આવેલો હોવાથી તેના ઉપર બાદશાહેની ઇતરાજ થયેલી હતી, જે તેનાં માણસો હાર ખાઈ ચારે દિશામાં નાસી ગયાં હતાં તેથી વળી ઇતરાજ વધુ થઈ ગઈ હતી. તેથી બાદશાહે તેને કાંઈ જ જવાબ દીધો નહિ. “આજનો સેનાપતિ હું છું, હું જઈ ત્યાં મારી પાછળ પાછળ આવ્યો આવ. આથી વધારે પુછપર-છ કરવાનું તારે કાંઈ જ કારણ નથી,”—આવો નિષ્કુર જવાબ સાંભળી

સાદતખાન તો સુપજ થઈ ગયો. એટલે ખીજ અમીર હિમરાવો કાંઈજ બોલી શક્યા નહિ. તાખડોખ મુકામ ઉઠાવવાનો હુકમ થયા છતાં પણ મુગલ સૈન્યનો મુકામ એકાદ બે કલાકમાં ઉઠે એમ નહોતું; છતાં પણ બાદશાહનો આજનો હુકમ ઘણાજ તાકીદનો હતો અને તેનો બનાવ અમલ થાય છે કે નહિ? તે જોવા જતે જ ચારે તરફ કરતો હતો, તેથી તથા આજનું કામ ધણું જ અગત્યનું છે, એમ બાદશાહના હુકમથી સર્વની ખાત્રી થઈ જવાથી, જેમ તેમ કરતાં પહોર દહાડે, પહોર દોઢ પહોરમાં સર્વ મુકામ ઉઠ્યો ખરો. ઔરંગઝેબ જતે જ નયનપાળને સાથે લઈ લશ્કરને મોખરે પોતાનો ઘોડો ચલાવતો હતો.

આ અરવલીના ડુંગરો એવા વિહટ અને ખીણો એવી વિહવાણ હતી કે, તેમાં ગમે તેવું મોટું લશ્કર આવી પડવા છતાં, તેનો પત્તો જ લાગે નહિ. બંને તરફના ડુંગર ઉપરના લોકોનો તેનાપર મારો ચાલતો જ રહે અને જે રસ્તેથી લશ્કર અંદર પેહું હોય તે રસ્તો એકાદ નાનું સરખું લશ્કર આવી રોકી લે તો પછી અંદર પેહું લશ્કર ગમે તેવું મોટું હોય તો પણ તેનું ત્યાં કાંઈ જ ચાલી શકે નહિ. રૂપનગરના દિલ્લાની બાજુમાં, તેમ જ આજુના પહાડની તળેટીમાં, એવી જ મોટી ખીણો આવેલી છે. પરંતુ આ ખીણમાં પેસવાના જે એકાદ બે રસ્તા છે તે ધણા જ સાંકડા છે. એકને મોમેશ્વરીનો રસ્તો તથા ખીજને દેસુરીનો રસ્તો કહે છે. આ બે કરતાં-એ એક વધારે સાંકડા માર્ગ તરફ નયનપાળ બાદશાહને લઈ ગયો. રસ્તે ચાલતા આ માર્ગના વિસ્તૃતપણા માટે નયનપાળે એવું તો સુંદર રીતે વર્ણન કર્યું હતું કે, બાદશાહને તો એમ જ લાગવા માડ્યું કે અંદર જતાં કરેલી ધારણા મુજબ લશ્કરના બે લાગ કરી બંને શત્રુઓને એકીવારે જ દબાવી દઈ, ઉદેપુરીને અપમાનકારક શબ્દો લખનારી ઉદ્ધત છોકરીને તરત જ પકડી લાવી, દાસી બનાવી દઈશું ને મસાહિદ સાથે લગ્ન કરાવી દઈશું. આખો વખત આંજ વિચાર બાદશાહના મનમાં પ્રબળપણે ચાલતો હોવાથી, ખીજે વિચાર કરવાનો તેના મનને અવકાશ પણ રહ્યો નહિ. બાદશાહને તો હવે એમ જ થયા કરતું હતું કે, ખીજે વિચાર કરી વખત નકામો ગુમાવવાથી શત્રુ હાથમાંથી છટકી જશે, અને પછી આવો વખત ફરી ફરીને મળવો મુશ્કેલ છે, તેથી નયનપાળને લઈને પેલે સાંકડે રસ્તે થઈને જ તે ખીણમાં પેટા. લશ્કર પણ પછવાડે આવતું જ હતું. રસ્તામાં કાંઈ પણ ટુકાણે તે અટક્યું જ નહોતું. ડુંગરમાંથી સાંકડી ખીણવાટે વહી આવતી નદિની પેટા બાદશાહી સૈન્ય, દશ દશ માણસોની હાર કરી, તે ખીણમાં પેસી ગયું. ઔરંગઝેબને એવી જ ખાત્રી થઈ ગઈ હતી કે, આપણા આવડા મોટા સૈન્ય સામે શત્રુ માથું

પણ ઉચું કરી શકે એટલી તેનામાં તાકાત નથી; આપણા પ્રચંડ સૈન્ય સાગરને જોતાં જ શત્રુ તો ગભરાઈ સીબઈ ગયા હોય, તેમ જ્યાંના ત્યાં બેસી જ રહ્યા હશે; કુંગર ઉપરથી આપણાં સૈન્યની પ્રૌઢતા જોતાં જ ગભરાઈ જઈને શત્રુ તો તરત જ આપણે શરણે આવી જવાના.

લશ્કર અંદર પેસી ગયું. પાછળ માત્ર જનાનો તથા તેના અંગત નોકરો હતા. તેની છેક પાછળ લડાયક લશ્કર કરતાં દશગણા, પણ કેવળ જ ખીન લડાઉ એવાં પ્રાણલ માણસો જતાં હતાં. અરથો જનાનો તો અંદર પેડો, ફક્ત ઉદ્દેપુરીનો જનાનો બાહાર રહ્યો. એટલામાં શુમારે (૨૫૦) અઢીસો રજપુતોએ આવી તેના પર હલ્લો કરી તે ખીણનું મહોં તોડી નાંખ્યું. મુસલમાન લશ્કરમાંના લડાય લોક તો ઘણા થોડા જ બહાર રહેલા હતા-રહ્યાતા તે બધા બગડેલા પ્રાણલ, એટલે તે શું કરી શકે? આવેલા રજપુતોમાંથી માત્ર પચાસ જણા ખીણનું મહો પકડીને. હિલા, તથા બાકીના બસો પેલા બગડેલા લોકો ઉપર દુટ્ટી પડતાં જ ચોમેર નાસ લાગ થઈ રહી. નસાય તેમ નાકા. આ હલબલાટથી આગળ ગયેલા સીપાઈઓ પાછળ ફરીને જુલે છે તો લોકો આવતા બંધ થયા છે અને કલબલાટ ઘણો થવા લાગ્યો છે. કેટલાક પાછા ફરી ખીણના મહો તરફ આવવા લાગ્યા, તો ત્યાં ઉભેલા પેલા પચાસ રજપુતોએ તેમને ત્યાં જ મુવાડી દીધા. દસથી અગીઆરમો તો ત્યાંથી એકી વખતે આવી શકે તેમ હતું જ નહિ, તેથી આગળ જે પાંચ દસ જણા આવેલા તેમને તો આ રજપુતોએ લાંબા જ કરી મુક્યા. આ ભયંકર ચમત્કારની કોઈને કશી જ ખબર પડી નહિ. જે તે ખીણના મહો આગળ જતાં ડરવા લાગ્યા, કારણ જે જતા તે મડદાં જ થઈને પડતા હતા, એટલે ઉદ્દેપુરી અને એનો જનાનો સહજમાં રજપુતોના હાથમાં આવી ગયો. બગડેલા બધાએ પોતાનો સરસામન લેવાય તેટલો લઈને જીવ લઈને ત્યાંથી નાસવા લાગ્યા એ પ્રસંગે ઉદ્દેપુરીના મનની સ્થિતિ કેવી ભયંકર થઈ ગઈ હશે તેનો ખ્યાલ વાંચનારે કરી લેવો.

લશ્કર લઈને જે રસ્તેથી આપણે ખીણમાં પેડા તે પેસવાના રસ્તા ઉપર જ કાંઈક ભયંકર ઘોરાળો થયો હોય, એમ બાદશાહના જાણવામાં આવ્યું. આ ઘોરાળો શાનો અને શાથી થઈ ગયો, એમ તપાસ કરવા બન્યું છે એટલામાં જ ખીણની બંને બાજુના કુંગર ઉપરથી તીર, લાલા, બરછી, આદિ પ્રાણલાતક અસ્ત્રોનો વરસાદ તેના લશ્કર ઉપર રાડ થઈ ગયો. બાદશાહે એક વખત અને બાજુપર નજર ફેરવી જોઈ. જોતાં જ તેને જણાઈ આવ્યું કે પાતાની સ્થિતિ આ વખતે કેટલી ભયંકર, કેટલી

નિરાશાવાળી અને કેટલી વિલક્ષણ થઈ ગઈ છે, તેની તેને કાંઈક કલ્પના થઈ આવી. તેને લાગ્યું કે પોતે આવતાં પહેલાં તથા આવતાં આવતાં જ શાંતિ ભોગવતો હતો તે માત્ર એક મહાપ્રલયની પૂર્વે ભોગવેલી શાંતિ જેવી જ હતી. સૈન્યના બે ભાગ કરી બંને બાજુના ડુંગર ઉપર ચડી જવાના વિચારથી ફરી તેણે બે બાજુના ડુંગર ઉપર નજર કરી જોઈ. ડુંગરો એવા વિલક્ષણ ચડાવવાળા જણાયા કે માણસ તો શું પણ સર્પ જેવાં પેટે ચાલનાર પ્રાણી પણ એના ઉપર ચડી શકે કે ક્રમ તેની પણ શંકા થતી. આવું જોઈ તેની નિરાશાનો પાર રહ્યો નહિ. પણ નિરાશ થઈ બેસી રહેવું હવે તેને ફીક લાગ્યું નહિ. તરતજ લશ્કરના બે ભાગ કરી, તે ઉપર બે સારા દુશળ સેનાપતિઓ નીમી, બંને બાજુના ડુંગર ઉપર તાબડોતબ ચઢી જવાનો હુકમ કરી દીધો. પરંતુ હુકમ કરવો જોતલો તેને સહેલો હતો, તેટલો તેના લોકોને પાળવો સહેલો નહોતો. લશ્કર બંને બાજુના ડુંગર ઉપર ચડવા લાગ્યું કે તરતજ દરેક ઝુંપડામાંથી, દરેક છાપરીમાંથી, એકાદ બે લિલ્લ કે રજપુત ડોકાં બહાર કહાડી ચડનારા ઉપર તીર અને ગોળીઓનો વરસાદ ચલાવવા મંડ્યા. ચડવાનો માર્ગ ઘણો વિકટ હોવાથી, પાકેલી બોરડી કે લીમડા ઉપરથી જેમ હબોર કે લીબોળીઓ ટપોટપ ગરતી હોય તેમ એ ડુંગરપરના લોકોનાં તીરથી, ભાલાથી, ગોળીઓથી, કે છેવટે પગ લપસવાથી મુસલમાનો એક પછી એક ટપોટપ નીચે ખરવા લાગ્યા. બાદશાહ, શું કરવું તે કાંઈ ન સૂઝતાં નામરફની પેઠે બે બાજુએ ગાંડા જેવા જોતોજ ઉભો થઈ રહ્યો હતો. તેનો ઉપદેશ નયનપાળ તો કાંઈ નજરે જ પડે નહિ. તે જો આ વખતે પામે હોત તો પોતાના હાથે જ તેના બે ભાગ કર્યા વગર રહેત નહી. તે પણ કર્યાનો કર્યા જતો રહેલો હોવાથી, પોતાને ફસાવનાર શત્રુ પર વેર વાળી આનંદ માનવાનો લાલ લેવાનું પણ તેના મનનું મનમાં જ રહી ગયું. દરેક ક્ષણે બાદશાહ નયનપાળની વાટ જોતો હતો. પોતાનું લશ્કર આમ વિના કારણે કપાઈ મરતું જોઈ તેને પ્રત્યેક ક્ષણે એમ જ થઈ આવતું કે, આના કરતાં તો લશ્કરને બોલાવી લઈ અહીંથી પાછા ફરવું જ સાફ. પણ તેને હજી ખરાબર ખબર નહોતી કે પાછા ફરવું પણ હવે કેવું અશક્ય થઈ પડ્યું છે. બાદશાહ તો વિચાર જ કર્યા કરતો હતો, એટલામાં “એક રજપુત જાસુસ રાજસિંહ તરફથી ખલીતો લઈ આવ્યો છે, માટે આજ્ઞા હોય તો તેને આપની હુજુરમાં બોલાવી લાવું,” આવી વરદી તેના એક સરદાર તરફથી આપવામાં આવી. ઔરંગઝેમે પહેલાં બોલાવવાની ના જ કહી પણ એટલામાં તેને કાંઈ જુદો જ વિચાર થઈ આવવાથી તેને બોલાવી લાવવાનો હુકમ કર્યો. કેટલીક વારે તે જાસુસ બાદશાહની હુજુરમાં આવી ઉભો રહ્યો, અને

બાદશાહના હાથમાં તે લખોટો મુકી દીધો. બાદશાહે લખોટો ફેડી જોતાં તેમાં નીચે પ્રમાણે લખેલું હતું.

“પરમાત્મા સર્વને સુખી રાખી; બાદશાહને પણ સદ્બુદ્ધિ આપે. ઔરંગઝેબ બાદશાહ, આપ કેવા વિકટ પ્રસંગમાં આવી ગયા છો, તેનો જરા વિચાર કરી જુવો. હું પણ ખુદનો બંદો હોવાથી, વિના કારણ આટલા બધા મારા લાઇઓને મરના જોઇ, માફ અંતઃકરણ બંધ્યા કરે છે. પણ આપ જાતે જ, રજપુતોના ખિરદ ઉપર, મારી પત્નિની આખર ઉપર, તેમ જરીબ હિંદુઓના જીવ ઉપર હાથ ચલાવવા ઉડી આવ્યા છો, એ શું યોગ્ય કીધું છે? આવું ન કરવા વિષે મારી વારવાર આપને વિનંતિ છતાં, આપે મારી સદ્બુદ્ધિ તરફ ખીલકુલ લક્ષ આપ્યું નહિ, તેથી આ બધાના રક્ષણ માટે જ મારે તમારી તલવાર અટકાવવાં ખાતર આ પ્રસંગ આણવો પડ્યો છે. યેગમ ઉદ્દેપુરી અમારા હાથમાં આવી ગઇ છે, પણ તેને મારી બેહેન પ્રમાણે માનું છું. મારી સ્ત્રી તેના મનનુ સમાધાન કરે છે, મારા તરફથી તેનો વાળ પણ વાંકો થવા પામવાનો નથી. આંખ કહેશે તે વખત આપની પાસે યેગમ સાહેબને મોકલાવી દઈશ. આપના બજારી લોકો પોતાનો સરસામાન અમારા તાબામાં જ રખડતો મુકી, જેમ નસાય તેમ નાસી ગયા છે. આપનું જેટલું લશ્કર ખીણમાં સપડાઇ ગયું છે, તેની શી અવસ્થા થાય છે, તે તો આપ નજરે નજર જોતા જ હશે. માટે આ વખતે ગુપ્તગુપ્ત સલાહ કરી ચાલ્યા જવાનું કચ્છલ કરતા હો તો, હથીયારો બધાં ખાઇમાં નાંખી દઇ અહિંથી ચાલ્યા જાઓ. હું આપને સુખરૂપ જવા દઈશ. એ ઉપરાંત આપની ખીજ કાંઈ મરજી હોય તો તેમ કરવા આપ સ્વતંત્ર છો.” કાગળ વાંચતાં જ બાદશાહ તો તલપાપડ થઇ ગયો. પત્ર લાવનાર જનસુસ તરફ જોઇ, “કેમ રે કમબખ્ત! તું જ આ પત્ર લઇ આવ્યો છે કે, “આવું બોલી તેને તો ત્યાંજ પોતાની તલવાર વતે પુરો કરી નાંખ્યો. આ રીસ કાંઈ બાદશાહના પેટમાં સમાઇ શકે તેવી નહોતી. તલવારનો પ્રદક્ષા મારીને જ બાદશાહથી બેસી રહેવાયું નહિ, પણ પડેલા ગરીબડા જનસુસના ટુકડાને પણ તેણે પગની ઠોકરે લગાવી ક્યાંનો ક્યાં ખસેડી મુક્યો. પોતે કેવું નીચું અને નિર્લજ્જ કામ કરે છે, તેનું પણ બાદશાહને આ વખતે લાન રહ્યું નહોતું. વિલક્ષણ રીતે સપડાઇ જતાં માણસને જ્યારે કાંઈ જ સુઝ પડતી ન હોય તો વખતે શત્રુ તરફથી, “માથુ નમાવી શરણે યાઓ તો જીવતદાન આપીએ છીએ” આવી સુચના મળતાં, માણસના મનની જે વિચિત્ર સ્થિતિ થઇ જાય છે, તેવી જ અવસ્થા ઔરંગઝેબ આ વખતે અનુભવતો હતો.

વળી કેટલોક વખત વિતી ગયો. ચારે તરફ અંધારું થવા લાગ્યું.

હાજીનું કામ બંધ થયું. કાણુ ક્યાં છે, અને ક્યાં નથી એમ કોઈને કોઈનો પત્તો લાગતો નહિ. બબરૂ લોકો તથા પ્રસખાનું સર્વ પાછળ રહી ગયેલું હોવાથી રહેવા માટે તંબૂ તથા ખાવા માટે સિંધુસામન કાંઈ પણ જણાતું નહિ. ખુદ બાદશાહી શામીયાનો પોતાની પાછળ જ રાખેલો હોવાથી અંદર આવતાં વેંત દોડી તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો, તેથી તેને એકલાને જ જરા માયું મુકી છાંયડે એસવાનું મળ્યું હતું, બાકી બધા મોટા મોટા સરદારથી તે ગરીબ સીપાઈઓ મુઠી, સર્વ લોકો બગલમાં મુકીઓ વાળી ટાઢે કડકડતા ઉભા રહ્યા હતા. બાદશાહ એકલો જ જરા છાંયડે બેઠેલો છતાં તેના જીવને કાંઈનું કાંઈ થયા કરતું હતું. ટાઢથી કડકડી જઈ ત્રાસ પામતા લોકોના મ્હોમાંથી પોતાના નામને દેવાતી ગાળો તથા અલિશાપ, બાદશાહ અત્યારે કાનોકાન સાંભળતો હતો. પણ લાઈસાહેબ કરે શું? શું કહેવું તથા કેવી રીતે લોકોને ઉત્તેજન અને અને આશા આપવી? આ પ્રસંગમાંથી અણી-શુદ્ધ બહાર નીકળી જવા જેવો એકે રસ્તે તેને જણાતો નહિ. જેમ તેમ કરતા રાત તો ગઈ. સૂર્યોદય થતાં જ બાદશાહ શામીયાનામાંથી બહાર આવી બુલે છે તો ડુંગરપરથી ગબડી જઈ મરણ પામેલા તથા રાત્રીની સખત ડંડીથી કડકડી જઈ બેઠેલા ત્યાં ને ત્યાં જ ઢખી ગયેલા, એવા અસખ્ય મડદાં તેને જણાયાં. તોપણ બેઉ તરફના ડુંગર ઉપર ફરીથી ચઢી જવાનો હુકમ કરી, કેટલાંક માણસો પોતાની પાસે રાખી, જે રસ્તેથી અંદર પેટા હતો, તે રસ્તાના મ્હોં ઉપર કેવી સ્થિતિ છે, તે જાતે જોઈ આવવા વિચાર કર્યો. પણ જાણ ક્યાં? તે રસ્તે પણ આગળ જે જાણ તેનું મડદું જ થઈ પડે છે, એવો મામલો તેણે નજરે નજર જોયો. તેથી લોકોને જેમ તેમ ધીરજ આપતો જઈ, તે દહાડો તો વિતાવી દીધો; પણ રાત્રી પડવાથી એકંદર રીતે પ્રસંગ ધણોજ ખારીક આવ્યો છે, જેમ જોઈ, “તમે કહો છે તે સર્વ મારે કબુલ છે. માટે મને જીવતો પાછો જવા દો,” આવી રીતે રાજસિંહ તરફ પત્ર લખી મોકલવા, એક વખત મનમાં વિચાર આવી ગયો. કેટલીક વાર મનમાં ગડમથલ કરી જોયા બાદ, તેવી રીતનું લખાણ મોકલવાનો વિચાર રદ કરી, માત્ર એક એલચી મોકલવાનું ધાર્યું. છેવટે આ લાચારીની વીણી લઈ જવાનું કામ, સાદતખાનને માથે આવ્યું, એટલે સાદતખાન રાજસિંહ તરફ જવા નીકળ્યો.

બીજે દિવસે સવારે પહોંચતાં જ બાદશાહ પોતાના શામીયાનામાંથી બહાર નીકળી, સાદતખાન શું સદેશો લઈને આવે છે તેની વાટ જોતો ઉભો છે, એટલામાં તેને જણાયું કે, અચલેશ્વરના ડુંગર તરફ પોતાનો

કાઈ મોટા સરદાર લડે છે અને તેના સામા, બે જણા થયા છે તથા તેને મદદ કરનાર પાસે ખીલું કાઈ જ નથી. આવું જણાતાં જ પોતે 'ગુસ્સામાં' આવી જઈ, હાથમાં તલવાર લઈ, તે તરફ દોડી પહોંચ્યો. ઉપર જણાવેલો ઝઘડો શામીયાનાથી બહુ દૂર ન હોવાથી, ત્યાં ઉભે ઉભે જ જણાતો હતો. પાસે જઈને જુલે છે તો ત્રણે જણા પોતાના સૈન્ય પૈકીના હાથ એમ જણાયા. જેના મહોં તો સ્પષ્ટ દેખાતાં હતાં, પણ ત્રીજાનું મહોં પોતાની બાજુ ઉપર ન હોવાથી જણાવું ન હોતું. થોડી જ વારમાં તે પણ જણાવા લાગ્યું. મહોં જણાતાં જ ઔરંગઝેબને અતિશય ક્રોધ ચડી આવવાથી તે જાતે પણ તેના ઉપર ધસ્યો. “અય જેઠમાન ! તારા હવે રાઈ રાઈ જેટલા ટુકડા કરી મારા દરેક સીપાઈના લાલાની અણીપર પડેલી, ઔરંગઝેબ સાથે જેઠમાની દેખાડનારને કેવી શિક્ષા થાય છે તેનો દાખલો ખેસાડી આપું છું.” આવું કહી તેણે પણ પેલા બે જણની સાથે તે ત્રીજાના શરીરપર ધસારો કર્યો. આ વખતે પોતે જીવ ઉપર આવી જવાથી, અથવા તો જાતે જ ઘણો કુશળ લડવૈયો હોવાથી, પેલો ત્રીજો શખ્સ-જે નયનપાળ જ હતો, તે પોતાનો બચાવ એટલો તો સારી રીતે કરતો હતો કે, તેની સામેનો દુશ્મન પણ મહોંમાં આંગળી ધાલીને જોયા જ કરે. આ વખતે બોલવાની ન છતાં પણ નયનપાળ બાદશાહને કહેવા લાગ્યો, “ઓ મહેશ્વર તુરકડા ! હિંદુઓના કટ્ટા શત્રુ ! તને અહિં લાવી-મુકી હું ક્યાં ને ક્યાં ચાલ્યો ગયો હતો, ત્યારથી જ તારો જીવ લેવા માટે હું લાગ બોલ્યા જ કરતો હતો. આજ અનાયાસે પ્રસંગ આવી મળ્યો છે, માટે હવે તો.....” નયનપાળ પુરૂં બોલી પણ રહ્યો નહિ એટલામાં બાદશાહનો પ્રત્યેક લાગવાથી તથા પોતાનો યુગ લપસી જવાથી તે નીચે પડ્યો. નીચે પડતાં જ ત્રણે જણા તેના ઉપર ધસી આવ્યા અને તેનો જીવ લે છે એટલામાં જ, ઉપરના ખડક પરથી પાંચ સાત લિલ્લો દોડતા દોડતા નીચે ધસી આવ્યા. લિલ્લોએ અધાને વેગળા ખસેડી મુકી નયનપાળને અલગ ઉચકી લઈ વાંદરાની પેઠે ચડપ ચડપ કુદતા કુદતા જોતજોનામાં ક્યાં ને ક્યાં ચાલ્યા ગયા. લિલ્લોની અપળતા એવી તો વિચક્ષણ હતી કે, ઔરંગઝેબ અને તેના બે સીપાઈઓ તો આશ્ચર્ય ચકિત થઈ તેમના સામું જોતા જ ઠરી ગયા ! આપણી આંખમાં ધૂળ નાંખી દુશ્મનને હાથમાંથી છટકી ગયેલો જેઠ ઔરંગઝેબને ઘણું જ લાગી આવ્યું. લાચાર બની બાદશાહ હવે પોતાના શામીયાના તરફ પાછો પ્રવા લાગ્યો.

આ વખતે ‘સૂર્યોદય સારી’ રીતે થઈ ગયો હતો. બાદશાહે ખીણમાં ચારે તરફ નજર ફેરવી જોઈ. ફેરેર પોતાના સીપાઈઓનાં

મહાને ઠાંડી. ગીધડાંનો ચારે તરફ જમાવ થઈ ગયેલો છે. એ જોતાં જ તેના મનમાં ઉદ્વેગનો ઉભરો ચડી આવ્યો. શત્રુ તરફનો એક પણ માણસ ન પડતાં પોતાના જ ગરીબ સીપાઈઓનો વિનાશકારણ મહા સંહાર થવામાં પોતે જ કારણ છે, એવો વિચાર તેના મનમાં આવતાં, આદશાહ ધણો જ દુઃખી થવા લાગ્યો. તેણે પોતાનું બધું લશ્કર એક જ ફેકાણે ભેગું કરી દેવાનો હુકમ છોડ્યો. એટલામાં સાદતખાન પણ રાજ-સિંહનો જવાબ લઈ પાછો આવી પહોંચ્યો. રાજસિંહે સાદતખાન સાથે કહાવી મોકલ્યું હતું કે, “આપ જાતે જ જ્યારે સલાહ કરવા મુદ્દામ માણસ મોકલો છો, ત્યારે અમારા તરફની કશી જ હરકત નથી. આપના લશ્ક-ના દરેક સીપાઈએ પોતાનાં તમામ હથિયારો ખોમા નાંખી દીધા પછી જ બહાર નીકળવું, એટલે અમારા તરફથી કોઈનો પણ વાંકો વાળ કરવામાં આવનાર નથી.” ઔરંગઝેબ જેવા મહાન મુગલ શાહનશાહને આ વાત ધણી જ નામોશીની અને ધણી જ લજ્જાસ્પદ છતાં લાચારીથી કબુલ કરવી પડી. આદશાહે તેજ વખત મનમાં ગાંઠ વાળી કે આગળ ઉપર આનું વેર વાળ્યા વગર છોડનાર નથી. પરંતુ તે વખતે તો ગુપ્તગુપ્ત હથિયાર મૂકી દઈ, ત્યાંથી ગમે તેમ કરી નીકળી જવાને તૈયાર થયો.

તહની કરાવવા યોગ્ય સરતો કરાવી દઈ, આદશાહનાં માણસોને હુકમ મળતાં, પોતાનાં શસ્ત્ર અસ્ત્ર તે ખીણમાં નાંખી દઈ, ખીણમાંથી બહાર જવા લાગ્યાં. રાજસિંહે કહાવી મોકલ્યું હતું કે આદશાહ બહાર નીકળે તે વખતે પોતાને મુલાકાત લેવાની ઇચ્છા છે, પણ ઔરંગઝેબ તે વાત કબુલ રાખી નહીં. રાજસિંહે તે માટે વિશેષ આગ્રહ પણ જણાવ્યો નહિ. ઉદ્દેપુરી તથા નેના જનાનાને તેની સાથે સુખરૂપ વિદાય કરી દીધો. લાચાર બની ગયેલો આદશાહ તથા તેનું લશ્કર પાછું દિલ્લી નરખ ચાલવા માંડ્યું. રસ્તે જતાં પાસેના જ એક મુકામ આગળ આદશાહની એક ગમ્મત થઈ, અને તે જણાવી દઈએ એટલે આદશાહનો આપણી વાત સાથેનો સબ્ધ પૂરો થયો માની લેવો.

સારી જગ્યા જોઈ આદશાહનો મુકામ એક સ્થળે થયો હતો લોકો પોત પોતાની જમવા કરવાની રસોઈ કરવામાં મગ્ન થઈ રહ્યા હતા, એટલામાં એ મુસલમાન સિપાઈઓ ત્યાં એક સ્ત્રીને પકડી લાવ્યા. પોશાક વિગરે ડાળથી તે રજપૂત સ્ત્રી હોય એમ જણાતું હતું ને મોટા મોટા ઘાંટા પાડી તે બોલતી હતી કે, હું રૂપનગરની રાજ્ય કન્યા રૂપમતિ છું. પણ તે વાત આ મુસલમાન સિપાઈઓ ન માનતા તેની મસ્કરી કરતા હતા. તે એક ગાંઠ નીચે થાકીને ખેંચેલી મળી આવી હતી. આ સ્ત્રીને એકલી જ ખેંચેલી જોઈ, જે સિપાઈએ તેને પ્રથમ જ જોઈ તે તેની પાસે જઈને પૂછ્યા

લાગ્યો, “કેમરે, તું કોણ છું? શામાટે આવી છું? અને અહિં એકલી જ કેમ બેસી છે?” આવા સવાલ ઉપરાયાપરી-થતાં તે બહી જઈને કાંઈને કાંઈ જવાબ દેવા લાગી. એટલે પેલો સિપાઈ આ કોઈ ભલતી જ સ્ત્રી છે, એમ ધારી તેની ઠૂઠા મશ્કરી કરતો કરતો તેને છાવણીમાં લઈ આવ્યો. પણ ત્યાં આવી પોતે જ રૂપનગરની રાજ્ય કન્યા રૂપમતિ છે એમ જોલવા લાગી તેથી તેની વધારે મશ્કરી થવા લાગી અને ચારે તરફના મુગલો તેને વીટાઈ વળ્યા. ધીરે ધીરે એક રજપૂત સ્ત્રીને ટાઈ મુગલ સીપાઈ પકડીને છાવણીમાં લાવ્યો છે અને તે પોતે એમ જોલે છે કે હું જ રૂપનગરની રાજકન્યા રૂપમતિ છું, આવી વાત ઔરંગઝેબના કાન સૂધી પહોંચી ગઈ. રૂપમતિ આમ એકલી શી રીતે મળી આવે, માટે આ કાંઈક પણ જોલ રચાયો છે, તેથી ખરું શું છે તે જાણવા માટે, બાદશાહે તેને પોતાની હુજુરમાં જોલાવી. આ વખતે બાદશાહ ઉદેપૂરીના શામીયાનામાં બેઠો હતો. બાદશાહનો હુકમ થતાં જ તેને ત્યાં લાવી ઉભી કરવામાં આવી. નવિન રૂપમતિ પોતાનો ધુરખો બરાબર કરવા લાગી. બેગમ ઉઠીને તેની પાસે ગઈ, ધુરખો ઉઘો કરી તેનું મહો જોઈ, “વાહરે રૂપમતિ! રૂપમતિ પણ કેવી છે?” એમ જોલી. ખડખડ હસતી પાછી પોતાની જગ્યાએ આવીને બેસી. ધુરખો ઉઘડી જતાં જ બીચારી રૂપમતિ તો ઘભરાઈ જઈ થરથર કાંપવા લાગી. બેગમે ધમકાવી પૂછ્યું; “તું કોણ છે?” ઘભરાટની મારી અચકાતી અચકાતી તે જોલી— “હું...કું...કું...રૂ...પ...મતિ છું.” આ સાંભળતાં જ બેગમે પાસે આવી તેને એક તમાચો ખેંચી કહાડ્યો; અને પૂછવા લાગી, “તું રૂપમતિ છું? ખરું જોલ, કોણ છું?” આવી રીતે તેને ધમકાવી મસાઉદને કહેવા લાગી; “અરે મસાઉદ! એને જરા જોલતી કર તો!” મસાઉદ આ શબ્દ સાંભળતાં જ પેલી થરથરતી રૂપમતિએ એક વખત મસાઉદના તરફ જોયું. પછી તરત જ પ...પ...પ...એમ કરી જોલી, “હું રૂપમતિ નથી, પણ રૂપમતિની એક દારી છું.” એટલે અહીં કેમ આવી અને અત્યાર સૂધી રૂપમતિનું જોડું નામ કેમ દેતી હતી, એવા તરત જ સવાલો એક પછી એક થવા લાગ્યા. પહેલા સવાલના જવાબમાં તે જોલી; “રૂપનગરના કિશ્વાપર પહેલાં સર્વ નિરાશ થઈ જવાથી, વિજયસિંહ મહારાજે જોહરા કરવાનો ઠરાવ કર્યો હતો; તે રજપૂત સ્ત્રીઓને એક ગુહામાં ધાલી બાળી મૂકવા માટે ચીતાઓ તૈયાર કરાવી. આ આશ્રતમાંથી બચી જવાની આશાથી હું ત્યાંથી નાહી. ચોર અને હુટાડોના રસ્તા મને બળર હોવાથી તે રસ્તે થઈને હું બહાર આવી પહોંચી અને ચોરી છુપીથી દિશ્વી તરફ જ જતી હતી.” “દિશ્વી

તરફ શા માટે જતી હતી ? અને તું રૂપમતિ છું એમ શા માટે જોડું કહેતી હતી ?” આવો સવાલ થતાં તે ઘણી ધભરાવા લાગી, અને—“કાંઈ નહિ, અમથી જ,” આવા વારંવાર જવાબ દેવા લાગી, એટલે ફરી પાછું મસાઉદ તરફ જોઈ યોગમ જોલી, “અરે મસાઉદ ! એની પાસેથી ખરી વાત કહડાવતો !” આ શબ્દ નીકળતાં જ તે સ્ત્રી ધભરાઈ જઈ “કહું છું કહું છું,” એમ બોલી દિલ્લી જવાનું ખરું કારણ કહી દીધું. તે જોલી, “દિલ્લી જવાથી ખુદ બાદશાહની યોગમ થવાય, માટે જ હું તે તરફ જવા નીકળી હતી.” આ સાંભળતાં જ ઉદેપુરી ખડખડ હસી પડી અને જોલી, “કીક કીક, બાદશાહ રૂપમતિને કેદ કરી લાવી જેની સાથે તેને પરણાવવાના હતા તેના ઉપર તું પણ આશક થઈ હોય એમ લાગે છે. જા હું પણ હમણાં જ તારો કેડા પૂરો કરું છું, આ મસાઉદની સાથે તારી રૂપમતિને પરણાવવાની હતી, તે ના બન્યું તો રહ્યું, પણ અત્યા મસાઉદ ! આ છખીલી તારા ઉપર આશક થઈ ગઈ છે, અને તેથી જીવ લઈને નાસતી તારે જ માટે આવી પહોંચી છે, માટે તું એનો સ્વીકાર કર.” આ સાંભળી મસાઉદ એવી કીલકારી કરવા લાગ્યો કે, હાર ખાઈ આવી ખિન્ન વદને બેઠેલા બાદશાહને પણ હસવું આવ્યા વગર રહ્યું નહીં ! મસાઉદની પીઠપર થાપ મારી તેને પેલી સ્ત્રીના તરફ ધકકો માર્યો. પેલી બાબુએ ઉદેપુરી, પેલી સ્ત્રીની પછવાડે ઉભી હતી, તેણે “હાય નશીય !” કરી કપાળે હાથ દઈ ઉભેલી પેલી રજપૂતાનીને પણ ધકકો મારી, મસાઉદની તરફ હડસેલી દઈ, બંનેના લગ્ન થઈ ગયાં હોય તેમ યોગમ અને બાદશાહ તાળીઓ વગાડવા મંડી ગયાં. વાંચનાર ! આ રજપૂત સ્ત્રી દ્રોણ હતી તે તને જાણવાની ઉત્કંઠા તો હશે જ. જો જાણી લીધું હોય તો અહીં જણાવવા હું શ્રમ લેતો જ નથી. પરંતુ કાંઈ પણ સાધન વગર તારી ધ્યાનમાં તે આવી શક્યું નહિ જ હોય એમ ધારી હું તને વધારે વખત જણાસામાં ન રાખતાં જણાવી દઉં છું. તને યાદ હશે જ કે ગુફાવાળી પાગા બાલી કરાવી જોહરાની ક્રિયા ત્યા આગળ કરવાની પિતાની આજ્ઞા થવાથી, રૂપમતિએ દિલ્લાપરના રજપૂતાની સર્વ સ્ત્રીઓને બોલાવી લાવવા સારૂ પોતાની બે સખીઓને મોકલી હતી. પણ પદ્મા સર્વ સ્ત્રીઓને બોલાવી લાવી તે વખતે કુંદ તે સમૂહમાં નજરે પડી નહોતી. જીવતાં બળી મરવાના ત્રાસમાંથી બચી જવાની આશાથી આપણી ગરીબડી ભોળી કુંદ, શામળ પંડિતને ઉતારતાં જોઈ લીધેલે રસ્તે નાસી ગઈ હતી, પણ નશીય બે ડગલાં આગળ ને આગળ ! જોહરાના અગ્નિકુણ્ડમાં પડી બળી મરી આ જગતના સર્વ ત્રાસમાંથી મુક્ત થવા કરતાં, બીચારી કુંદને, હોલામાંથી નીકળી ચુલામાં પડવા જેવું થયું, મસાઉદના સંબંધમાં આવી જતી જ

世空山道真集

ચોગીરાજનો નયનપાળને આશિર્વાદ.

પાછલા પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, આદશાહ ઔરંગઝેબની આટલી બધી ઘેડપ્રજેતી થવાનું મૂળ કારણ શું હતું, તે વાંચનારના અનુમાનમાં તો આવ્યું હશે. આદશાહને ફસાવનાર નયનપાળ હતો તેણે દુર્ગાદાસ તથા શિવ-સિંહ સાથે કેવી ગોઠવણ કરી હતી તે જરા અત્રે જણાવી જઈએ એટલે વાંચનારની જાણસા પરિપૂર્ણ થાય. શિવસિંહને એવી સૂચના આપી હતી કે, તેણે પોતાના લિલ્લેને લઈને એક બાંજુ સંભાળ્યા કરવી તથા રૂપનગરની બાંજુ રૂપનગરવાળાઓએ જ સંભાળવી, એવું દુર્ગાદાસ સાથે કહેવરાવી દીધું હતું. પછી પોતે ઔરંગઝેબને ફસાવી પેલી ખીણમાં લાવી મૂકવો કે તરત જ રૂપમતિને લઈ જનાર રાજસિંહે આવી ખીણનું મહોં દબાવી ઉભા રહેવું. આવી રીતની સર્વ ગોઠવણ કરી રાખવામાં આવી હતી. રૂપમતિને પોતાની પાછળ બેસાડી, રાજસિંહ રૂપનગરના કિલ્લા ઉપરથી ઉતરી આવ્યો જતો હતો, તે વખતે દુર્ગાદાસે તેને મળી, સર્વ યુક્તિ સમજાવી દીધી આ યુક્તિ રાજસિંહને અત્યંત પસંદ પડી આવવાથી, તેણે ઉદેપુર તરફ જવાનું માંડી વાળી, સાંજ કોઈ ઠેકાણે દબાઈ રહી, વખત આવે બહાર નીકળી આવી, ખીણના મહોંપર ખડા થઈ જવાનું કથુલ કર્યું, તે રૂપમતિ એકલીને જ થોડા માણસો આપી, ઉદેપુર મોકલી દેવી એમ ફરાવ કર્યો. પરંતુ લગ્ન વિધિ પણ પૂરી થતાં અગાઉ પતિને મૃત્યુના મુખમાં છોડી પોતે મહેલમાં મહાલે તેવી રૂપમતિ નહોતી જ. હાં કરવાની આ વખત નહોવાથી, તથા રૂપમતિના શૌર્ય માટે પતિને પૂર્ણ ખાત્રી થઈ ગયેલી હોવાથી, રૂપમતિ પોતાને કાંઈ પણ ઉપયોગી થઈ પડશે, એમ ધારી રાજસિંહે તેને પણ ત્યાં જ રાખી. હતી આ પછી આગળ જે જે કંઈ બનાવ બન્યા, તે તો વાંચનારને ગયા જ પ્રકરણમાં જણાવી ગયા છીએ.

હવે એ હકીકતને અહિંથી જ પડતી મુકી આપણે અચલેશ્વર તરફ વળીએ. બાળરાણા અનિતસિંહને હાથમાં લઈ ઇંદિરા આમથી તેમ મંદિરના અવાસમાં રૂપાં કરતી હતી. આ બાળકને માટે સ્વાધિન ફરી નાં યોગીરાજ એકાએક ક્યાં અંતર્ધાન થઈ ગયા હશે, એવું વારંવાર ઇન્દિ-

રાના મનમાં આવ્યા કરતુ હતું. અહિંથી કાંઈ બીજે ન જતાં પેલા અર-
ણ્યમાં જ કોઈ એકાંત સ્થળે સમાધિ લગાવી બેઠા હશે, આવા વિચારથી
તે આમે તેમ ફરતી તે બેઠા કરતી હતી. એટલામાં તેને સાંભરી આવ્યું
કે યોગીરાજે આપણને પુનઃ એક વખત અહિં દર્શન દેવાનું આશ્વાસન
આપેલું છે, તે પછી બીલકુલ જંજાવાના નથી; માટે એ વાત બે
ખરી જ હોય તો ફરી જ્યારે તેમનાં દર્શન થાય ત્યારે, આખો જન્મસારો
આવી સ્થિતિમાં જ કહાડવા કરતાં, તેમની પાસેથી ગુરુપદેશ લઈ, તેમની
સાથે બહીરેશ્વર અથવા હીમાલય ઉપર ગૌરીશંકરના સ્થાનમાં જઈ,
જન્મનુ સાર્થક કરી લેવું. આવા વિરાગના વિચાર મનમાં આવવાથી
તેને જરા ઉદ્વેગ પણ થયો. તેને હવે એમ વિચાર થયો કે, જરા આમ
તેમ ફરીએ અથવા સહજ નીચેના પ્રદેશમાં જઈએ તો કદાચ
યોગિરાજ દર્શન આપે પણ ખરા: તેઓ ત્યાં અરણ્યમાં જ કોઈક
સમાધિ લગાવી બેઠા હશે, તે પોતાના ધ્યાન યોગમાં વખતે લંગ થવાથી
જડભરતના જેવી થાય એટલા જ માટે આ બાળકરૂપી હેડ પોતાના
ગળામાંથી કહાડી મારે ગળે વીટી દીધી હશે. આવો વિચાર આવ-
નાં જ ઇન્દિરાએ ચારે બુદ્ધિ ફરી વળવાનું ધાર્યું. પોતાના હમેશના
સ્વભાવ પ્રમાણે તરત જ તે વિચારને અમલમાં મુકી દીધા. એક વખત
એમ પણ થઈ આવ્યું કે છોકરાને સાથે રાખવાની, ભાંજગડમાં પડવું
નહિ. પણ તરત જ યોગિરાજની આજ્ઞા સાંભરી આવતાં તે વિચાર બદ-
લાઈ ગયો. અનિર્ણયિત પોતાની કેડમાં જ રાખી ઇન્દિરા નીકળી પડી.
એક પછી એક દરેક વાકેચુકે રસ્તે ફરતી અને બેતી બેતી તે ચાલવા
લાગી. થોડીક નીચે ઉતરતી જાય અને આમ તેમ બેતી જાય; વળી ત્યાં
કાંઈ ન જણાવાથી પાછી નીચે ઉતરવા માટે. એમ દરેક ટુકાણે તપાસ
કરતી ચાલતી હતી પણ પત્તો લાગ્યો નહિ, તેમ કોઈનું પગલું પણ
જણાયું નહિ. છતાં પણ તે નિરાશ થઈ નહિ. એમ બેતી બેતી નીચે
ઉતરવા લાગી એટલામાં દૂર એક કરાડ ઉપર કોઈ માણસ બેઠેલું
હોય એવું તેની નજરે પડ્યું. આવે ટુકાણે કોણ અને શામાટે તે આવ્યું
હશે, તે તેના લક્ષમાં આવી શક્યું નહી. તેને એમ લાગ્યું કે શત્રુ તરફનું
તીર કે ગાળી લાગવાથી અહીં આવી પડ્યું હશે? તે કોણ હશે? કોના
તરફનો હશે? શાથી આવી પડ્યો હશે? આવા તર્ક અહિં બેઠું જ કરવા
કરતાં તરત જ તેની પાસે જઈ સર્વ તપાસ કરી બેઠી એ દીક, એમ
ઇન્દિરાને જણાયું.

આવો વિચાર આવતાં જ તે માણસના, કણકણતા અવાજ તે
અનુરોધી તેજ દિશા તરફ ઇન્દિરાએ ચાલવા માંડ્યું. થોડી વારમાં તે

કરાડની પાસે જઈ પહોંચી જુવે છે તો નયનપાળ પડેલો હતો. તેને જોઈ, ઇન્દિરાને ધણું જ આશ્ચર્ય લાગ્યું. પછી તે તેની પાસે જઈને બેઠી. શારીરિક દુઃખના વેગથી સક્રાંચ પામતો પ્રેમ, આશ્ચર્ય અને દયા પરિપૂરિત નેત્રથી, ચિત્રમાં આળખેલા પુતળા પ્રમાણે તે ઇન્દિરા સામું એક સરખો જ જોઈ રહ્યો હતો. એકાદ ચિત્રકાર જો આ વખતે ત્યાં હાજર હોત તો તેણે નયનપાળના અંતઃકરણની વિલક્ષણ સ્પૃર્તિઓને પોતાની લેખીનીમાં આણી, એક સ્વભાવ સુંદર ચિત્ર તરત જ કહાડી લીધું હોત ! પણ તેવા સ્વભાવના વર્ણનનું-યથાર્થ ચિત્ર બનાવી શકનાર ચિતારો મળવોજ મુશ્કેલ હોય છે ! તો પછી શબ્દચિત્ર બનાવનાર તો મળેજ ક્યાંથી. નયનપાળને જખમ લાગ્યા બાદ લિલ્લોએ ઉચકીને ત્યાં આણી મુક્યો હતો ત્યારથી, એક ખીજેજ વિચાર તેના મનમાં ઘોળાયા કરતો હતો. જખમ તેના મર્મસ્થાન ઉપર લાગેલો હતો. લાગેલા જખમના ધ્રાતક પરિણામથી, નયનપાળને એમજ થઈ ગયું હતું કે, હવે વધારેમાં વધારે આપણુ આયુષ્ય પ્રહર દહોડ પ્રહરનું છે ! તેટલું પણ જીવી શકાય તો ધણું ! તેથી તેને એવી ઉત્કટ ઇચ્છા થઈ રહી હતી કે છેવટને માટે આ જગતમાં આંખો મીચવા અગાઉ પોતાની પ્રેમ મૂર્તિનું દર્શન થાય તો સાફ ! વારંવાર એવીજ ઝંખના થયા કરતી હતી કે છેવટને માટે પણ સસાર દુઃખથી પ્રજ્જ્વલિત થઈ રહેલા પોતાના ચિત્તને સમાધાન આપનારી તે પ્રેમમૂર્તિના શબ્દ કાને પડશે કે નહિ ! મરણુ શૈથ્યાપર સુતી વખતે પણ તેનાં પવિત્ર દર્શનથી પોતાનો પાતકી દેહ પાવન થઈ શકશે કે કેમ ? પોતાની છેવટની દયાજનક સ્થિતિ જોઈ તેનો પવિત્ર કરતો હસ્ત, એક વખત પણ સ્પર્શ સુખ આપશે કે કેમ ? ઇન્દિરા સળંગ આવાજ અનેક વિચારો તેના મનમાં ઘોળાયા કરતા હતા.

નયનપાળને ત્યાં લાવી મુક્યા પછી લિલ્લોએ તેના જખમ ઉપર પાટો બાંધ્યો, ત્યાં પોતાનો એક ખાસ વિશ્વાસુ માણસ તેની ઓકી માટે મુકી, બાકીના લિલ્લો, ઐરંગજેખના સૈન્યનો અવાજ આવતો હતો તે તરફ ચાલ્યા. નયનપાળના મનની સ્થિતિ આ વખતે એવી બની ગઈ હતી કે, તે એક લિલ્લ પણ ત્યાંથી જતો રહે તો સાફ, એમ થયું. તેથી થોડીવારમાં કાંઈક કામ બતાવી તેને પણ ત્યાંથી વિદાય કીધો ! તે એકલો જ ત્યાં ટળવળતો અને માનસિક વિચારોનો સુખ સ્વાદ લેતો પડી રહ્યો હતો એટલામાં જ બાણે તેની માનસિક ઇચ્છાઓના પ્રબલ આકર્ષણથી તણાઈ આવી હોય તેમ, ઇન્દિરા ત્યાં આવી પહોંચી. નયનપાળને આવી સ્થિતિમાં પડેલો જોઈ, પોતે સાધ્ય રજપુતાણી, અને આવી એકાંત જગ્યાએ પરપુર પાસે કેમ

જેસી શકાય? એવી જરા પણ શંકા મનમાં ન લાવતાં, ઇંદિરા તેની પાસે જઈ બેસી તે તેની ખબર પૂછવા લાગી. તેના શરીરપર હાથ ફેરવી, જખમ ક્યાં અને કેવો લાગ્યો છે તે જોવા લાગી. ઇંદિરા બોલી, “નય-નપાળણ ! અમારે માટે તમે કેવા કેવા પરિશ્રમ લીધા છે અને તમારા ઉપર કેવા કેવા પ્રસંગ આવી ગયા છે? તમારા ઉપકાર જન્મોન્મ પણ અમારાથી વાળી શકાવાના નથી જ.” આ શબ્દો એવા ગદ્ગદિત કંઠથી તે બોલી કે, તે સાંભળતાં જ નયનપાળનું અંતઃકરણ આનંદ અને હર્ષથી ઉલ્લાસિત ગયું. રોમાંચ ઉભાં થઈ ગયાં; નેત્ર પ્રેમાશ્રુથી ભરાઈ ગયાં, અને “ઇંદિરાબાઈ”-આટલો જ પ્રેમોદ્ગાર તેના મ્હોમાંથી નીકળી શક્યો. નયનપાળ આગળ બોલવા જતો હતો, પણ એટલામાં જ કાંઈના ત્યાં આવી પહોંચવાનો અડખડાટ સંભળાવા લાગ્યો. અડખડાટ સંભળાતાં જ ઇંદિરા સપાળી ઉડીને ઉભી થઈ, કે તરતજ એક મુસલમાન સ્ત્રીપાઈ હાથમાં મોટી તલવાર લઈને સામે આવીને ઉભો રહ્યો, ને નયનપાળ સામું જોઈને તે એકદમ બોલી ઉઠ્યો. “અય દુશ્મન ! તને એકલાને શોધતો શોધતો, આ અજાણ્યા પહાડપર ગુલામીયાં ખાતો ખાતો આખર હુ આવી પહોંચ્યો છું. મારા આવવાનું હવે સાર્યક કરીશ. તારૂં વેર વાળીશ ! આ છોકરાનો છવ લઈશ, અને આ છોકરીને...” ઉપલા શબ્દો બોલતાં બોલતાં જ તેણે ઇંદિરાની ફેડમાં બેઠેલા બાળકને ખેંચી લેવા માટે હાથ લાંબા કર્યા. ઝેરી નાગણ પ્રમાણે તેના હાથ તરછોડી કહાડી, ઇંદિરાએ, બાળકને સાચવવા માંડ્યું. ઘણી વખત ખેંચતાણ કરવાથી, આખેર તે મુસલમાને ઇંદિરાના હાથમાંથી બાળકને ખેંચી લીધું, અને તેના ઉપર ધા કરવા માટે પોતાની તલવાર ઉચી કરી. પણ પરમાત્માની કૃતિને કોઈ જ પહોંચી શકે છે? બાળકને ખેંચી લઈ હર્ષાઈ ગયેલા સિપાઈ ભાઈ જેવા-તે બાળકને મારવા માટે પોતાની તલવાર ઉગામે છે કે તરત એકાએક તેના ઉગામેલા હાથ ઉપર જ પાછળથી એક ઝટકો પડ્યો. મરણ શય્યા પર પડેલા છતાં પોતાના ભાઈનું આવા મુસલમાને હાથે થતું મરણ જોઈ, સંતપ્ત થઈ ગયેલા નયનપાળનો જ આ ઝટકો હતો. તે મુસલમાને હવે છોકરાને પડતો મુકી નયનપાળ તરફ ધસારો કર્યો; પણ આવેશમાં આવી ગયેલા નયનપાળે, એટલામાં જ ખીન્ને ઝટકો-તેની ગરદન ઉપર, તથા ત્રીજો એક તેની કમ્મર પર લગાવી, તેને નીચે ગબડાવી દીધો ! ને-યમપુરનો પરાણો કીધો ! આ પ્રસંગ વર્ણવતાં જેટલો વખત લાગ્યો છે, તેથી દસમા ભાગનો પણ વખત તે ખરેખર અનતાં લાગ્યો નહોતો. નિમિષ માત્રમાં જ બધું અટપાઈ ગયું. નીચે પડતાં જ મુગલ સિપાઈનો પ્રાણ આ ક્ષણી દુનિયા છોડીને

આલ્યો ગયો. સંતાપના આવેશથી ઉચ્છેરાઈ ગયેલો નયનપાળ, આ વખતે ગાળુ ઉઠ્યો ખરો, પણ વૃત્તિ અને પ્રત્યાવૃત્તિ સરખી જ હોય છે. આવેશ-પુરો થતાં જ નયનપાળ ધખ લઈ જમીનપર ઢળી પડ્યો, તેને મૂર્છા-આવી ગઈ. પોતાની કેડમાંના ઘભરાઈ ગયેલાં બાળકને તરતજ એક બાલુએ મુકી દઈ, ઇંદિરા નયનપાળનું માથું પોતાના ખોળામાં મુકી, તેની આસનાવાસના કરવા મડી ગઈ.

પેલી તરફ અજિતસિંહ રડતો હતો તેનું પણ ઇંદિરાને આ વખતે લાન રહ્યું નહિ. ભિલ્લે બાંધેલો જખમ આ વખતે છુટી જતાં નયનપાળના ધામાંથી પાછો રક્તપ્રવાહ ચાલવા લાગ્યો. આ લોહી શી રીતે અટકાવવું તેની ઇંદિરાને આ વખતે સુઝ પડે નહિ. એ તો તેનું માથું ખોળામાં લઈ તેના ઉપર પોતાનાં દુઃખાશ્રુ વરસાવતીજ એસી રહી હતી. નયનપાળ હજી પણ મૂર્છામાં જ હતો. પણ થોડી વારે શુદ્ધિપર આવી, આંખો ઉઘાડી, નયનપાળે ઇંદિરા સામું જોવા માંડ્યું. ઇંદિરાની આંખોમાંથી પડતા દુઃખાશ્રુનાં બે ટીપાં નયનપાળના મ્હોમાં પડ્યાં, તેની સાથે જ ચારે તરફ-મેઘથી વ્યાપ્ત થયેલા આકાશમાં સૂર્ય ફિરળુની એક છટા દીપી નીકળે છે તેમ તેની દુઃખ વ્યાપ્ત મુખ મુદ્રાપર, પ્રેમયુક્તસ્મિતની છટા આ વખતે પ્રકાશી રહી. પ્રેમાવેશમાં પોતાનો અશક્ત બાહુ ઉઠ્યો કરી, અત્યંત દીણ થઈ ગયેલા અવાજથી નયનપાળ બોલ્યો—“ઇંદિરા! તારાં અશ્રુબિંદુ મારા મુખમાં પડતાં મારા આખા જન્મનું સાર્થક થયું છે!” આટલું બોલી જવો નયનપાળ તેને ગળે વળગી પડવા જાય છે કે તરત, “નયનપાળ! ખરેખર તે તારા જન્મને સાર્થક કરી લીધો, માટે હવે તો અવશેષ આયુષ્યને પરમાત્માના સ્મરણમાં જ ગાળ!” આવા ધીર ગંભીર શબ્દો કાને પડ્યા તે તે પડતાં જ બેઉ જણાં ઉઘે જોવા જાય છે તો વૈકુંઠ્યોગી સામે ઉભેલા તેમની નજરે પડ્યા. ઇન્દિરાએ ઝટ ઉડી તેમને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યાં. નયનપાળથી તેમ બની શકવું અશક્ય હોવાથી, સુતે સુતે જ ઉઘે હાથ કરી, નમસ્કારરૂપે તેમને માનસિક પ્રણામ કર્યાં. થોડીરાજે નીચે બેસી નયનપાળના શરીર ઉપર હાથ ફેરવ્યો, અને બોલ્યો—“બેટા! આ જન્મમાં હવે તારે કાંઈ અન્ય કર્તવ્ય રહ્યું નથી. પ્રથમ જરા તું વિપ-થગામી થયો હતો. તોપણ તારા કર્મસંયોગથી તને ઇન્દિરાની ભેટ થતાં જ શુદ્ધિપર આવી જઈ, તે તારો જન્મ સાર્થક કરી લીધો છે. હવે તારે માટે સ્વર્ગદ્વાર ખુલ્લાં થઈ ગયાં છે. માટે બીજી આડી અવળી વાતોનું મનમાં ચિતવન કરી, પુનઃ વૃથા શામાટે વિશ્વચક્રમાં અવટાય છે? આ જન્મમાં તારી જે ઇચ્છા છે તે સફળ થનાર નથી જ, પણ બીજો જન્મ લેતાં.....”

નયનપાળ વચ્ચે જ બોલી ઉઠ્યો, “પણ મહારાજ ! બીજો જન્મ લેતાં તો થશે ને? તે વગર.....” આંધું બોલતાં એક વખત તેણે ઇન્દિરાના સામુ જોયું, અને આગળ બોલવાનો પ્રયત્ન કરતાં જ એક ઉંડો નિશ્વાસ મુકી, પોતાની આંખો મીચી દીધી.

ઇન્દિરા ઘણી જ શોક વ્યાપ્ત થઈ ગઈ. તેના માથાપર હાથ મુકી ચોગીરાજ બોલ્યા, “વત્સે ! તું મારી સાથે આવવાની ઇચ્છા કરી શકે તેવી જ તારી યોગ્યતા છે, પરંતુ વનપર્વત સેવીને તારે તપશ્ચર્યા શું કામ કરવી પડે? સંસારમાં રહીને જે જે કર્તવ્ય તું કરેશે, તેજ તને અમારા પૂર્વે વૈદ્યકમાં લઈ જવા સમર્થ છે. તારે હાથે કરાવવા જેવાં કામ કરાવી લઈ તને વૈદ્યકમાં લઈ જવામાં આવશે. તારે માટે તો ત્યાં ક્યારનીએ જગ્યા રાખેલી છે: અમારે તો હજી તે સપાદન કરવાની બાકી રહી છે.” આટલું બોલી વૈદ્યકયોગી ત્યાંથી અંતર્ધાન થઈ ગયા, તે પૂરી તે પ્રદેશમાં જણાયા જ નહિ.

ચોડીવારે દુર્ગાદાસ, શિવસિંહ આદિ મંડળી ત્યાં આવી પહોંચી. નયનપાળ તથા પેલા બે મુસલમાનો ને બાદશાહ વચ્ચે ઝપાઝપી ચાલતી હતી તે શિવસિંહની નજરે પડવાંથી તેણે પોતાના પાંચ સાત લિલ્લોને નીચે મોકલ્યા હતા, તેમણે નયનપાળને છોડાવી આણી ત્યાં લાવી મુક્યા હતા. નયનપાળનું આવી રીતે મરણ થતાં તે સર્વત્રને ઘણું ખોટું લાગ્યું. યજ્ઞી સર્વ જણાએ તેની અનિમ વિધિકરી. તેને અગ્નિ દાહ દીધો.

સમાપ્તિ.

૧૩૩૩૩૩૩૩૩૩૩૩

આપણી વાર્તાનો અત આખ્યો છે એમ કહેતાં પહેલાં વાંચનારને એટલું જ કહેવાની જરૂર છે કે આપણી વાર્તાના બાકીના કેટલાક ભાગનો અંત તો વાંચનારની કલ્પના પ્રમાણે આવી ગયો છે; એટલે વાંચનારની વધારાની જાણસા પૂર્ણ કરવા માટે વાર્તાનાં મુખ્ય મુખ્ય પાત્રોની દુકામાં હકીકત જણાવી રામ રામ કરીશું.

રૂપનગર આગળનો સર્વ મામલો નિર્વિદ્ને પુરો થતાં જ ઉદ્દેપુરથી રૂપમતિને પાછી તેડી લાવી, રૂપનગરમાં વૃદ્ધ વિજયસિંહે, જાતે જ રૂપમતિનું કન્યાદાન, મહારાણા રાજસિંહને આપી, લગ્ન કાર્ય મોટી ધામધૂમથી કર્યું. આ પ્રસંગેનો લાભ લઈ વૃદ્ધ વિજયસિંહે હજાર કરેલા પોતાના પુત્ર શિવસિંહને પાછો બોલાવવા રાજસિંહે વિગ્રમી કરતાં જ, તેને બોલાવવામાં આવ્યો, અને રૂપમતિની વિગ્રમી સાંભળી, તેને જ હાથે પોતાની

પરમપ્રિય સખી પદ્માનો હાથ પોતાના લાઇના હાથમાં અપાવી, પુત્રનાં લગ્ન પણ તેવી જ ધામધૂમથી કરી દીધાં. આ લગ્નમાં શિવસિંહે પોતાના લિલ્લોની ખરી મદદ આપેલી હોવાથી વિજયસિંહનો ક્રોધ પુત્ર ઉપરથી ઉતરી ગયો હતો. પદ્માને પોતાની પુત્રીની દાસી તરીકે ન માનતાં, પુત્ર વધુ પ્રમાણે જ ગણવામાં આવી, અને રૂપમતિ પતિગૃહ તરફ વિદાય થયા પછી, વિજયસિંહ તેને રૂપમતિ પ્રમાણે જ ગણવા લાગ્યો. પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા થઇ જવાથી, સર્વ રાજકાર્યભાર પુત્રને સોંપી દઇ મહાત્મા વૈકુંઠ-યોગિરાજના ઉપદેશ પ્રમાણે, વૃદ્ધ વિજયસિંહ અવશેષ આયુષ્ય પ્રભુ સ્મરણમાં જ ગાળવા લાગ્યો.

યોગિરાજ તરફથી સોંપવામાં આવેલા બાળરાજ્ય અનિતસિંહને હજી પણ પોતાની કેડમાં જ રાખી, ઇંદિરા તથા દુર્ગાદાસ જોધપુર તરફ રાણી ચંદ્રાવતિ પાસે ગયા. નયનપાળનું મન વિશુદ્ધ થતાં, તેણે પોતાના ઉપર કરેલા અનેક ઉપકારો રાણી ચંદ્રાવતિને કહી સંભળાવતાં, ચંદ્રાવતિએ પોતાના ભત્રીજા માટે અશ્રુપાત કર્યો. રાજ્યનો સર્વ ભાર દુર્ગાદાસને માથે નાંખવાથી, દુર્ગાદાસ બાળ રાજ્ય અનિતસિંહને નામે રાજકાર્ય ચલાવવા લાગ્યો. દુર્ગાદાસે દિલ્લીમાંથી પોતાના મિત્ર જોઠમલ્લ તથા તેની વૃદ્ધ માને જોધપુર તેડાવી લઈ, જોઠમલ્લને સારા ઓઢાપર નીમી, મા દીકરાને સુખી કર્યાં. જોઠમલ્લ હવે પોતાની દિલ્લીવાળી છુપડીને ભૂલી ગયો. ચંદ્રાવતિ તથા ઇંદિરા, યોગીરાજની આજ્ઞા પ્રમાણે તપ, દાન, વ્રત, તથા પરમાત્માની ભક્તિમાં નિમગ્ન થઈ ગયાં. દિલ્લીમાં રહેતાં જે અપાર પ્રેમ ઉદ્દેપુરીએ દેખાડેલો, તેથી કૃતજ્ઞ બની જઈ, પોતાની સુખરૂપતાનો પત્ર ઇંદિરાએ ઉદ્દેપુરી યોગમને લખી મોકલ્યો.

પત્ર મળતાં જ ઉદ્દેપુરી ઘણી ખુશ થઈ. તેણે હવે રૂપમતિ તરફની પોતાની ઈર્ષ્યા તદન વિસારી દીધી. તે પણ રાજસિંહ ઉપર વેર વાળવા સંબંધી ઔરંગઝેબે કરેલો નિશ્ચય તેના મનમાંથી ખસ્યો નહિ. પ્રસંગ આવતાં પોતાને પાડેલી વિપત્તિનું વેર લેવા બાદશાહ તાકીને જ બેસી રહ્યો હતો.

નવવધૂ રૂપમતિને લઈ રાજસિંહ યોગીરાજનાં દર્શન કરવા માટે અયલેશ્વર તરફ ગયો; પરંતુ યોગીરાજનાં દર્શન ન થઈ શકવાથી, યોગીરાજ અંતર્ધાન પામ્યા હશે એમ મન વાળી પાછો ફર્યો ને ઉદ્દેપુર આવી યોગીરાજની સૂવર્ણ આદુકા કરાવી, પોતાના સિંહાસન પાસે જ તેને એક ખીજી ગાદીપર સ્થાપી રાખી, રાજકાર્યભાર તેની કૃપાથી જ ચલાવવા લાગ્યો.

પોતાના ભવિષ્ય પ્રમાણે સર્વ પરિણામ આવ્યું જોઈ, દુર્ગાચરણ જોશી આનંદ પામ્યા. તેમને રાજ્ય દરબારમાંથી સારો આશ્રય મળવા લાગ્યો.

પરંતુ ઘણો વખત અહિ રહી કંટાળી જવાથી, થોડા જ વખતમાં તે કાશ્મિર તરફ ચાલ્યા ગયા.

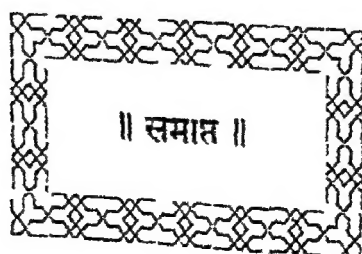
અને આપણો શામલો ? સમયોચિત તથા રસીલી વાણીએ કરી, શાહુજીદાના લશ્કરી અમલદારને રીઝવી, ભુલાવામાં નાંખી, પોખાર ગણી આવ્યો. શામળપંડિત, કોઈ વખત રૂપમતિ પાસે તો કોઈ વખત વિજયસિંહ પાસે, કોઈ વખત શિવસિંહ પાસે, તો કોઈ વખત પદ્મા પાસે જતો આવતો હતો નાન બનેલા ઐતીહાસિક વૃત્તાન્ત ઉપર પોતેજ રચી કાઢેલી કવિતાઓ તથા તાલ સુરનાં ગાયનો ગાઇ બતાવી, છેવટમાં સોરઠ રાગમાં બેંડેલુ કવિત પોતાના ખડા સૂરમાં ગાઇ નીચે પ્રમાણે આશિર્વાદ આપી સર્વને ખુશ કરતો હતો.

જે આ મંગલને ગાયે,
તેના પાપ પ્રલય થઈ જાયે,
જે આ મગળને સાંભળે,
કાંઈ જન્મ પુણ્ય તેને ફળે

રાજસ્થાન આનંદ ભયો, સુરતર દે આશિર,
શામળ પંડિત એમ કહે, જય બદાવે જગદીશ.

જય ! જય ! જય ! વિજય ! રાજસ્થાનનો જય !
વીરનો જય ! રણપુતાણીનો જય ! જય ! જય ! જય !

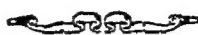
૧૯૭૩૩

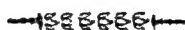
પૈસા ખર્ચી ખુવાર
ધએલા અને દવા
વાપરી કાયર થયે
લાગેને અમારી દ
ના અજમાયશ ત
રીકે વાપરવા ભ
લામણ કરીએ
છીએ

**ભીખા કલ્યાણજીની કંપનીની
અક્ષીશ! અક્ષીશ!! અક્ષીશ!!!**

દવાનું આપેલું
વળત અથવા
માપ પુષ્ક ઉ
મરતા માણ
સ માટે સ
મજબુ.

અક્ષીશ લેવાની ઇચ્છાવાળાએ લક્ષ દર્શ વાંચવું.

ત્રણ વર્ષની અંદરતાં અરચ્યાને દવાનો ચોથો ભાગ, અને ત્રણથી
દશ વર્ષની ઉમ્મર સુધીના છોકરાંઓને દવાનો અર્ધો ભાગ આપવો.
આવી ન શકે તેવાં અરચ્યાને ગોળી વિગેરે થોડા પાણીમાં પીગળા-
વીને પાવી. દવા સાથે વાપરવાની રીત આવશે.

તાવની ગોળીયો—તાવને માટે અક્સીર ઇલાજ. આ ગોળીયો એકાંતરીયા,
ચોવીયા, ઠાકીયા, ઉના વિગેરે તમામ નતુના નવર (તાવ) ઉપર રામબાણુ
ઇલાજ છે ફક્ત દીવસમાં ચાર ગોળીયો લેવાથીજ તાવ ઉતરી જાય છે. દુધ
અથવા પાણી સાથે ગોળી ત્રણ ત્રણ ક્લાકના અંતરે લેવી કીમત ખાટલી ૧)
ના રૂ. ૧-૦-૦

લુલાખની ગોળીયો—આ ગોળીયો ચમકારીક છે આ ચાર ગોળીયો રાત્રે
સુતી વખતે થોડા પાણીમાં લેવાથી સવારે ઉતાંજ પેટ સાફ આવે છે, કબજ-
આત દુર થાય છે અને પેટમાં થતાં દર્દ મટી જાય છે. કાયમની કબજઆત
વાળાએ રાત્રે હમેશા એક ગોળી લેવી આ ગોળીથી મળમૂત્ર શુદ્ધ થાય છે, લે-
હીનો ખીગાડ મટે છે, જઠરાત્તી પ્રદિગ્ધ થાય છે, વાયુ, અછર્ણ, માથાનો દુખાવો,
હાવ, પગ, કમરના સાંધામાં અકડી જવું, કળતર વિગેરેનો નાશ થાય છે. કીમત
ખાટલી ૧) ના રૂ. ૦-૮-૦

દાદરનો મલમ—અગ્રાલ એકાંતમેન્ટ—આ મલમ ગુની હડીલી કાઢી તેમજ
લાલ દાદરનો એકદમ જરૂરમુજથી તારા કરે છે દવા બળતી નથી, આમકીને ટાંચ
પડતો નથી, તેમજ વળી ખુશખોદાર છે. દાદરવાળા ભાગ ઉપર આ મલમ
આગળીવતી ચોપડી ખુબ મસજવુ. આંખમાં ન જાય તેને માટે સભાળ રાખવી.
કીમત ખાટલી ૧) ના રૂ. ૦-૪-૦

વાનો મલમ—ગાંડીવ એન્ટી ઇમેટ્રીક ખામ—આ મલમ જઠુની પેટે અક્સર
કરે છે. ખુશખોદાર છે તથા બળતો નથી દર્દવાળા ભાગ ઉપર ચોપડી ખુબ મા-
લેસ કરવું. આ મલમ સંધીવા, પટ્ટાખાત, શરીરનું કાંપવું, ઘસુવો, હાંપ પગનું
ગટી જવું, કોઇ ભાગ ઉપર આવેલો સોજો, માથાનો દુખાવો. સ્ત્રીઓને સુવાવડ
પછી સોજો ચંદ્રો હોય તે, હાંપ પગ અગાધ ગાંઠ હોય તે, વિગેરે દર્દ ઉપર
અક્સીર છે. આ મલમવાળાને વળી સેન્થોલની પણ જરૂર રહેતી.
કીમત ખાટલી ૧) ના રૂ. ૦-૮-૦

દાંત તથા પેદાના દુખાવાનો અકસીર ઇલાજ—આ દવા દાંતના દુખાવાને તથા કળતરને આરામ કરે છે, કોહી જતા ભાગોને અટકાવે છે, સોજાને ઉતારે છે, લોહી નીકળતું બંધ કરે છે, મોઢાની ખરાબ વાસને દુર કરે છે, અને છેવટે દાંત તથા પેદાઓને મજબૂત કરે છે. ૩ (કાપુસ) થી દુખતા ભાગ ઉપર લગાડવું કીમત બાટલી ૧ ના રૂ. ૦-૮-૦

સંજીવન મીઠુચર—કાલેરા કે જે વિસુચિકા, માહામારી, પટકી, કોળીયા વિગેરે નામોથી ઓળખાય છે તેને માટે આ એકજ ખાત્રી ભરેલો ઇલાજ છે. વળી આ દવા સઘડણી, ગ્રાંડો, અતિસાર, વિગેરે પેટના દર્દોને મટાડે છે તેમજ પેટમાના દુખાવાનો નાશ કરે છે પેટના આકરા વગેરેને ખેસાડી દધ જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત કરે છે દવા પાણીમાં મેળવી લેવી વજન બાટલી ઉપર લખેલું છે કીમત બાટલી ૧) ના રૂ. ૦-૧૦-૦

તાવનું અકસીર મીઠુચર—આ મીઠુચર મેલેરીયા, ટાટીયા, એકાંતરીયા, ચોથીયા તથા બીજી જલતા જેરી તાવ ઉપર બહુ ઇલાજ છે એકજ દીવસ દવા પીવાથી આરામ થાય છે દવા પીધા પેહેલાં બાટલીને ખુબ હલાવવી દવા લેવાની રીત બાટલી ઉપર લખેલી છે કીમત બાટલી ૧) ના રૂ. ૦-૧૨-૦

કફ પીલ્સ—આ ગોળીયો તમામ જલતની નવી તેમજ જુની ખાસીને જડ મુજથી કાઢી નાખે છે, સળેખમને દુર કરે છે, ગળાના દર્દો તથા સોજાને મટાડે છે. ઉધરસ સાથે શ્વાસ હોય તેને પાણી આરામ કરે છે અને કઠને સારો કરે છે. બે ત્રણ ગોળી મોઢામાં રાખી તેનો રસ ગળામાં ઉતારવો કીમત બાટલી ૧) ના રૂ. ૦-૪-૦

વિચ્છીના ડાંખ માટે તાત્કાલિક અને એકસ ઇલાજ—ગમે તેવી જલતા જેરી વિચ્છીના ડાંખ ઉપર આ દવાનાં બે ત્રણ ટીપાં લગાડવાથી તરતજ આરામ થાય છે દરેક કુટુંબમાં આ દવા રાખવાની ખાસ જરૂર છે કીમત બાટલી ૧) ના રૂ. ૦-૮-૦

પ્રમેહ માટે અકસીર દવા—પ્રમેહ એટલે ગરમીના રોગ ઉપર આ દવા એટલી બધી અસરકારક મળી છે કે એક વખત વાપરનાર બીજાને ભલામણ કર્યા વગર રહેશે નહિ આ દવાથી નવો તેમજ જુનો પ્રમેહ જડમુજથી નાશ પામે છે, પેસાળમાં થતી બળતરા, પેસાળનું અટકવું, પેસાળમાં નીકળતી સાકર, રસી વિગેરે પદાર્થ, ઇત્યાદિ સર્વ દર્દોને જડમુજથી મટાડે છે બંને ગોળીયો દીવસમાં ત્રણ વખત પાણી અથવા દુધમાં ગળવી કીમત બાટલી ૧) નો રૂ. ૧-૦-૦

અમારી દવા વાપરનારને પૈસા તથા વખતનો બચાવ થાય છે. અમારી દવા વાપરનારના રોગનો જડમુજથી નાશ કરી નીરોગી તદુરસ્ત બનાવે છે તેજ બક્ષીસ મળે છે આથી તમારે કંઈ મોટી બક્ષીસની ખાએશ છે ! ! !

એકલા બનાવનાર.

ભીખા કલ્યાણજીની કંપની,

ડ્રગીસ્ટ—ઈંગ્લેન્ડ દવા બનાવનાર તથા વેચનાર,

બહાર કોટ-જુમા મસજીદ, તથા ઐન્ય-કોર્ટ મારકીટ ન્યુ બીલ્ડીંગ મુબંઈ.

BRAIN-FAG

versus

SECRET OF SUCCESS.

A GOOD JUDGE.

BRAIN FAG or lack of mental concentration is one of the greatest disabilities a brain worker can suffer from. It prevents him of doing full justice to himself, and forms a serious barrier to his success in life. If a man is to be efficient and

successful, he must be possessed of a sound reliable memory, for memory is the basis of all brain work. The better the memory, the more active and prolific the brain

PROF. JAMES'
"ELECTRO-TONIC PEARLS."

Restore Brain Fag, Impaired Memory, Incapacity for study or business, General Debility of the system, Nervous Exhaustion, Premature Decay and allied Weakness.

Constitute sustaining and life-giving elements of special value to Professional and Literary men, Solicitors, Lawyers, Tutors, Scholars, and all engaged in mental occupations.

Price—Rs. 2-0-0 Per Bottle of 40 Pills.

Postages extra

Address—

THE ANGLO-INDIAN DRUG & CHEMICAL COY.
 No. 16, MARKET, Juma Masjid, BOMBAY.